

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra středoevropských studií, Seminář romistiky

Dějiny a kultury zemí Asie a Afriky

Disertační práce

Helena Sadílková

**Poválečná historie Romů v Československu ve
vzpomínkách pamětníků:**

**Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané
skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí**

Post-war history of Roms in Czechoslovakia

in the Eye-Witness Perspective:

**Possibilities of Reconstruction of Post-War Migration
of a Selected Group of Roms from Slovakia into the Czech
Lands**

2016

Školitel: PhDr. Jan Červenka, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 29. 3. 2016

.....
Helena Sadílková

Poděkování

Upřímně děkuji svému školiteli Janu Červenkovi za cenné odborné rady a pečlivé připomínkování vznikající práce a Miladě Závodské a Tomáši Zapletalovi, se kterými jsme v letech 2010-2011 pracovali na výzkumném projektu „Výzkum romského osídlování Brna 1945-1973“, na který v této práci navazuji. Zvláště důležitou pro mě byla i další společná práce s Miladou Závodskou. Cennými pro mě byla také setkání s Celií Donnert, Willem Guyem, Annou Jurovou a Ninou Pavelčíkovou.

Romským pamětníkům, s jejichž svědectvími v této práci pracuji, jsem velmi vděčná za otevřenost, se kterou mě přijali, a čas, který mi věnovali. Za zprostředkování cenných kontaktů děkuji Valérii Dókušové.

Za průběžnou podporu děkuji svým nejbližším, zejména svojí mamince Marii a sestře Pavle, která mi pomohla se závěrečnými korekturami.

Abstrakt

Tato práce se zabývá tématem poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí jako zásadním přelomovým procesem v poválečných dějinách Romů na území bývalého Československa s významnými dopady nejen s ohledem na jednotlivé skupiny Romů žijících na Slovensku a migrujících do českých zemí, ale také s ohledem na další vývoj vztahů české společnosti vůči Romům a proměny náhledu na romské obyvatelstvo ze strany centrálních institucí. Práce se soustřeďuje na prezentaci komplexně zpracované případové studie poválečné migrace konkrétní lokální skupiny Romů z jihovýchodního Slovenska do Brna. Při jejím výzkumu využila autorka syntetickou metodu kombinující orálně historické prameny a písemné prameny zejména regionální provenience. Tento postup uplatnila ve dvojím kontextu: na jedné straně při sledování vývoje vybrané lokální skupiny Romů s ohledem na lokální vztahy s místním majoritním obyvatelstvem na Slovensku v době od dvacátých do sedmdesátých let 20. století; a na straně druhé také při sledování poválečné migrace části těchto lidí, a to ve dvou lokalitách jejich pobytu v českých zemích, respektive na Moravě, z nichž jedna představuje tranzitní lokalitu jejich těsně poválečné migrace a druhá lokalitu cílovou, kde tito lidé žijí dodnes. Takto zpracovanou případovou studii pak autorka kontextualizuje v rámci historie výzkumů poválečné migrace Romů v Československu od padesátých let 20. století až do současnosti a výzkumu poválečných dějin Romů v Československu. Věnuje se přitom otázkám možnosti rozšíření dosavadních interpretačních rámců této části poválečných dějin Romů a metodologické debatě o možnostech výzkumu dějin Romů a zejména role orální historie v něm.

Klíčová slova

Romové, Československo, poválečné dějiny, státní politika vůči Romům, poválečná migrace, Brno, Slovensko, historie, orální historie, prameny, metodologie, historiografie

Summary

This thesis is concentrated on the topic of the post-war migration of Roms from Slovakia to the Czech Lands as the crucial process in the post-war history of Roms on the territory of former Czechoslovakia which had its effects not only on individual groups of Roms living in Slovakia and migrating to the Czech Lands, but also on the next developments in the relations of the Czech majority society towards the Roms and changes in the approach to them on the side of central state institutions. The thesis offers a presentation of a complex historic case study of post-war migration of a particular local group of Roms from south-eastern Slovakia to the city of Brno (Moravia), based on a synthetic research method combining both oral history and written sources of mostly regional provenience. The author has applied the method in two different contexts: while reconstructing the developments in the situation of the group of Roms and their relations with the majority society in Slovakia during 1920' to 1970's, and while mapping the post-war migration of part of these people in relation to two localities in the Czech Lands, with one representing a transit locality of their early post-war migration and the other their final destination where this group of Roms lives still today. The author places the case study in the context of the history of research of post-war migrations of Roms in Czechoslovakia since 1950's until today and the research of post-war history of Roms in Czechoslovakia, exploring the possibilities of expanding existing interpretation frameworks of this part of post-war history of Roms and looking at methodological debate on the possibilities of the research in the field of history of Roms and the role of oral history in this research.

Key words:

Roms, Czechoslovakia, post-war history, state policies towards Roms, post-war migration, Brno, Slovakia, history, oral history, sources, methodology, historiography

Obsah

Úvod.....	8
1. Výzkum poválečné migrace Romů v kontextu společensko-politického vývoje (1945-1989)	11
1.1 První pokusy o uchopení tématu poválečné migrace Romů: etnografie v době asimilace.....	20
1.2 Makro a mikro perspektiva v sociologickém výzkumu migrace Romů v sedmdesátých letech.....	33
1.3 Etnografické metody výzkumu poválečné migrace Romů jako současného i historického fenoménu v osmdesátých letech	49
1.3.1 Případové studie poválečné migrace Romů do českých zemí v podání české etnografie osmdesátých let.....	56
2. Poválečná migrace Romů jako téma historického výzkumu po roce 1989	66
2.1 Rozvoj studia poválečné historie Romů v Československu po r. 1989 a dominantní interpretační rámce.....	68
2.2 Klasický historický přístup a výzkum poválečné migrace Romů do českých zemí v kontextu poválečného vývoje státní politiky: Romové na Ostravsku	79
2.3 Orálně historická perspektiva ve výzkumu dějin Romů v devadesátých letech a její promítnutí do výzkumu poválečné migrace Romů	90
3. Poválečná migrace Romů v Československu v současném výzkumu	102
3.1 Současný výzkum poválečné migrace Romů v rámci studií orientovaných na poválečné dějiny Romů jako centrální téma	103
3.2 Celostní přístup ke studiu poválečných přesunů obyvatel v Československu a možnosti širší kontextualizace historického výzkumu dějin Romů	111
3.3 Studie postkomunistických migrací Romů z České a Slovenské republiky a poválečných migrací Romů v rámci Československa – možnosti komparativního přístupu	117

4. Případová studie poválečné migrace Romů z Brzotína (okr. Rožňava) do Brna	129
4.1 Historie romské komunity v Brzotíně (1920-1971).....	132
4.1.1 Vývoj před rokem 1938 a vystěhování místní romské osady mimo intravilán obce.....	136
4.1.2 Válečné události v kontextu možných dopadů na poválečnou migraci Romů z Brzotína do českých zemí	142
4.1.3 Vývoj v Brzotíně po roce 1945 a obnovení úsilí místních Romů o přesídlení do intravilánu obce.....	146
4.1.4 „K'amende avří“ / „U nás venku“: Reflexe územních přesunů osady v rámci katastru obce v narativech romských pamětníků	153
4.1.5 Vývoj v Brzotíně 1933-1971 v kontextu existujících interpretací poválečného vývoje romské menšiny v Československu	160
4.2 Poválečná migrace Romů z Brzotína	163
4.2.1 Souhrnný popis migračních trajektorií z Brzotína	166
4.2.2 Emické termíny pro poválečnou migraci Romů z Brzotína: distinkce migrace rezidenční a pracovní.....	177
4.2.3 Percepce opakované pracovní migrace	184
4.2.4 Retrospektivní líčení důvodů migrace do českých zemí.....	190
4.2.5 Migrace jako aktérství	200
4.3 Historie příchodu brzotínských Romů do Brna v kontextu poválečné historie Romů v Brně a v Československu.....	203
4.3.1 Romové v Brně 1946-1948: přístup úřadů a jejich evidence	207
4.3.2 Rekonstrukce migrace Romů z Brzotína do Brna (1946-1949)	219
4.3.3 Brzotínští Romové v Brně po roce 1949.....	239
4.3.4 Brno jako nový domov brzotínských Romů - možnosti interpretace případové studie.....	276
Závěr	281
Prameny a literatura	296

Úvod

Centrálním tématem mojí práce je poválečná migrace Romů ze Slovenska do českých zemí. V historii Romů na území Československa se jedná o proces zásadního významu a to hned z několika úhlů pohledu. Za prvé je významný z hlediska bezprostředního výsledku migračního pohybu, kterým bylo samotné ustanovení nové romské populace na území poválečných českých zemí a její další rozšiřování v následujících letech. Migrační zkušenost a přesídlení určité části Romů ze Slovenska do českých zemí mělo také zásadní význam z hlediska transformace zkušenosti a situace Romů pocházejících ze slovenského území, ať už přesídlili do českých zemí nebo zůstali žít na Slovensku. V neposlední řadě byla také poválečná migrace Romů ze Slovenska do českých zemí zásadní z hlediska dalšího vývoje ve formování vztahů české společnosti vůči Romům a proměny náhledu na romské obyvatelstvo ze strany centrálních institucí. Na uvedené proměny náhledu na Romy na centrální úrovni pak také navazovalo formování dalších/nových postupů při řešení problémů, na které v novém soužití jak majoritní tak menšinové společenství v českých zemích narážela. Na proměně centrálního přístupu k Romům pak také záležela proměňující se míra státní podpory akademického zájmu o Romy jako specifickou menšinovou skupinu.

Jádro předkládané práce tvoří případová studie poválečné migrace konkrétní lokální skupiny Romů z jihovýchodního Slovenska. S přihlédnutím k předválečné a válečné historii uvedené skupiny Romů sleduji, jakým způsobem se vyvíjely její lokální dějiny v kontextu poměrně masivního zapojení jejich členů do poválečné migrace do českých zemí. V centru mé pozornosti je přitom jak samotný vývoj v dané obci na Slovensku, tak i historie jednoho z migračních pohybů místních Romů, jehož výsledkem bylo ustanovení nové odnože jejich lokální skupiny v Brně jako nejvýznamnější cílové lokality jejich poválečné migrace. Dále se také věnuji dalšímu vývoji situace těchto romských migrantů v Brně jako v jejich novém domově. Časové období, které přitom moje případová studie pokrývá, odpovídá přibližně rozmezí mezi dvacátými až sedmdesátými lety 20. století.

Sledovanou případovou studii přitom zasazují do kontextu poválečné historie Romů a jejího dosavadního výzkumu, včetně výzkumu samotného procesu poválečné migrace, kterému se věnovali různí badatelé již od padesátých let 20. století až do současnosti. Zaměřují se přitom zejména na otázku možností výzkumu poválečné migrace Romů z historické perspektivy, přičemž do svého přístupu k tomuto výzkumu zapracovávám jak metody orální historie, tak i metody klasického historického výzkumu. Druhým sledovaným tématem je pak otázka, jakým způsobem přispívá detailní zpracování takto pojaté regionální sondy k výzkumu poválečných dějin Romů jako celku.

V první kapitole práce mapuji dosavadní literaturu k tématu poválečné migrace Romů ze Slovenska od padesátých do osmdesátých let 20. století s ohledem na proměny centrálního přístupu k „řešení cikánské otázky“ v Československu mezi lety 1948-1989. Ten v nich nastiňuji jako zásadní kontext pro detailní přiblížení z něj vyplývajících možností a mezí dobové realizace výzkumu orientovaného na Romy včetně jejich poválečné migrace a zaměření i rozsah jeho výstupů.

V druhé kapitole sleduji další vývoj výzkumu poválečné migrace Romů v devadesátých letech 20. století, ve kterých se zároveň začal také rozvíjet výzkum poválečných dějin Romů jako samostatné badatelské pole. Sleduji v ní na prvním místě genezi interpretačního rámce poválečných dějin Romů v dobově specifických podmínkách, který silně ovlivňuje přemýšlení o této části historie Romů i do současné doby. Zároveň se v ní zaměřuji na vznikající metodologickou debatu o povaze specifického omezení pramenné základy pro výzkum poválečných dějin Romů a možnostech jejího překonání. Na příkladu dvou základních proudů výzkumu poválečné migrace Romů pak představuji výstupy dobových výzkumů realizovaných na jedné straně s důrazem na využití klasických historických metod a na straně druhé s důrazem na využití metod orální historie.

Ve třetí kapitole sleduji další nové trendy ve výzkumu poválečné migrace přibližně od prvního desetiletí 21. století. Vedle výzkumných projektů

orientovaných výhradně na Romy v ní sleduji další dva významné kontexty, ve kterých se poválečná migrace Romů na počátku 21. století začala v akademických textech objevovat – v kontextu nového přístupu k výzkumu dějin „komunistické diktatury“ v Československu a poválečných přesunů obyvatelstva a dále v kontextu výzkumu migrace Romů z území českých zemí a Slovenska do západní Evropy po roce 1989.

Ve čtvrté kapitole pak představuji výše popsanou případovou studii migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí, ve které zúročuji poznatky a metodologické debaty představené v předchozích kapitolách.

1. Výzkum poválečné migrace Romů v kontextu společensko-politického vývoje (1945-1989)

Možnosti rozvoje výzkumu zabývajícího se studiem Romů, včetně poválečné migrace Romů v ČS(S)R byly v poválečné době ovlivněny nejen společensko-politickým vývojem v Československu, který zasáhl i do poválečného vývoje celé řady jiných zejména společenskovedních oborů. Vedle něj v něm hrál důležitou roli také proměňující se postoj centrálních úřadů (a po roce 1948 zejména ÚV KSČ) k Romům a náhled na jejich postavení ve společnosti.¹ Změny v přístupu k Romům jako specifické skupině československých obyvatel a posuny v chápání šíře možných zásahů státu směřující ke změně jejich postavení v československé společnosti se projevovaly v charakteru a volbě nástrojů jednotlivých návrhů celostátních koncepcí řešení „cikánské otázky“ v letech 1945-1989, do níž se také promítal různý pohled centrálních institucí na možnosti shromažďování a využití vědeckých poznatků o Romech. Z něj potom také vyplývala proměňující se státní podpora výzkumu otázek spojených s Romy v různých obdobích v letech 1945-1989, ať již na úrovni přímého začlenění výzkumu Romů do státních plánů výzkumu a základního vymezení jeho směrů, na úrovni přístupu k využití získaných poznatků pro praktické i politické účely, nebo jen na úrovni budování určité společenské atmosféry, ve které byl výzkum Romů jako specifické skupiny chápán jako více či méně žádoucí. Do dobově publikovaných textů se pak různě silně promítal tehdejší ideologický náhled na „cikánskou problematiku“ a s ním související společensko-politický diskurz, respektive postoj jednotlivých autorů k měnícímu se dobovému přístupu. V publikační produkci se pak také projevuje tlak ovlivňující možnost vydávání textů i

¹ Vývoj výzkumu otázek souvisejících s Romy ve vztahu k společensko-politickým poměrům a dobové ideologii je v tomto směru dobrou ilustrací dobového vztahu státní politiky a vědy v Československu po roce 1948 obecně a určující role momentální ideologie ve vývoji vědy i v jiných vědních oborech, tak, jak je bylo možné v Československu po roce 1948 pěstovat.

samotnou odbornou činnost jednotlivých badatelů a s ním související vliv (auto)cenzury².

Zásadním střetem, který se poprvé projevuje kolem poloviny padesátých let a opakovaně nabývá na intenzitě na konci let šedesátých, je otázka definice Romů jako národnostní vs. etnické či etno-sociální skupiny a na ni navazující otázka formulace základních principů státní politiky a možnosti podpory jejich rozvoje jako specifické národnostní skupiny.³

Rozvoj vědeckého výzkumu témat souvisejících s Romy mezi lety 1945 a 1989 a jeho jistá kontinuita navzdory proměňující se míře státní podpory, závisela ale především na individuálním zájmu jednotlivých badatelů, kteří se výzkumu Romů v této době věnovali, na jeho kontinuitě a vývoji jejich náhledu na Romy v kontextu dobově se proměňujícího přístupu centrálních institucí i vzhledem k míře jejich angažovanosti v dobových společensko-politických otázkách a mezi Romy samotnými. Určitá část z nich se práci na sledovaných výzkumných tématech věnovala kontinuálně bez ohledu na momentální institucionalizaci tohoto výzkumu a svou případnou účast v jednotlivých vznikajících výzkumných týmech, ale

² Vliv dobové (auto)cenzury demonstruje na příkladu několika textů Emílie Horváthové (Čajánkové) Arne Mann (1996). K tématu omezování odborné činnosti viz texty k životu a dílu Mileny Hübschmannové (Pavelčíková 2006, Davidová 2006). K politickému vlivu na rozvoj výzkumu Romů viz též Davidová 2002, Davidová 2006. K ideologickému zneužití práce některých autorů viz Hübschmannová 2003a.

³ Za vyvrcholení tohoto střetu je považováno vznesení požadavku na uznání národnostního statusu Romů v roce 1970 ze strany tehdy krátce existující společensko-kulturní organizace Svaz Cikánů-Romů (1969-1973). Její vznik je v literatuře vysvětlován jako jeden z dozvuků uvolnění společensko-politické atmosféry v Československu a její zánik pak jako důsledek výše zmíněného střetu v otázce statusu Romů jako menšiny. Do činnosti této organizace byli přitom zapojeni i někteří z vědců věnující se výzkumu otázek spojených s Romy v předchozích - i následujících - letech (Eva Davidová, Milena Hübschmannová, Ctibor Nečas, Vladimír Srb). Například právě Milena Hübschmannová byla označena za iniciátorku dokumentu formulující výše zmíněný požadavek, což mělo důsledky i pro její další veřejné odborné působení. (Lhotka 2009, Pavelčíková 2004: 104-109, Pavelčíková 2006, Davidová 2006).

v různých dobách se jim též více či méně dařilo prosazovat svoje vědecké zájmy a přístupy mimo oficiální akademické struktury.

Následující text se zabývá shrnutím vývoje vědeckého výzkumu Romů jako specifické skupiny na základě reflexe relevantní historiografie i dosavadního archivního výzkumu.⁴ Slouží jako úvod do kontextu, ve kterém vznikaly publikace, jimž se detailněji věnuji v následujících částech textu. Detailním výzkumem poválečného vývoje historie výzkumu Romů v Československu se dosud nikdo nevěnoval. Následující shrnutí je tedy spíše stručným uvedením do tématu, které by bylo pro zevrubnější uchopení tematiky vhodné prohloubit dalším výzkumem. Vzhledem k dosavadnímu stavu poznání i vzhledem k tomu, že práce, věnující se tématu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí, které stojí v centru mého zájmu, vznikaly právě v kontextu výzkumu realizovaného vědci působícími v české části Československa, věnuji se zde jen vývoji dění v českých zemích.⁵

Na konci čtyřicátých a na počátku padesátých let se samostatnému výzkumu Romů začalo nezávisle na sobě věnovat několik univerzitních studentů, kteří postupně obhájili a někteří z nich i postupně publikovali svoje kvalifikační a další práce.^{6,7}

⁴ Výzkum v Archivu Akademie věd České republiky byl realizován spolu s Miladou Závodskou v roce 2014, samostatný výzkum v Archivu Kanceláře prezidenta republiky byl realizován v roce 2015.

⁵ Vývoj vědeckého výzkumu Romů na Slovensku je dosud spíše okrajově sledovaným tématem a vyžadoval by samostatný výzkum přesahující rozsah této práce (základní texty k vývoji viz Mann 1996, 2002). V dalším textu odkazuji pro ilustraci sledovaných trendů jen na známé informace týkající se realizace výzkumu Romů ze strany Slovenské akademie věd.

⁶ Ponechávám zde stranou otázku poválečné kontinuity činnosti badatelů, kteří se výzkumu Romů v Československu věnovali v předválečném období, mezi které patřili především Vincenc Lesný (1882-1953) a František Štampach (1895-1976). Jejich poslední publikované práce k tématu Romů vyšly na počátku čtyřicátých let (Nečas 2012).

⁷ Jistou dobovou atraktivitu romského tématu v některých společenských kruzích na počátku padesátých let naznačuje například neproblematický průběh schvalování záměru filmového zpracování této tematiky režisérem Weissem v rámci Státního filmu v roce 1952.

Někteří se stali součástí nové generace badatelů dále se podílejících na výzkumu tématu Romů v podmínkách komunistického Československa,⁸ který se v této době se rozvíjel především na poli etnografie a lingvistiky. Do akademického, ale i politického dění kolem Romů byla poprvé na počátku padesátých let zapojena také Československá akademie věd, nově vzniklá restrukturalizací dosavadní České akademie věd a umění v roce 1953.⁹ To souviselo se snahou určité části tehdejší veřejnosti, aktivní v dobových debatách o postupu v řešení „cikánské otázky“, o prosazení přístupu stavícího na chápání Romů jako specifické národnostní skupiny a nutnosti podložení dalšího rozhodování o postupu na objektivních informacích o této skupině obyvatel (Pavelčíková 2004: 34-36).¹⁰ K institucionalizaci výzkumu orientovaného na Romy ať už na půdě ČSAV nebo některé z univerzit však v této

Finální vyznění Weissova filmu *Můj přítel Fabián* (1953, premiéra 1954) bylo ale přísně cenzurováno - viz Šefraná 2011.

⁸ Emília Čajánková (Horváthová) (výzkumné cesty do romských osad na Slovensku realizovala v roce 1952, 1954, 1955, 1958; zkrácená verze její dizertační práce byla publikována v roce 1954); Zdeňka Jamnická-Šmergllová (dizertační práce obhájena 1951, publikována 1955); Jiří Lípa (dizertační práce obhájena 1953, částečně zpracována v publikacích z roku 1963 a 1965 v době, kdy Jiří Lípa působil na Ústavu pro český jazyk ČSAV); Eva Zábranová (Davidová) (diplomová práce obhájena 1957) – viz Zábranová 1956, Davidová 2002; Lípa 1963, 1965; Mann 1996; Hübschmannová 2003a. Před polovinou padesátých let se začala o jazyk, kulturu a historii Romů zajímat i indoložka Milena Hübschmannová, která mezi lety 1951-1956 studovala na Filologické fakultě UK obor hindština, urdština, bengálština (Hübschmannová 1993, 2006; Čeští a slovenští orientalisté 1999).

⁹ Pavelčíková uvádí, že na půdě Orientálního ústavu v roce 1953 vznikla komise pro spisovnou cikánštinu a tento ústav se i angažoval v organizaci „ideové konference pro pracovníky v romské problematice“. Předpokládalo se, že Československá akademie věd spolu se Slovenskou akademií věd bude realizovat „všestranný“ vědecký výzkum, z jehož výstupů se mělo zřejmě čerpat při přípravě nové koncepce přístupu k Romům jako skupině (viz Pavelčíková 2004: 36). Na půdě SAV v první polovině padesátých let skutečně došlo k realizaci prvního kolektivního etnografického výzkumu vedeného Emílií Čajánkovou (Horváthovou). Mezi členy výzkumného týmu byla i Eva Davidová (Čajánková 1955).

¹⁰ Do aktivit realizovaných Ministerstvem osvěty, respektive kultury, jehož někteří pracovníci v této době svými aktivitami podporovali rozvoj romské menšiny jako národnostní, se v této době zapojuje i Milena Hübschmannová (Pavelčíková 2004, Zábranová 1956).

době nedošlo. Byl dále realizován jako součást osobního zájmu několika badatelů, z nichž někteří působili i mimo akademickou půdu. V roce 1958 rozhodl ÚV KSČ definitivně o realizaci politiky asimilace Romů, jejíž součástí bylo i odmítnutí náhledu na Romy jako národnostní skupinu.¹¹ Otázka postoje jednotlivých badatelů k nově propagované politice asimilace pak zásadním způsobem ovlivnila dobové možnosti rozvoje jejich výzkumných aktivit i možnost vzájemné spolupráce.

Státní zájem na podpoře výzkumu otázek spojených s Romy a využití jeho výsledků při řešení „cikánské problematiky“ byl oficiálně deklarován znovu v roce 1965 jako úkol uložený ČSAV v rámci nového pokusu o prosazení centrální kontroly nad řešením této „problematiky“ v praxi a vyhlášení kampaně „organizovaného přesunu a rozptylu části cikánského obyvatelstva“ a „likvidace nežádoucích cikánských sídlišť“.¹² K realizaci vládního zadání došlo ze strany ČSAV s jistým

¹¹ K rozsáhlé ideologické obhajobě politiky asimilace a náhledu na Romy jako skupinu bez perspektivy národnostního vývoje viz dobová publikace Jaroslava Suse. Zastánce opačného názorového proudu označoval za nekritické romantiky a návrhy na jiná řešení „cikánské otázky“ za nereálné (Sus 1961: 36-37). Například k argumentaci proti podpoře dalšího rozvoje romštiny („cikánština nemá jako samostatný jazyk budoucnost“) využil i některá pozorování a vývody Jiřího Lípy (Sus 1961: 30-32; k dobovému potvrzení svých pochybností o možnosti rozšíření funkcí romštiny do společenského a kulturního života včetně například škol viz Lípa 1963: 11). Tlak na přijetí a argumentační potvrzení přijatého ideologického rozhodnutí se projevil například i v textech Emílie Horváthové (Mann 1996).

¹² Viz dokumenty k vzniku Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva, odpovědného za koordinaci celé agendy spojené s touto novou iniciativou – Jurová 2008: 1014-1019. Od roku 1966 spolupracoval Vládní výbor pro otázky cikánských obyvatel jako v roce 1965 nově zřízený orgán, který měl na centrální úrovni řešení „cikánské problematiky“ v odpovědnosti, se statistickým úřadem (Pavelčíková 2004: 94), který v následujících dvou letech realizoval specifická statistická šetření zaměřená na romskou populaci v Československu (viz publikace statistického úřadu, výběrově například Cikánské obyvatelstvo 1969a,b). Poslední celostátní soupis zaměřený na romské obyvatelstvo jako celek byl realizován v roce 1947 a další statistické informace o Romech v Československu byly do té doby dostupné pouze skrze evidenci obyvatel. Od roku 1970 byli Romové sledováni jako specifická skupina v rámci celostátních sčítání obyvatel (viz separátně zpracované přehledy FSÚ Cikánské obyvatelstvo 1973, 1984; nešlo o autodeklaraci, ale o označení ze strany sčítacích komisařů), evidence cikánských obyvatel byla nadále vedená i u národních výborů. K demografickému zpracování těchto dat a přehledu způsobu sčítání Romů od roku 1947 viz například Srb 1986, k možnostem práce s těmito statistickými údaji

zpožděním: až v době, kdy byla výše zmíněná rozptylová kampaň usnesením vlády ČSSR č.384/1968 zastavena jako neúspěšná a kdy v důsledku celospolečenského oživení docházelo i k obnovení debaty o alternativách dosavadního řešení „cikánské problematiky“ (Pavelčíková 2004: 111). V rámci Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV vznikl v roce 1968 tým, který se měl věnovat zejména sociologickému výzkumu postavení Romů ve společnosti.¹³ Jeho aktivity však byly zřejmě tlumeny a v roce 1975 byl definitivně rozpuštěn.¹⁴ (viz Hübschmannová 2003a, Davidová 2006; podrobněji viz níže v úvodu k rozboru publikovaných textů).

Poměrně záhy potom je ale znovu deklarován státní zájem na podpoře výzkumu situace Romů, na základě Jednotného programu společenských věd, schváleného ÚV KSČ v r. 1977 (podrobněji viz níže). V následujících letech (až do roku 1989) se pak velmi pozvolně rozvíjí etnografický výzkum Romů, institucionalizovaný na Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, koncipovaný poměrně široce jako etnografický výzkum současných proměn romských lokálních společenství v českých zemích stavící na paralelním výzkumu historie romských komunit v českých zemích a výzkumu „tradičního způsobu života a kultury Cikánů“

při rekonstrukci intenzity migrace do vybraných měst viz Haišman 1986a, viz též Uherek 2014a.

¹³ Kromě zejména sociologických otázek se zde ustanovený pracovní tým (mezi prvními přijatými pracovníky byla Milena Hübschmannová a Eva Davidová) měl věnovat též výzkumu historickému, orientovanému ovšem zejména na období druhé světové války – členy byli mimo jiné též historik Ctibor Nečas a Vlasta Kladivová (viz Lhotka a Závodská 2013).

¹⁴ Výzkumem společenské situace Romů byla pověřena ČSAV v roce 1965 (usnesení vlády ČSSR 502/1965) a znovu v roce 1970 (na základě vyhlášky 279/70 ke zprávě o současném stavu řešení cikánského obyvatelstva ČSSR) a 1972 (vládní usnesení 231/1972) – všechny dokumenty viz Jurová 1996b, 4. část. Opakované připomínání tohoto úkolu (a závazku) je zřejmě pro činnost na ÚSF ČSAV ve vztahu k Romům symptomatické. Dle Hübschmannové se zmíněný „mezioborový tým romistů [...] sešel dvakrát [...] [a] výzkum v ÚSF ČSAV se rozbředl v neurčitu“ (Hübschmannová 2003a: 6). Publikace, které představují jediný souhrnný výstup výše zmíněného sociologického výzkumu (Kára et al. 1975, 1976), jsou (zřejmě několikrát) přepracovanou verzí studie ke společenské problematice Cikánů předložené vládě ČSSR již v roce 1973.

(Haišman 1978a: 115-117). Z publikační činnosti pracovníků ČSAV a jejich externích spolupracovníků angažovaných v tomto výzkumu je zřejmé, že k zásadnímu rozvoji jejich činnosti došlo až v druhé polovině osmdesátých let, tedy opět v době, kdy dochází znovu k jistému přehodnocování dosavadního politického a ideologického přístupu k Romům a jsou hledány nové možnosti řešení, přičemž znovu dochází k angažování do těchto debat i zástupců Romů (Víšek 1999; k výzkumu a jeho publikovaným výstupům podrobněji viz níže).

Jak jsem již uvedla výše, výzkum orientovaný na Romy nebyl v této době ovšem realizován pouze v důsledku projeveného státního zájmu, ale jeho jistou kontinuitu udržovali jednotliví badatelé, realizující svoje aktivity i mimo výše zmíněné ústavy.¹⁵ Milena Hübschmannová, shrnující vývoj romistiky mezi lety 1945-1989, za zásadní moment institucionalizace romistiky, tak jak ji sama pojímala, označila otevření výuky romštiny na Státní jazykové škole v roce 1976 (Hübschmannová 2003a: 6), a to zřejmě proto, že právě na této půdě mohla realizovat svou představu výzkumu témat týkajících se Romů bez zásadních vnějších omezení zejména s ohledem na dobové politické tlaky.¹⁶ Jako spolupracovníky do těchto výzkumů angažovala frekventanty jí vedených kurzů romštiny. Mezi ty patřila nejen různorodá skupina neromských „studentů“ – mezi jinými například

¹⁵ Například Eva Davidová byla zaměstnána na počátku šedesátých let na Východoslovenském krajském národním výboru v Košicích a po pozdějším návratu do Prahy a angažmá ve výše zmíněném týmu na ÚFS ČSAV v roce 1976 odešla do Českého Krumlova, kde se věnovala samostatnému výzkumu jako etnografka v Okresním vlastivědném muzeu. Vybraným publikačním výstupům Evy Davidové z této doby zohledňujícím téma poválečné migrace, se věnuji níže. Po roce 1991 se stala jednou z významných postav nově založeného Muzea Romské kultury v Brně. (Čeští a slovenští orientalisté 1999: 102-104)

¹⁶ Bližší detaily okolností otevření těchto kurzů nejsou známy, lze ale předpokládat, že byly výsledkem osobních kontaktů, zájmu a vyjednávání samotné Mileny Hübschmannové. Analýze některých výstupů výzkumů realizovaných Hübschmannovou a jejími spolupracovníky v době jejího působení na Státní jazykové škole se věnuji níže ve vztahu k rozvoji metody orální historie. Tématu migrací a poválečných dějin Romů se tyto výstupy dotýkaly spíše okrajově.

několik pražských sociálních kurátorů, sdružených kolem osoby Zdeňka Pince, kteří se snažili o prosazování nových metod v sociální práci mezi Romy, stavících na nutnosti bližšího poznání a respektu k jejich kultuře a tradicím a na aktivizaci samotných Romů¹⁷ – ale i skupina společensky a kulturně angažovaných Romů. Mezi ně patřily osoby angažujících se například v aktivitách dobových romských kulturních souborů a v Milenou Hübschmannovou organizovaném a propagovaném romském literárním hnutí, včetně několika budoucích politických představitelů Romů.¹⁸ Kurzy na státní jazykové škole se staly platformou pro realizaci výzkumu, v němž hrál významnou roli jazyk a výrazně se zde prosazovaly kvalitativní etnografické metody stavící na záznamu rozhovorů a narativů.¹⁹ Vznikl tým lidí, kteří se pod vedením M. Hübschmannové, ale i v rámci samostatných aktivit, podíleli na výzkumu zejména slovesného folkloru a na sběru memorátů k tématu druhé světové války a etnografickému výzkumu romské duchovní kultury. Určitou část výsledků této práce Hübschmannová se svými spolupracovníky publikovala v zahraničí, v českých periodicích a nakladatelstvích pak až po roce 1989. Se spolupracovníky z řad těchto studentů pracovala Hübschmannová také na sestavování slovníku slovenské romštiny (Hübschmannová a kol. 1991). Někteří se dále rozvoji romistiky jako společensko-vědního oboru věnovali spolu s Hübschmannovou po roce 1989, kdy se institucionální platforma působení Hübschmannové jako badatelky a pedagožky přenesla na půdu Filozofické fakulty Karlovy Univerzity.²⁰

¹⁷ K práci těchto pražských romských sociálních kurátorů viz Víšek 1999; dobově též Frištsenská 1986, Nebeský 1986, Vašíčková 1988.

¹⁸ K rozvoji romsky psané literatury včetně částečného odhalení vlastního podílu na tomto fenoménu viz Hübschmannová 2006; k náplni a společenskému významu těchto kurzů (Sadílková 2009)

¹⁹ Podrobněji k tématům a osobám angažovaným v těchto výzkumech viz Hübschmannová 2003a: 6

²⁰ V roce 1991 byl v rámci tehdejšího Indologického ústavu na Filozofické fakultě Karlovy Univerzity otevřen samostatný obor romština-romistika. Svoje studenty na FF UK Hübschmannová angažovala do svých výzkumů a přístupu k výzkumu tématu Romů obecně. Ke kritice jejího přístupu vzhledem k angažovanosti v romském národnostním

Po stručném představení dobových okolností realizace výzkumu orientovaného na Romy se v následujících podkapitolách soustřeďuji na analýzu vybraných odborných textů autorů věnujících se výzkumu Romů publikovaných ve výše nastíněném období jeho poválečného vývoje. Pozornost přitom zaměřuji na přiblížení historického kontextu vzniku těchto publikací, který umožňuje přiblížit způsob, jakým se v textech (v argumentaci a používané terminologii) projevuje dobový diskurz a tehdejší aktuální společensko-politické debaty vedené okolo tématu Romů, případně i dobový politicko-ideologický tlak. Soustřeďuji se přitom výhradně na texty zabývající se poválečnou migrací Romů jako ústřední téma mé práce. Budu sledovat způsob, jakým jednotliví autoři k tomuto tématu přistupovali s ohledem na použité metody a zdroje dat, respektive prameny, a jak na tento fenomén pohlíželi: jak si výzkum teritoriálně vymezovali, jakých aspektů poválečné migrace Romů si jednotliví autoři všímali a jak shromážděná data interpretovali. V tomto historiograficky a metodologicky zaměřeném textu též průběžně sestavuji přehled zejména jednotlivých lokálně zaměřených případových studií, které byly v rámci různě koncipovaného výzkumu migrace Romů od padesátých do konce osmdesátých let popsány,²¹ abych tak ukázala, jak široký regionální záběr v souhrnu dosud realizovaný výzkum má a jak byly tyto studie v dalším výzkumu využity. Dalším tématem, které ve vybraných textech sleduji, je téma poválečné historie Romů ve smyslu interpretace minulosti a postupného formování historického narativu „dějin Romů“ v poválečném Československu, ale i ve smyslu v podstatě pramenných poznámek k dobové praxi v jednání a smýšlení jednotlivých aktérů dobového dění a v neposlední řadě ve smyslu odrazu dobového smýšlení o „cikánské otázce“ a argumentace na expertní úrovni.

hnutí včetně z něj z pohledu těchto kritiků vyplývajících metodologických a dalších pochybení a následující debaty viz (výběrově) Jakoubek 2004; Jakoubek, Hirt 2005; Barša 2005; Červenka 2007; Elšík 2005; vyjádření Hübschmannové k této kritice viz Ryvolová 2006: 17-18)

²¹ Nejstarší analyzovanou publikací zohledňující téma poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí je přitom publikace Zdeňky Jamnické-Šmerglové z roku 1955 – viz výše k první publikacím závěrečných prací k tématu Romů v padesátých letech.

1.1 První pokusy o uchopení tématu poválečné migrace Romů: etnografie v době asimilace

Jedněmi z vůbec prvních textů z území českých zemí, které se na podkladu popisu současně pozorované situace soustřeďují na dobově nepřehlédnutelný fenomén poválečné migrace Romů, jsou publikace Zdeňky Jamnické-Šmerglové a Evy Davidové²² (Jamnická-Šmerglová 1955; Zábranová-Davidová 1958, Davidová 1961). Obě autorky patřily mezi výše zmíněnou skupinu studentů na poválečných pražských vysokých školách, kteří si na počátku padesátých let romské téma vybrali pro své kvalifikační práce. Zatímco Zdeňka Jamnická-Šmerglová se po publikaci této svojí práce tématu Romů (minimálně na akademické úrovni) dále nevěnovala, Eva Davidová se ve své práci dále romským tématům a jejich výzkumu věnovala kontinuálně, až do současnosti.

Práce Evy Davidové, jimiž se budu níže zabývat (Zábranová-Davidová 1958, Davidová 1961), představují jedny z vůbec prvních článků této autorky. Jako texty vypovídající o dobově probíhající migraci a usazování Romů ve vybraném regionu (Ostravsko-)Karvinska, respektive míře jejich adaptace na podmínky a normy „nového/zdravého“ způsobu života, jak byly tyto dobově formulovány, zprostředkovávají informace o soudobém stavu a situaci romských migrantů ve vybraném regionu v rozmezí zhruba patnácti let od poválečného příchodu prvních Romů ze Slovenska na toto území. Zároveň jsou dobrou ukázkou dobového náhledu na romské migranty a jejich pohyb po území republiky, respektive průběh a výsledky jejich dosavadního pobytu v českých zemích. Eva Davidová tyto texty psala v době těsně před započatím realizace usnesení ÚV KSČ „O práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z roku 1958²³ a relativně záhy po realizaci zákona č. 74/1958, tedy v době, kdy došlo k radikální proměně státní politiky vůči Romům sledující v následujících letech asimilační přístup.

²² V textu na tuto autorku označuji jejím pozdějším jménem, pod kterým publikovala většinu svých prací.

²³ Jeho brzkou realizaci v praxi v textu sama avizuje (Zábranová-Davidová 1958: 1).

Do obou studií se promítá dobový diskurz o „cikánské otázce“ a jako takové jsou i zajímavým pramenem k poznání dobového psaní/smýšlení²⁴ o aktuálně realizované politice a o tom, jak Eva Davidová jako dobová autorka ve veřejném projevu uchopovala obsah pojmu „asimilace“. Odráží se v nich zejména hodnotící evolucionismus v náhledu na Romy, jako skupinu „zaostalých“ lidí, za jejichž základní problém je považován „podstatně nižší stupeň způsobu života, kultury a myšlení“ (Davidová 1961: 73)²⁵ v porovnání s většinovou společností. V duchu dobově prosazované ideologie se v textech jako žádané řešení tohoto problému prosazuje radikální změna materiálních podmínek, ale i myšlení a vztahů členů jednotlivých skupin romských migrantů a Romů obecně a to jak vztahů směrem navenek, k majoritnímu obyvatelstvu, ale také směrem dovnitř. Dobový záměr i záběr tohoto působení směrem dovnitř romských komunit ilustruje například komentář Evy Davidové k „otrockému“ postavení romských žen uvnitř romské rodiny a společnosti (Zábranová-Davidová 1958: 5). Texty se pak soustřeďují na zkoumání míry „kladného vlivu“ prostředí a okolní společnosti v jednotlivých obcích na Ostravsko-Karvinsku, napomáhající „zdravé asimilaci“ romských migrantů ze Slovenska (Zábranová-Davidová 1958, Davidová 1961)), respektive upozorňují na faktory, které ji usnadňují nebo jí naopak brání.

Vedle tohoto myšlenkového/rétorického přijetí dobového ideologického diskurzu a náhledu na řešení „cikánské otázky“, mají oba texty i jistý kritický osten, kterým se autorka vymezuje zejména proti současné praxi místních úřadů, jež centrálně řízenou politiku realizují. Jako jisté vymezení proti koncepci dobově prosazované politiky asimilace, nejen její praktické realizaci, je možné vnímat autorčinu poznámku o nepřijatelnosti řešení „této složité problematiky [...] administrativní cestou“ a o nutnosti „poznat současný stav [...] a [...] podmínky,

²⁴ Jak jsem uvedla výše, lze předpokládat, že texty publikované zejména po roce 1958 podléhaly jisté (auto)cenzuře, přičemž míru jejího vlivu lze zpětně určit jen výjimečně. Na vynucené doplnění své první monografie (Davidová 1965) například Eva Davidová upozornila v nedávném rozhovoru (Gálová, Davidová 2012).

²⁵ Na jiných místech označených a ohodnocených jako jejich „zaostalost“ a „záporné návyky“ ve způsobu života (Zábranová-Davidová 1958: 3).

kteří je ovlivňují [...] [a teprve potom] působit na zdravou, nenásilnou asimilaci“ (Davidová 1961: 73). Z hlediska níže analyzovaných kritických postojů pozdějších autorů retrospektivně hodnotících poválečných přístup státu k Romům (k analýze této kritiky viz níže v kapitole věnované textům z devadesátých let) je zajímavé upozornit zejména na dva další body Davidové kritiky. Za zásadní pochybení ze strany místních úřadů Eva Davidová označuje nejen „naprostou neznalost života a psychiky cikánských občanů“ (Davidová 1961: 73), ale především nečinnost některých úřadů v řešení zejména problému ubytování (Davidová 1961: 75 a násl.; srov. například Pavelčíková 1999, 2008a). Dále pak kritizuje odtažitý a předsudky poznamenaný postoj české veřejnosti k Romům (například Davidová 1961: 79; srov. viz Davidová-Turčínová 1970a,b; Sokolová 2008).

Monografie Zdeňky Jamnické-Šmerglové představuje chronologicky starší text (1955). Jedná se o publikovaný text dizertační práce obhájené na tehdejší Vysoké škole politických a hospodářských věd v roce 1951, ve které se autorka pokusila zpracovat dějiny Romů na území českých zemí od jejich příchodu na toto území až do současnosti. Z odborného hlediska nemá tato práce k poznání historie Romů větší přínos, na zásadní metodologická i faktografická pochybení upozornili již v dobové kritice Eva Davidová (Zábranová 1956) a Jiří Lípa (1957). Z dnešního pohledu – i vzhledem k zaměření vysoké školy, na které tato práce vznikla – je tato publikace spíše zajímavým pramenem k tématu dobového ideologického výkladu dějin Romů a jejich postavení ve společnosti.

Kapitolu věnovanou dobové současnosti počátku padesátých let však autorka zpracovala na základě studijní cesty po Československu a pobytu „především v mnoha slovenských cikánských koloniích a v českém pohraničí“ (Jamnická-Šmerglová 1955: [111]) a (mimo jiné) na základě informací od dobově činných organizací státní správy a masových organizací.²⁶ Cestu zřejmě absolvovala na přelomu čtyřicátých a padesátých let, tedy v době, kdy již několik let probíhala

²⁶ Mezi svými zdroji Jamnická-Šmerglová jmenuje i „mnoho pamětníků a informátorů z řad cikánů samých“.

migrace Romů ze Slovenska do českých zemí, k níž se v rámci popisu současné situace Romů v Československu v textu závěrečné kapitoly poměrně obsáhle vyjadřuje. V tomto smyslu je jedním z poměrně raných pramenů, které jsou k migraci Romů k dispozici. Ze všech textů, kterými se následující kapitoly zabývají, představuje pokus o zachycení informací o této migraci, který je počátku této migrace nejméně vzdálen (maximálně 5-6 let). Svoji dizertační práci Zdeňka Jamnická-Šmerglová psala v době, kdy se teprve na expertní a centrální úrovni o přístupu státu k Romům začalo vyjednávat. V době, kdy byla publikována, se již na centrální úrovni, v důsledku tlaku z regionů i neúčinnosti (respektive zhroucení realizační struktury) předchozího postupu začalo vyjednávat o nutnosti přijetí ráznějších opatření (Pavelčíková 2004, Spurný 2011), žádná konkrétní zmínka o případném vyhocování situace v regionech však do textu neproniká.

Ve svém souhrnu jsou všechny výše představené texty také dobrou ukázkou proměny dobového diskurzu o „cikánech“.²⁷ Jako takové odrážejí převýchovný optimismus emancipativního étosu z padesátých let („plodná a radostná práce [...] je jednou z nejdůležitějších podmínek převýchovy našich občanů cikánského původu [...] a ta se pak nutně projeví v celkovém způsobu života cikánů“ – Jamnická-Šmerglová 1955: 91; „Musíme si uvědomit, že cikáni prošli v minulých staletích zcela odlišným vývojem, který formoval jejich charakter i životní praxi. Proto je nutno hodnotit dnes jejich činy podle jiných kritérií. Neznamená to, pochopitelně, ve všem je omlouvat nebo naopak odsuzovat, ale vychovávat je a učit nově žít.“ –Davidová- Zábranová 1958: 3-4), i zárodek toho, co pro pozdější období nazval Spurný důrazem na socialistickou spravedlnost a disciplinaci („Je třeba zajistit, aby cikáni v průmyslových oblastech českých zemí nevyužívali často jen svých práv, ale aby k budoucímu prospěchu svému a především svých dětí plnili i základní občanské povinnosti, jako je pracovní kázeň v zaměstnání, pravidelné posílání dětí do školy a mnoho jiného.“ –Zábranová-Davidová 1958: 9).

²⁷ K odbornému rozboru diskurzu o „cikánech“ z padesátých let viz Spurný 2011, jehož terminologii zde též používám.

Všechny tři tyto texty byly psány v době, kdy migrace ze Slovenska již několik let probíhala a dosud (dle hodnocení obou autorek) nebyla ukončena nebo teprve ztrácela na intenzitě (Davidová dává pro Ostravsko-Karvinsko toto pozorování do souvislosti s již naplněnou poptávkou po pracovní síle v regionu a vzniku nových pracovních příležitostí při zprůmyslňování Slovenska - Davidová 1961). Dobově současný stav migrace a sžívání se novým prostředím v českých zemích popisují obě autorky tedy jako nedokončený a neustálený, vedle migrantů, kteří již v českých zemích žijí dlouhodoběji (zejména Davidová 1961), zmiňují dosavadní dočasné pobyty romských migrantů v českých zemích, jejich pohyb na tomto území a (dočasné i z dobové optiky trvalé) návraty migrantů na Slovensko.²⁸

Jednotlivé postřehy obou autorek k situaci romských migrantů a charakteru migrace shrnuji v následujícím textu, ve kterých je třídím dle jejich relevance pro popis situace ve zdrojových a cílových lokalitách migrace a zároveň naznačuji jejich relevanci vzhledem k tématům sledovaným v rámci výzkumu poválečné migrace Romů dalšími badateli.

Ve vztahu k výchozím (slovenským) lokalitám migrace²⁹ se obě autorky zaměřují především na téma motivace k odchodu, kterou vysvětlují primárně

²⁸ Popis různých typů migračních (obousměrných) pohybů mezi Slovenskem a českými zeměmi obě autorky shodně přetěžují hodnotícími stanovisky vycházejícími z dobového chápání kategorií „kočovný“ – „polokočovný“ – „usedlý“, používaném z hlediska státních úřadů pro kategorizaci Romů v Československu s ohledem na diferenciaci obtížnosti a nástrojů jejich „převýchovy“ až do roku 1958, kdy se z kočovných stali „bývalí kočovníci“, respektive roku 1965, kdy byla zavedena kategorizace občanů cikánského původu (I-III) dle stupně jejich integrovanosti do společnosti (dokumenty k této kategorizaci viz Jurová 2008). Různorodosti pohybu Romů mezi Slovenskem a českými zeměmi si však byly obě autorky plně vědomé.

²⁹ Pro jednotlivé lokality na Karvinsku uvádí Davidová (1958) výčet slovenských okresů, ze kterých sem dobově přítomní Romové přišli. Jenom u migrace do Orlové lze mluvit o regionálně relativně homogenní migraci z východního Slovenska (okr. Velké Kapušany a Michalovce); zdrojové lokality dobové migrace do Karviné a Doubravy, jak je zachytila Davidová, zahrnují různé okresy východního (Bardejov, Gelnica, Kežmarok, Poprad, Sabinov, Spišská Nová Ves, Rožňava), ale i středního (Handľová) a západního Slovenska

socioekonomickými důvody: snahou zajistit (vyšší) příjem pro vlastní rodinu a vymanit se z celkově nevyhovujícího prostředí.³⁰ V tomto kontextu zmiňují nejen odchody za prací, ale i Romům dobově často připisované zneužívání poměrů a opuštěného majetků v pohraničí (Davidová 1965: 31).³¹ Davidová též uvádí, že se do migračního proudu nezapojují Romové žijící rozptýleně mezi slovenským obyvatelstvem a romští hudebníci, kteří „jsou doma řádně zaměstnání a žijí celkově již na vyšší životní úrovni“, čímž v kontextu daného článku podtrhuje socioekonomickou motivaci migrace jako stěžejní (Zábranová-Davidová 1958: 6).³² Poměrně zajímavou je spíše okrajová pozornost věnovaná v těchto nejstarších textech pracovním náborům. Těm se Eva Davidová věnuje – a i zde spíše útržkovitě – až v jednom ze svých pozdějších textů (1965).³³ Její popis (a kritika) realizace

(Čadca – tu zmiňuje dokonce jako dominantní zdroj romské migrace do Doubravy –, Galanta, Myjava).

³⁰ V popisu prostředí, odkud Romové ze Slovenska do českých zemí přicházejí, tedy „cikánské kolonie/osady“, se obě autorky shodně soustřeďují především na obraz bídy – za nějž jakoby do závorcky vytýkají příklady, které tento obraz rozbíjejí. Zvláště popisy Zdeňky Jamnické-Šmerglové souzní s dobovým obrazem „cikána“ a „cikánské osady“, tak, jak jej zachytil ve své analýze diskurzu v českém pohraničí Spurný (2011): osady Jamnická-Šmerglová popisuje jako „ostrovy špíny, bláta, prachu, hmyzu a nemoci“, „ohavné skvrny republiky“, jako prostředí „špinavé, líné, zahnívajících a nevědomé“ (1955: 87-88; srov. Davidové etnografický popis „cikánské osady“ Zábranová-Davidová 1958: 6).

³¹ K otázce tzv. „zlatokopectví“ v pohraničí viz Spurný (2011), dle něhož se jedná o nedílnou součást dobového diskurzu o pohraničí a jeho očištění. Je zřejmé, že do pohraničí s cílem maximálně využít zdejší neurovnané situace patrně přicházely různé skupiny osob, dobově je ale často připisováno právě Romům. Arburg (2003) upozorňuje, že se jedná o fenomén dosud nedostatečně prostudovaný. Vzhledem k charakteru obou zde analyzovaných textů lze i v jejich případě jen těžko odlišit, zda odrážejí spíše dobový stereotyp nebo (hlouběji zkoumanou) konkrétní regionální / lokální zkušenost.

³² Debata o sociální stratifikaci romských migrantů je téma, kterým se zabývali i další autoři včetně těch, kteří studují současnou migraci Romů ze střední a východní Evropy do západních zemí. Podrobné popisy/rekonstrukce situací ve zdrojové lokalitě zahrnující i přehled o průběžném zapojení jednotlivých členů dané romské lokální komunity do migrace s ohledem na jejich socioekonomický status v místě je však co se týče poválečné migrace do českých zemí velmi ojedinělý (viz Guy 1977, Haišman 1988).

³³ V textu mimo jiné uvádí i jistý výčet příspěvků, které byly migrantům v rámci náboru poskytovány (Davidová 1965: 71, 83).

těchto náborů je poměrně cenná – ke zdůraznění této příčiny migrace Romů ze Slovenska do českých zemí až v pozdějších studiích a publikovaných narativech, které také obsahují i bližší lokálně ukotvené popisy této praxe (například Dvořák 2003: 321, Pavelčíková 2004: 37; Ferková 1995, Kramářová a kol. 2005).

Zdeňka Jamnická-Šmerglová se zamýšlí i nad impulzem vedoucím k subjektivnímu vyhodnocení vlastní situace jako nevyhovující.³⁴ Toto prohlédnutí spojuje s větším kontaktem Romů s Neromy během druhé světové války, a příležitostí „hlouběji poznat ostatní ‚bílé‘ spoluobčany“ (sic!), přičemž do svého výčtu Romů a typů kontaktu, do kterého měli během války přijít s majoritním obyvatelstvem, explicitně zahrnuje „mnohé cikány partyzány“ a „vězně“ (1955: 87).³⁵ Jak odhalují pozdější texty vzniklé na základě rozhovorů s romskými pamětníky, zejména táborová internace, ale i nucený odsun z bezprostředního okolí obcí (i ten ve svém textu tato autorka zmiňuje), byly pro Romy naopak momenty výrazné psychické i materiální deprivace a propadu, co se týče například právě úrovně bydlení, ale i celkově hluboké krize vztahů s okolním neromským obyvatelstvem – a právě v tomto ohledu se pro některé stávaly motivací k definitivnímu odchodu z původního domova (viz například rozhovor s Irenou Tomášovou, Kramářová ed. 2005: 25-41). Na autorčině argumentaci je tak pozoruhodný spíše fakt, že na spojitost s událostmi druhé světové války na Slovensku vůbec upozorňuje.³⁶ Eva Davidová si pak v žádném ze zde analyzovaných textů dopadů průběhu druhé světové války na Romy na Slovensku a jejich spojitosti s migrací nevšimá vůbec. Upozorňuje však ještě na další faktor, relevantní právě

³⁴ K tomu například i Guy 1997.

³⁵ „Mnohým cikánům partyzánům, vězňům i všem ostatním, kteří měli za války příležitost hlouběji poznat ostatní ‚bílé‘ spoluobčany, se již přičilo žít starým způsobem [...]“ (Jamnická-Šmerglová 1955: 87)

³⁶ „Cikánští repatrianti, bojovníci a vězňové, bývali slovenští usedlíci a polo-usedlíci, vracející se do svých starých domovů při slovenských dědinách nacházeli své někdejší, již tehdy vetché chýše ve velmi bídném stavu, pokud je zub času nebo ruka bývalých pánů ‚samostatného Slovenského státu‘ nesprovidila s povrchu zemského vůbec, nebo pokud nebyly za války přestěhovány i se zbývajícími obyvateli ještě o několik kilometrů dále od ostatních lidských obydlí.“ (Jamnická-Šmerglová 1955: 87).

pozdější fáze migrace - samotnou zkušenost s pobytem v českých zemích, v rámci pracovní migrace nebo povinné vojenské služby (Davidová 1961). Z textu nevyplývá, zda o této zkušenosti autorka uvažovala jako o dalším faktoru zvyšujícím migrační potenciál Romů ze Slovenska nebo spíše jako o faktoru působícím na snahu o změnu podmínek přímo v domovské slovenské obci.³⁷

Obě autorky se také letmo dotýkají tématu nové výstavby vlastních domů na Slovensku. Eva Davidová (1961) výstavbu nových domů přímo ve zdrojové obci zmiňuje poprvé letmo v souvislosti s „bouračkami“ (viz níže) a posíláním z nich získaného stavebního materiálu na Slovensko. Zdeňka Jamnická-Šmergllová se pak velmi zlehka dotýká konfliktu vznikajícím při povolování této výstavby, respektive poskytování stavebního pozemku ze strany slovenských obcí a jejich představitelů, když uvádí, že v případě „kohokoliv z cikánů, kdo neoplýval [...] dobrou pověstí, tu se občané postavili rozhodně proti [umožnění výstavby přímo v obci]“ (Jamnická-Šmergllová 1955: 87). Odmítání povolit Romům výstavbu nových domů jinde než na území existujících osad popisuje už jako obvyklou strategii místních úřadů na Slovensku Eva Davidová ve svém pozdějším textu v kontextu výkladu o bariérách úspěšné likvidace cikánských osad a kritizuje ji jako diskriminační (1965: 105).³⁸

³⁷ Téma vlivu migrantů vracejících se do obce se v rámci jednotlivých případových studií poválečné migrace zatím nevěnoval nikdo s výjimkou Willa Guye, který se také jako zatím dosud jediný badatel věnoval etnografickému výzkumu v jedné ze zdrojových lokalit migrace (do Ostravy) – viz Guy 1977. Jako na důležitý faktor na něj výrazněji upozornili autoři studující migraci Romů ze Slovenska do západní Evropy – viz zejména Grill (2012) zdůrazňující též faktor návratu jako důležitý moment potvrzení výsledku sociální mobility dosažené migrací (viz kapitola věnovaná tomuto výzkumu v rámci shrnutí kontextů výzkumu poválečné migrace vedených po roce 2000).

³⁸ Tématu jako jedné ze záměrných strategií místního úřadu se ve své případové studii věnoval Will Guy (1977), k detailní studii konfliktu vzniklého ze snahy Romů o poválečný sídelní přesun v rámci slovenské obce narušující tradiční sídelní hranice viz Scheffel (2009). K výstavbě domů ve zdrojové lokalitě migrace a jejich dalšího využívání viz též Cichý 2003; k dilematům vznikajícím v určitém stádiu migrace z majetkového připoutání ke zdrojové lokalitě, upevněného právě investicemi do opravy nebo výstavby domů viz Guy 1977.

Co se týče témat, která obě výše zmíněné autorky ve svých textech sledují ve vztahu k českým (cílovým nebo dočasným) lokalitám migrace, jejich zaměření kopíruje pohled centrální a místní administrativy a shoduje se s tématy, které v rámci řešení „cikánské otázky“ úřady sledovaly jako jedny ze zásadních problémů (zejména otázka ubytování a zaměstnání). V kontextu dalšího výzkumu poválečné migrace jsou zajímavé kromě jejich postřehů k dobové situaci v těchto oblastech také spíše stručné poznámky k otázce vztahů s majoritním obyvatelstvem.

V detailním popisu nových sídlišť romských migrantů v českých zemích sleduje Eva Davidová jejich místní vývoj v konkrétních lokalitách na Ostravsko-Karvinsku, respektive dobové stěhování Romů a vznikajících nových romských sídelních koncentrací v rámci těchto obcí (Zábranová-Davidová 1958, Davidová 1961).³⁹ Mluví o nevyhovujícím ubytování (nouzové ubytovny, brigádnické ubikace, poddolované domy) a místně vznikajících koncentracích těchto migrantů, které v duchu dobového přístupu kritizuje jako nevhodné, neboť izolací od ostatního obyvatelstva podporují „starý způsob života“ (1961; srov. Pavelčíková 1999, 2008a). Také Zdeňka Jamnická-Šmergllová poukazuje na ubytovávání Romů v českých zemích v horším bytovém fondu, ovšem uvádí, že je nejen výsledkem nedostatku

³⁹ V starším textu (Zábranová-Davidová 1958) se Eva Davidová věnuje detailně poválečnému romskému osídlení v Doubravě, Karvině a Orlově (dobu příchodu výrazných skupin romských migrantů do těchto lokalit stanovuje takto: Karviná – 1945, Orlová – 1951, Doubrava – 1955). V dalším textu (Davidová 1961) dále rozšiřuje přehled o situaci v Českém Těšíně, Dolní Suché, Hlučíně, Ostravě a Třinci. Zde už uvádí pouze informace k aktuálnímu rozmístění a stavu/kvalitě ubytování romských migrantů, případně jejich počtu. O délce sídelního pobytu v daných místech – s výjimkou olašských Romů v Hlučíně, kde uvádí jako datum příchodu rok 1959 – se zmiňuje pouze povšechně nebo vůbec. Ve stejném textu Davidová uvádí informace o celkové disperzi romských migrantů v českých zemích – bez odkazu na zdroj těchto informací uvádí jako okresy s dobově největším počtem romských migrantů (v tomto pořadí): okr. Karlovy Vary, Sokolov, Most, Ústí nad Labem, Liberec, České Budějovice, Český Krumlov, Prachatice, Plzeň, Praha, Kladno, Beroun, Hradec Králové, Pardubice; Jihlava, Brno (1961: 73-74) – srov. viz Haišman (1986a) a přehled dobově nejbližšího soupisu romských obyvatel z roku 1947 z hlediska teritoriálního rozložení prvních romských migrantů do českých zemí (Pavelčíková 2004: 31), případně celorepublikové přehledy z konce šedesátých let (Cikánské obyvatelstvo 1968b); je zajímavé, že v Davidově přehledu nefiguruje Ostravsko (srov. Davidová-Turčínová 1970a,b; Pavelčíková 1999).

jiných možností bydlení, ale i strategie/bytové politiky některých národních výborů vzniklé dle autorky jako reakce na předešlé zkušenosti s ničením bytového fondu (1955: 99⁴⁰).⁴¹

Co se týče zaměstnání Romů ve zkoumaných severomoravských lokalitách, uvádí Eva Davidová oblasti, které často figurují i v pozdějších popisech a statistikách týkajících se práce romských migrantů v českých zemích: stavebnictví, průmysl, městské služby a hornictví (pomocné povrchové práce). Kromě toho obě autorky zmiňují jako charakteristický zdroj příjmu poválečných romských migrantů v českých zemích práci na „bouračkách“, tedy ruční demolici a odklizení stavebního materiálu a rumu (Zábranová-Davidová 1958: 4, Davidová 1961; Jamnická-Šmergllová 1955). Eva Davidová píše také o dalším tradičním a pro Romy specifickém zdroji obživy – provozování hudby – a jeho přenosu do českých zemí (Zábranová-Davidová 1958: 4).⁴² O provozování hudby v českých zemích mluví jako o jednom ze způsobu „snadného výdělků“, a zdá se, že v tomto ohledu spíše podceňuje význam této kontinuity.⁴³ V souvislosti se zaměstnáním a zajišťováním zdroje obživy Eva Davidová opakovaně hovoří – zdůrazňující v duchu diskurzu

⁴⁰ Formulace Jamnické Šmergllové naznačuje, že mluví o konkrétním („nevhodném“) usnesení některého (nejmenovaného) národního výboru. Za příkladný postup řešení problému s udržováním pořádku v rámci nově vzniklé sídelní koncentrace Romů v českých zemích uvádí Cheb (Jamnická-Šmergllová 1955: 90; k situaci v Chebu viz též Votroubková 1982, Haišman 1989).

⁴¹ Ke kritice neschopnosti úřadů řešit naprostou nevhodnost ubytovacích podmínek jako zásadní problém romských migrantů v některých městech a zejména v Ostravě viz Pavelčíková (1999, 2008a).

⁴² Viz též její popis dobové situace a postavení romských hudebníků na Slovensku, včetně profesionálních hudebníků (Davidová 1965).

⁴³ „Mnozí cikánští muži jsou velmi dobří hudebníci a již na Slovensku poznali, že hudbou se dá snadno vydělávat. Proto i po migraci do českých a moravských měst sestavují mnohde cikánské kapely a hrají po kavárnách a při zábavách, jako tomu bylo dříve i v Karviné.“ (Zábranová-Davidová 1958: 4) Jak Eva Davidová, tak i Milena Hübschmannová ve svých textech z devadesátých let pak konstatují výrazný úpadek provozování hudební profese mezi Romy ze Slovenska žijícími v českých zemích (Davidová 1995: 60; Hübschmannová 2002).

socialistické spravedlnosti rovná práva, ale i povinnosti, jejichž plnění společnost vyžaduje i po Romech – o využívání různých pracovních pobídek a systému náborových příplatků i sociální péče, a upozorňuje na pocit „vydržovanosti, který se u [Romů] rozmáhá“ (Davidová 1961: 79).⁴⁴

Témata bydlení/ubytování/sídelních koncentrací romských migrantů v českých a moravských obcích a téma zaměstnání/ zaměstnanosti nastíněná autorkami analyzovaných nejstarších statí k poválečné migraci Romů do českých zemí zůstávají základními body struktury určité části odborných textů k tomuto tématu až do současnosti, přičemž k nim většinou přistupují, stejně jako obě utorky spíše z vnějškových, deskriptivních pozic, daných snahou zachytit dobové problémy, které cílové obce této migrace řešily. Pro texty po roce 1989 takový způsob strukturace vyplývá především z charakteru pramenů, se kterými badatelé pracují (písemné prameny úřední provenience). Byť spíše okrajově, poskytují texty Evy Davidové též detailnější informace o dobových romských migrantech a jejich životě i mimo tento rámec vymezený zejména tématy bydlení a zaměstnání. Eva Davidová například opakovaně hovoří také o vzájemné nedůvěře ve vztazích mezi romskými migranty a ostatním obyvatelstvem (Zábránová-Davidová 1958)⁴⁵ a o „[množství] nezdravých předsudků, které se dodnes mezi naším obyvatelstvem uchovalo“

⁴⁴ Téma a termín „vydržovanost“ zřejmě odráží dobový posun ve vnímání dopadů politiky státu vůči Romů realizované do konce padesátých let a v tomto smyslu tedy reflektuje dobově vznášené výtky a dost možná i vznik specifického stereotypu „Cikána“ u majoritní společnosti přetrvávající do dnešní doby. Do poválečné doby lze také datovat vznik stereotypu o „vybydlování bytů a domů“ (viz výše i níže téma ubytování a bydlení poválečných romských migrantů).

⁴⁵ „Téměř všichni přijímají s nedůvěrou všechno, co jim naše společnost poskytuje [...]. Velmi těžko odvykají vžitému, zakořeněnému, skeptickému názoru na svoje okolí.“ (Zábránová-Davidová 1958: 8). K tématu vztahů mezi Romy a jejich neromským okolím v českých zemích a jejich vnímáním účastníky migrace viz níže. Takto formulovaný popis souzní s dobovým diskurzem o Romech jako obětech předchozích režimů, jejichž útlak ovlivnil nejen materiální podmínky jejich života a izolaci, ale i charakter jejich vztahu s okolní společností.

(Davidová 1961: 80)⁴⁶. Popisuje také vnitřní konflikty, které vyvolává (postupující proces) asimilace: jednak v rovině konfliktů mezi Romy navzájem, ale i na úrovni osobní – ve formě zapírání romského původu a studu za něj (Davidová 1961).

Explicitní specifikaci zdrojů dat, které ve svých textech uvádějí ani jedna z autorek výše zmíněných statí věnují jen minimální prostor. Jak jsem již uvedla výše, základním východiskem pro popis migrace jsou pro obě z nich jejich terénní zkušenosti, u Zdeňky Jamnické-Šmerglové zřejmě omezené na její studijní pobyt na Slovensku přibližně na přelomu čtyřicátých a padesátých let v pozici v studentky historie zajímavější se o současnou situaci Romů na Slovensku, u Evy Davidové jako vystudované etnografky ale již v této době poměrně extenzivní.⁴⁷ V intencích dobové etnografie též Eva Davidová své poznatky prezentovala, se zaměřením na deskripci strukturovanou na základě z vnějšku definovaných kritérií. Co se týče stručného shrnutí historie příchodu sledovaných skupin Romů na Ostravsko-Karvinsko, lze předpokládat, že data, která v textu používá, pocházejí z rozhovorů vedených se zdejšími Romy, z textu ale není zřejmé, do jaké míry je již v této době ověřovala i v dobových úředních dokumentech.⁴⁸

⁴⁶ K tématu negativního vztahu české veřejnosti k Romům a míry předsudečnosti a jejich dobovému výzkumu viz níže. Dobové odborné texty na existující diskriminaci „hraničící s rasismem“ kontinuálně upozorňovaly. Jistým odrazem existujícího mezi-etnického antagonismu jsou i ustanovení týkající se potírání diskriminace obsažené ve všech zásadních normativních textech upravujících „řešení cikánské otázky“ vydaných mezi lety 1952-1975.

⁴⁷ Svoje vlastní terénní výzkumy orientované na Romy na Slovensku v době svého studia realizovala v Polomce (okr. Brezno) a v Trebišově, účastnila se též již prvního poválečného kolektivního etnografického výzkumu na Slovensku realizovaného Slovenskou akademií věd, pod vedením Emílie Horváthové, zaměřeného na oblast Gemeru (Čajánková 1955; Horváthová 1964). Na začátku šedesátých let též žila a pracovala na východním Slovensku (Čeští a slovenští orientalisté 1999: 102-104)

⁴⁸ K využití úřední evidence Romů v Ostravě v pozdějším výzkumu realizovaném v tomto městě Evou Davidovou v sedmdesátých letech viz níže.

Již v nejstarším textu Evy Davidové k poválečné migraci se ovšem objevuje též unikátní emický pramen, kterým jsou záznamy dobově vznikajících písní o migraci (Zábranová-Davidová 1958: 9).⁴⁹ Davidová zde texty dvou z nich přetiskuje jako poslední bod svého (etnografického) pojednání o proměně způsobu života v českých zemích, a uvádí je jako ilustraci způsobu rozvoje některých folklorních žánrů v nových podmínkách (Zábranová-Davidová 1958: 9). Tyto písně, které ve své podstatě představují specifický dobový dokument o poválečné migraci jako pro Romy důležitém společenském fenoménu, hlouběji neanalyzuje ani v žádném ze svých dalších textů, dokonce ani včetně těch věnovaných obsahové analýze romského písňového folkloru (například Davidová a Žižka 1991). Záznamy těchto písní se dochovaly i v dalších poválečných publikacích (například Guy 1977, Hübschmannová 1960) jejich detailnější analýze se však nevěnoval ani žádný z těchto ani dalších autorů – později se objevuje jen návrh na jejich analýzu ze sociologického hlediska (Kára 1975) – a zůstávají tak dosud nevytěženým pramenem.⁵⁰

Jakkoli výše představené texty Evy Davidové a Zdeňky Jamnické Šmerglové představují první a velmi stručný pokus o zachycení fenoménu poválečné migrace do velké míry v podstatě ze synchronní perspektivy, načrtávají ve svém souhrnu základní strukturaci oblastí, jejichž podrobnějšímu rozpracování se při svém výzkumu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí věnovali i další badatelé (důvody inicializující migraci; okolnosti příchodu a usazování v českých a moravských obcích, včetně základního popisu doby příchodu a sídelního rozptylu/koncentrace v dané obci; vnitřní a vnějšíková proměna života skupin

⁴⁹ V monografii Eva Davidové z roku 1965 se též zřejmě poprvé objevuje česká verze emického termínu pro poválečnou migraci – odchod „na Čechy“ (Davidová 1965).

⁵⁰ Na vznik stejného žánru písní v kontextu postkomunistické migrace vybrané lokální skupiny Romů ze Slovenska do Velké Británie upozorňuje Grill (2012), který se též věnuje detailnější analýze obsahu jedné z nich. K možnostem a hodnotě písní jako historického pramene na příkladu písně o válečném utrpení Romů z území protektorátu „Aušvicate hin kher baro“ (=„V Aušvicu stojí velký dům“) viz Holý a Nečas 1993

těchto romských migrantů v novém prostředí). Zatímco se obě autorky věnovaly v těchto svých textech především stručnému deskriptivnímu rozpracování těchto tří témat zaměřujících se na samotné skupiny romských migrantů, objevují se v jejich textech průběžně i poznámky orientující pozornost směrem k majoritním populacím jak v českých zemích, tak i na Slovensku (praxe v přístupu místních úřadů k Romům na Slovensku a v českých zemích; postoje majoritního obyvatelstva k Romům obecně). Jak ukáží v následující podkapitole, zaměřili se na tuto oblast také autoři studií realizovaných v sedmdesátých letech, přičemž tato část jejich práce patří k jedněm z jejich nejzajímavějších výstupů.

Etnografické studie Evy Davidové také představují příklad prvních lokalizovaných studií poválečné migrace realizovaných z perspektivy cílové lokality této migrace, který se stal dominantním přístupem i v dalších letech. Tématu poválečné migrace Romů do českých zemí se tato autorka věnovala i v následujících letech, v těch nejbližších se také nadále zaměřovala na případovou studii migrace Romů do Ostravy (Davidová-Turčinová 1970a,b). Proměně jejího přístupu se mimo jiné věnuji v následující podkapitole. Z ostravské případové studie se i díky přínosu dalších badatelů zejména v devadesátých letech (zejména Pavelčíková 1999, viz též Sidiropulu Janků 2015) stala dosud nejrozsáhlejší případová studie, byť co se týče návaznosti dalších autorů na předcházející studie, je text Evy Davidové dosud spíše marginálně využívaným.

1.2 Makro a mikro perspektiva v sociologickém výzkumu migrace Romů v sedmdesátých letech

Texty k tématu migrace Romů ze Slovenska do českých zemí vzniklé v padesátých a na počátku šedesátých let, které jsem analyzovala v předchozí části textu, vznikly jako součást samostatného výzkumu obou jejich autorek a téma migrace predestinovaly jako nové, intenzivně spojené s dobově sledovanou realitou. Vybrané texty ze sedmdesátých let, jejichž analýze je věnována tato podkapitola (Kára et al.

1975; Davidová-Turčinová 1970a,b; Guy 1975/1998, 1977), již fenomén migrace Romů ze Slovenska do českých zemí pojímají jako samostatné téma akademického výzkumu (byť realizované v rámci širší perspektivy snažící se postihnout opět dobově sledovanou realitu, tedy popsat dobovou situaci Romů), který autoři těchto studií uchopovali nově především ze sociologické perspektivy. Při realizaci výzkumu kromě nově dostupných statistických dat ovšem nadále využívali také terénní výzkum a etnografické metody, uplatňované v předchozím období i Evou Davidovou.

Realizace nových výzkumů migrace Romů a publikace části jejich výsledků spadala do období radikální proměny společenské a politické atmosféry v Československu na konci šedesátých let, kdy došlo na centrální úrovni k jisté revizi dosavadní politiky vůči Romům (co se týče předchozí politiky asimilace především výše zmíněné kampaně tzv. rozptylu, realizované od roku 1965 Vládním výborem pro otázky cikánského obyvatelstva, rozpuštěným na základě usnesení Vlády ČSSR v roce 1968)⁵¹ a zároveň k příklonu k postoji stavícím na podpoře větší participace Romů na realizaci státní politiky vůči nim. Partnerem v tomto novém pojetí se pro státní instituce na krátko stal Svaz Cikánů-Romů (1969-1973) (Pavelčíková 2004: 101-115). Pro jeho představitele a podporovatele status partnera v realizaci státní politiky vůči Romům dával naději na možnost prosazování vlastních představ o směřování této politiky. Meze těchto možností však jasně ukázalo rázné odmítnutí požadavku Svazu Cikánů-Romů na uznání Romů jako národnostní menšiny ze strany ÚV KSČ v roce 1970 (Pavelčíková 2004: 106, Lhotka 2009: 16-18). Druhým zásadním zlomem, který sledované období a okruh lidí zabývající se romskými tématy a tedy i jejich dobové texty poznamenává, pak bylo postupné pronikání „normalizace“ i do struktur a vztahů v „cikánologických“ kruzích, jehož signálem bylo rozpuštění Svazu Cikánů-Romů v roce 1973. Na úrovni státní politiky došlo v následujících letech postupně k jistému návratu k předchozímu politickému kurzu, který stále odmítal

⁵¹ K vývoji státní politiky vůči Romům v šedesátých a sedmdesátých letech viz Pavelčíková 2004: 79-110, která se též věnuje zevrubnému popisu neúspěchů kampaně rozptylu, na základě přiznání tohoto neúspěchu došlo též k výše zmíněnému rozpuštění Vládního výboru, usnesením vlády ČSSR č. 384/1968 (Pavelčíková 2004: 89-94, 101).

pojímát Romy jinak než jako sociální skupinu, a jehož cílem byla nadále jejich asimilace (nazývaná nově „společenskou a kulturní integrací“), byť realizovaná pomocí měkčích nástrojů.⁵²

Právě na konci šedesátých let byl na půdě Československé akademie věd ustaven pracovní tým, který měl za úkol realizovat vědecký výzkum „cikánské problematiky“, jehož výsledky se měly stát podkladem pro další směřování státní politiky. Záměr založit řešení „cikánské problematiky“ na výstupech sociologického šetření rozkrývající aktuální situaci a postavení Romů ve společnosti byl ze strany vlády ČSSR deklarován již v roce 1965, kdy byla realizací tohoto úkolu pověřena právě ČSAV (Pavelčíková 2004: 87). K prvním reálným krokům vedoucím ke splnění tohoto úkolu však dochází až na přelomu šedesátých a sedmdesátých let: v roce 1968 byly do ČSAV jako členky „odborné skupiny pro výzkum ‚Cikánů‘ [v rámci] národnostního oddělení“ přijaty Milena Hübschmannová s Evou Davidovou (Davidová 2006: 203-4). Od roku 1970 se obě tyto badatelky již jako pracovnice Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV vedle realizace vlastních výzkumů podílely na přípravě, plánování a realizaci požadovaného sociologického výzkumu, k jehož provedení v této době ČSAV, po urgencích ze strany MPSV, přistoupila.⁵³ Ve stejné době zde pak vzniká širší mezioborový pracovní tým zabývající se tématem Romů

⁵² Vývoj situace Romů v období od počátku sedmdesátých let dále zůstává dosud velmi nedostatečně probádaným tématem. Podrobněji se mu věnovala pouze Nina Pavelčíková, která ve své studii sama upozorňuje na nutnost dalšího výzkumu vývoje v tomto období na centrální ale především regionální úrovni (2004: 112, 114). Nedostatečně prozkoumaným tématem je pak i samotné působení Svazu Cikánů-Romů v rámci státních struktur – v základních obrysech ho opět popisuje pouze Nina Pavelčíková (2004: 104-109), studie věnované fungování Ústředního a Krajského výboru v Brně jsou pak víceméně plně soustředěné pouze na vnitřní vývoj této organizace a propojenost s dobovou politikou a proměnami přístupu centrálních úřadů k Romům nad rámec některých konkrétních aktivit Svazu Cikánů-Romů nesledují (např. Benčáková 2008, Lhotka 2009), Krajskému výboru Svazu Cikánů-Romů v západních Čechách se věnovala Turková (2010).

⁵³ Archiv AVČR, fond Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV – sociologická sekce, i. č. 26, k. č. 2 - Plány a zprávy o činnosti 1970-1972; i. č. 33, k. č. 4 – Cikánská problematika.

(Pavelčíková 2004: 107).⁵⁴ Činnost celé této skupiny na ČSAV byla ukončena v roce 1975, přičemž tento krok může být opět interpretován jako další důkaz postupu „normalizace“ v otázkách týkajících se Romů (Davidová 2006: 204) a likvidace další platformy usilující o realizaci iniciativ podporujících změny v politice vedené vůči Romům, vzniklé v době uvolnění společenské situace na konci šedesátých let. Pro doplnění kontextu k níže analyzovaným textům je též nutné dodat, že všichni jejich autoři, respektive stěžejní autoři,⁵⁵ se právě v době realizace svých výzkumů spojených s výzkumným úkolem ČSAV orientovaným na Romy aktivně podíleli buď již přímo na vzniku a/nebo na dalších aktivitách výše zmíněného Svazu Cikánů-Romů.⁵⁶

⁵⁴ Eva Davidová uvádí, že mezi tyto spolupracovníky patřili mimo jiné: Bartoloměj Daniel, Vlasta Kládiová, Miroslav Holomek, Jiří Lípa, František Olejář, Vladimír Srb a Jaroslav Suchý (Davidová 2006: 204). Mezi historiky zde od roku 1972 působil také Ctibor Nečas (Lhotka, Závodská 2013: 9). Z uvedených jmen jasně vyplývá jistá personální propojenost mezi touto pracovní skupinou a výše zmíněným Svazem Cikánů-Romů. K spolupráci se Svazem Cikánů-Romů u Mileny Hübschmannové, Evy Davidové a Willa Guye viz níže.

⁵⁵ Dle svědectví Evy Davidové stály výsledky zde analyzované studie publikované Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV (Kára a kol. 1975) na výzkumné práci její a Mileny Hübschmannové, a přestože výsledný publikovaný text doznal zásadních úprav, na které tyto autorky postupně ztrácely vliv, lze je považovat za stěžejní autorky, z hlediska konkrétních prezentovaných dat a zjištění (Davidová 2002, 2006) – viz též níže.

⁵⁶ Milena Hübschmannová i Eva Davidová jsou uvedeny již mezi členy přípravného výboru Svazu Cikánů-Romů, Milena Hübschmannová pak předsedala jeho společenskovešední komisi, v rámci které byl formulováno Memorandum SCR obsahující již výše zmíněný požadavek na národnostní uznání Romů, Eva Davidová se například mimo jiné podílela na realizaci výstavy Svazu Cikánů Romů k romskému kovářství (Lhotka 2009). Will Guy byl v roce 1971 jako tlumočnick československé delegace složené mimo jiné ze členů Svazu Cikánů-Romů v Orpingtonu u Londýna přítomen jednání na ustanovujícím setkání organizace později známé pod názvem Mezinárodní romská unie a svou (nepublikovanou) dizertační práci věnovanou postavení Romů v ČSSR psal částečně s výhledem na její možné využití jako argumentační základny ze strany představitelů SCR při jednání s československou vládou (Guy 1977: nečíslovaný doslov; Guy – úvodní proslov k panelu věnovanému československé romistice na konferenci Gypsy Lore Society, Bratislava, 12. 9. 2014).

Analyzované texty představují tři různé výsledky dobových studií migrace Romů. První z nich je rozsáhlá studie Evy Davidové (1970a, b) realizovaná v Ostravě, která svou lokalizací navazuje na autorčin předchozí výzkum v regionu Ostravsko-Karvinska. Představuje obsáhlou sociologickou studii dobově současné romské populace v Ostravě, realizované na základě statistické analýzy dat získaných z evidenčních karet Romů přihlášených dobově v Ostravě k pobytu. Jejím základem je obsáhlá tabulková prezentace získaných údajů samostatně i v jejich různých korelacích. Byť to autorka studie explicitně neuvádí, z komentářů k jednotlivým tabulkovým částem práce však vyplývá, že jejich interpretace je založená na poměrně dobré znalosti místního terénu, co se týče jak (alespoň některých skupin) místních Romů, tak i praxe místních správních úřadů. Co se týče zachyceného sociologického vzorku, z informací, které autora na několika místech uvádí (1970a: 65, 117, 119, 121), je zřejmé, že nepředstavuje všechny Romy dobově žijící v Ostravě – jednak z toho důvodu, že určitá část z nich vůbec nebyla v Ostravě přihlášená (mimo jiné také proto, že nově přicházející migranty, jak Eva Davidová uvádí, odmítaly úřady k pobytu v Ostravě přihlašovat), a také proto, že úřady evidovaly jen ty Romy, které identifikovaly jako „cikánské občany“, přičemž lidé výrazně integrovaní do místní společnosti v jejich evidenci nefigurovali. Autorka též upozorňuje na neustálou proměnu místní romské populace v důsledku dále probíhající imigrace, ale i emigrace buď zpět do zdrojových lokalit na Slovensku, nebo do jiných obcí v českých zemích.⁵⁷ Ve svém výsledku je tedy tato dvoudílná studie podrobným sociologickým časovým snímek rozvrstvení a situace poměrně velké části dobové romské populace v Ostravě.

Kromě základních údajů počtu Romů v Ostravě a jejich základní demografické struktury autorka dále sleduje též informace k dobové kategorizaci Romů dle jejich životní úrovně a druhu pobytu v Ostravě a analyzuje též data k míře dosaženého vzdělání, charakteru zaměstnání, kvalitě bydlení atp. Z uváděných

⁵⁷ Právě zdůraznění mnoha-směrného pohybu migrantů, tedy nejen pohybu ze Slovenska směrem do českých zemí, ale i zpět, respektive pohyb migrantů v rámci českých zemí, objevující se ve všech analyzovaných textech, je jedním z nových přínosů k charakteristice sledované migrace v tomto období.

tabulek sledujících jednotlivé faktory v různých korelacích jsou z hlediska sledování historie této migrace zajímavé zejména části věnované rozboru doby příchodu v Ostravě evidovaných Romů a lokalit jejich původu a dále tabulky sledující jejich usazování v Ostravě právě v korelaci k lokalitě původu (1970a: 132-134, 138). Eva Davidová tak zde na konkrétních datech dokládá vznik městských sídelních koncentrací Romů pocházejících z určitých regionů Slovenska (tedy lokálních příbuzenských skupin). Z historického hlediska je též zajímavá pasáž popisující přesnou lokalizaci těchto romských koncentrací v Ostravě v dané době (nejen na úrovni čtvrtí, ale i určitých ulic nebo skupin domů), která případně umožňuje sledovat sídelní vývoj v Ostravě (Davidová-Turčinová 1970a: 114-119, Davidová-Turčinová 1970b: příloha 4).⁵⁸ Důležitým doplněním celé studie jsou pak závěrečné části. První z nich je věnována prezentaci dobových názorů vybraného vzorku místních majoritních obyvatel na Romy, který autorka charakterizuje jako „negativní – až rasově zabarvený postoj k Romům, se značnou mírou sociální distance“ (1970b: 277).⁵⁹ Druhá je pak věnovaná konstruktivní kritice některých aspektů dobového přístupu k Romům na centrální i místní úrovni („Některé poznámky a náměty k řešení tzv. cikánské problematiky, zejména v městě Ostravě“ – 1970b: 291-309), která je mimo jiné cenným pramenem k tématu expertních debat o Romech v době revize předchozích přístupů centrální správy k Romům.

Významné doplnění výše představené sociologické studie romské populace v Ostravě pak představuje nepublikovaná dizertační práce britského sociologa Willa Guye (1977), kterou do tohoto přehledu dobových přístupů k výzkumu migrace Romů zařazují jako jednu ze stěžejních prací k tématu. Guy v ní totiž prezentuje výsledky svého dlouhodobějšího terénního výzkumu v jedné ze zdrojových lokalit migrace Romů do Ostravy na východním Slovensku, na kterém s Evou Davidovou spolupracoval. Jedná se v podstatě o podrobnou lokalizovanou studii dobově probíhající migrace v synchronní perspektivě.

⁵⁸ Některým dalším konkrétním zjištěním se věnuje též Nina Pavelčíková (2004: 99).

⁵⁹ Viz Kára a kol. 1975: 323-334. Tato publikace navíc tento přehled doplňuje výsledky sondy do postoje Romů vůči členům majoritní společnosti.

V mnoha ohledech je tato studie poválečné migrace Romů v souhrnu publikací k tomuto tématu napsaných do roku 1989 (i po něm) naprosto výjimečná, nejen svým zaměřením na zdrojovou lokalitu migrace,⁶⁰ ale i koncepcí výzkumu. Ten byl realizovaný jako opakovaný stacionární etnografický výzkum, zahrnující jak zdrojovou, tak i (byť v menší míře) cílovou lokalitu migrace.⁶¹ Výjimečný je v neposlední řadě též způsobem prezentace získaných dat, ve formě hutného popisu migrace místních Romů v kontextu sociální struktury sledovaného romského společenství a vývoje jeho postavení v rámci zdrojové lokality, včetně vzájemných interetnických vztahů a přístupu místního úřadu k Romům v obci v poválečném období. Na základě shromážděných dat o takto lokalizované migrační praxi dané skupiny Romů a o praktikách a strategiích místních úřadů se potom Will Guy posouvá k velmi otevřené kritice jednotlivých kampaní realizované politiky asimilace (1958, 1965-68) a jejích dopadů na místní úrovni. V tomto ohledu pak tato práce, obhajovaná v Británii, představuje jistý protipól ke většinou mnohem opatrněji formulované dobové kritice politiky asimilace publikované v Československu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Tato rozsáhlá studie ovšem nebyla nikdy publikována. Svoje zkušenosti z pobytu v Československu a svoje postřehy k dopadům realizace asimilační politiky i k dobovým postojům správních úřadů k poválečné migraci Romů v rámci Československa Will Guy dobově publikoval pouze na mnohem menším prostoru, ve sborníku publikovaném

⁶⁰ Detailnější informace k lokalitě původu romských migrantů sledovaných z perspektivy jejich usazování v českých zemích, nad rámec identifikace konkrétní obce či alespoň regionu původu, se objevují jen v jedné z prací Tomáše Haišmana (1989) ke Kladnu a ani ty nejsou nijak rozsáhlé. Podrobněji se informacím o zdrojové lokalitě migrace sledovaných romských migrantů věnovali pak až někteří autoři kvalifikačních prací k tématu migrací zpracovaných na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy po roce 2000, využívajících především metody orální historie (zejména Cichý 2003, viz též Houdek 2008, Růžičková 2012, Šebová 2006, 2009).

⁶¹ Na koncepci a realizaci výzkumu spolupracoval Will Guy s Evou Davidovou již v roce 1969, v kontaktu byl i se zbytkem týmu fungujícím dobově na ÚFS ČSAV. Realizace pak probíhala mezi roky 1970-1973, z nichž na terénním výzkumem na Slovensku strávil autor v součtu opakovaných návštěv celkem čtyři měsíce (Guy 1977: nečíslovaný doslov).

v Británii k tématu Romů a Travellerů. V následujícím textu pracuji s jeho přetiskem z roku 1998 (Guy 1998/1975).⁶²

Konečně třetím souborem textů, se kterým v této části pracuji, je kapitola věnovaná migraci v kolektivní monografii souhrnně zveřejňující výsledky výzkumu, na kterém pracoval výše zmíněný tým zformovaný na půdě Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Výsledky práce tohoto týmu byly publikovány ve dvou souhrnných publikacích ČSAV (Kára et al. 1975, Cikáni v ČSSR 1975), které jsou obě postupně přepracovávanými verzemi zprávy, kterou ÚFS ČSAV předkládal Vládě ČSR již v roce 1973 při ukončení první etapy výše zmíněného vládního úkolu vypracování sociologického výzkumu situace Romů. Explicitní popis toho, z čího podnětu, v jakém smyslu a rozsahu bylo nutné text přepracovat, se nedochoval. Lze tak pouze spekulovat, že se mohlo jednat mimo jiné o tlak způsobený částečným návratem k předchozímu asimilačnímu přístupu ve smyslu potlačování etnických/národnostních rozměrů „cikánské otázky“ – to, zdá se konečně vysvětluje i z jednoho z posudků na přepracovanou verzi textu z roku 1974⁶³, kde jeho autor s uspokojením konstatuje, že „se podařilo text zbavit romantizujících momentů“, jedním z nichž mohl (ale nemusel být) důraz kladený zejména Milenou Hübschmannovou, ale i Evou Davidovou v některých textech na podporu etnického uvědomění Romů a respektu ke jejich kulturním specifikům (například Hübschmannová 1970, Davidová-Turčinová 1970c, Davidová-Turčinová 1970b: 291-309).⁶⁴ Jak jsem již uvedla, určení autorství těchto textů je poměrně obtížnou

⁶² Tématu situace Romů v Československu, respektive v České a Slovenské republice se tento autor věnoval ve své odborné práci i dále – viz například jeho příspěvky k migraci Romů z tohoto prostoru po roce 1989 (Guy 2003, 2004), které zahrnují do své analýzy současných kontextů tematizace poválečné migrace Romů v Československu v další kapitole této práce.

⁶³ Archiv AVČR, fond Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV – sociologická sekce, inv. č. 33., k. č. 4 – Cikánská problematika.

⁶⁴ V retrospektivě (v nekrologu za Milenu Hübschmannovou, zesnulou v roce 2005) sama Davidová hodnotí finální tvar těchto publikací takto: „V obou publikacích je shromážděno mnoho cenných materiálů [...]. Za podstatou této práce, uvedené v hlavních kapitolách obou publikací (kromě úvodu a závěru, které jsou poplatné době, a které napsali Karel Kára a Jaroslav Kozel), si obě autorky stojí.“ (Davidová 2006: 204)

otázkou, stejně jako určení sledu obou výše zmíněných publikací uvádějících stejné vročení. V tomto textu budu pracovat s kapitolami pocházejícími z publikace označené za kolektivní monografii (Kára a kol. 1975), jejichž podoba je téměř totožná s kapitolami uvedenými v druhé ze zmíněných publikací (liší se v zásadě jen v míře podrobnosti citovaných tabulek a některých komentářů k nim).⁶⁵

Z hlediska popisu a souhrnu informací o dobově probíhající migraci Romů představují obě zmíněné kapitoly publikací ČSAV věnované migraci vůbec první výrazně strukturované texty zaměřené na obecný popis hlavních rysů poválečné migrace Romů v Československu. Co se týče pramenů, staví zejména na dobově nově dostupných demografických a statistických údajích, ale i na výsledcích (blíže nespecifikovaných) výzkumných „pilotáží / sond“ mezi Romy samotnými a na dalších informacích z terénu – jak českého, tak slovenského.⁶⁶ Na základě těchto údajů se pak věnují popisu charakteru, směrů a objemu soudobě dosud probíhající migrace. Podrobněji jsou pak v textu rozebrány příčiny migrace. Text poprvé zavádí též určitou terminologii, z níž zásadní je pojem imigračního jádra (Kára a kol. 1975: 184) jako té části jednotlivých skupin Romů, která se jako první přesunula do českých zemí a na niž byla navázána následující řetězová migrace dalších členů dané skupiny.

V následujícím bližším představení témat, kterými se při prezentaci výsledků svých výzkumů autoři textů publikovaných v sedmdesátých letech věnovali, sleduji obecnou strukturu nastíněnou právě přehledovou publikací ČSAV (Kára a kol. 1975). Průběžně tento přehled obecných témat doplňuji i podrobnějšími

⁶⁵ Některé poznámky naznačují, že na kapitole věnované migraci měla jistý autorský podíl právě Milena Hübschmannová, tuto hypotézu by bylo nutné dále prověřit stejně jako otázku, které části tohoto textu jsou výsledkem její práce a které produktem následujících (cenzurních) revizí. V následujícím textu tedy o této kapitole budu mluvit jako o „textu publikovaným ČSAV“.

⁶⁶ Explicitně jsou v textu uváděny příklady z Podskalky u Humenného, Českých Budějovic, Mostu a Prahy.

informacemi z případové studie migrace Romů do Ostravy. Následující text má umožnit určité porovnání s předchozími přístupy a uvažování o tématu migrace, a proto se v něm podrobněji soustřeďuji jen na vybraná dílčí témata ilustrující výzkumný zájem autorů. V kombinaci s výše představenou základní charakteristikou všech tří studií a zdrojem jejich dat je cílem mého přehledu upozornit na nově využitě přístupy ve směru výzkumu v uvedené době, tedy propojení analýzy souhrnných statistických dat s výsledky lokalizovaných případových studií realizovaných pomocí etnografických metod v rámci terénního výzkumu. Upozorňuji zde zároveň na fakt, že na některých místech tito autoři otevřeli originální výzkumná témata související nejen s výzkumem migrace, ale i historie československé společnosti, ke kterým se vrací někteří autoři i v současné době.

Základní linií všech tří zmíněných textů je snaha argumentovat proti představování fenoménu migrace jako negativního jevu a/nebo jako jevu slučovaného s „kočovnictvím Cikánů“ (Kára a kol. 1975: 184-185). Projevuje se v něm tak nejen argumentace proti zřejmě dobově rozšířenému náhledu na migraci Romů jako novodobé kočovnictví, ale i proti expertnímu pohledu vykládajícímu tuto migraci jako negativní jev, jemuž je nutné zabraňovat, respektive vedoucímu k politikám usilujícím o jeho zamezování – tedy zejména proti v té době již ukončené kampani rozptylu a likvidaci nežádoucích cikánských sídlišť, realizované mezi lety 1965-1968. Zatímco Will Guy na otevřené kritice politiky asimilace, jejíž významnou součástí kampaň rozptylu byla, vlastně postavil celou svou dizertační práci,⁶⁷ text publikovaný ČSAV je v tomto ohledu opatrnější, a soustřeďuje se na jedné straně na pečlivou definici a oddělení termínů kočovnictví a migrace a druhé straně na zdůraznění pozitivních „integrativních“ aspektů této migrace jako přirozeného procesu urbanizace a sociální mobility, vedle aspektů negativních (Kára a kol. 1975: 184-186). Ty v duchu dobového schématu připisuje migraci

⁶⁷ Will Guy v tomto duchu poválečnou migraci Romů interpretuje jako „přirozenou snahu Romů integrovat se do širší ekonomické struktury“ a upozorňuje, že „nesporně se zlepšující životní úroveň Romů [v Československu] nebyla ani zdaleka výsledkem realizované asimilační kampaně, ale produktem vlastní iniciativy Romů využít příležitost, kterou jim nabízel stabilní rozvoj ekonomiky státu.“ (1977: 426-427)

„flukтуаční“, tedy opakovanému pohybu mezi Slovenskem a českými zeměmi, které s jasným negativně hodnotícím označením staví do opozice k „pozitivní“ migraci vedoucí buď k usazení v českých zemích, nebo shromáždění finančních prostředků pro investici ve zdrojové lokalitě migrace vedoucí k trvalému usazení právě tam (Kára a kol. 1975: 197-199). Je zřejmé, že opakovaně zaznívající kritika centrální politiky a praxe na úrovni jednotlivých obcí, nejsilněji artikulovaná v textu Willa Guye (1977) a Evy Davidové (Davidová-Turčínová 1970b), zmíněná ovšem i v textu ČSAV – Cikáni v ČSSR (1975: 272-274) je odrazem výše popsané proměny dobové politické atmosféry i revize státního přístupu k Romům z počátku sedmdesátých let (a jeho opětovné revize v pozdějších letech).

Texty ČSAV a Evy Davidové se zabývají základním popisem migrace (historie intenzity příchodů Romů ze Slovenska do českých zemí, respektive Ostravy)⁶⁸ a jejího charakteru na základě demografických dat, shodně též zachycují vytváření sídelních koncentrací v českých a moravských obcích kolem jednotlivých „imigračních jader“, které, jak jsem uvedla již výše, dokládá na konkrétních datech Eva Davidová.⁶⁹ Zatímco například text ČSAV pouze konstatuje častou koncentraci

⁶⁸ Podrobnější údaje o určité části romského obyvatelstva Ostravy dovolují například Evě Davidové zabývat se detailněji i místem, odkud Romové do Ostravy přicházeli, byť má k dispozici pouze údaje o místě narození, nikoli o místě předchozího pobytu romských migrantů přihlášených k pobytu v Ostravě. Pro Ostravu jako stěžejní zdroje migrace označuje tři okresy tehdejšího východoslovenského kraje, ovšem ukazuje, že na migraci do Ostravy se podíleli v nezanedbatelné míře i Romové ze středního a západního Slovenska – každá ze skupin migrantů tvořila cca 17% podíl na romské migraci do Ostravy (Davidová-Turčínová 1970a: 131).

⁶⁹ Zajímavé doplnění k fenoménu vznikajících koncentrací uvádí na základě svého pozorování Will Guy (1977: 541-542): podle něj míra koheze daného imigračního jádra v českých zemích souvisí se statutem migrantů a jejich rodů a jejich „mocenské“ pozici ve výchozí lokalitě, které ovšem autor směřuje. Zatímco silnější rody mají dle Guye tendenci vytvářet silná imigrační jádra, slabší rody tendují k větší disperzi, respektive dokonce větší snaze o celkovou asimilaci. Podobná tendence se pak podle něj projevuje i ve vztahu k výchozí lokalitě: členové silnějších rodů se na Slovensko do své „domácí“ komunity vracejí častěji a ochotněji než členové slabších rodů, jejichž ambicí je dle Guye nejen zbavit se identity statusově nižšího rodu, ale i identity původní obce jako celku. Toto pozorování dosud nikdo z následujících badatelů neproověřil.

romských migrantů „obvykle v nejstarším bytovém fondu“ (Kára a kol. 1975: 190), Davidová naznačuje, že je částečně výsledkem praxe samotných úřadů, ale především výsledkem preference migrantů (Davidová-Turčinová 1970a: 139-142). Texty ČSAV a Evy Davidové se také dále věnují otázkám zaměstnanosti, vzdělání a kulturních proměn a dalším faktorům, skrze které vliv migrace jako komplexního procesu přibližují. Eva Davidová (stejně jako publikace ČSAV) právě etnografickému pohledu na změny v kultuře romských migrantů v českých zemích vyčleňuje samostatnou kapitolu, a tento pohled lze považovat za jednu z kontinuit v přístupu právě Evy Davidové k tématu poválečného usazování Romů v českých zemích i v následujících letech.⁷⁰

Z metodologického hlediska je zajímavá zejména část textu statě o migraci v publikaci ČSAV věnovaná analýze příčin migrace a . Té se zde budu věnovat podrobněji pro ilustraci toho, jak odráží míru terénních zkušeností jeho autora/autorů a ilustruje již výše naznačený důraz na interpretaci statistických analýz demografických dat v kombinaci s terénními daty získanými etnografickými metodami. Výrazná je přitom také míra, do jaké se v tomto spíše strohém textu podařilo zprostředkovat i jistý vhled do náhledu Romů na okolnosti migrace i dobové praxe místních úřadů. Tento moment je pak zvláště zřetelný v textu Willa Guye, o jehož postřehy následující stručný přehled uvažování o důvodech migrace doplňuji.

Příčiny migrace text ČSAV dělí na objektivní a subjektivní. V rámci objektivních příčin uvádí – tak jako v předchozím sledovaném období – jako nejzávažnější příčinu migrace do Čech lepší pracovní, ale i bytové možnosti. Konstatuje ovšem, že rozdíl mezi českými zeměmi a Slovenskem nespočíval pouze v relativně vyšší kvalitě bydlení v českých zemích v porovnání s podmínkami, ze

⁷⁰ K zaměření na právě tuto orientaci dalšího výzkumu v osmdesátých letech viz následující části textu, v pracích Evy Davidové lze tuto kontinuitu sledovat i v dalších obdobích (viz například Davidová 1995). Nově se tomu tématu na základě analýzy orálně historických narativů v jednom ze svých textů věnovala i historička Nina Pavelčíková (2013a).

kterých do českých zemí romští migranti přicházeli (potvrzovaných statistickými daty), ale i v tom, že v českých zemích byly bytové potřeby romských migrantů řešeny individuálně, zatímco řešení krajních bytových situací v osadách na Slovensku mohlo být součástí větších rozvojových plánů (včetně plánu likvidace cikánských osad), které individuální řešení znemožňovaly (Kára a kol. 1975: 192-194). Will Guy pak upozornil na další strukturální bariéry rozvoje jím sledované obce a osady, jímž bylo dobové budování tzv. „střediskové soustavy osídlení“, která určovala hierarchii a z ní vyplývající možnosti rozvoje jednotlivých obcí v daném regionu (nebo lokální stavební uzávěry). Zároveň upozornil, že ze strany sledované obce byla tato stavební uzávěra vítaným nástrojem omezování růstu zdejší osady, respektive zamezování početnějším návratům romských migrantů z českých zemí (Guy 1977: 453-459). Upozornil tak zároveň na jeden z aspektů toho, co publikace ČSAV označovala souhrnně eufemickým termínem „pozůstatky tradičních diskriminačních postojů“, přičemž snahu uniknout jim jmenovala hned na druhém místě ve výčtu příčin migrace Romů ze Slovenska, zpracovaného na základě „sondáže“ mezi romskými migranty (Kára a kol. 1975: 194). Její autoři se zařazují jednak obecnou snahu slovenských obcí zabraňovat Romům ve stěhování z osad přímo do obce nebo liknavost při zlepšování podmínek života právě v osadách.⁷¹ Dobově na tyto postoje a praxi poukazovaly i materiály centrálních institucí, věnujících se „cikánské problematice“ – text ČSAV se zde odvolává například na „Koncepti řešení problémů cikánského obyvatelstva“ východoslovenského KNV z roku 1973.⁷² V duchu svojí kritiky asimilační politiky pak Will Guy upozorňuje na možnost, že k utužení „odporu [místních úřadů] vůči většímu počtu Romů [na jejich území]“ mohla výrazně přispět kampaň povinného usazování „kočujících osob“

⁷¹ Spory Romů s představiteli obcí vznikající z této praxe jsou dokumentované na úrovni obecních kronik a zápisů ze zasedání rad obce, ale i z dalších dobových dokumentů - viz například Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Fond Cikáni 1945-69, sign. č. 31502/69, k. č. 28, složka C.

⁷² Další podobný popis (neúspěšné) snahy Romů vystěhovat se z osady do intravilánu obce sleduje ve své studii David Scheffel (2009).

z roku 1958, vůči níž se místní úřady bránily, aniž by narazily na nějaká „protiopatření ze strany centrálních úřadů“ (Guy 1977: 427).⁷³

Ve výčtu subjektivních migračních faktorů (zejména pro popis řetězových migrací) dále označuje publikace ČSAV za zásadní (a specifický právě pro Romy) faktor „kolektivní nápodoby“ dále umocňovaný „historickou zkušeností a tradičním zákonem rodinné a rodové pospolitosti“. V této souvislosti také text ČSAV upozorňuje na již výše zmíněné písně o migraci⁷⁴ jako odraz obrazu českých zemí jako „země zaslíbené“, který další skupiny Romů k migraci motivoval (Kára a kol. 1975: 194, 407).⁷⁵ Je zajímavé, že jej autoři přitom nestaví do kontrastu s výsledky dobového průzkumu postojů majoritní společnosti k Romům, které naopak jasně prokazovaly negativní vztah většinové společnosti k Romům, a jejichž prezentace byla například i do publikace ČSAV zařazena (Kára a kol. 1975: 327-333). Text ČSAV naopak uvádí, že české obyvatelstvo bylo schopné odlišovat (v pozitivním smyslu) slovenské usedlé Romy přicházející po druhé světové válce od (předválečných) skupin kočovných Romů, se kterými mělo negativní zkušenost (Kára a kol. 1975: 194).⁷⁶

⁷³ Na tématu konfliktu mezi centrální a místní správou je založena též nedávná analýza proměny politiky ÚV KSČ ve vztahu k Romům v druhé polovině padesátých let (Spurný 2011) vedoucí k vyhlášení politiky asimilace v roce 1958. Inspirativním způsobem jej také využívá výše zmíněný David Scheffel (2009) ve své studii poválečného vývoje interetnických vztahů v jedné lokalitě na východním Slovensku.

⁷⁴ Jak v textu ČSAV, tak i dizertační práci Willa Guye jsou ocitované další ukázky těchto písní, přičemž právě text ČSAV, jak již bylo výše zmíněno, navrhuje realizaci jejich sociologické analýzy (Guy 1977: 424) Kára a kol. 1975: 407).

⁷⁵ Text ČSAV také upozorňuje na obdobnou kolektivní reakci, motivující naopak odchody z českých zemí („strachový syndrom“), aktivovanou reálnými událostmi nebo dohady o jejich možných dopadech, ale i nejrůznějšími fámami. Za příklad reakce tohoto typu text dává zpětnou migraci v roce 1968 v reakci na federalizaci Československa nebo jeho okupaci vojsky varšavské smlouvy.

⁷⁶ Autor současné studie věnované analýze postojů české veřejnosti v pohraničí v padesátých letech naopak upozorňuje na negativní postoj české společnosti k Romům jako na jednu z kontinuit v jejím přístupu k Romům (Spurný 2011: 239-240).

Pozornost text ČSAV také věnuje motivacím zpětných migrací z českých zemí na Slovensko (Kára a kol. 1975: 195-197). V této souvislosti zmiňuje v první řadě fakt, že určitá část romských migrantů už s plánem vrátit se zpět na Slovensko do českých zemí přicházela a tento svůj plán realizovala (v momentě, kdy například obec neblokovala další stavební rozvoj – viz výše) i postupný rozvoj průmyslových podniků na Slovensku. Eva Davidová (1970a: 58) ale také spíš implicitně upozorňuje na fakt, dále rozvíjený zejména Willem Guyem, že mezi romskými migranty v českých zemích nadále existovala silná vazba na Slovensko, která motivovala dočasné, ale i trvalé návraty na Slovensko. Will Guy (1977: 484-6) upozornil na motivaci návratu na Slovensko jako na prostředek potvrzení sociální mobility pro sebe i svoje „blízké okolí“ (včetně stereotypizujících a Romy podceňujících neromských obyvatel obce). Zdůraznil, že v domácím prostředí na Slovensku mohli romští migranti svůj nově získaný vyšší sociální status potvrzovat na různých úrovních mnohem lépe než v anonymitě cizího českého města.⁷⁷ Popsal také další psychologické aspekty pojmání výchozí slovenské lokality jako domova – když uvádí, že pro migranty představovala také místo bezpečí a útěchy, ke kterému se mohli utíkat v případech nemoci, pocitu osamělosti, rozkladu rodiny, atd.⁷⁸

Další důvody návratu na Slovensko, rozebírané v textu ČSAV pak souvisejí s konfliktem (Kára a kol. 1975: 196-7) – na rovině rozporu subjektivní představy o životě v českých zemích s realitou, subjektivně vnímaným neúspěchem nebo na úrovni potíží se sžíváním se s novým prostředím, kterou text ČSAV ilustruje na příkladu neschopnosti především starších migrantů vyrovnat se například s odlišnou „spotřební strukturou“ života ve městě oproti životu v osadě. Zmíněny jsou ale i

⁷⁷ Na stejný princip ovlivňující návraty do zdrojové lokality v případě migrací Romů ze Slovenska po roce 1989 upozornil Jan Grill (2012 – viz níže kapitola 3), používající při svém výzkumu migrace v podstatě velmi podobné metody jako Will Guy – stacionární etnografický výzkum sledující romské migranty na obou stranách migračního mostu.

⁷⁸ Důležitost vazeb na Slovensko při rozhodování o návratu z českých zemí motivovaným ryze osobními důvody (jako například vážné onemocnění rodičů žijících na Slovensku, případně zásadní problémy v osobním životě mladších generací žijících v českých zemích) dokumentuje ve své diplomové práci, zpracované na základě výpovědí o poválečné migraci mezi členy vlastní rodiny Marcel Cichý (2003) – podrobněji viz níže, kapitola 2.

konflikty vnútro-komunitní, respektive konflikty mezi jednotlivými imigračními jádry žijícími v jedné obci vedoucí k návratu na Slovensko či přesunu do jiné obce v českých zemích. Will Guy (1977: 540-541) v rámci své případové studie uvádí i další příklad, kdy dočasný návrat do zdrojové obce vyvolal konflikt mezi jednotlivými rody ve zdrojové lokalitě, nebo případně i jen pokus zásadním způsobem ovlivnit zdejší ustálené mezinárodní hierarchie.

Studie migrace Romů v rámci Československa publikované v sedmdesátých letech přistupovaly podobně jako předchozí studie k tématu migrace především jako k soudobému fenoménu. Díky dobové státní podpoře, ale i díky dřívějšímu rozhodnutí o nutnosti shromažďování dat umožňujících sledování výsledků realizované politiky, a také v důsledku evidence Romů vedené místními úřady měli doboví výzkumníci k dispozici bezprecedentní množství demografických a dalších sociologických dat, na základě kterých pak byli schopni zpracovat poměrně zevrubný vnějškový popis struktury dobového romského obyvatelstva, ať už na úrovni republiky, nebo jenom (v mnohem větším detailu) na úrovni města. V rámci těchto popisů se též věnovali statistickému vyhodnocení dat týkajících se poválečné migrace. Uvedené popisy představují ze současného pohledu zajímavé časové snímky pro sledování historie Romů na území České republiky, která je ve své relativní komplexnosti ojedinělá, ale jako taková i obtížně porovnatelná v rámci dalšího vývoje (o podobný časový snímek situace Romů byť i na úrovni konkrétní obce se žádný z dalších badatelů nepokusil).

Vedle využití statistických metod pro analýzu shromážděných dat však autoři publikovaných textů při jejich interpretaci extenzivně využívali i dat shromážděných v rámci vlastních terénních výzkumů a sociologických šetření. Ojedinělým příkladem detailní studie soudobě probíhající migrace zpracované na základě stacionárního etnografického terénního výzkumu je práce Willa Guye realizovaná v zdrojové lokalitě migrace do Ostravy. Svým napojením – byť publikačně nevyužitým – na sociologickou studii struktury romské populace v Ostravě zpracované Evou Davidovou, se kterou na svém výzkumu tento badatel

úzce spolupracoval, je též dobrou ukázkou snahy dobových autorů o sepětí výše zmíněného makro pohledu s mikro pohledem vycházejícím ze znalosti konkrétního jasně vymezeného terénu. Tato snaha se také výrazně projevila ve studii výzkumného týmu Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, dobově pověřeném realizací sociologického průzkumu romského obyvatelstva v Československu. Na analyzovaných textech je pak mimo jiné jasně patrná snaha o zprostředkování emické perspektivy.

Výrazným společným rysem všech sledovaných textů je též zaměření na soudobou praxi místních úřadů ve vztahu k Romům a romským migrantům, a to jak na Slovensku, tak i v českých zemích, a sledování jejího vlivu na situaci Romů v daném místě i na jejich migraci, přičemž k velké části těchto místních praktik se autoři textů staví kriticky, byť se v rámci jednotlivých textů liší míra otevřenosti této kritiky. Jak zmíněnou kritičnost, tak i samotné zaměření právě na praxi místních úřadů v kontextu centrálně realizované politiky je pak možné interpretovat jako zásadní odraz politicko-společenské atmosféry (a jejích zásadních proměn) v době, kdy tyto texty vznikaly. Vedle toho je možné zaměření autorů právě na sociální praxi vnímat také jako výsledek jejich interpretace samotného záměru státního výzkumného úkolu zaměřeného na Romy a jejich angažovanosti v dobových debatách o možnostech řešení „cikánské problematiky“, ať už z hlediska státní správy, nebo z hlediska samotných Romů. Právě sledování vztahu mezi Romy, místní a centrální správou je přitom přístup, který shledávám inspirativní i pro současný výzkum poválečné migrace z diachronní perspektivy.

1.3 Etnografické metody výzkumu poválečné migrace Romů jako současného i historického fenoménu v osmdesátých letech

Po rozpuštění výzkumného týmu věnujícímu se výzkumu Romů v Československu na půdě Ústavu pro filosofii a sociologie ČSAV na počátku sedmdesátých let, nastává opět období, kdy se dalším výzkumům věnují jednotliví autoři – pokud to

bylo možné – v rámci svojí individuální práce (kontinuálně dále publikuje například Eva Davidová a Ctibor Nečas, především v zahraničí i Milena Hübschmannová). Na konci sedmdesátých let pak dochází opět k institucionalizaci a pozvolnému rozvoji výzkumu zaměřeného na Romy opět na půdě ČSAV, tentokrát v Ústavu pro etnologii a folkloristiku.^{79, 80}

Na základě Jednotného programu společenských věd, schváleného ÚV KSČ v r. 1977 se totiž součástí výzkumů realizovaných v Oddělení etnických procesů zaměřených zejména na procesy v novoosídleneckém pohraničí stala i „problematika obyvatelstva cikánského (romského) původu“⁸¹ (Skružný 1978: 4). Romským tématům byla věnována pozornost i v rámci řešení zřejmě návazného výzkumného úkolu ÚEF ČSAV „Teoretické problémy etnických procesů. Etnické procesy v ČSSR“, řešeného v letech 1980-1985, zaměřeného na výzkum proměn způsobu života jednotlivých etnických skupin a dalších procesů probíhajících zejména v novoosídleneckém pohraničí, ale i výzkum etnických skupin na území

⁷⁹ K otázkám vývoje československé etnografie/etnologie v období po roce 1948 a způsobu, jakým byla ovlivněna dobovou ideologií viz jednotlivé příspěvky v bilančním sborníku Česká etnologie 2000 (Woitsch, Holubová, Petráňová, eds. 2002), včetně debaty ke kritickému zhodnocení tohoto vývoje ze strany Scheffla a Kanderta (Scheffel, Kandert 2002).

⁸⁰ Opětovný vznik a vývoj výzkumu Romů na půdě této instituce nastiňuji pouze na základě publikovaných textů, detailní zpracování tématu by vyžadovalo specificky zaměřený výzkum v Archivu ČSAV i v rámci Archivu současného ÚEF AVČR, přičemž lze předpokládat, že fondy těchto institucí mohou obsahovat nejen procesní dokumentaci a komunikaci vztahující se k formování a realizaci tohoto obnoveného výzkumu, ale i dosud nepublikované texty odborníků, kteří se na výzkumu podíleli. (Viz například dosud nepublikované studie M. Hübschmannové k romské osadě v Rakúsích, avizované v Haišmanově první stati k tématu výzkumu z konce sedmdesátých let – Haišman 1978a – jednu její část se již v Archivu ÚEF AV ČR podařilo v r. 2012 objevit.) Cenné materiály se též nachází v písemné pozůstalosti Mileny Hübschmannové uložené v Muzeu romské kultury v Brně, která je jako nezpracovaná veřejnosti v současné době nepřístupná.

⁸¹ Romové jsou v prvním výstupovém materiálu této etapy výzkumné činnosti ÚEF ČSAV označováni jako „Cikáni“, případně „cikánské obyvatelstvo“ (Robek 1978, Haišman 1978a), zpracovatel protokolu uvádí obě varianty „cikánský (romský)“ (Skružný 1978), například Milena Hübschmannová používá výhradně autoetnonymní terminologii Rom / romský (Hübschmannová 1978).

ČSR obecně.⁸² V roce 1986 se stala tzv. „cikánská otázka“ jedním ze samostatných dílčích úkolů státního plánu základního výzkumu („Vnitřní a vnější důsledky etnických procesů (cikánská otázka), zahraniční pracující v ČSSR“), pod názvem „Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace“.⁸³ Výsledky těchto výzkumů byly průběžně publikovány především v interních publikacích ÚEF ČSAV⁸⁴ a v časopise Český lid.

Dobový plán nově koncipovaného výzkumu představuje stručně Tomáš Haišman (1978a: 115-117). Navazoval na předchozí výsledky výzkumů zejména z oblasti sociologie a demografie a ústřední pozornost soustřeďoval na výzkum Romů v českých zemích po roce 1945, pro nějž však měl srovnávací materiál poskytnout i výzkum historie Romů na území českých zemí a výzkum „tradičního způsobu života a kultury Cikánů“, inspirovaného prací Emílie Horváthové (1964). Texty průběžně publikované až do konce osmdesátých let pak ukazují, že tomuto záměru se alespoň v hlavních rysech realizátoři tohoto výzkumu drželi. Výzkum postavení Romů v tehdejší československé společnosti se tedy v tomto období vrací především k perspektivě etnologie (viz Davidová 1959, 1961), se zaměřením na zmapování podmínek příchodu Romů ze Slovenska do českých zemí a následnou proměnu způsobu života jednotlivých romských migračních skupin v rámci konkrétních regionů/měst v českých zemích (zejména Kladno⁸⁵, Český Krumlov). V rámci výzkumného úkolu „Cikáni v průmyslovém městě“ řešeného od roku 1986

⁸² Dva dílčí úkoly, které pod tento výzkum spadaly měly název „Etnické procesy v novoosídleneckém pohraničí“ a „Etnické skupiny v ČSR“ (Matějová, Haišman 1986: 31).

⁸³ Další dva dílčí úkoly tohoto výzkumu se zaměřovaly na studium etnických skupin na území ČSR a zahraničních pracujících na území ČSSR (Matějová, Haišman 1986: 15).

⁸⁴ Jednalo se o interní publikaci ÚEF ČSAV *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*. Výsledky výzkumu týkajícího se Romů byly publikovány v násl. řadách této interní publikace, přičemž poslední jmenovaná se věnovala výhradně Romům: *Etnické procesy* (1978, 1985-1986); *Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí* (1981-1985); *Materiály k problematice etnických skupin – Cikáni v průmyslovém městě* (1986,1988).

⁸⁵ Výzkum na Kladně byl v rámci práce ÚEF ČSAV realizován jako první, dokonce již od září roku 1977 (Haišman 1978a: 118).

jsou též publikovány výsledky výzkumu týkajících se předválečné historie Romů na území českých zemí – viz práce Jiřího Málka (1986)⁸⁶, Stanislava Šislera (1986),⁸⁷ publikační výstupy též dále zahrnují i demografické práce, zejména Vladimíra Srba.

Zdeněk Uherek a Renata Weinerová interpretují zařazení výzkumu „cikánské otázky“ do plánu ÚEF ČSAV jako součást snahy „režimu“ demonstrovat „vědeckost přístupu“ k řešení cikánské otázky v Československu, přičemž zapojení etnologie do výzkumu cikánské otázky dávají do souvislosti s nedořešenou otázkou etnické identity zvýrazněnou neúspěchem asimilační politiky. Zároveň ale s ohledem na dřívější logiku státní podpory výzkumu Romů a uplatnění jeho výsledků v praxi tvrdí, že zatímco dřívější sociologický a demografický výzkum mohl minimálně posílit „administrativní přehled“ o romské menšině, výsledky výzkumu realizované na půdě ÚEF ČSAV byly pro „špičky režimu“ marginální a spíše „režimu“ kritizovaného od konce sedmdesátých let za porušování lidských práv a práv Romů⁸⁸ sloužily jako alibi (Uherek, Weinerová 2004: 24-25). Bez důkladného

⁸⁶ Zpoždění publikace Málkovy studie, avizované jako připravené k publikaci již v roce 1978 (Haišman 1978a) může naznačovat, že ač byl výzkum Romů součástí výzkumného úkolu ČSAV, minimálně prezentace jeho výstupů poměrně zaostávala. Po roce 1978, kdy byly souhrnně prezentovány „první výsledky“ nově koncipovaného výzkumu, je další pracovní seminář soustředěný na prezentaci výsledků (soudě dle interního tisku ČSAV) organizován až v roce 1986, další pak v roce 1988. I přehled publikační činnosti k tématu Romů na stránkách časopisu Český lid a v rámci interního tisku ČSAV naznačuje větší koncentraci výstupů výzkumu Romů po roce 1986 (viz Nečas 2012).

⁸⁷ Jednalo se o další pokus o institucionálně zaštitěný rozvoj výzkumu historických témat týkajících se Romů, kterým se od počátku sedmdesátých let systematicky začal věnovat Ctibor Nečas, pomineme-li i dobově kritizovanou publikaci Jamnické-Šmerglové z roku 1955. Tématu historie po roce 1945 se v tomto období věnoval Tomáš Grulich a Tomáš Haišman (1986) – viz níže.

⁸⁸ Podrobný rozbor vývoje společensko-politických aktivit Romů v Československu a jejich zapojení do mezinárodního romského hnutí od druhé poloviny sedmdesátých let kontextualizovaný z hlediska dopadů tzv. Helsinského procesu na posílení opozičních skupin v Československu zpracovala ve svojí nepublikované dizertační práci Celia Donert (2008). Podrobně se také věnuje vývoji kritiky přístupu československého státu k Romům založené na zprávě o postavení Romů v Československu vydaném Chartou 77 (Dokument č. 23, 1978 – viz Prečan 1990), petici Společnosti pro ohrožené národy z roku 1981 a reakcím na ni ze strany vedení státu. Mimo jiné ukazuje, že společensko-politické aktivity a

archivního výzkumu zřejmě nelze na otázku postavení výzkumu Romů na půdě ČSAV v osmdesátých letech vzhledem k státním institucím řešícím „cikánskou problematiku“ na centrální exekutivní i administrativní úrovni plně zodpovědět. K zapojení etnologie do výzkumu skutečně došlo v době, kdy představitelé českého státu čelili ostré kritice dosavadního přístupu iniciované sice zevnitř, ale ozývající se ze „Západu“ (kritickému dokumentu č. 23 o postavení Romů v Československé společnosti z roku 1978, medializovaného skrze RFE, předcházelo již projednávání plnění Úmluvy o potírání všech forem rasové diskriminace v roce 1977 – viz Donert 2008: 413-421), a zároveň v době, kdy státní správa zřejmě příliš nehledala nové impulzy k revizi zvoleného řešení „cikánské problematiky“ – dostupné studie zaměřené na státní politiku realizovanou od druhé poloviny sedmdesátých let poukazují na vzrůstající automatizaci řešení v této době signalizující jisté smíření s dobovým statutem quo ze strany státních institucí (zejména Pavelčíková 2004, Jurová 1993). Z tohoto pohledu se skutečně zdá, že zařazení výzkumu Romů do plánu ČSAV nemuselo být vážně míněným pokusem o získání dalších podnětů pro realizaci řešení „cikánské otázky“. Vlažné podpoře tohoto výzkumu by odpovídalo i poměrně malé množství publikovaných výstupů (viz výše), až do poloviny osmdesátých let. Skladba účastníků zejména prvního semináře k tématu výzkumného úkolu ÚEF ČSAV „Cikáni v průmyslovém městě“ z roku 1986 však dokládá jistou snahu, projevenou v této době, o propojení výzkumné činnosti se státní správou, a to i s účastí těch pracovníků tehdejší centrální a lokální administrativy, kteří představovali jisté dobové opoziční křídlo, zohledňující etnický, respektive národnostní rozměr řešeného problému a podporující účast samotných Romů na formování státní politiky vůči nim.⁸⁹ Pokud tedy mělo být udělení státní

přeshraniční kontakty osob zapojených do mezinárodního romského hnutí byly ze strany státu pečlivě monitorovány (Donert 2008: 392-443). Zahraniční kritiku představitelé státní administrativy odmítali s tím, že se jedná (o ze strany samotných zahraničně aktivních Romů nerozpoznané) zneužití „cikánské problematiky“ tzv. nepřáteli socialistického bloku (viz Danihel 1986, viz též projevy I. Farakše, předsedy Komise pro řešení otázek cikánského obyvatelstva pro Slovensko - Donert 2008: 437; viz též Robek 1986).

⁸⁹ Zejména se jednalo o Petra Víška, který na FMPSV usiloval o zohlednění kritického pohledu na dobové postavení Romů v československé společnosti a způsobu řešení

podpory výzkumu Romů na půdě ÚEF ČSAV z konce sedmdesátých let ze strany centrálních institucí jen zastíracím gestem, dalo též vzniknout (byť možná velmi krátkodobě) i jedné z platforem, na kterých se dobově rozvíjel dialog mezi lidmi hlásícími se k různě ostré kritice politiky asimilace. Minimálně je možné konstatovat, že tato debata na úroveň ÚEF ČSAV pronikla. Jak však shrnuje Zdeněk Uherek (2004), prostor, který kritickým myšlenkám jednotlivé texty publikované v rámci výzkumných aktivit ÚEF ČSAV poskytoval, se velmi lišil a v žádném případě nedosahoval ráznosti prohlášení Charty 77. Někteří ze (spolu)pracovníků podílejících se na výzkumu v ÚEF ČSAV produkovali vedle materiálově bohatých studií i ideologicky poměrně konformní texty (viz například Robek, Haišman, Davidová 1985).

Co se týče v této době publikovaných studií, jimiž se budu v následujícím textu zabývat, jedná se o texty zaměřující se na migraci a proměny způsobu života Romů v českých zemích a představující především různě detailně zpracované, regionálně vymezené etnograficko-historické sondy. Na rozdíl od souhrnných publikací ÚEF ČSAV tyto studie neusilují o obecný popis migrace a proměny jednotlivých aspektů „cikánského způsobu života“ (s výjimkou v této době publikovaných demografických studií a některých obecněji laděných textů Evy Davidové), ale představují spíše regionální/lokální případové studie historie příchodu Romů a vývoje jejich místních komunit v českých obcích do dobové současnosti. Díky zaměření historicko-etnografického výzkumu v první polovině osmdesátých let na novoosídlenecké pohraničí a jednotlivé zde žijící etnické skupiny, respektive na

„cikánské problematiky“ a též pomohl zprostředkovat přímé jednání mezi zástupci Romů a představiteli ústřední moci (viz Víšek 1999) na konci osmdesátých let o změně přístupu v řešení „cikánské problematiky“; a o Hanu Frištenskou ze skupiny pražských sociálních kurátorů experimentujících s přístupy v sociální práci zohledňující pohled na Romy jako národnostní skupinu, kteří byli například skrze účast na kurzech romštiny realizovaných na půdě Státní jazykové školy v kontaktu s Milenou Hübschmannovou jako hlavní zastánkyní výrazně kritického hodnocení státní politiky vůči Romům. Někteří z těchto kurátorů byli též zapojeni do shromažďování podkladů pro výše zmíněnou zprávu Charty 77. Zatím nejpodrobněji se skupině pražských kurátorů věnovala Celia Donert (2008).

postupný vývoj a proměnu těchto etnických skupin od jejich příchodu do pohraničí, poskytují publikace ÚEF ČSAV, přes jejich nedostatky včetně různé míry ovlivnění dobovou ideologií,⁹⁰ zajímavý materiál, co se týče kontextu organizace a vývoje osidlování vybraných lokalit v pohraničí i co se týče možností komparace s dalšími (neromskými) migranty v pohraničí a procesu jejich zabydlování v novém prostředí. Možnosti této komparace však dobově nikdo z autorů zaměřujících se na proměnu situace Romů významněji nevyužil. Publikované texty zaměřené výhradně na romské obyvatelstvo vybrané obce měly jen výjimečně širší regionální přesah. A až na výjimky ani nezohledňují jiné skupiny novoosídlenců žijících ve stejné lokalitě a historii jejich příchodu. To se projevuje i při zpracování tématu utváření vztahů mezi Romy a neromskou společností v dané lokalitě, kterou autoři také nediferencují s ohledem na původní obyvatele, „starousedlíky“, a další skupiny nově přichozích a jejich vztahů navzájem. Další monografický popis z hlediska poválečného příchodu romských migrantů a proměny jejich způsobu života byl v této době vypracován k situaci v Českém Krumlově (Davidová 1981,) a Kladně (Haišman 1987b, 1988, Weinerová 1986, 1988 a d.). V mnohem menším detailu se pak výzkum věnoval situaci v dalších městech, z nichž nejpodrobnější souhrn příspěvků se dochoval k dobové situaci v Praze (Haišman, Weinerová 1989 a d.), z dalších lokalit pak dobově publikované texty pokrývají také Neratovice (Haišman 1978b) a velmi okrajově Cheb (Votroubková 1982).

Cílem toho textu je podobně jako v předchozích podkapitolách představit na vybraných tématech způsob přístupu k výzkumu poválečné migrace Romů v této době a upozornit na některé postupy a zjištění relevantní i pro další výzkum tohoto tématu. Zatímco kompaktnost výstupů publikovaných k tématu poválečné migrace v předchozích obdobích (i jejich omezený počet) umožnila v předchozích částech textu souhrnné zpracování, pro představení přístupů a textů publikovaných v osmdesátých letech jsem zvolila rozdělení po vybraných případových studiích.

⁹⁰ Uherek ve svém kritickém náhledu na vývoj české etnologie obecně po r. 1948 za její základní omezení považuje přijetí ideologického vymezení sociální teorie, projevující se v konformitě výsledků výzkumů – měly ji pouze potvrzovat, nikoli zpochybňovat (Uherek 2002: 141).

Vzhledem ke způsobu zpracování a detailu, v jakém se věnují otázce migrace, budu pro účely tohoto textu za stěžejní pokládat Davidové texty vážící se k příchodu a usazení Romů na Českokrumlovsku (Davidová 1982, 1983a, 1988), Haišmanovy kratší texty ke Kladnu (Haišman 1978a, 1986b) a jeho monografickou studii příchodu michalovských Romů tamtéž (Haišman 1988).

1.3.1 Případové studie poválečné migrace Romů do českých zemí v podání české etnografie osmdesátých let

Český Krumlov

Popisu migrace a situace Romů na Českokrumlovsku a v Českém Krumlově zvláště se v osmdesátých letech věnovala Davidová, autorka dřívější monografické studie o romských migrantech v Ostravě (1970a, b), založené na sociologické analýze dat excerpovaných z karet evidence obyvatelstva. Její studie z Českokrumlovska pocházející z let 1981-1988 představují ve svém souhrnu ojedinělou sondu do poválečné migrace Romů a vývoje jejich komunit v jednom českém regionu, navíc v prostředí pohraničí, tedy v rámci regionu specifického kontextem vysídlení německých obyvatel mezi lety 1945-1947 a novým (d)osidlováním různými skupinami obyvatel probíhajícím po několik následujících desetiletí. Tento kontextuální a komparační potenciál se však v textech nepodařilo úplně využít, protože zatímco detailnějšímu popisu migrace Romů (a postupné proměny života rodin romských migrantů v městském prostředí) se autorka věnuje zejména na příkladu Českého Krumlova (Davidová 1982, 1983a, 1988), obecný kontext popisující způsob osidlování a rozsah populační obměny daného kraje podává pro jiné oblasti Českokrumlovska, kde se ale v příliš velkém detailu zase nevěnuje romským migrantům (Davidová 1981, 1983b). Navzdory tomu však zůstává dosud jedinou takto obsáhlou studií poválečné migrace Romů do určitého regionu tzv.

novoosídleneckého pohraničí, která věnuje pozornost právě i pohybům dalšího migrujícího obyvatelstva v regionu a způsobu jejich zabydlování v něm.⁹¹

Co se týče samotného Českého Krumlova, podává autorka informace o době příchodu a původu romských rodů/rodin důležitých pro poměrně rychlé ustanovení zdejší romské komunity.⁹² Podobně jako ve své předchozí studii zaměřené na Ostravu, podává Eva Davidová i pro Český Krumlov velmi detailní základní popis rozmístění těchto rodin po městě, zpracovaný opět na základě podobných dat jako v případě Ostravy, ovšem v tomto případě ustupuje od rigorózního statistického zpracování, prezentovaného pro Ostravu (Davidová 1982). Při popisu usídlení také znovu sleduje téma charakteru ubytování romských migrantů v Krumlově (usazování v koncentracích, v prostorách starého bytového fondu v centru města ale i na jeho okraji). V porovnání s předchozími texty a svým vlastním přístupem prezentovaným v ostravské studii však zde Eva Davidová úplně ponechává stranou otázku důvodu vzniku těchto koncentrací (ať už z vnějších nebo vnitřních příčin), a rezignuje tak na předchozí snahu věnovat pozornost tématu sociální praxe jak

⁹¹ Na základě informací o populačních pohybech v regionu od roku 1945 tak může Eva Davidová činit i některá dosud ojedinělá porovnání mezi migrací Romů a ostatních osídlenců ve sledovaném regionu. Z nich například vyplývá, že zásadní pro osídlování regionu byla zemědělská migrace, které se účastnili i Romové (jako jediného výrazného místního průmyslového zaměstnavatele romských migrantů jmenuje Jihočeské papírny). Paralelně k řetězové migraci Romů probíhala do daného regionu ze Slovenska i řetězová migrace Slováků (z popisu vyplývá, že nevycházela ze stejných zdrojových lokalit). V regionu docházelo k velké obměně migrujících obyvatel, na které měli podíl i Romové a příklad Českého Krumlova, kde se natrvalo usadily již první skupiny příchozích romských migrantů, pak Eva Davidová prezentuje jako významnou výjimku z tohoto pravidla.

⁹² Základ poválečného romského osídlení v Krumlově položilo několik rodin z východního Slovenska přicházející do Českého Krumlova od roku 1946 až do konce padesátých let. Davidová stručně navazuje na téma nastíněné ve studiích ze sedmdesátých let, týkající se vzájemných mezi-skupinových vztahů heterogenní romské populace postupně se usazující v daném městě (viz výše téma vnitroskupinových konfliktů a jejich vliv na zpětnou migraci), když dodává, že původní „kmenové rodiny“ romského osídlení v Českém Krumlově se v pozdější době významným způsobem distancovaly od do města nově přicházejících skupin Romů. Ve větším detailu však dále toto téma nesleduje. Obecně není toto téma důsledněji sledovaným ani v dalších studiích (další postřehy k tématu viz Haišman 1988, Houdek 2008, Šebová 2009, Cichý 2003).

v rámci skupin romských migrantů (s výjimkou výše zmíněného pozorování ohledně vzájemné sociální distance), tak i ve vztahu místních úřadů k nim. Poukazuje ovšem na vývoj zajímavý z pohledu sledování dynamiky vztahů správních úřadů k romským migrantům, když upozorňuje na snahu místního úřadu vystěhovat Romy z Českého Krumlova s poukazem na devastaci historicky cenných budov (Davidová 1982). Ani tento konflikt, zahrnující jak místní úřad, tak i nadřazený krajský správní úřad, Eva Davidová nijak blíže nesleduje, a to přesto, že nabízí důležitý kontext i pro téma interetnických vztahů, kterým se ve svých textech věnovaných vývoji situace Romů v Českém Krumlově zabývá, navazujíc tak opět na svou předchozí ostravskou studii (Davidová 1988; viz též Davidová 1986a,b).⁹³ Velkou pozornost pak věnuje zejména tématu proměn způsobu života migrantů, jejichž popis je postaven opět téměř výhradně na pozorování v terénu (podobně jako ve svých předchozích studiích (Zábranová-Davidová 1958; Davidová 1961, 1965), sleduje zde témata jako proměny v zaměstnání, bydlení, odívání, stravování a způsobu hospodaření, a částečně i v oblasti duchovní kultury, přičemž zde čerpá dost výrazně i ze starších studií a příklady z Českého Krumlova využívá spíše ilustrativně než jako bázi pro nové zhodnocení/rozvinutí modelů proměny.

Co se týče pramenů, pracuje Davidová, jak už jsem uvedla, s evidencí občanů hlášených k pobytu v obci, ale i s dalšími dokumenty vzniklými z činnosti správních úřadů na různých stupních a dalších institucí a organizací – například se školními výkazy. Zásadním zdrojem informací je pak pro ni nadále terénní výzkum v samotných romských rodinách, z něž však používá především svá pozorování, strukturovaná na základě výše zmíněných etnografických témat. Tematicky tak její studie z osmdesátých let nadále zůstávají soustředěny spíše na vnějšková popisná témata.

⁹³ Jak jsem už upozornila výše, sledování konfliktních zájmů různých aktérů na úrovni místní/krajské/centrální správy je ze současného historického pohledu velmi nosným tématem (Spurný 2011, Scheffel 2009, viz i slovenská část případové studie prezentovaná níže).

Kladno

Kladno se stalo jedním z klíčových míst realizace etnografického výzkumu pracovníků ÚEF ČSAV v průběhu celé dekády osmdesátých let, na němž se od jeho počátku v roce 1977/8 průběžně podílelo několik badatelů. Díky tomuto zájmu patří mezi nejpodrobněji popsané lokality z hlediska výzkumu poválečné historie příchodu Romů do konkrétní obce a jejich dalšího zdejšího pobytu. Texty, které byly k výsledkům výzkumu na Kladně publikovány, představují ve svém souhrnu v podstatě vyčerpávající přehled směrů, kterými se etnografický výzkum Romů v této době zabýval.

Základní studii zpracovávající dostupné demografické údaje k příchodu Romů do Kladna mezi lety 1945-1980 a nastiňující vývoj migrace a způsob organizace nově se ustavujících romských komunit v Kladně zpracoval v několika textech Tomáš Haišman (1978a, 1986b, 1987b). Haišmanův stručný popis vývoje migrace Romů do Kladna pak doplnily na konci osmdesátých let etnografické výzkumy a z nich vycházející texty dalších badatelek, které se věnovaly již jen vybrané komunitě Romů na Kladně, a to výhradně z pohledu etnografie. Podobně jako Eva Davidová v Českém Krumlově a předtím i v Ostravě (viz výše), zaměřily se tyto badatelky na sledování post-migračních proměn v materiální a duchovní kultuře a rodinném životě této vybrané skupiny romských migrantů v Kladně (Weinerová 1988, Kubečková 1988, Pelíšková 1988), dokonce včetně sběru písňového folkloru (Nejedlá 1988).

Na úrovni zpracování dostupných demografických dat pro základní popis struktury romských migrantů v Kladně, tak i etnografických dat mapujících post-migrační proměny v jejich životě, je tak kladenská případová studie dobře porovnatelná s výše prezentovanou případovou studií z Českého Krumlova, včetně výše zmíněné absence tématu sociální praxe zejména ve vztahu místních úřadů k těmto migrantům. Na rozdíl od studií zpracovávaných v sedmdesátých letech zohledňující jako důležitý kontext i praxi místních úřadů, výrazně upozaděnou již v případové studii Evy Davidové, kladenská případová studie tuto perspektivu (stejně jako perspektivu inter-etnických vztahů obecně) vytěsňuje už úplně.

Porovnatelná je též z pohledu jisté vnějškovosti takto sestaveného popisu, který spíše upozadoval vnitřní dynamiku vztahů v rámci sledovaných romských skupin a jen výjimečně zprostředkoval perspektivu konkrétních (skupin) migrantů na probíhající procesy.

Textem, který směřuje mnohem výrazněji právě směrem k zhodnocení etnologické perspektivy a analýze vnitroskupinové dynamiky, je pak vůbec poslední text, který byl k tématu Romů v Kladně publikován (Haišman 1988). Soustřeďuje se na těsně poválečnou historii příchodu vybrané skupiny Romů do Kladna, kterou rekonstruuje na základě demografických dat a dalších pramenů, analyzovaných ovšem z perspektivy etnologie, s hlavním důrazem na téma příbuzenství a vnitřní sociální hierarchie. Podobně jako před ním (v mnohem větším detailu) Will Guy (1977) využívá ke své analýze i Tomáš Haišman informace o (historii) příbuzenských vztahů, způsobu obživy a z něj vyplývající sociální hierarchie ve zdrojové lokalitě migrace.

Originální je z hlediska rozšíření možností interpretace dat z dobově dostupných pramenů, mezi které v osmdesátých letech nadále patřila zejména evidence obyvatelstva a separátní evidence cikánských obyvatel a se kterými dosud všichni badatelé pracovali jako s demografickými, respektive sociologickými daty.⁹⁴ Je ale také dobrým příkladem možností využití a záběru dobové etnologické perspektivy a využití etnologického výzkumu při rekonstrukci historie poválečné migrace Romů do českých zemí.⁹⁵ V tomto kontextu také upozorňuje na důležitost

⁹⁴ Jako první z badatelů, kteří jako jeden ze základních pramenů svého výzkumu používali evidenční karty obyvatel (před ním zejména Davidová pro Ostravu a Český Krumlov) se věnuje detailní analýze údajů z těchto karet nejen z hlediska demografie, ale především z hlediska etnologie a zejména příbuzenství a původu, s ohledem na sociální statut sledovaných romských migrantů v rámci jejich společenství.

⁹⁵ Z metodologického hlediska je Haišmanova studie zajímavým příkladem práce s evidencí obyvatel jako s pramenem ale i dalšími prameny - pracuje s dokumenty pocházející z činnosti z místních institucí (Městský národní výbor Kladno, úřad ochrany práce, podnikové archivy) i archivu v Michalovicích, včetně rozhovorů s romskými informátory. Naznačuje tak možnou širší pramenů využitelnou pro historickou rekonstrukci poválečné migrace do českých zemí.

sledování poválečného vývoje na Slovensku, který však ani tato případová studie nezohlednila.⁹⁶ Na příkladu několika migrujících rodin a analýzy ustanovení základního „imigračního jádra“⁹⁷ skupiny michalovských Romů během prvních let jejich příchodu do Kladna tak Tomáš Haišman například v rámci svojí případové studie dokládá jinými autory zmíněnou důležitost lokálních a příbuzenských vazeb v procesu migrace, postupnou reprodukci základních vnitro-skupinových hranic a jejich utvrzení v nové lokalitě (viz výše tematizovaný vznik sídelních koncentrací) i vliv příbuzenských ale i lokálních vztahů na organizaci migrace a pobytů v českých zemích – i případných dalších přesunů na tomto území.⁹⁸

Haišmanova případová studie příchodu michalovských Romů do Kladna přináší též zajímavé doplnění výše zmíněného souhrnu migračních důvodů. V první řadě Tomáš Haišman, stejně jako před ním například výrazně explicitně i Will Guy (1977), interpretuje poválečnou migraci do českých zemí jako realizaci snahy Romů o integraci do ekonomického systému majoritní společnosti, pro kterou nebyl na Slovensku žádný prostor. Zároveň ale zdůrazňuje, že šlo v každém případě o složitý komplex pohnutek a varuje před jejich redukcí na čistě „ekonomické“ nebo „bytové“ důvody. Ve specificky zaměřené analýze motivací odchodu do českých zemí zkoumané příbuzenské a lokální skupiny pak dále upozorňuje právě na ty aspekty motivace migrace související se statusem: na příkladě jedné ze skupin

⁹⁶ Je však otázkou, jak detailní vhléd do statusové hierarchie ve zdrojové lokalitě Haišman měl v porovnání s Guyem (1977). Není například jasné, zda ve zdrojové lokalitě realizoval bytí časově omezený etnologický výzkum. Jak jsem již uvedla výše, absence slovenského kontextu je u případových studií migrace zpracovaných z perspektivy české cílové lokality spíše běžným jevem. Právě zahrnutí slovenského kontextu je důležitým prvkem v níže překládané případové studii.

⁹⁷ Tomáš Haišman zde přebírá terminologii používanou v popisu migrace z předchozí dekády (Kára 1975), a přímo ji spojuje s Milenou Hübschmannovou (Haišman 1986a).

⁹⁸ Tomáš Haišman například tvrdí, že lokální a příbuzenské vztahy byly v jím sledované době tak silné a frekventovaně využívané, že se v tomto počátečním období migrací lze jen ojediněle setkat s emancipací nukleární rodiny na těchto širších společenských celcích, a pokud k ní došlo, Haišman ji interpretuje jako průvodní jev vnitřního konfliktu (Haišman 1988).

migrujících michalovských Romů identifikuje jako motivaci migrace snahu o udržení před válkou získaného vyššího sociálního statusu ohroženého nepříznivým vývojem, respektive ztrátou odbytu pro původní subsistenční aktivity. U jiné z prvních migračních skupin Romů z Michalovců pak spekuluje o roli kolektivního sociálního tlaku, respektive dokonce exkomunikace.⁹⁹

Proměny perspektivy zaměření výzkumu poválečné migrace Romů do českých zemí a jejich usazování v českých lokalitách, realizované od konce sedmdesátých let na Ústavu pro etnologii a folkloristiku ČSAV, se ve sledovaných studiích projeví především ve velkém příklonu k etnografickému popisu proměn života a kultury romských migrantů v prostředí českých obcí. To je téma, které ve svých textech v podstatě kontinuálně již od konce padesátých let sledovala Eva Davidová, která se v tomto období zaměřila na mapování pro ni nového terénu zejména v Českém Krumlově. Podobně ji jednotlivé další autorky sledovaly i v případě výzkumů realizovaných na Kladně. Pro Evu Davidovou pak proměny života a kultury Romů byly tématem, které sledovala i v následujících letech (Davidová 1995). Jak ukáží dále, sledování této linie ve výzkumu poválečné historie Romů v Československu pak získává jistou rezonanci v kontextu debaty vedené zejména od devadesátých let s ohledem na dopady asimilační politiky na Romy v Československu jako menšinu, respektive v debatě o hodnocení období komunismu ve vztahu k této menšině. Jak též ukáží dále, nově se k němu vrátila na příkladě Ostravy také historička Nina Pavelčíková, která se téma proměny „mentalit a kulturních vzorů“ pokusila ve svém nedávném článku uchopit na základě realizovaného orálně historického výzkumu (Pavelčíková 2015).

⁹⁹ Jednalo se o nově ustanovený pár, oba z partnerů na Slovensku opustili vlastní rodiny s malými dětmi, což, jak Haišman poznamenává, mohlo být vnímáno z pohledu konzervativních členů skupiny jako zásadní prohřešek zejména na straně ženy, jeden z partnerů navíc pocházel ze statusově velmi nízko postaveného rodu a tento partnerský vztah tak zřejmě byl v konfliktu s místní mezi-rodovou sociální distancí a endogamií.

Jistou návaznost na výrazné zohlednění etnologických metod a perspektiv, na které jsem též v předchozí analýze textů z počátku sedmdesátých let upozornila jako na významný moment, lze spatřovat zejména v přístupu k rekonstrukci těsně poválečné migrace Romů do Kladna zpracované Tomášem Haišmanem. Ten na téma poválečné migrace v tomto textu nahlížel již výhradně z diachronické perspektivy a na základě evidenčních dat se zaměřil na její rekonstrukci z hlediska vlivu vnitroskupinové sociální hierarchie a příbuzenských, případně lokálních vazeb. V kontextu výzkumu poválečné historie Romů jako předmětu historického výzkumu jeho text upozorňuje na význam využití etnologických perspektiv. Možnosti rekonstrukce dobově existujících sociálních hierarchií a jejich případných proměn se však v kontextu historického výzkumu poválečné migrace Romů nikdo z následujících badatelů nevěnoval.

Ve svém důrazu na etnologickou, popřípadě etnografickou perspektivu, a jisté uzavření do sledování romského prostředí, ať už z vnější perspektivy projevů a proměn materiální a duchovní kultury nebo z perspektivy vnitřních vztahů, se pak zde analyzované studie výrazně odklánějí od tématu sledování přístupu místních úřadů k romským migrantům ve sledovaných lokalitách, výrazně přítomným ve studiích z počátku sedmdesátých let. A to přesto, že svým způsobem souviselo například s tématem interetnických vztahů, které nadále sledovala ve svých studiích například Eva Davidová. V dílčím závěru k předešlé části práce jsem právě toto zaměření textů z počátku sedmdesátých let označila z významných přínosů tehdejších studií i pro současný historický výzkum, inspirativní i pro mou vlastní práci.

Zároveň jsem toto zaměření textů z počátku sedmdesátých let interpretovala jako jeden z možných projevů dobové atmosféry, ve které byly tehdejší výzkumu realizovány. Obdobně lze pak absenci tohoto tématu ve výzkumu vývoje poválečné situace Romů realizovaného od konce sedmdesátých let interpretovat i pro směr státem podporovaného výzkumu Romů v tomto období. Z této perspektivy je také možné konstatovat, že zařazení výzkumu Romů pod etnologický výzkum mělo z pohledu dobového náhledu na Romy a otázky řešení

jejich situace svou logiku nejen v tom, že podporovalo denacionalizaci daného tématu, ale zároveň se projevilo i v tom, že ve svém důsledku do určité míry odkláněno zaměření výzkumu k relativně nekonfliktním tématům.

Jak jsem zmínila v úvodu k této podkapitole, výzkumný úkol ÚEF ČSAV sledoval jako svoji součást též realizaci výzkumu soustředěného na historii Romů na území českých zemí. V souladu s obecným zaměřením celého výzkumu na vývoj romské menšiny po roce 1945 byla v rámci jeho plnění též publikována studie zaměřená na vývoj státního přístupu vůči Romům v letech 1945-58 (Grulich, Haišman 1986). Představuje v podstatě první pokus o zpracování tohoto tématu s pomocí historické metodologie (srov. nástin vývoje státního přístupu po roce 1945 ovlivněný dobovým ideologickým pohledem – Kára et al. 1975: 46-68). Studie mapuje postup centrálních úřadů vůči Romům v letech 1945-1958 na základě studia pramenů pocházejících především z provenience jednotlivých centrálních úřadů a institucí. Právě na základě těchto informací pak shrnuje, že co se týče naplnění cílů, které si obě dosud ukončené komunistické koncepce převýchovy cikánských obyvatel a jejich asimilace vytyčily, výsledky shromážděné samotnou státní správou dokázaly jejich neúčinnost (v tomto ohledu tato studie potvrzovala i některé ze závěrů učiněných autory textů z počátku sedmdesátých let). Vzhledem k jejímu vyznění ji lze číst jako nenápadnou, ale pregnantně formulovanou kritiku předchozích koncepcí řešení cikánské otázky v Československu, poprvé formulovanou na základě historických pramenů.

Výzkum poválečné migrace Romů do českých zemí ze Slovenska, realizovaný od konce padesátých do konce osmdesátých let, který jsem této kapitole představila, opsal oblouk od prvních synchronních studií využívajících pro získání základního popisu etnologické metody (Davidová 1958, 1961), přes sledování tématu na počátku sedmdesátých let stále ještě víceméně v synchronní perspektivě z hlediska sociologie a s výrazným využitím jak statistické analýzy dobově dostupných demografických dat, tak zároveň s velkým důrazem na terénní výzkum využívající

opět etnologické metody, až po návrat k výhradní etnologické, respektive etnografické perspektivě na konci sedmdesátých let.

Ve svém souhrnu zároveň poměrně vyčerpávajícím způsobem definoval základní směry tohoto výzkumu zaměřené na různě detailní popis samotného charakteru a procesu migrace a příchodu Romů ze Slovenska do českých zemí z perspektivy lokality cílové migrace, které, jak ukáží v následující části práce, ve svých pracích v různé míře zohledňovali a dále rozvíjeli i další badatelé, včetně mé osoby. Mezi takto vymezená základní témata patří: okolnosti příchodu a usazování v českých zemích včetně identifikace důvodů migrace, doby příchodu a popisu proměn sídelní struktury; proměna života a kultury skupin romských migrantů v průběhu poválečného období; vztah ke zdrojové lokalitě a okolnosti zpětné/opakované migrace; praxe v přístupu místních úřadů k romským migrantům v kontextu dobově realizované centrální politiky. Příklad a výstupy dvou z realizovaných studií (zejména Guy 1977; viz též Haišman 1988) zároveň upozorňují na význam sledování tématu poválečné migrace i z perspektivy zdrojové lokality na Slovensku. Právě tento metodologický rozměr sleduji i ve své případové studii.

Výše zmíněná studie geneze a výsledků státní politiky realizované mezi lety 1948-1958 pak předznamenává rozvoj historického výzkumu samotné poválečné historie Romů v Československu a v rámci něj i historický výzkum poválečné migrace Romů, doplňující tedy do výše představeného rozsahu výzkumu poválečné migrace Romů právě historickou perspektivu a metody. Právě genezi a rozvoji tohoto výzkumu po roce 1989 se budu věnovat v následující kapitole.

2. Poválečná migrace Romů jako téma historického výzkumu po roce 1989

Změna společenské situace a politického uspořádání v Československu na počátku devadesátých let znamenala zásadní proměnu v náhledu na společenské postavení Romů jako nově uznanou národnostní menšinu (1991) a s tím související podporu rozvoje výzkumu a publikační činnosti (základní přehled viz například Uherek, Weinerová 2004). Pro sledované téma poválečných migrací Romů do českých zemí byl zvláště zásadní rozvoj historického bádání a publikace výstupů, pokrývající dějiny Romů v Československu, a především pak jeho části sledující vývoj po roce 1945. Po období, ve kterém byla ve studiu poválečné migrace Romů dominantní nejprve sociologická a později etnologická perspektiva, je tak přístup k jejímu studiu doplněn o třetí, historický pohled. Vzhledem k tématu práce bude právě nově rozvíjená historická perspektiva stát v centru následující analýzy, aniž by to ovšem mělo naznačovat její zásadní dominanci v rámci rozvoje odborného zájmu o Romy po roce 1989. Stranou mojí pozornosti také zůstává rozvoj výzkumu starších dějin Romů na území českých zemí i Slovenska, včetně období druhé světové války, k němuž v devadesátých letech také došlo.

Po roce 1989 dochází též k výraznému rozmnožení institucionálních platforem, na kterých se výzkum zaměřený na Romy dále rozvíjel. Samostatnou badatelskou a dokumentační institucí se stalo Muzeum romské kultury, založené v roce 1991, věnující se realizaci historického výzkumu vedle další především etnograficky zaměřené sbírkotvorné činnosti.¹⁰⁰ Muzeum romské kultury též v rámci historického výzkumu spolupracovalo s historiky Ctiborem Nečasem, který se výzkumu historie Romů věnoval od sedmdesátých let se zaměřením především na dějiny Romů na Moravě a téma romského holocaustu na území českých zemí i

¹⁰⁰ V Muzeu romské kultury od jeho založení působili, kromě etnografky Evy Davidové také dva romští historici, Bartoloměj Daniel, zaměřující se na starší dějiny Romů (Daniel 1994), a Jana Horváthová (pro přehlednost uvádím příjmení, pod kterým publikovala většinu svých textů), soustředující se zejména na historii Romů na území českých zemí v období před a během druhé světové války (Horváthová-Holomková 1994, Horváthová 2005).

na Slovensku (k Nečasově práci viz Lhotka, Závodská 2013), a nově i Ninou Pavelčíkovou soustředující se právě na poválečné dějiny (k jejímu podílu na rozvoji výzkumu na tomto poli viz níže). Skrze jejich osoby byl též nově podporován výzkum historie Romů i na univerzitních pracovištích, na kterých uvedení historikové v devadesátých letech působili, tedy Masarykovy univerzity (Ctibor Nečas) a Ostravské Univerzity (Nina Pavelčíková).¹⁰¹ Samostatné romistické pracoviště postupně také vzniklo na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde Milena Hübschmannová od roku 1991 až do své smrti v roce 2005 vedla obor romština (od roku 2002 romistika) v rámci tehdejšího Indologického ústavu (od roku 2003 Ústav jižní a centrální Asie), kde se v roce 2000 pak vyčlenil Seminář romistiky). Výzkum historie Romů byl pod jejím vedením na tomto pracovišti realizován jako součást širšího romistického výzkumu (k Hübschmannové přístupu k výzkumu dějin Romů viz níže).¹⁰² V této době naopak dochází k výrazné redukci výzkumu orientovaného na Romy na Ústavu pro etnologii a folkloristiku ČSAV (od roku 1999 Etnologický ústav ČSAV), který se nadále orientuje spíše na výzkum současných témat, jako byla reflexe dobových společenských změn z perspektivy Romů na Smíchově (Weinerová 1994) a později například post-komunistické migrace Romů ze zemí střední a východní Evropy (viz například Uherek, Weinerová 2004 – viz níže, kapitola 3). Dochází též k rozvoji publikační aktivity romských literátů v rámci dobově existujících časopisů i v rámci soukromých nakladatelství,¹⁰³ průběžně jsou publikovány i romské (auto)biografie a memoráty, které také v různé

¹⁰¹ Na Slovensku se výzkumem historie Romů v devadesátých letech věnovala zejména historička Anna Jurová a etnolog Arne B. Mann, dále také například Zuzana Kollárová a Vladimír Gecelovský. Jak jsem uvedla výše, vývoj výzkumu Romů na Slovensku v poválečném období by vyžadoval samostatný výzkum.

¹⁰² V roce 1994 začal vycházet také romistický časopis *Romano džaniben*, založený v kruhu pražských romistů, celkem záhy úzce propojený s aktivitami Hübschmannové a skrze její pedagogickou činnost i s romistikou na FF UK (toto propojení je udržováno i v současnosti, kdy se časopis transformoval na recenzovaný odborný časopis). Vlastní odborný časopis začalo v roce 1994 vydávat též Muzeum romské kultury.

¹⁰³ K rozvoji literární tvorby romských autorů v českých zemích viz zejm. Hübschmannová 2006, dále například Sadílková 2009.

míře poskytují specifický vhled do vnímání poválečné historie Romů v českých zemích (viz zejména Lacková 1997, dále například Memoáry romských žen 2004, Giňa a kol. 2013).

2.1 Rozvoj studia poválečné historie Romů v Československu po r. 1989 a dominantní interpretační rámce

Tématem historie Romů v Československu po roce 1945, včetně zaměření na poválečnou migraci, se v devadesátých letech zabývalo hned několik autorů. Mezi nimi byli i ti, kteří se výzkumu orientovanému na Romy věnovali již dříve (Eva Davidová, Tomáš Haišman, Milena Hübschmannová). Zásadním příspěvkem k rozvoji samotného výzkumu poválečné historie Romů v Československu v devadesátých let jsou však práce historiků, kteří se tématem v této době začali zabývat (zejména Jurová 1993, Pavelčíková 1999, 2004) a spolu se staršími autory položili základ jistého způsobu interpretace této části dějin Romů.

Slovenská historička Anna Jurová, dobově působící na Slovenské akademii věd, která k tématu poválečného vývoje státní politiky vůči Romům na Slovensku publikovala první přehledovou studii k poválečnému vývoji státního přístupu k Romům se zřetelem k území Slovenska již v roce 1993 (Jurová 1993), se věnuje především (ale ne výhradně) různým historickým tématům spojeným s Romy v regionu Slovenska. Kromě vlastních textů je jejím důležitým příspěvkem k výzkumu poválečných dějin Romů v Československu, včetně českých zemí, první a dosud jediná edice historických pramenů k tématu Romů v období 1945-1967, respektive 1975 (Jurová 1996b, Jurová 2008). Pro české země a způsob, jakým se historický výzkum poválečné historie Romů v České republice v devadesátých letech rozvíjel, jsou dále zásadní práce historičky Ostravské univerzity Niny Pavelčíkové. Ta se výzkumu poválečné historie Romů v českých zemích, respektive v Československu, věnuje konzistentně právě od počátku devadesátých let. Současně s relativně úzce regionálně vymezenými studiemi sledujícími především poválečný

příchod různých skupin Romů do jednotlivých moravských regionů a obcí (nejpodrobněji zpracovala Ostravsko – detailnější rozbor viz níže), publikovala Pavelčíková od devadesátých let také texty zaměřené na vývoj státního přístupu k Romům po roce 1945. Hlavními výstupy jejího výzkumu v obou těchto směrech jsou monografie představující vývoj poválečné migrace Romů na Ostravsko (Pavelčíková 1999) a vývoj státní politiky vůči Romům v Československu v letech 1945-1989 (Pavelčíková 2004). Druhá ze jmenovaných studií svým způsobem navazuje na práci Anny Jurové (1993), přičemž hlavní téma přehledu vývoje státního přístupu k Romům zpracovává z perspektivy českých zemí. Monografie publikované zmíněnými autorkami mezi lety 1993-2004 zůstávají dodnes jedinými obsáhlejšími přehledovými historickými studii československé státní politiky vedené vůči Romům v poválečném období.¹⁰⁴

K jistému zvýraznění tématu poválečného vývoje romské menšiny v Československu a především k vytvoření jeho výkladového paradigmatu přispěly i nově publikované texty autorů, kteří se romskému tématu (včetně výzkumu poválečné migrace) věnovali i v dřívějších dobách v rámci struktur státních vědeckých institucí nebo samostatně, a případně i byli do různé míry angažováni v romském politickém hnutí z konce šedesátých let. Pro ně znamenala změna politického režimu v Československu možnost publikovat svoje texty bez zásahů (auto)cenzury. Právě v jejich textech publikovaných po roce 1990 se různě silně projevuje tendence popsat a zhodnotit vývoj romské menšiny v období 1945-1989, včetně hodnocení samotné politiky, která byla vůči Romům na území Československa v této době vyvíjena. Určitých aspektů dopadů státní politiky vedené vůči Romům během komunismu se dotýká text samostatné publikace Mileny Hübschmannové, věnovaný jinak především možnostem a bariérám v internetnické komunikaci z počátku devadesátých let (Hübschmannová 1993). Jejím zásadním příspěvkem k tématu dopadů asimilační politiky je pak článek publikovaný v kolektivní monografii představující v podstatě jakousi dobovou sumu

¹⁰⁴ K rozboru obou publikací v kontextu výzkumu dějin Romů v Československu viz Sadílková 2013.

poznání o jednotlivých aspektech „romské problematiky“, jak byla v této době v České republice nahlížena (Hübschmannová 1999a). Eva Davidová ve stejné době vydává svou druhou monografii (Davidová 1995), ve které shrnuje svoje poznatky o proměně kultury Romů v Československu po r. 1945 z etnografického hlediska, z velké části za použití již dříve publikovaných materiálů (to se týká zejména samostatné kapitoly věnované poválečné migraci, ve které staví na svých starších textech k Českému Krumlovu a Ostravě, publikovaných v osmdesátých, respektive sedmdesátých letech). Tyto poznatky zde doplňuje přehledem klíčových mezníků státní politiky směřované k Romům v komunistickém Československu a způsobu realizace některých z nich včetně vlastního hodnocení (Davidová 1995: 190-218). Tématu historie Romů v českých zemích po roce 1945 se dále krátce věnoval i Tomáš Haišman, který svou dřívější práci (Grulich a Haišman 1986, Haišman 1989) dále rozvíjí v textu věnovaném chronologickému popisu vývoje státní politiky v letech 1945-1967 (Haišman 1999), publikovaném ve výše zmíněném přehledovém sborníku.

Do stejné publikace byl zařazen také text věnovaný popisu politiky směřované vůči Romům od sedmdesátých let dále (Víšek 1999), jenž je přehledovou studií dobově využívaných nástrojů politiky prezentovanou z pohledu autora, který byl v době, o které píše, úředníkem Federálního ministerstva práce a sociálních věcí, tedy instituce, která měla řízení centrální politiky vůči Romům v Československu od sedmdesátých let v primární odpovědnosti. Cenné jsou zde zveřejněné informace o detailech vývoje v druhé polovině osmdesátých let, kterých se autor textu sám účastnil. Jeho stať lze tak do jisté míry chápat jako výpověď jednoho z aktérů popisovaného vývoje.

Text shrnující přehled vývoje státní politiky vůči Romům po roce 1969 na základě shrnutí či parafráze zásadních dokumentů pocházející z centrální úrovně, které tuto politiku vytyčovaly, publikovala na začátku devadesátých let také Vladimíra Lindnerová (1993). Okrajově se též tématu poválečného vývoje „cikánské problematiky“ v českých zemích věnoval Karel Sommer, který ve svých textech především poukázal na způsob, jakým byla politická rozhodnutí určující směřování

státní politiky vůči Romům v období 1945-1958 dále zpracovávána na úrovni krajské správy, na příkladu Ostravska (Sommer 1996, 1997a, 1997b).

Zásadním faktorem ovlivňujícím zaměření studií dotýkajících se tématu historie Romů v Československu v letech 1945-1989 publikovaných v této době, je snaha zhodnotit výsledky působení státní politiky vedené vůči Romům (z výše jmenovaných autorů je výjimkou například Lindnerová, která podává jen přehled vývoje a nástrojů v jí sledovaném období bez ambice na jejich hodnocení). Autoři se shodují na její celkové kritice – ve smyslu pochybenosti samotných cílů, rozporuplnosti zvolených nástrojů řešení a diskutabilní úspěšnosti při řešení reálně existujících problémů z hlediska samotných Romů i z hlediska vzájemného soužití ve společnosti. Někteří z nich při tom ale explicitně zdůrazňují, že je při takovém hodnocení nutné diferencovat a poukazují i na aspekty, které označují za pozitivní.¹⁰⁵

V této době formulovaná kritika státní politiky vedené vůči Romům v Československu, jako politiky řízené ÚV KSČ, se dotýká několika základních bodů. V první souvisí s debatou o postavení Romů ve společnosti a možnosti jejich účasti na formulování a realizaci politiky v letech 1948-1989 (viz výše kapitola 1). Autoři v tomto kontextu kritizují nejen vyloučení Romů z rozhodování o vlastním vývoji (například Davidová 1995: 190; Haišman 1999: 160, 164; Jurová 1993: 8; Pavelčíková 2004: 134, 136; viz též Sommer 1996: 190; implicitně i Víšek 1999: 187-189), ale především zdůrazňují jako zásadně negativní rozhodnutí o upření možnosti národnostního vývoje/rozvoje této skupiny obyvatel a ignorování jejich etnických odlišností při formulaci politiky i její realizaci (například Hübschmannová 2000: 136-138; Jurová 1993: 8, 91-92). Petr Víšek píše v této souvislosti i o vědomě

¹⁰⁵ Pokus o vyvážené zhodnocení politiky vedené vůči Romům po r. 1970 viz Víšek, který se proti tomu, co nazývá „tradiční paušalizované hodnocení minulosti“ (1999: 189) distancuje: „Simplifikovat celé období do prostého obvyklého odsouzení totalitního režimu by bylo nepravdivé. Bylo by to také nepoctivé k těm, kteří [...] vykonali mnoho užitečného.“ (1999: 184).

vytvořené atmosféře politické závadnosti vytvořené okolo samotné debaty o zohlednění respektu vůči Romům a jejich etnické odlišnosti v sedmdesátých letech, vedoucí k utlumení odborného zájmu, jež dle něj vyhovovalo osobám odpovědným za dobové „řešení cikánské otázky“, a tedy přispělo k neřešení a zakrývání některých reálně existujících problémů a neúspěchů státní politiky (1999: 187 a násl. – k vývoji státem podporovaného výzkumu v sedmdesátých letech viz kapitola 1). Autoři v tomto kontextu také zdůrazňují stigmatizaci romské kultury jako brzdy žádoucího rozvoje v rámci realizované politiky asimilace. Jedno z nejostřejších vyjádření ve své kritice používá Tomáš Haišman, když píše o „pokusu o etnocidu“ (1999: 164, 182).¹⁰⁶ Milena Hübschmannová mimo jiné upozorňuje také na internalizaci negativního postoje k vlastní etnické identitě v rámci skupiny tzv. slovenských Romů vedoucí k jejich skupinové i osobnostní dezintegraci (1999: 24) a vytvoření „kulturního vakua“, které dalo prostor absorpci spíše takových obsahů, které k dezintegraci dále přispívaly. Toto „kulturní vakuum“ pak autorka označuje za kriminogenní faktor s odkazem na od sedmdesátých let intenzivně řešenou „otázku cikánské kriminality“, poukazujíc tak na širší důsledky realizace politiky asimilace (Hübschmannová 1999a: zejména 24, 62-63; též Hübschmannová 2000: 136-138). Krizi sociokulturního a hodnotového systému jako zásadní negativní důsledek státní politiky podobně zdůrazňuje ve svých textech i Nina Pavelčíková (například 2004: 136). Vedle toho například Eva Davidová rozlišuje změny v životě a kultuře Romů vyvolané „vnucováním kulturního modelu majoritní společnosti“, které označuje za deformující a negativní, na rozdíl od změn spontánních souvisejících s obecnými procesy urbanizace a industrializace (1995: 141, 190).

Další část této kritiky směřuje k využívání výrazně represivních či manipulativních nástrojů politiky (například Jurová 1996a: 164; Pavelčíková 2004:

¹⁰⁶ Politiku realizovanou mezi lety 1952-1969 Tomáš Haišman (1999: 164) charakterizuje takto: „Komplex navzájem propojených komunistických pseudořešení reálně existujících problémů [...], jehož] podstatou nebyla jen násilná asimilace jedné etnické minority politickými a mocenskými nástroji komunistické státní správy, ale zřetelně deklarovaný pokus o etnocidium, které mělo [...] přinutit vybranou zcela bezbrannou skupinu sociálně slabých a kulturně a etnicky odlišných k ekonomickému, společenskému a časem i fyzickému splynutí s okolní majoritou.“

134-5; příklady konkrétních dobových kauz uvádí zejména Hübschmannová – viz například 1999a: 62-3, 1999b: 127-8, 133, 135). Při hodnocení přípravy a realizace zákona č. 74/1958 „o trvalém usídlení kočujících osob“ pak autoři přímo upozorňují, že zákon samotný i z něj plynoucí praktiky stály v rozporu s tehdejší ústavou (Pavelčíková 2004: 62; Jurová 1993: 59, viz též 1993:77 k obdobnému hodnocení politiky rozptylu; Haišman 1999: 167). Vedle toho autoři také upozorňují na negativní důsledky jiné části státní politiky, tedy státního paternalismu, přičemž kritizují jeho posilování závislosti Romů na zejména sociální a zaměstnanecké politice státu (Víšek 1999: 212, 215, Sommer 1996: 190, ale i například Hübschmannová 2002: 38; Jurová 1993: 80, 1996a: 165, 172). V neposlední řadě se pak autoři věnují kritice samotné neschopnosti centrálních institucí realizovat z různých důvodů přijímaná opatření v praxi (například Haišman 1999; Víšek 1999; k realizaci směrnice MV z roku 1952 na regionální úrovni například Sommer: 1997a; k realizaci zákona č. 74/58 například Pavelčíková 2004: 71-77).

V případě určité části těchto autorů se pak uvedená kritická perspektiva projevuje kromě poukazování na konkrétní neúspěchy a negativní důsledky realizované státní politiky i v budování narativního rámce, ve kterém jsou Romové prezentováni, ať již implicitně nebo explicitně, jako oběti manipulativní politiky „komunistického režimu“ – srov. například Davidové sugestivní název kapitoly věnované vývoji státní politiky po roce 1945 „O nás – bez nás“ (1995: 190); obdobně sugestivně jednu ze svých statí o vlivu asimilační politiky uvozuje i Milena Hübschmannová, s použitím parafráze citátu romského pamětníka „Zajeli jako buldozery do naší kultury“ (Hübschmannová: 2000: 136, srov. též 1999: zejména 24-64). Tomáš Haišman například o Romech mluví přímo jako o „bezbranných obětech“ „komunistického sociálního experimentu“ (1999: 164, 183). Tento způsob výkladu svým způsobem přejímá a dále rozvíjí i Petr Víšek, když mluví o logice politiky „integrace“ jako o společenské dohodě o přijetí podmíněném přizpůsobením, porušené ze strany majoritní společnosti (1999: 194). Anna Jurová i Nina Pavelčíková pak svoje hodnocení politiky státu vedené vůči Romům mezi lety 1948-1989 shodně rámuje odkazem na diskriminaci a represii vyvíjenou „komunistickým režimem“ jako „totalitárním systémem“ proti různým skupinám

obyvatelstva a v tomto ohledu shodně hodnotí postavení Romů jako skupiny obyvatel, která sice nebyla pronásledována přímo, která se ale stala obětí pochybné a pochybně realizované politiky (Jurová 1993: 106-107, 1996a: 167; Pavelčíková 2004: 133-136). Anna Jurová pak Romy označuje za „nejdiskriminovanější menšinu“ zejména z hlediska upření jejich etnických práv, ale i z hlediska nezákonnosti některých nástrojů na nich uplatňované politiky a ve své kritice paternalistického vztahu státu k této skupině obyvatel mluví o jejich „degradování“ do role „pasivního objektu socialistické péče“ (1996a: 164, 167). Podobně argumentuje i Nina Pavelčíková, která navíc zdůrazňuje „hlubokou krizi [jejich] tradičního sociokulturního systému [...], dezintegraci jeho opor, hodnot a kulturních vzorců“ (2004: 133-134).

V přístupu těchto autorů včetně obou posledně jmenovaných historiček, lze hledat jisté paralely (včetně například používaného diskurzu) s vývojem české historiografie. V té se v rámci nově otevřené možnosti kritického zhodnocení poválečné politiky a vývoje československé společnosti, stává dominantní kritika komunistické diktatury jako zločinného režimu (viz Kaplan 2007; k současné kritice tohoto přístupu viz například Pullmann 2008, 2009; Spurný 2011; viz též následující kapitola).

Tento náhled na postavení Romů v poválečném Československu nebyl v odborné debatě o Romech ničím radikálně novým, svým způsobem navazoval na kritiku asimilačního přístupu formulovanou v kontextu podpory romského etno-emancipačního hnutí na přelomu šedesátých a sedmdesátých let (Memorandum SCR 1970, k dobové debatě například Hübschmannová 1970) a na obsáhlejší explicitně kritický rozbor jednotlivých prvků státní politiky formulovaný v kontextu upozorňování na porušování lidských a občanských práv v Československu od konce sedmdesátých let – viz dokument č. 23 Charty 77 z roku 1978 (Prečan 1990), který

explicitně poukázal na Romy jako na jednu ze skupin obyvatel Československa, jejíž práva byla konstantně porušována.¹⁰⁷

Jak jsem ukázala výše, za zásadní součást útlaku Romů během komunismu je v textech věnovaných vývoji státní politiky vůči Romům po roce 1945 publikovaných v devadesátých letech označováno potlačování romských etnoemancipačních snah na jedné straně a na druhé straně velký tlak na celkovou asimilaci Romů zasahující téměř všechny oblasti života, nad kterými „režim získal kontrolu“ skrze realizaci komplexního programu péče a převýchovy, vedoucí k rozrušení „tradičních kulturních vzorců“ a vzniku jistého hodnotového „vakua“. Pokud si autoři všímají i některých úspěchů, kterých se při „řešení cikánské problematiky“ podařilo dosáhnout (jako například celkové zvýšení sociální úrovně a zaměstnanosti, zlepšení dostupnosti a využívání zdravotní péče atp.)¹⁰⁸, staví je do kontrastu se „ztrátami“ v etno-kulturní oblasti, způsobující dezintegraci původních romských komunit a zasahujících do oblasti osobní i kolektivní integrity a/nebo zdůrazňují pozici Romů jako pasivního objektu realizované politiky bez možnosti rozhodovat o otázkách spojených s vlastním vývojem jako skupiny (Pavelčíková 2004: 133-136; Jurová 1993: 105, 106-7; Davidová 1995: 216-217).¹⁰⁹

¹⁰⁷ Detailnější rozbor dokumentu viz Pavelčíková 2004: 124-126, 2006: 201; Donnert 2009: 413-420.

¹⁰⁸ K sumarizaci posledních zpráv o situaci v jednotlivých oblastech státní politiky z konce komunistického období viz Víšek 1999: 200-212; k hodnocení výsledků na základě dostupných statistických údajů viz též Jurová 1993: 97-105. Z textů obou autorů vyplývá jistá rozporuplnost hodnocení „úspěšnosti“ realizované politiky v jednotlivých oblastech na takto obecné úrovni, Víšek též upozorňuje na různé perspektivy takového hodnocení (vzhledem k původnímu stavu, vzhledem k dobové celkové úrovni majoritního obyvatelstva, vzhledem k předpokladům vyrovnání se s radikální proměnou společnosti po r. 1989).

¹⁰⁹ Naproti tomu Tomáš Haišman ve svém hodnocení politiky mezi lety 1945-1969 konstatuje, že pokud bylo dosaženo nějakých úspěchů, pak navzdory realizované politice: „Pokud došlo ke společenskému vzestupu Romů (v celé řadě individuálních případů ano) pak [...] přirozenou cestou – tam, kde bylo možné navázat na starší výrazné adaptační tendence samotných Romů. [...] Protože museli, čerpali Romové společenský vzestup

Pohled na Romy jako nepřímo pronásledovanou menšinovou skupinu se pak projevuje i v rámci periodizace poválečných „dějin Romů“ v Československu, tak jak ji literatura publikovaná v devadesátých letech, vycházejíc z předchozích pokusů o periodizaci, ustanovuje. Ta je sice v základu postavena na meznících vyplývajících z proměn státní politiky vůči Romům a dělena do období, ve kterých byla realizována určitá státní politika za použití dobově specifických nástrojů (1945-1948/1950; 1950/1952-1958; 1958-1965; 1965-1970; 1970-1989) a v nichž je role Romů nahlížena jako role minimálně „pasivních objektů“ nebo dokonce „(nepřímých) obětí“ realizované politiky. V rámci takto vymezených období jsou potom zvláště vydělována další dvě období, ve kterých došlo k výrazné aktivizaci Romů na společensko-politické scéně – doba existence Svazu Cikánů Romů, respektive Zväzu Cigánov-Romov (1969-1973), a druhá polovina osmdesátých let, kdy dochází k jednáním mezi představiteli Romů a členy ÚV KSČ. Obě jmenovaná období navíc nejsou v literatuře dosud příliš detailně sledována z hlediska zdrojů vyzdvihované aktivizace a modů vzájemné návaznosti, a ocitají se spíše v pozici solitérů,¹¹⁰ tím spíš, že roli Romů jako aktérů v ostatních obdobích poválečného vývoje byla dosud v historickém výzkumu věnována spíše minimální pozornost. Výjimkou je například upozornění Jurové na starší snahy Romů o založení (celostátních) romských organizací před rokem 1969 (Jurová 1996a: 166, viz též Pavelčíková 2004: 147-150) nebo pozornost věnovaná jednotlivým dokumentům, v nichž se uchoval záznam dobového smýšlení Romů jako účastníků jednání se zástupci státní správy na centrální a regionální úrovni (například Pavelčíková 2004:

především z jejich vlastního potenciálu.“ (Haišman 1999: 183, srov. též Guy 1977, citovaný v kapitole 1).

¹¹⁰ Vzhledem k tomu, jak velká důležitost je z hlediska vývoje státní politiky a i dějin Romů v Československu přikládána zejména Svazu Cikánů-Romů, je až překvapivé, že historie ZCR na Slovensku není zmapována vůbec (viz Jurová 1993: 90-92), a co se týče českého SCR, detailněji je zdokumentováno pouze jeho ústředí – Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů v Brně (Lhotka 2009), z regionálních organizací pak jen krajský výbor Svazu Cikánů-Romů v Brně (Benčáková 2008) a západních Čechách (Turková 2010), a na severní Moravě (Pavelčíková 1999: 119-122). Kromě několika ústředních postav na centrální a krajské úrovni není téměř nic známo ani o jednotlivých členech Svazu a jejich historii před a po jejich angažmá v SCR.

34, 145-6), případně dokumentace obrany Romů proti některým dobovým kampaním, například jejich zahrnutí do soupisu kočovných osob v r. 1959 (například Sommer 1996: 184).¹¹¹ Vzácně detailní přehled a rozbor romských aktivit v sedmdesátých a osmdesátých letech na poli kulturních aktivit, respektive zrodu romského literárního hnutí a na něj navazujících aktivit, včetně představení jednotlivých aktérů a jejich motivací, se dochoval díky textům Mileny Hübschmannové (zejména 2000, 2006) věnovaným fenoménu vzniku romské literatury jako příkladu transformace straších slovesných tradic, jehož zásadním iniciátorem byla právě ona. Také jednání představitelů Romů na konci osmdesátých let zatím detailněji představil jen jeho očitý svědek (Víšek 1999). Příliš velká pozornost dosud nebyla věnována například ani v literatuře často zmiňovaným členům „cikánských aktivů“, „cikánským důvěrníkům“ a členům „cikánských komisí“ fungujících na úrovni státní správy od padesátých let, tedy dobově do řešení „cikánské otázky“ angažovaných Romů – s výjimkou několika textů Niny Pavelčíkové, která se však soustřeďuje především na elitní skupinu moravských Romů působících v Brně (například 2001b, 2007b, 2008b; k tématu viz též v níže prezentované případové studii). Právě zmínky o těchto „aktivistech“ a fungování místních výborů SCR formulovaných ovšem jako samostatné (pod)kapitoly v diplomových pracích Pavelčíkové studentů z přelomu tisíciletí (Černý 2001, Foltová 2002 – viz níže), je v tomto smyslu možné vnímat jako odraz zmíněného základního paradigmatu stavícího do opozice období romského „aktivismu“ a „pasivity“. Informace, které o těchto regionálně angažovaných Romech přinášejí, jsou však významnými v tom smyslu, že umožňují téma případně dále sledovat, což však autoři uvedených prací nečiní.

¹¹¹ Jako velmi specifický projev přisuzující Romům jako objektům státní politiky jistou aktérskou roli právě během období 1950-1968, respektive 1970-1980 by také bylo možné interpretovat poznámky o neochotě Romů přizpůsobit se majoritnímu životnímu způsobu, respektive snaze maximálně využít nabízených výhod v sociální oblasti nebo oblasti zaměstnání – viz například Jurová (1993: 87-88), Sommer (1996: 183) – nebo úvaha Víška o dobových aspiracích Romů (1999: 216).

Jak již bylo naznačeno výše, dobová tendence inklinovat k interpretačnímu rámci prezentující Romy víceméně jako oběti státní politiky bývalého režimu souvisela nejen obecně s dynamikou nově se etablujícího narativního rámce výkladu dějin československé společnosti po roce 1945 (a tedy dobovým celospolečenským procesem „vyrovnávání se s komunistickou minulostí“), ale i jistou tradicí kritiky přístupu komunistického režimu k různým skupinám obyvatel, případně i s předchozí vlastní zkušeností daných autorů s realizací a dopady komunistické státní politiky na Romy.¹¹² Dalším závažným faktorem pak byla v devadesátých letech dramaticky se zhoršující socio-ekonomická situace i společenské postavení Romů a vznikající otevřený interetnický konflikt. V něm považovali někteří autoři za nutné poukazovat na fakt, že příčiny některých dobových problémů atribuovaných Romům jsou výsledkem dřívější státní politiky spíše než charakteristickým projevem společenských či dokonce psychologických rysů Romů jako etnické menšiny nebo „romské kultury“. Do jisté míry zřejmě také souvisela s určitou izolací tématu historie Romů respektive dobové snahy o takové její uchopení, které mělo podpořit chápání Romů jako svébytné národnostní skupiny a zohlednilo tak jen částečně další kontexty, ve kterých se realizace státní politiky vůči Romům odvíjela (Sadílková 2013: 69). V neposlední řadě je pak důležitým faktorem nahrávajícím uvedenému způsobu interpretace poválečných dějin Romů v Československu i samotná pramenná základna, ze které při studiu jednotliví autoři vycházejí, přičemž pro výzkum vedený historiky právě v devadesátých letech je charakteristický zejména důraz na písemné prameny majoritní provenience (více viz Sadílková 2013: 80-83). Jak ukáží níže, vedle rozvoje výzkumu poválečných dějin vedeného klasickými metodami se však zároveň začal rozvíjet i přístup pracující s orální historií.

¹¹² Například Mileně Hübschmannové byla v sedmdesátých letech zakázána odborná činnost, právě pro její otevřenou kritiku asimilační politiky; zajímavý je případ Evy Davidové, která se výzkumu romských témat věnovala z oficiálních odborných pozic po celé období a průběžně též výsledky svého výzkumu v podmínkách různě silné cenzury publikovala.

Po představení základního interpretačního rámce poválečných dějin Romů v Československu, k jehož vytvoření došlo v devadesátých letech a jehož kontinuální udržování můžeme sledovat i v pracích autorů publikovaných i po přelomu tisíciletí, se budu dále věnovat konkrétním dobovým přístupům k výzkumu poválečné historie Romů, které ukážu na příkladu vybraných historických studií věnovaných poválečné migraci Romů realizovaných v devadesátých letech a na přelomu tisíciletí. Děním je na studie využívající dominantně klasický historický výzkum stavící na archivních rešerších na jedné straně, a na studie založené významně na orálně historických metodách na straně druhé.

2.2 Klasický historický přístup a výzkum poválečné migrace Romů do českých zemí v kontextu poválečného vývoje státní politiky: Romové na Ostravsku

Zásadním příspěvkem ke studiu poválečné migrace Romů do českých zemí z historické perspektivy publikovaným na konci devadesátých letech a dále rozvíjeným v následujících letech je regionálně zaměřená monografie Niny Pavelčíkové, soustředěná na vývoj na Ostravsku (1999). Z hlediska výzkumu romské poválečné migrace do českých zemí představuje uvedená monografie věnovaná Ostravsku na jedné straně specifickou případovou studii poválečné migrace Romů do této průmyslové oblasti, která s použitím historických metod rozpracovává téma sledované již v předchozích letech (viz výše kapitola 1). Na druhé straně bude v tomto textu sloužit jako specifická případová studie možnosti přístupu k historickému výzkumu poválečné migrace Romů tak, jak byl realizován v devadesátých letech.

V práci Nina Pavelčíková zúročila výsledky svého dlouhodobého výzkumu poválečné historie Romů na území Moravy a Slezska, zaměřeného především na provedení rešerší v regionálních archivech na území Moravy, kterému se věnovala od počátku devadesátých let, mimo jiné i ve spolupráci s (nově ustaveným) Muzeem romské kultury v Brně (Pavelčíková 1994, 2000). K tématu romské

migrace na Ostravsko publikovala Nina Pavelčíková v průběhu devadesátých let několik dílčích studií (1995b, 1996, 1998), jejichž hlavní zjištění do souhrnné monografie zapracovala. K tématu specifického vývoje na Ostravsku se tato historička krátce vrátila i v několika dalších textech, ve kterých nahlíží již shromážděná data a svá předchozí zjištění z nových perspektiv (Pavelčíková 2001a, 2008a). Svou pozornost však v dalším období věnovala především vývoji na centrální úrovni (viz výše, Pavelčíková 2004).

Historickou regionální sondou do migrace Romů na Ostravsku Nina Pavelčíková rozšířila již v dřívějších letech rozpracovanou případovou studii k příchodu Romů do tohoto regionu a do Ostravy, zpracovávanou především ze synchronní perspektivy na základě etnologických a sociologických metod (viz kapitola 1). Soudobým příspěvkem k vznikající monografické studii Niny Pavelčíkové k tématu poválečné historie Romů na Ostravsku jsou pak texty Karla Sommera, pracovníka Slezského ústavu ve Slezském zemském muzeu v Opavě (1996, 1997a, 1997b), vystavěné především na materiálech pocházejících z činnosti regionální správy na úrovni kraje. Podrobnější dílčí regionální historická témata týkající se zejména Romů na Ostravsku zpracovávali od konce devadesátých let právě pod vedením Niny Pavelčíkové také studenti Ostravské Univerzity, pracující s dokumenty z nejnižší správní úrovně (Černý 2001, Hobl 2000, Foltová 2002, Stuchlý 1998).¹¹³

Co se týče Ostravy i Ostravska jako regionu,¹¹⁴ Nina Pavelčíková rozšiřuje informace o zdejší situaci známé z předchozí literatury, respektive spíše z časově omezených snímků, zprostředkovaných dříve Evou Davidovou a Willem Guyem (Zábranová-Davidová 1958, Davidová 1961, Davidová-Turčínová 1970a,b; Guy

¹¹³ Sama Nina Pavelčíková také v této i pozdější době publikuje další studie, těžící z materiálů získaných z moravských archivů, týkající časově a teritoriálně mnohem úžeji vyměřeného tématu jižní Moravy a Brna (například 2003, 2007b, 2008b).

¹¹⁴ Ostrava a Český Krumlov, respektive Ostravsko a Českokrumlovsko představují dva regionální celky, pro které je studie týkající se poválečného příchodu Romů ze Slovenska na jejich území podrobněji zpracovaná (viz výše, kapitola 1).

1977). Z prací Evy Davidové využívá Nina Pavelčíková především vybraná data z její sociologické studie (Davidová-Turčinová 1970a,b), pro ilustraci problémů a trendů, kterým se sama věnuje, když sleduje logiku intervencí místních úřadů nebo plnění deklarovaných cílů centrální politiky a vývoj situace Romů v Ostravě. Nijak úže nenavazuje na pozorování Willa Guye (1977). Ten na začátku sedmdesátých let sledoval migrační trajektorie lokálně vymezené skupiny Romů na základě podrobné znalosti jejich statusu a situace v domácím prostředí na Slovensku včetně jejich rodinných situací.¹¹⁵ Stejně tak nevyužívá informací o konkrétních rodinách a jejich migrační historii známých z prací Davidové (Davidová 1961; Zábranová-Davidová 1958). Možnosti výzkumu, který by navázal na sledování/rekonstrukci vývoje konkrétních rodinných celků romských migrantů v Ostravě pocházejících z lokalit zmíněných ve studiích Evy Davidové (1970a,b), případně Willa Guye (1977), Nina Pavelčíková ani nijak nekomentuje.

V své monografii Nina Pavelčíková (1999) sleduje příchod Romů do regionu a další vývoj jejich komunit z pohledu místních úřadů. Základním souborem pramenů, se kterými pracuje, jsou dokumenty pocházející z regionálních archivů. Jedná se především o dokumentaci vzniklou z činnosti regionálních úřadů a jejich komunikace s centrální státní správou a případných pokusů o komunikaci s Romy, zhusta však spíše hlášení o situaci, evidenční přehledy atp.¹¹⁶ Do dosavadního studia poválečné migrace Romů (a dalšího vývoje jednotlivých nově se ustanovujících komunit) tak proniká další pohled: hledisko vnímání těchto nových komunit ze strany správních úřadů, rekonstrukce jejich přístupu a regionálních výsledků/důsledků jejich činnosti a realizované státní politiky, do té míry, do jaké ji dochované dokumenty dovolují sledovat. Tento přístup, zohledňující především pohled na vznikající lokální romské komunity z vnějšku, využívající při historické rekonstrukci dostupnost pramenů pocházejících z regionální i centrální úrovně

¹¹⁵ Z textu její později publikované monografie je zřejmé, že je s prací tohoto autora obeznámena (2004: 114), v seznamu literatury uvedeném v monografii k Ostravsku však jeho práce nefigurují.

¹¹⁶ S podobnými typy dokumentů pracuje i Karel Sommer, který se ovšem zaměřuje především na práci s materiály z působnosti Krajského národního výboru v Ostravě.

státní správy, se v rámci nově se rozvíjejícího historického výzkumu poválečné historie Romů v ČS(S)R v devadesátých letech stal dominantním.

Spolu s jeho rozvojem také vzniká metodologická rozprava o omezení pramenné základny takto koncipovaného historického výzkumu a o možnostech a mezích využití písemných pramenů majoritní provenience, ke které se ve svých pracích Nina Pavelčíková vrací opakovaně i v následujících letech (Pavelčíková 1999, 2004, 2007b; viz též Nečas 1994b, Hübschmannová 1995, 2003b). Za zásadní omezení pramenné základny shromážděné archivními rešeršemi tuto autoři shodně označují skutečnost, že v ní dominují prameny majoritní úřední provenience a zároveň absentují „autentická písemná svědectví“ (Pavelčíková 1999: 6), z čehož plyne, že historikům neumožňují ani vzhled do dobových postojů samotných Romů k rekonstruovaným politikám a událostem (Nečas 1994b: 22) ani pohled do dobové situace a vývoje jednotlivých romských komunit a jejich vztahů z pohledu jejich členů (Pavelčíková 1999: 6-7, 2004: 8). Co se týče samotných majoritních pramenů, Nina Pavelčíková (1999: 6, 2007a: 90) připomíná, že jsou jejich původci zhusta státní orgány a instituce, které měly dobově ve vztahu k Romům svou vlastní agendu, z čehož vyplývá celá řada různě závažných omezení. Zásadním je fakt, že tyto prameny referují jen o určité části Romů, tedy o těch, se kterými úřady přišly do styku, respektive jejichž situace se snažily „řešit“, z čehož plyne, že zhusta zachycují „negativní stránky sžívání Romů s majoritní společností“ (Pavelčíková 2007b: 96), respektive vylučují vzhled do běžné normality vztahů (Hübschmannová 2003b: 47). Často také nerozlišují mezi jednotlivými (subetnickými) skupinami Romů (Pavelčíková 1999: 6, Hübschmannová 2003b: 47) a způsobem, jak o Romech jako objektech svého zájmu hovoří, sugerují jejich homogenitu a zobecnění na situaci Romů jako celku. Nina Pavelčíková také upozorňuje, že jako prameny vzniklé v rámci specifické činnosti úřadů jsou též problematické v tom, že někdy záměrně zkreslují výsledky svého působení (Pavelčíková 1999: 6, 2007a: 96), promítá se do nich nepřiznaná subjektivita praxe jednotlivých regionálních místních úřadů (Pavelčíková 2004: 8), dobové stereotypy a náhledy jejich tvůrců (Pavelčíková 2007b: 103) a diskontinuita zájmu úřadů o „řešení cikánské problematiky“ (Pavelčíková 2004: 8). Nina Pavelčíková pak již ve své první monografii také shrnuje

možnosti kompenzace těchto omezení. Zdůrazňuje zásadní přínos pramenů regionální provenience, i význam dostupných dobových sond a šetření (1999: 6-7). Významně také využívá etnologických/antropologických textů přibližujících charakter a historický vývoj jednotlivých romských skupin, které využívá při úvodní obsáhlé kontextualizaci tématu (Pavelčíková 1999: 8-22, 2004: 18-22). Na posledním místě potom zmiňuje využití svědectví romských pamětníků, k čemuž ale vyjadřuje poměrně velkou míru skepse (Pavelčíková 1999: 7, 2004: 9), což se pak v obou jejích monografiích projevuje ve velmi okrajovém využití orálně historických pramenů.¹¹⁷

Na základě analyzovaných dokumentů pak Pavelčíková ve své monografii o Ostravsku (1999) předkládá informace o době a okolnostech příchodu Romů do jednotlivých obcí ve sledovaném regionu, pokud se takové informace v místě zachovaly, ale především se soustřeďuje na různorodé zkušenosti jednotlivých místních úřadů se zapojením těchto skupin romských migrantů do společnosti a života v místě v období 1945-1975. Tento pohled a výzkum dění na úrovni jednotlivých míst v regionu zasazuje do kontextu vývoje „cikánské problematiky“ na centrální úrovni. Tomu odpovídá i struktura celé práce, kterou člení do kapitol chronologicky mapujících jednotlivá období „řešení cikánské problematiky“: období do roku 1948; vývoj v první polovině padesátých let; příprava a realizace Usnesení ÚV KSČ z r. 1958 s důrazem na realizaci zákona č. 74/1958; realizace politiky přesunu a rozptylu cikánských soustředění z let 1965-1968; období existence Svazu Cikánů-Romů a jeho angažovanosti v „řešení otázek cikánských obyvatel“. Takto přibližuje základní kontury přístupu a jeho vývoje na centrální úrovni a přechází k dokumentaci vývoje a případného odrazu centrální politiky v realitě sledovaných lokalit.

Vzhledem k tomu, že jednotlivé regionální úřady, na jejichž dokumentaci svou studii Nina Pavelčíková primárně staví, se v celém sledovaném období

¹¹⁷ V ostravské studii tak například pamětníky cituje ve vztahu k historii příchodu Romů na Bílovecko (1999: 25) nebo v komentáři k důsledkům státního paternalismu (1999: 75-6, pozn. č. 108). K revizi tohoto přístupu viz Pavelčíková 2013a.

nevěnovaly „otázkám“ svých „cikánských obyvatel“ všude a ani kontinuálně, není možné – až na výjimky – sestavit koherentní přehled vývoje v jednotlivých místech v celém sledovaném období. Nina Pavelčíková tak ve své studii prezentuje konkrétní příklady (vývoje) situace romských migrantů v jednotlivých místech, ke kterým se dokumentace stavu v jednotlivých obdobích dochovala. Popis této situace strukturuje pomocí stejných kategorií, které ve vztahu k romskému obyvatelstvu dobově sledovaly správní úřady, to znamená podmínky bydlení, zaměstnanost, vzdělávání a zvyšování kvalifikace včetně snahy o snížení negramotnosti, zdravotnictví a hygiena, zapojení do společenských aktivit, atp. Přehled o celkovém vývoji v regionu jí pak umožňuje též poukázat na obecnější trendy ve vývoji soužití různých skupin romských imigrantů s majoritním obyvatelstvem a na faktory ovlivňující jejich sžívání se s novou společností.

K jednotlivým místům v různých časových obdobích (1945-1975) uvádí i detailnější informace o zde žijících romských rodinách, tak, jak (a pokud) se v dokumentaci místních úřadů zachovaly – především jde tedy o dobové přehledy o počtu Romů v obci případně včetně informací o místě jejich původu na Slovensku, a o době, od které jsou na území daných obcí registrováni, a dále zhodnocení jejich situace v daném místě a čase opět v kategoriích, které měly relevanci pro potřeby úřadů. Zahrnuje tak například informace o jejich pracovním zapojení a výkonu, podmínkách ubytování včetně informací o udržování pořádku a čistoty, docházce dětí do školy, případně i jejich prospěchu, atp. Z dokumentace jednotlivých úřadů též čerpá informace o vybraných romských aktivistech, kteří se v průběhu studovaného období angažovali ve spolupráci s úřady, ani o nich ovšem neuvádí žádné další informace, které by dovolily ozřejmit historii a vývoj jejich spolupráce s úřady, případně dokonce jejich rodinnou historii, postavení a vztahy v dané lokální komunitě, nebo představit některé z dalších konkrétních charakteristik popisovaných lokálních romských společenství a jejich života.

Zvolený postup, kontextualizující vývoj v regionu s vývojem na centrální úrovni Nině Pavelčíkové umožňuje vyvozovat ze svojí pečlivé regionální studie závěry, které hned na několika úrovních otevírají nový vhled do vývoje „cikánské

otázky“ v poválečném Československu. Na rozdíl od přehledových studií jiných autorů, jejichž pramenná základna se omezila na dokumenty pocházející z centrálních úřadů podílejících se na formulaci způsobu řešení (Grulich, Haišman 1986; Lindnerová 1993; Haišman 1999; Víšek 1999), ukazuje Nina Pavelčíková, jakým způsobem byla nařízení z centra realizována na úrovni regionu a jednotlivých obcí, přičemž demonstruje velkou různorodost v přístupech a fungování jednotlivých místních úřadů a jejich „cikánských komisí“ – a tedy velkou míru individuálního vlivu na interpretaci a realizaci centrálních nařízení nebo naopak nedostatečnou kontrolu nad realizací svých nařízení ze strany centrálních institucí.¹¹⁸ Nina Pavelčíková pak také předkládá přehled problémů a případných posunů i jedinečných počinů v různých oblastech sledovaných úřady, jak se dochovaly ve zprávách z jednotlivých obcí, například sleduje historii jedné z nejproblematictějších sídelních koncentrací Romů v Ostravě na Krausovci v Ostravě, kterou lze díky dokumentaci sledovat průběžně; vznik romské imigrační komunity v Bílovci a její dle Niny Pavelčíkové neproblematické začlenění do místní společnosti; pedagogické působení Zdeny Půčkové v Ostravě; vznik a působení Krajského výboru Svazu Cikánů-Romů na Ostravsku, atp. Jako klíčový problém ve vývoji nově vznikajících romských komunit ve sledovaném regionu identifikuje oblast bydlení (1999: 42), respektive selhání některých místních úřadů v zajištění základních životních podmínek, tedy těch materiálních podmínek, které přitom byly v rámci centrálního řešení „cikánské otázky“ považovány za vůbec základní předpoklad řešení „problému cikánských obyvatel“ v Československu (viz též Pavelčíková 2008a).

Co se týče způsobu realizace jednotlivých centrální usnesení, směrnic a nařízení včetně zákona č. 74/1958 dokládá Nina Pavelčíková na konkrétních příkladech neúčinnost některých těchto nařízení, ale i způsob, jakým realizace

¹¹⁸ Vynikající případovou studií (ne)realizace centrálních směrnic a opatření je pak Sommerova sonda do aktivit probíhajících za účelem řešení „cikánské otázky“ na úrovni ostravského KNV v období 1952-1957, poukazující na vzrůstající deziluzi, pasivitu a stagnaci (Sommer 1996: 181).

některých centrálních nařízení mohla dále zhoršovat již existující problémy.¹¹⁹ V neposlední řadě pak autorka na základě detailní znalosti různorodých pramenů regionální provenience poukazuje na omezenou výpovědní hodnotu například některých základních statistických dokumentů používaných jako pramenů v historickém výzkumu, jako například výsledky soupisu z roku 1947 (1999: 26).

Informace o vývoji lokálních komunit romských imigrantů na Ostravsku a vztahu místní správy k nim představené v monografii Niny Pavelčíkové dále konkretizuje a rozvíjí několik absolventských prací studentů Ostravské univerzity zpracovaných pod vedením této historičky (Stuchlý 1998; Hobl 2000; Černý 2001; Foltová 2002). Jejich základem je archivní výzkum soustředěný na materiály konkrétních místních správních úřadů.¹²⁰ Z toho vyplývá i zaměření jednotlivých prací především na jednotlivá období, kdy se Romové v daných místech dostávají do pozornosti místních správních úřadů a na způsob, jakým se dále v dané městské části „péče o cikánské obyvatelstvo“ vyvíjela. Mapují tak opět oblasti, na které se při řešení situace úřady soustřeďovaly (tedy bydlení, školství, zdravotnictví, hygiena, atp). Jak jsem již uvedla výše, cenný je základní přehled o vzniku a aktivitách místních organizací SCR (včetně osob, které se v těch organizacích angažovaly), který se ve dvou těchto pracích objevuje, omezený ovšem rozsahem a kvalitou materiálu, který se v dokumentaci úřadů k existenci a činnosti této organizace dochoval (Černý 2001: 69-70; Foltová 2002: 96-99), stejně jako oddíly/kapitoly věnované informacím o místních romských aktivistech, jež v různých dobách s místním

¹¹⁹ Nina Pavelčíková uvádí příklad realizace zákona č. 74/1958, který dále prohloubil v některých místech již tak zásadní problémy v zajišťování vhodného bydlení (1999: 73). K hodnocení vlivu tohoto zákona viz též Will Guy (1977), který uvádí, že inicioval na straně českých místních úřadů zaujetí nekompromisně odmítavého postoje vůči romským migrantům žijícím do té doby na jejich území, takže ve svém důsledku pozici těchto migrantů výrazně zhoršil (viz výše kapitola 1).

¹²⁰ Kromě jednotlivých městských částí Ostravy je tímto způsobem zpracovaný i Hradec Králové (Uvizlová 2011), i když je tato případová studie, například na rozdíl od precizní práce Rostislava Černého, ale i dalších autorů, z hlediska historie zájmu místního úřadu o zdejší cikánské obyvatelstvo zpracována nejméně přehledně.

úřadem na řešení situace místních Romů spolupracovali (Černý 2001: 65-69; Foltová 2002: 94-96)¹²¹, a informace o rozvoji romských hudebních a divadelních souborů, kde je pravděpodobné předpokládat případně zapojení místních romských hudebnických osobností (Foltová 2002: 92-94; též Sommer 1996: 182).

Platí přitom, že informace o těchto aktivitách a osobách získané na základě archivních materiálů ani jeden z autorů dále na základě dalšího výzkumu nerozšiřuje. Podobně také nevěnují zvláštní pozornost ani materiálům pocházejících z činnosti členů SCR či jiných Romů jako cenným pramenům romské provenience. V úvodu svých prací sice shodně píší o omezeních, která pro rekonstrukci dějin místních romských komunit vyplývají ze samotné povahy pramenů, se kterými pracují, přičemž zdůrazňují především omezený pohled úřadů, nutně akcentující především problémy a konflikty ve vzájemném soužití. Možnosti získat či blíže vytěžit písemné prameny romské provenience, skrze něž by případně bylo možné dokumentovat právě postoje samotných Romů, však ve svých pracích nevyužívají, respektive ani nereflektují, do jaké míry se k pramenům, které by byly z toho hlediska cenné, při svých rešerších dostali.¹²²

Projevem snahy vyvážit naznačenou nerovnováhu pramenné základny, je pak prezentace rozhovorů s určitým představitelem místní romské komunity, který ve své práci někteří z těchto studentů prezentují (například Černý 2001, Foltová 2002).¹²³ I na této úrovni však snaha autorů proniknout hlouběji za informace z dokumentů úřední provenience zůstává hodně na povrchu. Zásadním nedostatkem těchto rozhovorů je nevyjasněnost konkrétního vztahu daného

¹²¹ Důležité informace ke spolupráci romských delegátů a krajském plánu jejich zapojení do činnosti úřadů uvádí též Sommer – 1997b: 193, 1997a: 251-3.

¹²² Je zřejmé, že některá z těchto omezení vyplývají i z rozsahu a charakteru jejich prací jako diplomantů. Naopak Nina Pavelčíková s těmito prameny ve své práci pracuje a často skrze jejich obsáhlé parafráze je též vyzdvihuje (zde například Pavelčíková 1999: 78-79, 84-85).

¹²³ K okolnostem a kritice využití těchto rozhovorů viz Pavelčíková 2013a: 37.

pamětníka k místu a době,¹²⁴ respektive fakt, že tento člověk má být v rámci práce spíše zástupcem místní komunity Romů a „jejich hlasu“ na obecné úrovni, bez aspirace na rozkrytí individuální/rodinné historie a jejího vztahu k popisovaným událostem a aktérům, přičemž i samotné informace získané z rozhovorů (vedených v českém jazyce) používají ve své práci oba zmínění autoři velmi sporadicky a spíše je tedy uzavírají do přílohy svých prací.

Historický výzkum poválečné historie Romů v Československu a spolu s ní i poválečných migrací, který se začal rozvíjet právě v devadesátých letech, stavěl zejména na klasických historických metodách, tedy studiu písemných materiálů úřední proveniencí shromážděných na základě archivních rešerší. Mezi historiky, které se výzkumem poválečných dějin v Československu zabývají kontinuálně až do současnosti, patří především Nina Pavelčíková, která se věnuje vývoji v českých zemích (poválečný vývoj na slovenském území zpracovává především Anna Jurová). Ta se kromě výzkumu vývoje poválečné politiky vůči Romům na centrální úrovni, shrnuté v dosud nepřekonané přehledové monografii (2004), věnovala průběžně i regionálním studiím poválečného příchodu romských migrantů ze Slovenska do českých zemí, vedených z historické perspektivy a založených právě zejména na využití výše zmíněných klasických historických metod. V rámci nich představuje studie věnovaná Ostravsku (Pavelčíková 1999) nejrozsáhleji rozpracovaný případ, zajímavý i tím, že jej rozšiřují také práce dalších badatelů, zejména včetně několika studentů Niny Pavelčíkové.¹²⁵ Jistým způsobem se tak do ní promítá i snaha Niny

¹²⁴ Například Rostislav Černý v práci neuvádí u svého narátora rok ani místo narození (2001: 122-125, Mariana Foltová pak uvádí tyto informace až v příloze, spolu s celým přepisem rozhovoru (2002: 100-103, příloha 36). Ta si ale pro realizaci „rozhovoru s romským pamětníkem“ sice vybírá jednoho ze soudobých zástupců olašských Romů v Ostravě, který, jak z rozhovoru vyplývá, byl od dětského věku vychováván v dětském domově a pro nějž je tato část jeho rodinné historie tabu.

¹²⁵ Nina Pavelčíková se například v jednotlivých článcích věnovala též historii příchodu slovenských Romů a dalšího vývoje jejich soužití v kontextu jednotlivých cílových lokalit

Pavelčíkové, jako vedoucí těchto prací, rozšiřovat využívanou pramennou základnu i o prameny romské provenience, zejména především o rozhovory s romskými pamětníky, které, jak sama uvádí v nedávné studii, pojmala dosud jako doplňkový zdroj informací (Pavelčíková 2013a: 37).¹²⁶ Tato snaha je vedena vědomím jasného omezení pramenné základny majoritní provenience, umožňující sledovat zkoumané historické procesy pouze z perspektivy majority, respektive zejména majoritních úřadů (Pavelčíková 2013a: 36).

Výše představená studie příchodu Romů na Ostravsko/do Ostravy a dalšího vývoje jejich zdejší situace a přístupu místních úřadů k nim představuje dobrý příklad výsledku takto založeného výzkumu. Předkládá případovou studii zaměřenou na vývoj přístupu místních úřadů k Romům, která vývoj lokálních komunit Romů sleduje právě z pohledu úřadů. To se projevuje nejen ve způsobu strukturace kategorií, ve kterých vývoj těchto komunit sleduje, ale například i do sledované časové linie, respektive diskontinuit ve sledování tohoto vývoje, způsobených propady v intenzitě aktivit a zájmu úřadů směřovaných vůči Romům. Vědomí absence romské perspektivy pak vede ke snaze využít i romské prameny, které však autoři do svých studií zapracovávají v rámci již vnějškově stanovené struktury, a zachycené výpovědi pamětníků nebo postoje romských účastníků dobových jednání, které jsou v úřední dokumentaci zachycené, využívají pro doložení a ilustraci sledovaných jevů, tedy jako doplňujících a spíše okrajových zdrojů.

jejich migrace v českých zemích též situaci na Brněnsku (2007b, 2008b), Opavsku (1995a) a v západních Čechách (2002).

¹²⁶ Příkladem rozsáhlého využití metody orální historie v historickém výzkumu poválečných dějin Romů v Československu v rámci současné práce této historičky je pak právě výše citovaná studie (Pavelčíková 2013a) – její podrobnější rozbor viz níže, v oddílu věnovaném současným trendům ve výzkumu poválečné migrace Romů do českých zemí. K metodologickým problémům historického výzkumu Romů, včetně úskalí interpretace a výpovědní hodnoty pramenů majoritní provenience a problému pramenné základny se ve svých pracích Nina Pavelčíková také opakovaně vracela (viz zejm. 1999, 2004, 2007a, 2013a).

2.3 Orálně historická perspektiva ve výzkumu dějin Romů v devadesátých letech a její promítnutí do výzkumu poválečné migrace Romů

Jako jistou protiváhu oproti výše popsanému historickému proudu přistupujícího k výzkumu poválečného příchodu Romů do českých zemí na základě archivních rešerší a studia písemných pramenů majoritní provenience lze vnímat paralelně se rozvíjející přístup kladoucí zásadní důraz na zohlednění romské perspektivy v historickém narativu na základě práce s výpověďmi romských pamětníků. Dlouhodobě se shromažďování těchto svědectví věnovala Milena Hübschmannová, která, jak sama uvádí, došla k nahrávání memorátů během svojí etnografické práce (Hübschmannová 2005: 61).¹²⁷ Jedním ze zásadních témat, kterým se v rámci shromažďování výpovědí romských pamětníků věnovala, byly narativy o způsobu života Romů na Slovensku před druhou světovou válkou. Díky nim se jí podařilo zachytit informace o charakteru lokálních komunit slovenských Romů a jejich postavení v dobové slovenské společnosti. To bylo cenné zejména proto, že se jednalo o dobu, kdy již sice došlo k významné proměně zejména jejich profesní struktury, ale ještě před tím, než jako skupina začali procházet radikální proměnou, co se týče vnitřního vývoje i vývoje vztahů s lokálním majoritním obyvatelstvem, způsobeného druhou světovou válkou a následným vývojem v Československu (Hübschmannová 1998, 1999a, b). Při historickém výkladu i výzkumu jsou dnes tyto informace zásadním materiálem mimo jiné pro vysvětlení poměrů, ze kterých jednotlivé romské lokální komunity vstupovaly do dalšího vývoje, a pro porozumění charakteru jeho poválečných (dis)kontinuit.¹²⁸

Druhým stejně zásadním tématem bylo v zaměření orálně historické práce Mileny Hübschmannové shromažďování výpovědí romských pamětníků o jejich

¹²⁷ K debatě o přístupu Hübschmannové k výzkumu historie Romů a jejím přínosu (Hübschmannová jako aktivistka a badatelka) viz Pavelčíková 2006.

¹²⁸ Na podrobnou kontextualizaci poválečného vývoje romské menšiny v Československu s využitím informací shromážděných Hübschmannovou dbá především Pavelčíková – viz výše; její osobní stanovisko k přínosu Hübschmannové v tomto směru viz Pavelčíková 2006: 201-203.

osudech během druhé světové války na Slovensku. Na počátku devadesátých let do toho výzkumu zapojila i studenty nově otevřeného oboru romština na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Výsledkem této dlouhodobé práce byla posmrtná publikace prvního dílu výboru ze shromážděných memorátů (Hübschmannová 2005), obsahující výpovědi celkem 70 pamětníků z různých částí Slovenska. Kromě výjimečného rozsahu výpovědí, publikovaných navíc v jazyce originální nahrávky (ve většině případů v romštině) s jejich českým překladem, se publikace vyznačuje především tím, že perspektivu pamětníků zohledňuje již samotná struktura jednotlivých oddílů knihy. Vedení rozhovorů v romštině jako mateřském jazyce většiny navštívených pamětníků využila Milena Hübschmannová také k identifikaci vlastní – vnitřní – terminologie pro pojmenování některých historických událostí, aktérů a jevů. S těmito emickými termíny pak pracovala ve svých textech, zdůrazňujíc tak emický náhled na popisované historické události, ale například i klíčové sociokulturní pojmy atp. (viz například Hübschmannová 1993, 1999a, 2005).

Zásadním příspěvkem Mileny Hübschmannové k poznání poválečných dějin slovenských Romů tak, jak je prožívali členové lokálních romských komunit, je publikace (auto)biografie Eleny Lackové, sestavená Milenou Hübschmannovou na základě dlouhodobého sběru vzpomínek této kulturní pracovnice, aktivistky a spisovatelky (Lacková 1997; ke vzniku této knihy viz Krumphanzl 1997). Vzpomínky Lackové zařazené do této knihy zahrnují historii její rodiny a rodné komunity z doby před druhou světovou válkou, popis průběhu a dopadů druhé světové války na životy lidí v jejím okolí, a především pak vzpomínky na poválečný rodinný a zejména pracovní život, sahající až do osmdesátých let - včetně popisu specifického zapojení Eleny Lackové a její rodiny do migrace slovenských Romů do českých zemí a okolností jejich návratu zpět na Slovensko. Jako ojedinělý veřejně dostupný zdroj reflektující žitou romskou zkušenost je tato publikace hojně využívána i jako

specifický pramen (viz například Pavelčíková 2003, 2006; Spurný 2011, Grill 2012).¹²⁹

Další publikací zveřejňující rozhovory s romskými pamětníky z České republiky o jejich poválečném životě v Československu je výbor z rozhovorů publikovaných Janou Kramářovou, jednou ze studentek Mileny Hübschmannové (Kramářová a kol. 2005). Jde o výbor z výpovědí romských pamětníků shromážděných během realizace projektu „Pomoc při odškodnění romských obětí 2. světové války“, který během let 2001-2002 realizovala společnost Člověk v tísni.¹³⁰ Výrazně editované rozhovory a převyprávěné výpovědi vybraných romských pamětníků obsažené v této publikaci pokrývají nejen období druhé světové války, na které se soustřeďují zejména, ale poměrně obsáhle se věnují i popisu období před a po druhé světové válce. Až do nedávné doby¹³¹ byl tento výbor (vedle memorátů publikovaných časopisecky) jedinou publikovanou edicí výpovědí Romů vztahujících se k poválečnému životu, včetně příchodu do českých zemí.¹³²

¹²⁹ Zároveň je ale nutné podotknout, že Milena Hübschmannová má jako tazatelka a editorka na autorství této knihy svůj nezastupitelný podíl, což je badateli ne vždy reflektováno – viz moje polemika s Grillovým přístupem níže.

¹³⁰ Projekt byl výjimečný tím, že v rámci něj byla vyjednána možnost doložit utrpěné újmy ústním svědectvím, k verifikaci těchto výpovědí docházelo mimo jiné na základě porovnání s dalšími výpověďmi pamětníků a dosavadními výsledky výzkumu osudů Romů na Slovensku za druhé světové války. V rámci projektu vznikl velký korpus nahrávek, které ale nejsou veřejně dostupné. Více k projektu odškodňování viz Kramářová a kol. 2005.

¹³¹ V roce 2015 publikovala další výbor z rozhovorů s pamětníky z Brna a Ostravy tentokrát zaměřené výhradně na poválečné období Kateřina Sidiropulu Janků (2015) – k této publikaci jako výstupu současně realizovaného výzkumu k tématu poválečné migrace viz níže.

¹³² Vybrané biografické příběhy a rozhovory ukazují na velkou různorodost výchozích předválečných situací, průběhu druhé světové války v jednotlivých lokalitách a poměrně pestré poválečné migrační historii. Pamětníci pocházejí z různých částí východního Slovenska (okr. Humenné, Košice, Medzilaborce, Michalovce, Sabinov a Svidník). Výčet obcí v českých zemích, které byly pro vybrané pamětníky finálními cílovými lokalitami jejich poválečné migrace do českých zemí, zahrnuje Jáchymov, Prahu, Rokycany a Ústí nad

Samotné téma poválečné historie Romů je reflektováno v několika textech, které Hübschmannová publikovala. Ani v jednom případě se však nejedná o práci, která by na toto téma byla zaměřena výhradně (k bibliografii Mileny Hübschmannové – viz Nečas 2012). Za nejkonzentrovanejší studii v tomto duchu lze považovat jednu kapitolu z textu věnovaného vzniku literatury psané Romy (Hübschmannová 2000), která se však věnuje zhodnocení důsledků asimilační politiky (viz výše v této kapitole) a text věnovaný představení (proměn) zásadních socio-kulturních hodnot slovenských Romů (Hübschmannová 1999a). Ke zpracování případových studií poválečného příchodu Romů do českých zemí zohledňujících vnitřní perspektivu romských pamětníků však vedla Hübschmannová studenty na FFUK (Cichý 2003, Šebová 2006)¹³³. Příspěvkem do debaty k možnostem zachycení a prezentace vnitřních dějin Romů, inspirovaným vedením Mileny Hübschmannové, je též diplomová práce Hany Syslové (1997), pracující se specifickým žánrem vyprávěním o minulosti (rodové historie), tak, jak je zachytila v jedné pražské romské rodině. Poválečná historie Romů a příchody Romů do českých zemí jsou i nadále tématem, kterému se Seminář romistiky věnuje – viz další absolventské práce (Houdek 2008, Šebová 2009, Růžičková 2012) i samostatný výzkumný projekt (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010 – v rámci přehledu současných výzkumů poválečné migrace Romů jej představuji níže). V následující části práce, věnované představení využití orální historie při výzkumu tématu poválečného příchodu Romů do českých zemí, tyto kvalifikační práce stručně představuji. Ve způsobu zpracování jsou patrné rozdíly především v tom, jakým způsobem shromážděné výpovědi pamětníků tito autoři využívají a do jaké míry pracují též s klasickými historickými prameny, respektive písemnými prameny z regionální úrovně.

Labem, v rozhovorech jsou ale obsaženy zmínky i o celé řadě dalších měst po České republice, ve kterých tito pamětníci po druhé světové válce žili.

¹³³ Cichého práci Hübschmannová i skutečně vedla, Šebová svou práci dokončovala již po smrti Hübschmannové, a proto je jako externí vedoucí práce uvedena Milada Závodská (též absolventka romistiky na FFUK, od roku 2007 působí v Muzeu romské kultury v Brně).

Textem stavicím v podstatě výhradně na výpovědích pamětníků je případová studie Marcela Cichého věnovaná poválečnému příchodu jeho vlastní rodiny do českých zemí (Cichý 2003), zpracovaná na pozadí dalších dostupných informací o průběhu poválečných migrací Romů ze Slovenska, s výhradním zohledněním perspektivy migrantů. Shromážděné záznamy vyprávění svých příbuzných, z nichž někteří byli přímým svědky událostí, o kterých mluví,¹³⁴ autor ve své práci chronologizuje v rámci struktury pokrývající období před druhou světovou válkou, během ní a po ní, přičemž zejména se soustřeďuje na podrobný popis okolností migrace jednotlivých příbuzných do českých zemí. Práce je zajímavá mapováním obousměrného pohybu jednotlivých členů rodiny mezi Slovenskem a českými zeměmi, v závislosti na různých životních situacích, pracovních, ale i osobních důvodech.¹³⁵

Na základě příkladů zachycených v rozhovorech se členy vlastní rodiny a na základě dalších informací dostupných o průběhu migrace Romů do českých zemí (zejména z perspektivy jejích účastníků) Cichý sestavuje popis průběhu této migrace, ve kterém informace vzájemně porovnává a doplňuje.¹³⁶ Předkládá tak

¹³⁴ Zejména se jedná o příbuzné z matčiny strany – matčinu matku a její sestru s manželem. Samostatné svědectví dalšího člena rodiny, zahrnující celé období od přibližně třicátých let 20. století, bylo též publikováno v roce 2005 v rámci výše zmíněného výboru editovaného Janou Kramářovou (Kramářová a kol. 2005: 115-129).

¹³⁵ Poskytuje tak další vhled do výše prezentovaného výčtu důvodů zpětné migrace do zdrojových lokalit, respektive do charakteru migrace dobově nazývané „fluktuální“ (viz výše, kapitola 1)

¹³⁶ Součástí práce jsou prepisy rozhovorů, které Cichý vedl, bohužel bez uvedení bližších informací o rozsahu rozhovorů a jejich případné editaci prepisů pro účely publikování v diplomové práci, nad rámec informace o jejich převodu z místního dialektu slovenštiny do češtiny. Poněkud nesnadná je pak orientace v dalších pramenech, se kterými Cichý pracoval, už proto, že soupis literatury není v práci uveden. Z průběžných odkazů uvedených v práci je patrné, že hlavními zdroji k popisu poválečné migrace byly pro Cichého (auto)biografie Lackové (1997), blíže neidentifikovaný biografický rozhovor s Terou Fabiánovou (Cichým označený jako „Fabiánová 1995“) a memoráty shromážděné Ilonou Ferkovou (1995). Z textu jasně vyplývá velká inspirace Milenou Hübschmannovou (především zdůraznění a způsob argumentace pro využití orální historie při výzkumu dějin Romů), kterou i hojně cituje (uvedeno jako „1999“, „1995“, „1994“ – první dva texty lze ztotožnit: viz Hübschmannová 1999a, 1995). Lze přitom předpokládat, že i další informace o průběhu migrací Romů do českých zemí tvořící obecný rámec, do které zasazuje i vyprávění svých příbuzných, byly čerpané právě také přímo od ní jako vedoucí práce. To mimo jiné naznačuje přejímání a zdůrazňování specifické terminologie (bez konkrétních

obraz poválečné migrace Romů, se zdůrazněním specifík vyplývajících z různosti získaných informací nebo jejich vzájemného potvrzení, přičemž právě vzájemné potvrzení obecných částí výpovědí mu slouží jako jediný způsob ověření předkládaných informací. V práci uvádí také specifické obraty používané pamětníky v souvislosti s migrací (zde možno spatřovat nereflektovaný vliv Mileny Hübschmannové jako vedoucí práce – viz níže). Cenné je, že v zaznamenaných rozhovorech dokládá i výskyt dalších variant specifických termínů zdůrazněných dříve jinými autory, včetně Mileny Hübschmannové.¹³⁷ Přestože si je vědom přínosu orální historie mimo jiné právě v tom, že pomáhá odhalovat lokální specifika určitých dějinných událostí a procesů, o jejichž historii existuje pouze jistý obecný obraz (Cichý 2003: 12), svá data používá právě spíše k dotváření takového obecného obrazu poválečné migrace Romů, než ke konzistentní rekonstrukci specifických okolností migrace vybrané skupiny Romů (s určitou rodinnou historií) z určité konkrétní lokality. Tu je však možné z jeho textu a zveřejněných rozhovorů excerpovat – s omezeními vyplývajících mimo jiné právě z absence snahy o prověření a rozšíření uváděných informací na základě dalších pramenů.

Podobně jako Marcel Cichý pracuje s výpověďmi romských pamětníků ve své práci i Lukáš Houdek (2009), který na jejich základě rekonstruuje historii poválečného příchodu vybrané skupiny Romů do Stříbra a jejich další život v tomto městě. Stať věnovaná tomuto tématu je součástí práce věnované popisu romských skupin ve Stříbře a jejich sociolingvistické situaci, v porovnání s prací Marcela Cichého jde tedy o mnohem stručnější text. Přínosem jeho práce je, že se sice při popisu historie příchodu a usazování ve Stříbře zaměřuje na vybranou skupinu Romů, které na základě získaných svědectví označuje za nejstarší romské poválečné

odkazů), včetně některých romských termínů souvisejících s migrací: „[...] ,otevřely se Čechy' (phudrila – sic! – o Čechi), jak říká mnoho starých pamětníků“ (Cichý 2003: 56); viz též uvedení citátu „,khere pre Slovensko', doma na Slovensku“, které nemá doslovnou oporu v následně citovaném rozhovoru (Cichý 2003: 60-61); viz též například termín „imigrační jádro“ (Cichý 2003: 58).

¹³⁷ Například náboráři = „verbira“, v podání Cichého příbuzných hovořících slovensky „nabírači“ (Cichý 2003: 57).

usedlíky v tomto městě, ale stručně představuje i přibližnou historii dalších skupin zdejších Romů, včetně identifikace jejich původu na Slovensku. Stejně jako Marcel Cichý i Lukáš Houdek svoji rekonstrukci buduje výhradně na výpovědích romských pamětníků poválečné migrace a jejich potomků. Takto získané informace pak ukotvuje do obecně předestřené historie Romů v Československu. S pomocí výpovědí pamětníků o osudech jejich komunity na Slovensku během druhé světové války kontextualizuje informace o životě těchto Romů na Slovensku před jejich odchodem do českých zemí, a dále pokračuje chronologicky v popisu jejich příchodu do Stříbra v rámci pracovního náboru, přičemž se soustřeďuje na témata související s následujícím pobytem těchto Romů ve Stříbře, jako je bydlení¹³⁸ a zaměstnání. Z perspektivy navštívených pamětníků pak také sleduje příchody a usazování dalších skupin Romů ve Stříbře i vývoj vztahů s místní neromskou populací.¹³⁹ Stejně jako Marcel Cichý rezignuje i Lukáš Houdek na využití dalších písemných pramenů, jejichž přínos vnímá pouze v možnosti ověřit správnost některých uváděných informací, respektive zpřesnit například ve výpovědích pamětníků rozmlžené časové údaje (2009: 14), což však nepokládá pro účely své práce za podstatné. Na rozdíl od Cichého ovšem ale možnost využít archivního výzkumu alespoň uvažil.

Reflektovanější práci s výpověďmi pamětníků jako s jedním z možných pramenů pro rekonstrukci historie poválečného příchodu konkrétní skupiny Romů do českých zemí je pak práce Barbory Šebové (2006). Ta představuje případovou studii k příchodu Romů do Rokycan, vymezenou na léta 1945-52, tedy dobu, ve které se v Rokycanech usidlovaly první rodinné celky slovenských Romů, které zde

¹³⁸ Dokumentuje časté stěhování romských rodin po městě do domů horší kvality iniciované místním úřadem, včetně případu odebrání dětí do dětského domova, dle výpovědi pamětnice na základě nevyhovujícího bydlení, ale i postupný odkup rodinných domků do vlastnictví.

¹³⁹ Houdkova případová studie je v tomto bodě zajímavá vzhledem k tomu, jakým způsobem Houdek pracuje s historií radikální obměny poválečné skladby obyvatel v důsledku vyhnání Němců a nutností vypořádávat se s přítomností těch německých obyvatel, kteří ze Stříbra odsunuti nebyli.

vytvořily stabilní komunitu, převládající v romské společnosti v Rokycanech dodnes, navzdory silné migraci části těchto skupin Romů do Británie. Stejně jako Lukáš Houdek, i Barbora Šebová se soustřeďuje na rekonstrukci příchodu a prvních roků zabydlování v Rokycanech soustředěnou na jednu konkrétní skupinu poválečných migrantů. Staví přitom opět zejména na výpovědích romských pamětníků, jež se ovšem zároveň snažila doplnit pomocí písemných pramenů získaných rešerší v místním archivu. Jak však uvádí, kromě soupisu místních Romů z roku 1947 ke vztahu Romů a místních „veřejných institucí“ (zřejmě včetně místního správního úřadu) nenašla pro toto období „žádnou významnější zmínku“ (Šebová 2006: 47). Na základě výpovědi pamětníků a s použitím spíše kusých informací z archivu¹⁴⁰ tak Barbora Šebová rekonstruuje příchod a usazení sledované skupiny Romů ve městě jako určité „bílé místo“ v historii Rokycan.¹⁴¹ Věnuje se přitom opět vzájemně propojené otázce práce a bydlení – s použitím výše zmíněného soupisu lokalizuje a na základě výpovědí pamětníků i dalších informací z archivu podrobně popisuje tři specifické lokality v Rokycanech, kde Romové v prvních letech pobytu v Rokycanech bydleli (v případě dvou z nich šlo o hromadné ubytovací kapacity spravované zaměstnavatelem). Věnuje se také vývoji vztahů v rámci nově se ustanovující romské menšiny i mimo ni, z pohledu samotných pamětníků.

Stejně jako autoři obou výše představených prací, i Barbora Šebová svůj výzkum příchodu Romů do Rokycan kontextualizuje s ohledem na informace o průběhu druhé světové války, které ovšem zpracovává pro dvě vybrané zdrojové lokality (celá příbuzenská skupina, jejíž příchod do Rokycan dokumentuje, pochází z celkem pěti vesnic z okr. Prešov). V další rekonstrukci okolností odchodu do

¹⁴⁰ Vedle výše zmíněného soupisu, ve své práci ještě využívá konvolut materiálů k provozu městské cihelny, kde v jí sledované době Romové pracovali a bydleli, a zmiňuje též nález předválečné fotografie vagónové kolonie, která byla dalším místem dobového usídlení sledované skupiny Romů.

¹⁴¹ K tématu poválečné historie Romů v Rokycanech bylo publikováno několik dalších textů (Pavelčíková 2002, Vainer 2004, Historie rokycanských Romů 2004). Soustřeďují se na pozdější dobu, než sleduje Barbora Šebová. Všechny pracují výhradně s písemnými materiály neromské provenience a sledují právě téma přístupů místních úřadů k Romům.

českých zemí, jejichž počátek situuje na počátek roku 1946, přebírá autorka hledisko pamětníků, kteří ze Slovenska odešli jako první a do zdrojové obce se už nevrátili, a dále tedy nevěnuje pozornost situaci Romů, kteří v obci zůstali, případně návratům některých migrantů, byť krátkodobých (nebo jejich absenci).

Ukázkou výraznějšího vytěžení rešerše v regionálním archivu pro rekonstrukci příchodu Romů do konkrétní moravské lokality, využívající zároveň výrazně svědectví romských pamětníků, je práce Aleny Růžičkové (2012). Svým zaměřením na historii migrací slovenských Romů do Vsetína rozšiřuje případové studie zaměřené na severomoravský region (viz výše). Sleduje příchody Romů do Vsetína v relativně širokém časovém rozmezí 1945-1970 a blíže se na základě shromážděných pramenů věnuje třem různým skupinám Romů, které se na území Vsetína v této době objevují: slovenským Romům z regionů západního Slovenska přicházejících do obce a okolí v těsně poválečném období; olašským Romům z okolí Nitry, kteří se na území obce vyskytovali přechodně kolem poloviny padesátých let; a dále slovenským Romům z východního Slovenska, kteří do Vsetína přibyli v polovině šedesátých let v rámci realizace centrální kampaně tzv. „rozptylu“ (1965-1968). Ve své práci výrazně využívá archivních dokumentů regionální provenience, ale jejím zásadním pramenem jsou opět výpovědi pamětníků, pocházejících ze dvou výše zmíněných komunit slovenských Romů.

Práce dobře ilustruje možné využití kombinace písemných a orálně historických pramenů pro základní popis historie romského osídlení vybrané obce. Pro období, respektive rekonstrukci příchodu konkrétní skupiny Romů, pro které není schopná získat svědectví pamětníků, využívá Alena Růžičková archivních materiálů, kterých se jí jako relevantních podařilo – i vzhledem k většímu časovému rozsahu a širšímu záběru zohledňujícímu více různých romských skupin – shromáždit mnohem více než Šebové. Písemné prameny jsou tak jejími výhradními zdroji pro rekonstrukci příchodu západoslovenských Romů v těsně poválečném období, o kterém se ve výpovědích ze strany romských pamětníků objevují jen útržkovité informace. Na druhou stranu je ale schopná díky kontinuálnímu pobytu příbuzných těchto prvních poválečných migrantů na Vsetíně a svým kontaktům

mezi nimi skupinu Romů zachycenou v těchto archívních pramenech identifikovat právě jako jejich příbuzné. Výhradně archívní zdroje též využívá při rekonstrukci krátkého pobytu olašských Romů na území Vsetína vzhledem k tomu, že s nikým z této skupiny Romů nebyla v kontaktu, takže k němu nezískala žádná další svědectví, a to ani ze strany ostatních navštívených pamětníků.¹⁴² V případě třetí skupiny Romů, která dnes tvoří většinu zdejší romské populace, bylo možné v mnohem větší míře využít při rekonstrukci jejich zdejší historie právě kombinaci písemných a orálně historických pramenů, a to díky poměrně bohaté dokumentaci dobové realizace rozptylové kampaně na Vsetíně. Stejně jako všichni autoři výše zmíněných prací, používá i Alena Růžičková pro kontextualizaci sledované lokální historie obecný přehled o historii Romů v Československu, ke kterému se odkazuje jako k základnímu rámci, do nějž sledované události ukotvuje. Dominance tohoto obecného historického výkladu, konstruovaného zejména na základě rozboru proměny centrální politiky vůči Romům, pak v případě této práce značně zastíňuje nově zjištěné skutečnosti, v tomto případě o lokální realizaci zmíněné rozptylové kampaně, kterou místní úřady vyhodnocovaly jako úspěšnou, a zároveň ji i její romští pamětníci reflektovali jako dobrovolný a z hlediska zlepšení životní úrovně jejich rodin prospěšný přesun. Obě tato zjištění stojí v silném rozporu k interpretaci rozptylové kampaně – založené na písemných pramenech zejména centrální proveniencí – jako ve svém souhrnu neúspěšné a zároveň z hlediska velké míry sociálního inženýrství, které plány na přesuny celých skupin Romů obsahovaly, jako výrazně manipulativní (například Pavelčíková 2004). Růžičková tento rozpor ponechává bez povšimnutí a svým způsobem v podstatě rezignuje na využití orální historie nejen jako pramene k zmapování lokální historie určité (menšinové) skupiny a zachycení jejich názoru na svoji minulost, ale jako možného zdroje pro lokální (re)kontextualizaci dominantních historických interpretačních narativů.

¹⁴² Žádní jejich příbuzní na Vsetíně po jejich odchodu z tohoto území zřejmě nežijí, další sídelní rezidence této skupiny Romů je nejasná a jako taková je tato skupina tedy zatím nedohledatelná – otázce možnosti jejich dohledání se ovšem Alena Růžičková ve své práci nezabývá.

Zaměřením na shromažďování výpovědí pamětníků, pokud možno zaznamenaných v romštině jako jejich rodném jazyce, se vyznačoval zejména přístup Mileny Hübschmannové. Výpovědi pamětníků – zaměřovala se přitom téměř výhradně na skupiny Romů na území Slovenska tradičně usedlých, tedy takzvaných slovenských a maďarských Romů, respektive (bývalých) mluvčích centrálních dialektů romštiny – využívala v různých směrech svého odborného zájmu, a mimo jiné také k rekonstrukci dějin těchto skupin Romů. V tomto ohledu vyzdvihovala skutečnost, že výpovědi pamětníků pomáhají nejen přibližovat bílá místa (lokální) historie a odhalovat dopady centrálních nařízení na životy jednotlivých lidí a lokálních skupin Romů, ale zároveň kladla důraz na zprostředkování emického pohledu na minulé události a tedy zdůraznění toho, které skutečnosti a události se jeví jako významné právě z pohledu romských pamětníků a jak se toto vnímání odráží například v jazyce, který pro přibližování minulých událostí používají. Mezi období, která jsou díky tomuto jejímu přístupu podrobně zpracovaná, patří zejména doba před druhou světovou válkou. Zde se věnovala přiblížení života usedlých romských lokálních společenství na Slovensku a fungování těchto společenství jako komunit směrem dovnitř ale i navenek, přičemž zdůrazňovala specifický způsob integrace těchto komunit do prostředí slovenského venkova (Hübschmannová 1998). Získané poznatky potom využívala, spolu s dalšími badateli, pro kontextualizaci dalšího vývoje těchto jednotlivých společenství, respektive usedlých Romů na Slovensku jako celku. Druhým obdobím, kterému věnovala pozornost právě z historického pohledu, je období pronásledování Romů na Slovensku za druhé světové války. Zpracování tohoto tématu s pomocí klasických historických metod se od sedmdesátých let 20. století věnoval historik Ctibor Nečas (1994a). Publikovaný výsledek dlouhodobé práce na sběru výpovědí pamětníků a jejich analýzy a setřídění, kterému se věnovala Milena Hübschmannová (2005), představuje zásadní doplnění Nečasova klasického historického zpracování tohoto tématu, a svým rozsahem i hloubkou záběru je ojedinělým i v celosvětovém kontextu. Podobně podrobnému zpracování poválečné historie Romů ze Slovenska jako imigrantů do českých zemí, včetně zachycení samotného procesu této migrace z pohledu

romských pamětníků, se Milena Hübschmannová nevěnovala v takové šíři. Ke zpracování tohoto tématu však vedla svoje studenty.¹⁴³

Absolventské práce obhájené studenty Semináře romistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy představují dosud jediné texty, které se tématu poválečného příchodu Romů ze Slovenska do českých zemí a jejich usazování ve vybraných českých a moravských obcích věnují z historické perspektivy a zároveň jako svůj klíčový pramen využívají právě svědectví pamětníků z konkrétních vybraných lokalit v českých zemích. Výpovědi pamětníků využívají všechny tyto práce shodně nejen pro popis příchodu a usazování vybraných lokálních skupin Romů v konkrétní obci, ale také pro kontextualizaci těchto poválečných procesů s ohledem na historii těchto lokálních příbuzenských skupin na Slovensku za druhé světové války a případně i před ní. Zde jejich zájem o další vývoj ve zdrojových obcích migrace (a případné další vztahy mezi slovenskou a českou lokalitou) většinou končí (s výjimkou Cichého – viz Cichý 2003) a dále se věnují pouze sledování vývoje v cílových lokalitách migrace. Při přibližování poválečného života těchto konkrétních skupin Romů v českých a moravských obcích se pak věnují zejména tématu bydlení, případně i pracovního zapojení a v různém detailu pak také tématu vnímání a utváření vztahů s dalšími skupinami Romů v dané obci a se členy majoritní společnosti z perspektivy konkrétní skupiny pamětníků. Zatímco dvě z těchto prací (Cichý 2003, Houdek 2008) úplně rezignují na jakékoli doplnění sledované lokální historie ze strany písemných pramenů majoritní provenience, druhé dvě již usilují o kombinaci přístupu ke zkoumání historie Romů v dané obci (Šebová 2006, Růžičková 2012). O prohloubení tohoto přístupu, kombinujícího písemné prameny majoritní provenience a orálně historické prameny usilují v níže předkládané případové studii.

¹⁴³ V následujícím textu se věnuji jen pracím soustředěným na poválečnou migraci Romů ze Slovenska do českých zemí. Vedle zmíněných vzniklo na Semináři romistiky i několik dalších primárně historicky zaměřených prací využívajících metody orální historie, mezi nimi například i práce věnující se otázkám vlivu nahrávací situace na narativy pamětníků, na příkladu svědectví o druhé světové válce (Zdařilová 2011).

3. Poválečná migrace Romů v Československu v současném výzkumu

Poválečná migrace Romů do českých zemí zůstává v rámci vědeckých výzkumů orientovaných na Romy jako centrální téma a realizovaných v posledních několika letech nadále studovaným, byť ne nijak dominantním tématem. Jeden ze směrů badatelského zájmu o toto téma přitom navazuje na historickou perspektivu a inovuje metodologické postupy uplatňované ve výzkumu poválečné migrace v devadesátých letech a na přelomu tisíciletí (viz kapitola 3). Do výzkumu se také v současné době vrací perspektiva sociologie, bližší návaznost mezi tímto novým náhledem a sociologickým pohledem na poválečnou migraci z přelomu šedesátých a sedmdesátých let (viz kapitola 1) ovšem nelze hledat.

Mimo okruh badatelské práce orientované na poválečné dějiny Romů jako centrální téma se pak v odborné literatuře publikované v posledních patnácti letech téma poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí dále objevuje především ve dvou kontextech. Prvním jsou studie zabývající se novodobou migrací Romů z České a Slovenské republiky do zemí západní Evropy, která je součástí dnes již poměrně rozsáhlé literatury soustřeďujících se na fenomén romských migrací z bývalého východního bloku směrem do západní Evropy, případně na další kontinenty. Texty a výzkum zaměřený na postkomunistickou migraci Romů naopak může být inspirativním pro rozšíření hledisek i kontextů, ze kterých byla dosud poválečná migrace Romů nahlížena.

Druhým významným kontextem, který v této kapitole sleduji je výzkum poválečné historie Československa z pohledu historiků usilujících o celistvější zkoumání sídelní a menšinové politiky státu po roce 1945 v kontextu rozsáhlých populačních pohybů především v pohraničí po konci druhé světové války. Někteří z těchto autorů jdou ještě dál a na základě sledování (dis)kontinuit politických praxí uplatňovaných ve vztahu k různým skupinám osob v pohraničí přinejmenším v prvních deseti poválečných letech usilují o vykročení z předchozího interpretačního rámce poválečné Československé historie postulujícího rok 1948 jako zásadní mezník ve vývoji československé poválečné společnosti a vykládajícího

československé dějiny po roce 1948 výhradně jako dějiny útlaku společnosti totalitní mocí KSČ. Jejich přístup tak přináší nové vhledy do reflexe poválečné transformace československé společnosti a vývoje komunistické diktatury. Autoři těchto studií různým způsobem inkorporují do svých textů i informace o poválečné migraci Romů v Československu a nové kontexty, do kterých tak tuto migraci zasazují, mohou zprostředkovat nový pohled na její chápání jako historicko-spoolečenského fenoménu a stát se východiskem pro revizi dosavadní interpretace státního přístupu k Romům po roce 1945, nebo samotných „dějin Romů“.

3.1 Současný výzkum poválečné migrace Romů v rámci studií orientovaných na poválečné dějiny Romů jako centrální téma

Za nejdůležitější příspěvky rozvíjející dosavadní výzkum tématu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí lze pokládat výsledky výzkumných projektů realizovaných od roku 2010 na pracovištích, které se dlouhodobě tematice Romů věnují – z historické perspektivy jde o další práci Niny Pavelčíkové a proměňujícího se okruhu jejích spolupracovníků na Katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity a dále o práci týmu sdruženého jednorázově v rámci konkrétního řešeného výzkumu při Semináři romistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2010. Výrazným příspěvkem k tématu poválečné migrace Romů ze sociologické perspektivy byl také výzkumný projekt, uzavřený v roce 2015, realizovaný týmem sdruženým kolem socioložky Kateřiny Sidiropulu Janků z Katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy Univerzity (O leperiben 2012). Všechny tyto výzkumné aktivity spojuje zaměření na rozhovory s romskými pamětníky poválečného života Romů v Československu.

Výzkumný projekt realizovaný od roku 2010 na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity v Ostravě představila Nina Pavelčíková v rozsáhlém článku, ve kterém zároveň zveřejnila i některé z jeho prvních výstupů (Pavelčíková 2013a). V kontextu

dosavadního výzkumu tématu poválečné migrace Romů do českých zemí dále rozvíjí tento výzkum poznatky k dosud nejrozsáhleji zpracované případové studii poválečného příchodu Romů do Ostravy a jejich dalšího života v tomto městě, na jejímž rozšíření z historické perspektivy se od devadesátých let také sama Nina Pavelčíková významně podílela.¹⁴⁴ V předchozí práci se tato historička zabývala migrací Romů ze Slovenska na Ostravsko a vývojem jejich zdejší situace z hlediska přístupu místních správních úřadů v kontextu vývoje na centrální úrovni, a tedy především na základě písemných materiálů úřední provenience (viz kapitola 3). Nový směr v Ostravě realizovaného výzkumu, kterým se zde budu zabývat, pak staví na metodách orální historie (realizace několikafázového rozhovoru dle metodologie orální historie – Vaněk et al. 2007 – a jejich analýza s ohledem na předem definovaná témata), jejichž využití ve svém předchozím výzkumu tématu Romů v poválečné Ostravě sama autorka označuje za doplňkové (2013a: 37). Vedle této změny v metodologickém přístupu, je v rámci dosavadní práce Niny Pavelčíkové nový také posun v centrálním tématu realizovaného výzkumu. Ten autorka vymezuje zaměřením na „různorodou škálu proměn způsobu života, kulturní vzorů (mentalit) romských obyvatel Ostravy během druhé poloviny 20. století“ (2013a: 38). Svým zaměřením pak tento výzkum v podstatě navazuje na téma poválečné proměny kultury romských imigrantů v prostředí českých měst zpracovávané již dříve historicko-etnografickými metodami na příkladu Českého Krumlova a Kladna (Davidová 1983a, 1986a,b; Haišman 1978a, 1986b; Kubečková 1986; Weinerová 1986, 1988), ale i na obecné úrovni (Davidová 1995). Tyto studie ovšem text Niny Pavelčíkové rozšiřuje, co se týče časového rozsahu, který vzhledem k věku „narátorů“ posunuje až do prvních desetiletí 21. století, a dále také ve vztahu k tématům, na která se zaměřuje. Těmi jsou témata související výhradně se

¹⁴⁴ K historii výzkumu poválečné migrace Romů do Ostravy viz kapitola 1 a 2, zde jen stručné shrnutí: Tématu Romů v Ostravě se věnovala od konce padesátých let Eva Davidová z etnografické perspektivy (Davidová 1961), ve svém výzkumu zde pokračovala v sedmdesátých letech z perspektivy sociologie, ve spolupráci s Willem Guyem využívajícím výrazně etnologické metody (Davidová-Turčinová 1970a, Guy 1977), od devadesátých let na tématu Romů na Ostravsku a v Ostravě z historické perspektivy pracovala řada autorů, z nichž nejrozsáhlejší jsou k tématu právě publikace Niny Pavelčíkové (zejména 1999).

zmíněnými mentálními vzorci, nikoli s materiální kulturou, jak to bylo v případě určité části předchozích studií (Pavelčíková 2013a).

Ve výše citovaném textu Nina Pavelčíková představuje také rozpracování čtyř vybraných témat na základě analýzy realizovaných rozhovorů. Ačkoli se jedná o témata, která souvisí s vnitřním vývojem rodinných skupin Romů žijících v Ostravě, z textu vyplývá, že si je jako zásadní pro sledování „proměn kulturních vzorů“ definovala sama autorka. Dvě z nich jsou témata tradičně spadající především do oblasti etnografie („tradiční a současná rodina, sňatkové strategie“, „dodržování tradic, zvykoslovných obřadů, duchovní život ostravských Romů“ – Pavelčíková 2013a: 46, 56). Další část analýzy se věnuje tématu „vztah[u] romské rodiny ke vzdělání, otázka[m] školní výchovy“). Zařazení tohoto tématu vyplývá ze zaměření textu, ve kterém si Nina Pavelčíková klade za cíl zkoumat „možnosti a meze integrace Romů.“ Autorka si ho vybírá proto, že právě otázka vzdělání jako životní hodnoty je jednou z kategorií, v rámci kterých česká majoritní společnost posuzuje – jak sama autorka poznamenává zhusta stereotypně – míru společenské (ne)integrace Romů jako menšiny. Dalším obdobným způsobem zvoleným tématům se pak autorka věnuje i ve svých dalších textech („vztah Romů k práci“, „romská kriminalita“ – Pavelčíková 2013b, 2015). Volbou a rozpracováním těchto témat se autorka vrací k otázce dopadů urbanizace a poválečného vývoje a proměn romské společnosti tematizovaných v předchozích výzkumech již od sedmdesátých let (viz kapitola 1), ale také k otázkám dopadů realizované asimilační politiky na komunity Romů žijících v poválečných českých zemích, akcentovaných v historických textech publikovaných od devadesátých let (viz kapitola 2). K oběma těmto tématům Nina Pavelčíková přistupuje spíše z vnější perspektivy, respektive z jejího textu není jasné, jak velkou relevanci mají tyto otázky v náhledu samotných jejích narátorů na jejich vlastní minulost.

Jediným tématem úzce souvisejícím s poválečnou migrací do Ostravy z hlediska základního popisu migrace do cílových lokalit (tedy zejména s popisem doby a okolností příchodu rodin jednotlivých narátorů do Ostravy), zůstává téma, kterému se autorka věnuje v první části svojí analýzy (Pavelčíková 2013a: 41-46).

Otázku doby a okolností příchodu do Ostravy jako cílové lokality migrace inovativně rozšiřuje o téma vývoje vztahů s příbuznými ve zdrojové lokalitě migrace a (okrajově) též i s příbuznými v dalších cílových lokalitách v českých zemích. Vedle toho také sleduje povědomí o historii rodiny na Slovensku („výchozí lokality, jejich vnímání, vzájemný styk s příbuznými na Slovensku“). Autorka zde zachycuje migrační historii většího počtu romských rodin žijících v Ostravě pocházejících z různých částí Slovenska, přičemž z textu vyplývá, že jde o vyprávění spíše náhodně vybraných jednotlivců, jednotlivě prezentujících historii svých rodin, nikoli tedy o soubor výpovědí umožňujících sledování migrace z určité regionálně vymezené oblasti. S ohledem na dřívější práce Niny Pavelčíkové jako historičky pak zaujme upozornění, že zde prezentované informace získané z rozhovorů nebyly až na výjimky v rámci výzkumu dále ověřovány a případně rozšiřovány (Pavelčíková 2013a: 40). Autorka to zdůvodňuje nedostatkem relevantních písemných pramenů, které jsou v rámci Ostravy k dispozici. Využití možnosti jejich ověření na Slovensku, heuristicky nepochybně velmi náročné vzhledem k výše zmíněnému velkému regionálnímu rozptylu, nijak netematizuje.

Právě otázka možnosti ověřování a prohlubování informací získaných ze shromážděných rozhovorů s pamětníky byla základním metodologickým přístupem výzkumného projektu, který je dalším příspěvkem do současného výzkumu poválečné migrace Romů do českých zemí z historické perspektivy. Šlo o výzkum realizovaný v roce 2010 na FF UK, jehož jsem se sama účastnila jako realizátorka a členka výzkumného týmu (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010). Výzkum zúročoval předchozí zkušenosti s využíváním metod orální historie tak, jak je ve výzkumu využívala Milena Hübschmannová a jak je přenášela do výuky a vedení závěrečných prací svých studentů (viz výše kapitola 2). Orientovaný byl na poválečnou migraci Romů do Brna a ve svém metodologickém postupu se výrazně soustřeďoval právě na kombinaci metod orální historie s klasickým historickým výzkumem. Důrazem na archivní rešerše zahrnující fondy institucí na různých úrovních státní správy s důrazem na regionální archivy se tedy výrazněji přibližoval dosud realizovaným

studiím poválečné migrace vedených s pomocí klasických historických metod (viz výše kapitola 2), zároveň ale bylo jeho záměrem pracovat s narativy pamětníků jako s výchozím pramenným materiálem. Od většiny předchozích studií poválečné migrace Romů do českých zemí se odlišoval zaměřením nejen na Brno jako cílovou lokalitu migrace, ale replikací stejného výzkumného postupu i ve vybraných výchozích lokalitách této migrace.¹⁴⁵ Co se týče využití metod orální historie, významným rysem byl opět důraz na dodržování metody několikafázového rozhovoru (Vaněk a kol. 2007). Velký důraz byl kladen na umožnění volby jazyka rozhovoru ze strany narátora, respektive využití romštiny jako mateřského jazyka navštívených narátorů. To umožňovala nejen jazyková vybavenost týmu, ale také metodologické postupy při dojednávání rozhovoru, které využívaly znalosti postojů mluvčích romštiny k jejímu používání v komunikaci s Neromy i dalších aspektů sociolingvistické situace romštiny v českých zemích, které mají na používání romštiny vliv. Tazatelky proto například možnost vést rozhovory v romštině nejen osloveným pamětníkům nabídly, ale využily též úvodního rozhovoru k tomu, aby si reálně možnosti komunikace v romštině s tazateli tito pamětníci vyzkoušeli. Většina realizovaných rozhovorů se skutečně v romštině odehrála (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 6).

Jediným dosud prezentovaným výstupem tohoto výzkumu je však jen stručná závěrečná výzkumná zpráva a publikace výběru dokumentů k situaci Romů

¹⁴⁵ Jak jsem upozornila výše, detailnějším výzkumem ve zdrojové lokalitě migrace Romů do českých zemí na Slovensku se dosud věnoval pouze Will Guy (1977 – viz výše kapitola 1). Odkazy na využití archivních materiálů pro rekonstrukci historie příchodu konkrétní lokální skupiny Romů do obcí na území českých zemí lze v pozdějších pracích nalézt v textech Tomáše Haišmana pro michalovské Romy na Kladně (1988) a Niny Pavelčíkové pro Romy z Vondřišelu/Nálepka žijících v Bílovci (2004: 39-40). Informace o předválečném životě konkrétních sledovaných skupin Romů a o dopadech druhé světové války na jejich komunity zahrnují všechny práce k poválečné migraci Romů ze Slovenska pracující s výpověďmi pamětníků jako základním pramenem (Houdek 2008, Růžičková 2012, Šebová 2006 - viz výše kapitola 2), objevují se také v obou dosud publikovaných výběrech z výpovědí romských pamětníků poválečné migrace žijících v českých zemích (Kramářová a kol. 2005, Sidiropulu Janků 2015). O zařazení omezeného terénního výzkumu na Slovensku do současně realizovaného výzkumu týmu Ostravské Univerzity ale informuje Nina Pavelčíková (2013a: 39).

v Brně v poválečném období (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010). Ta je zaměřená především metodologicky, a co se týče informací o samotném předmětu výzkumu, omezila se spíše na ukázky možných výstupů ve formě několika krátkých textů. Ty se soustřeďují na jedné straně na stručné představení možné rekonstrukce historického vývoje v jedné z vybraných slovenských výchozích lokalit migrace a na druhé straně na prezentaci archivních nálezů týkajících se poválečného vývoje přístupu k Romům v Brně. Výzkumný projekt byl jako kolektivní ukončen v roce 2011, členové týmu se dalšímu rozvinutí a zhodnocení získaných poznatků a pramenů věnují ve svých dalších individuálních výzkumech. Výstupem této navazující práce je také případová studie migrace vybrané skupiny Romů z jihovýchodního Slovenska do Brna, kterou prezentuji v další části práce. Jejím základem jsou právě rozhovory s pamětníky nahrané v rámci výše představeného výzkumu.

Společensky i akademicky nejviditelnějším současným projektem pracujícím s vyprávěním romských pamětníků o životě v poválečném Československu je již výše zmíněný projekt *O leperiben / Paměť romských dělníků*, realizovaný Kateřinou Sidiropulu Janků. Zaměřený byl na shromažďování pamětí romských dělníků v Brně a Ostravě s předem stanoveným cílem jejich vzpomínky veřejně prezentovat, k čemuž došlo formou putovní výstavy. Svou lokalizací do zmíněných moravských měst se tedy s oba výše představenými výzkumy doplňuje. Teoretickým cílem projektu bylo zkoumat „vliv společného vzpomínání na příchod slovenských Romů do českých měst na komunitní integritu místa ve smyslu [...] hrdosti na rezidenční oblast a občanského nárokování místa“ těmito pamětníky (Sidiropulu Janků 2014: 8). V centru pozornosti realizátorky a jejího akademického týmu, ve kterém měli dominantní postavení sociologové, pak nestál jen samotný shromážděný materiál a způsob jeho veřejné prezentace, ale i samotný proces realizace projektu jako projektu společensky angažovaného (zviditelnění „romské paměti“ v českém veřejném prostoru) a participativního na různých úrovních (zejména spoluúčast romských spolupracovníků a angažování neakademických spolupracovníků do

shromažďování vzpomínek). Dosud publikované akademické výstupy projektu se pak zabývají metodologickými otázkami a dále tématy sociologickými, zejména sociologií paměti (Nedbálková a Sidiropulu Janků 2015, Sidiropulu Janků 2014; Sidiropulu Janků 2013a, 2013b, viz ale též program závěrečné konference k projektu – O leperiben 2012).

Významným výstupem projektu je publikovaný výbor ze shromážděných vyprávění, stručně informující jak o okolnostech vzniku publikovaných rozhovorů, tak i o samotném procesu jejich editování (Sidiropulu Janků 2015). Představuje dosud nejobsáhlejší regionálně specifický výbor vzpomínek romských pamětníků na poválečné období (předchozí výbor z narativů romských pamětníků druhé světové války z různých částí České republiky zahrnující i jejich poválečné vzpomínky viz Kramářová a kol. 2005). Rozhovory nahrával poměrně různorodý tým lidí, akademiků i laiků, Romů i Neromů, a vedené byly s výjimkou jednoho v češtině (romsky vedený rozhovor je ve výboru publikovaný pouze v českém překladu – Sidiropulu Janků 2015: 104-107, 99-100).

Co se týče analýzy a interpretace vyprávění shromážděných v rámci projektu O leperiben / Paměť romských dělníků, publikované akademické výstupy představují další z možných způsobů využití a analýzy těchto vyprávění. Do centra pozornosti autorky a realizátorky projektu se v jejích textech (Sidiropulu Janků 2013a,b, 2014) dostávají životní příběhy pamětníků nahlížené především z hlediska sociální konstrukce paměti. Zajímá ji tedy samotný proces sociálně ukotveného interaktivního „vzniku romské paměti“ v rámci realizovaných rozhovorů v kontextu pozice Romů jako členů (historicky) marginalizované skupiny (Sidiropulu Janků 2013b). Autorka se například zabývá otázkou faktorů, které v případě některých navštívených pamětníků znesnadňují v interakci s tazateli vlastní životní příběh ukotvovat, respektive pro druhou stranu jednoznačně se v narativu pamětníků orientovat. V tomto kontextu pak poukazuje na vliv absence sdílené představy o „historii Romů“ jako kolektivního narativu (Sidiropulu Janků 2013b: 148). Zároveň také upozorňuje na roli, kterou v konstrukci veřejně artikulovaných vzpomínek těchto pamětníků hraje také „rozpačitá, nevyjasněná pozice Romů v českém

mýtotvorném příběhu“ (Sidiropulu Janků 2013a: 70-73). Soustřeďuje se tak na samotnou otázku (veřejného) vzpomínání jako procesu zvýznamňování určitých částí vlastní životní zkušenosti, kterou v kontextu realizovaného výzkumu pokládá za jednu z výzev, se kterou se museli někteří navštívení pamětníci jako „prostí“ lidé s „nezajímavým“ příběhem vyrovnávat (Sidiropulu Janků 2013b, 2015: 109).

Současný výzkum pracující s narativy romských pamětníků poválečného života v českých zemích, který se ve svém souhrnu vzácně shoduje v zaměření na dvě vybraná města jako cílové lokality poválečné migrace Romů ze Slovenska,¹⁴⁶ tedy ukazuje různé možnosti přístupů k shromážděným narativům z hlediska jejich shromažďování a analýzy.

Přístup, který demonstruji na níže předkládané případové studii, zohledňuje především analýzu orálně historických narativů jako jednoho z typů pramenů, na základě kterých je možné historii Romů studovat. Právě proto, že s narativy pamětníků níže předkládaná studie pracuje jako s pramenem pro historickou práci, klade zároveň zásadní důraz na možnosti jejich dalšího ověřování a rozšiřování získaných informací v konfrontaci s dalšími prameny. Těmi jsou jednak primárně další narativy pamětníků pocházejících ovšem ze stejné obce a tedy sdílejících určité chápání lokální historie skupiny Romů, za jejíž součást se pokládají, v kontextu lokální vztahů, ale zároveň se zabývám i možností kombinace a konfrontace těchto pramenů s písemnými prameny majoritní provenience.

V některých částech svojí případové studie odkazuji na některé z postřehů tematicky zaměřeného výzkumu Niny Pavelčíkové a jejích kolegů, i informace zprostředkované v editovaných narativech pamětníků z Ostravy a Brna (Sidiropulu Janků 2015). Publikované výpovědi tedy používám zejména jako srovnávací materiál. Přístup k shromážděným narativům jako k produktům společensky

¹⁴⁶ Zatímco Nina Pavelčíková rozvíjí svůj dřívější výzkum v Ostravě, projektový kolektiv při Seminári romistiky se soustředil na Brno a kolektiv vytvořený v rámci projektu O leperiben / Paměť romských dělníků pak pracoval v obou těchto městech.

marginalizované paměti, jak na ně upozorňuje Kateřina Sidiropulu Janků, představuje inspirativní impuls i pro další rovinu interpretace rozhovorů, se kterými v níže předkládané případové studii pracuji. Vzhledem k zaměření svojí práce na téma poválečné migrace Romů do českých zemí z hlediska historie jej však v této práci výrazněji nezohledňuji. Při analýze shromážděných rozhovorů ovšem tematizuji i otázku okolností jejich vzniku a zvýznamňování či naopak potlačování některých vzpomínek, která je pro přístup Kateřiny Sidiropulu Janků stěžejní. Ve své analýze ovšem spíše zohledňuji charakter konstrukce těchto narativů související s interaktivitou rozhovoru a volenými narativními rámci.

3.2 Celostní přístup ke studiu poválečných přesunů obyvatel v Československu a možnosti širší kontextualizace historického výzkumu dějin Romů

Na problém uzavřenosti většiny dosavadních studií věnovaných poválečným dějinám vývoje státního přístupu k Romům do svého vlastního téměř výhradně romského kontextu upozornil jako jeden z prvních badatelů Tomáš Dvořák, ve svém textu věnovanému otázce regulace pohybu Romů v Československu po druhé světové válce (2003). Zároveň na příkladu vlastní studie regulace pohybu poukázal na velký potenciál širší kontextualizace, v tomto případě snahy státu o kontrolu migrace Romů, na kterou se v prvních poválečných letech centrální i regionální úřady soustřeďovaly především, v rámci výzkumu poválečných demografických změn, vývoje otázky svobody pohybu a jeho regulace a otázky (dis)kontinuit realizovaných praxí v prvních poválečných letech. Ukazuje tak různé způsoby, jak vřazení tématu Romů do širšího kontextu demografických přeměn poválečného Československa může interpretačně obohatit výklady proměn státního přístupu k Romům po roce 1945. Demonstruje to na příkladu interpretace zrušení předválečného singulárního proticikánského zákona č. 117/1927 v roce 1950, které bylo dosud v literatuře označováno za základní mezník změny v přístupu státu k Romům a jako počátek snahy ustanovující se komunistické diktatury o prosazení a realizaci principu rovnosti všech občanů Československa, respektive zrušení rasové

diskriminace Romů. Dvořák naopak na základě prozkoumání souběžných legislativních návrhů a úprav tvrdí, že ke zrušení tohoto zákona došlo v momentě, kdy již byl mechanismus kontroly pohybu obyvatel (včetně Romů) ve skutečnosti zahrnut do jiných „plošně perzekučních opatření“ reagujících na potřeby poválečné sídelní politiky (Dvořák 2003: 324).

Politické a místní praxe ve vztahu k hned prvním poválečným letům migrace Romů do českých zemí si všímá také Adrian von Arburg (2003: 288-290), byť Romové i konkrétní proměny přístupu k nim stojí spíše na okraji jeho badatelského zájmu. Ve velmi stručném výčtu upozorňuje na represivní a diskriminační prvky politiky, jejichž realizaci navrhovaly v letech 1945-47 Zemské národní výbory i Ministerstvo práce a sociální péče, ale též takové, které vůči nově přicházejícím Romům reálně uplatňovaly zejména místní úřady (zákazy pobytu a odsuny Romů z některých území; sídelní segregace Romů a jejich ubytovávání v nevyhovující bytové zástavbě) a to i v padesátých letech. Tyto postupy jsou detailněji popsány jinde, Adrian von Arburg je však zahrnuje do přehledu přístupů uplatňovaných vůči různým etnickým menšinám v rámci sídelní politiky v pohraničí od roku 1945, integrálně souvisejícím, jak na to také Adrian von Arburg upozorňuje, s vyhnáním Němců a následným osidlováním tohoto území. Postupy vůči Romům zahrnuje do výčtu těchto represivních, případně „donucovacích osidlovacích opatření“ (vyhnání Němců, násilný „vnitřní“ rozptyl Maďarů z jižního Slovenska, nucené přesídlení jihomoravských Charvátů, státní represe namířené proti hlučínským Moravcům a těšínským Šlonzákům, vysídlení původních obyvatel Vitorazska). Dokládá jimi kontinuitu represivního přístupu státu v otázkách sídelní politiky před a po roku 1948 a v tomto smyslu upozorňuje, že „rok 1948 nebyl přelom, ale pouze jeden z milníků na cestě ke stalinskému systému“ (Arburg 2003: 292).

Podobně inkorporuje téma romské migrace do českých zemí a reakci na ni na centrální i regionální úrovni a vývoje státní politiky vůči Romům do konce padesátých let i Matěj Spurný, věnující se otázce menšinové politiky po roce 1945 na příkladu tří menšin výrazně spojených právě s pohraničím českých zemí a poválečnými sídelními přesuny v Československu - vedle Romů se věnuje Němcům

a volyňským Čechům (Spurný 2011).¹⁴⁷ Svou detailní studii vývoje v pohraničí explicitně zasazuje do širšího výše zmíněného meta-kontextu bádání o československé komunistické diktatuře a krom jiného se soustřeďuje na odhalování (dis)kontinuit „politické praxe a jejich mentálních předpokladů“ mezi poválečnou třetí republikou a pozdější komunistickou diktaturou. Takový způsob přemýšlení o komunistické minulosti podle něj spíše umožňuje pochopit „vzestup a stabilitu poválečné diktatury v Československu“ (Spurný 2011: 9-29). Kromě demytizace narativu „komunistické totality“ v období 1948-1989 se Matěj Spurný ve své studii věnuje – podobně jako výše zmíněný Adrian von Arburg – i tématu kritického zkoumání roku 1948 jako bezvýhradného mezníku ve vývoji poválečné historie a společnosti v Československu. Stejně jako tento autor, i Matěj Spurný polemizuje s Karlem Kaplanem (Kaplan 2007) a zpochybňuje nejen jasnou oddělitelnost období 1948-60 od předcházejících poválečných let, ale upozorňuje také na fakt, že co se týče proměn vztahu k etnickým menšinám v pohraničí a jejich ideologických a mentálních východisek, jsou zlomové mezníky situovány jinak.

V kapitole věnované Romům (Spurný 2011: 237-285) se Spurného zájem obrací především k odkryvání pozadí zásadní změny v přístupu k Romům ze strany KSČ v druhé polovině padesátých let. Sleduje diskursy o Romech v pohraničí i na centrální úrovni a zaměřuje se především na to, co vypovídají o vnitřních mechanismech a povaze v Československu se ustanovující diktatury. To mu dovoluje nově nahlédnout (v porovnání s dosud dostupnou literaturou) i důvody zásadní změny v přístupu státu z roku 1958.

Dokládá, že v tomto vývoji byl klíčovým právě konflikt centrální ideologicko-teoretické debaty s lokální praxí.¹⁴⁸ Samotnou změnu ve státním řešení „cikánské otázky“ z roku 1958 pak Matěj Spurný interpretuje jako ideologickou rezignaci ÚV

¹⁴⁷ Detailní rozbor Spurného monografie v kontextu dosavadních přístupů ke studiu poválečného vývoje státní politiky vůči Romům viz Sadílková 2013.

¹⁴⁸ Na existenci tohoto konfliktu, respektive upozorňoval ve své studii již Will Guy (1977 - viz výše kapitola 1). Nově se též konfliktu lokální praxe a tlaku na realizaci centrální politiky a opatření na příkladu vývoje situace určité skupiny Romů v konkrétní obci na východním Slovensku věnuje David Scheffel (2009).

KSČ učiněnou částečně pod tlakem místních představitelů a funkcionářů KSČ i „obyčejných“ lidí v jednotlivých regionech (Spurný 2011: 281-282).¹⁴⁹ Důvodem, proč byla taková radikální proměna připuštěna, byla dle Spurného obava ze zpochybnění autority KSČ jako zásadní hybné síly v mechanismu fungování státu a její legitimacy při nesplnění stoupajícího očekávání ze strany určité části české společnosti, že je strana schopná zasáhnout proti narušení řádu, pořádku a bezpečí (Spurný 2011: 282-284), za jehož původce byli dobově Romové (v pohraničí) považováni. Právě v detailnějším rozlišování mezi jednotlivými hráči na straně jinde celistvě popisované „majority“ či „režimu“, vyplývajícím z jeho pohledu na dějiny Československa po roce 1948 jako na dějiny komunistické diktatury, nikoli totality, je Spurného přístup v kontextu studia „dějin Romů jako historie státního přístupu k nim“ výrazně inspirativní.

Co se týče poválečné migrace Romů do českých zemí, nevěnuje se Matěj Spurný samotným územním přesunům Romů, ale právě reakcím na ně, respektive reakcím na novou přítomnost Romů v českých zemích obecně. Zcela zásadním je pak jeho rozbor diskurzu o Romech vedených na regionální úrovni, který autor založil především na analýze dokumentů z provenience regionálních úřadů a institucí, doplněný o rozbor regionálního tisku - zde částečně navazuje na práci Tomáše Haišmana (1989). Spurný zde upozorňuje na hlubší kořeny odmítavého postoje české veřejnosti vůči „cikánům“, který je v této regionální debatě umocněn diskurzem „očisty pohraničí“ (Spurný 2011: 238-246). Ve svém shrnutí charakteru dobové migrace Romů ze Slovenska do českých zemí, zpracovaném na základě sekundárních zdrojů, se pak Matěj Spurný pozastavuje především u tzv. zpětné migrace a u role, kterou při iniciaci této migrace vedle jiných faktorů sehrály místní české a moravské úřady, když se „snažily ‚svých‘ cikánů zbavit“ (Spurný 2011: 249). Zdůrazňuje přitom, že právě tato praxe místních úřadů vytvářela konflikt s centrem,

¹⁴⁹ Prameny, které Spurný k dokumentaci tlaku „zdola“ používá, pocházejí z různých regionů českých zemí (dominantně zastoupeny zejména severní Čechy), nalezené v okresních archivech a Národním archivu v Praze (fond MV a ÚPV). K zásadnímu kritickému odstupu, který Spurný ve spojitosti s některými z těchto pramenů demonstruje, viz níže.

jež se této „fluktuální migraci“ snažilo zamezit, který se pak dle Matěje Spurného stal zásadním faktorem v rozhodnutí o k příklonu k násilnému, represivnímu přístupu k Romům (Spurný 2011: 249). Matěj Spurný o tomto prvku ve vývoji státního přístupu k Romům píše jako o „v literatuře zatím spíše podceňovaném“ (Spurný 2011: 249). Obdobným způsobem sledoval a nahlížel pozdější konflikt místních úřadů s centrem i Will Guy (1977), když píše, že jedním z důsledků asimilační kampaně z roku 1958 mohlo být právě vyprovokování (nebo, z hlediska Spurného další posílení) opozice místních úřadů vůči centru. To dle Guye ale nadále nemělo žádný nástroj, jak aktivity místních úřadů skutečně efektivně kontrolovat. Součástí reakce místní úřadů byl odpor proti přítomnosti většího počtu Romů na svém území, jenž měl ovšem silný dopad na možnosti romských migrantů, vybudovat si někde „lepší život“ (Guy 1977: 427)¹⁵⁰. Tento Guyův postřeh se však týká vývoje v období, které už Spurný nesleduje (a nevěnuje se tak ani výsledkům/důsledkům asimilační kampaně – výhradně jen její genezi).

Zajímavými příspěvky do studia poválečných dějin Romů v Československu otevírající možnosti dalších přístupů a interpretací jsou též další dvě obsáhlé dizertace Celia Donert (2009) a Věry Sokolové (2008). Vzhledem k tomu, že se ani Celia Donnert ani Věra Sokolová primárně nevěnují fenoménu poválečné migrace jako takové, nebudu se rozboru jejich prací na tomto místě detailněji věnovat. Zmiňuji ji je zde pro ilustraci širě záběru a kontextů, do kterých se studium historie státního přístupu k Romům v Československu v posledních letech posouvá. Obě tyto práce jsou alternativními přehledovými studii historie státního přístupu k Romům v Československu. Zatímco Celia Donert se soustřeďuje na vývoj postavení Romů jako občanů v československé komunistické společnosti, Věra Sokolová se věnuje rozboru vývoje diskurzu o Romech a způsobu konstruování Romů jako sociálně deviantní a zaostalé skupiny na úrovni centrální a lokální diskurzivní praxe. Věra Sokolová - podobně jako Matěj Spurný (2011) a před ním

¹⁵⁰ Na tento problém upozorňovaly i další texty publikované na počátku sedmdesátých let (například Davidová-Turčinová 1970b: 291-309).

Will Guy (1977)- poukazuje na důležitou roli místních úředníků, funkcionářů a dalších lokálních „činitelů“ v realizaci komunistického „řešení cikánské otázky“¹⁵¹ a formování dobového „cikánského“ diskurzu. Stejně jako Matěj Spurný se hlásí k nutnosti revidovat přístup ke studiu komunistické moci v Československu jako totalitní. Zatímco Matěj Spurný a další autoři poukazují spíše na kontinuity některých politických praktik z doby komunismu ve vztahu k minulosti, Věra Sokolová upozorňuje i na důležité kontinuity směrem k dalšímu vývoji po roce 1989 a upozorňuje, že z hlediska latentního rasismu a xenofobie přítomné a formované ve vztahu k Romům během komunismu nepředstavuje opět ani rok 1989 žádný klíčový mezník.

Z výše popsaných přístupů současných historiků k tématu „komunistické diktatury“ je pro můj přístup ke zkoumání lokální historie sledované skupiny Romů, kterou předkládám v další části této práce, inspirativní zejména důraz kladený na rozlišování jednotlivých aktérů, kteří do vývoje poválečné historie Romů na různých úrovních zasahovali. Zatímco zejména Matěj Spurný, ale i Věra Sokolová se soustřeďují na zřetelné odlišení těchto jednotlivých aktérů na neromské straně tohoto historického vývoje, ponechávají stranou otázku aktérství samotných Romů, kteří v jejich pracích dále vystupují jako objekty vyjednávání, praxe a diskurzů různých zástupců majoritní společnosti. Takový výklad pozice Romů odpovídá i tomu, jak byla jejich pozice vysvětlována v rámci historického diskurzu, který začal vznikat na začátku devadesátých let (viz výše, kapitola 3). Inspirována výkladem konkrétních momentů historického vývoje politiky vedené vůči Romům v Československu jako výsledku vyjednávání různých aktérů na centrální a lokální úrovni – ve výkladu Matěje Spurného například samotného příklonu ÚV KSČ k radikálně asimilační politice na konci padesátých let – budu ve své práci na základě lokální sondy zkoumat možnosti interpretace některých momentů

¹⁵¹ Ve studii věnované sterilizacím romských žen Věra Sokolová tuto skupinu lokálních „mocných“ rozšiřuje i o lékaře a sociální pracovníky (Sokolová 2006).

sledovaného vývoje, která by umožňovala podobně vystoupit také z náhledu na Romy jako pasivní „objekty / oběti“ vyjednávání jiných.

3.3 Studie postkomunistických migrací Romů z České a Slovenské republiky a poválečných migrací Romů v rámci Československa – možnosti komparativního přístupu

Rozvoj výzkumu a akademické debaty o migracích Romů způsobených společensko-politickými změnami ve střední a východní Evropě po roce 1989 měl poměrně velký časový odstup od samotného vzniku tohoto populačního pohybu i od jím podnětené politické debaty. Jak píše Ivana Klímová (2004: 13) ve sborníku věnovaném právě otázce této migrace z východní a střední Evropy po roce 1989 vydaném Etnologickým ústavem AV ČR, ještě v roce 2000 v mnoha zemích - z hlediska migrace jak zdrojových, tak i cílových - taková debata na akademické úrovni „v podstatě vůbec neexistovala“.¹⁵²

V následujících letech se výzkum novodobých, postkomunistických migrací – i vzhledem k jejich reálným politickým a sociálním dopadům – výrazně rozvinul na celosvětové úrovni. Co se týče novodobých studií migrací Romů pocházejících

¹⁵² Přehled literatury k tématu migrací zejména viz Sobotka (2003) a Guy (2003).

Soustředěnější pozornost tomuto fenoménu byla z akademického hlediska věnována až kolem roku 2000. V tomto roce vyšlo tematické číslo *Cambridge Review of Political Affairs* zaměřené právě na novodobou migraci Romů (jedním ze zde publikovaných textů byla i studie soustřeďující se na pozici Romů ze Slovenska v Belgii – Cahn a Vermersch 2000), ve stejném roce byla též publikována studie analyzující reakce britských médií z roku 1997 na přítomnost romských imigrantů z bývalého Československa (Clark a Campbell 2000). Na migraci Romů ze zemí střední a východní Evropy po roce 1989 bylo zaměřené i jedno z čísel *Nationalities Papers* v roce 2003. Zde byly zveřejněny hned dva články týkající se migrací Romů z bývalého Československa (Guy 2003, Vašečka 2003). V České republice byla v roce 2000 publikována podrobná zpráva o migraci Romů do Velké Británie zpracovaná organizací Člověk v tísni a sociologická studie zaměřená na zmapování podmínek ovlivňujících migraci z ČR publikovaná Mezinárodní organizací pro migraci (viz Guy 2003: 76, Guy 2004: 205), později byly zveřejněny i výsledky dvou sociologických výzkumů zaměřených na analýzu důvodů emigrace Romů ze Slovenska (viz Vašečka 2003: 27, 42).

z České republiky a ze Slovenska, jsou sledovány především ze sociologického, politologického a etnografického/sociálně antropologického hlediska (Grill 2008, 2011, 2012, 2013; Guy 2003, 2004; Janků 2004, 2007; Klímová 2004; Sobotka 2003; Synková 2006; Uherek 2004, 2007a, 2007b, 2014b; Uherek, Weinerová 2004; Vašečka a Vašečka 2003).

Část textů soustřeďujících se na migrace Romů po roce 1989 především z politologické a (makro)sociologické perspektivy (například Guy 2003, 2004; Klímová 2004; Sobotka 2003; Vašečka a Vašečka 2003) staví do velké míry na statistických datech, případně sociologických datech z různě časově a prostorově vymezených sociologických průzkumů. Pro Českou a Slovenskou republiku jsou to především výzkumné zprávy dvou organizací pracujících s dobovými romskými migranty (IOM, Člověk v tísni – viz výše) nebo na vlastním výzkumu orientovaném na současnou migraci (například Uherek a Weinerová 2004). Migrace Romů z bývalého Československa realizovaná po roce 1989 je pak v těchto textech pojímána více méně jako nový fenomén, tedy odlišný od poválečných migračních přesunů, umožněný geopolitickými změnami v Evropě po počátku devadesátých let (respektive ovlivněný a ovlivňující proměňující se politiku států cílových i států zdrojových). Například Weinerová a Uherek mluví o charakteristikách, které novodobou migraci specificky odlišují od migrace poválečné (Uherek a Weinerová, 2004: 176). Autoři v tomto duchu upozorňují na paralelní překrývání těchto dvou odlišných typů migrace v době před rozdělením Československa v roce 1992, když ve svém textu věnovaném migracím Romů ze Slovenska mluví o migracích těchto Romů do českých zemí realizovaných těsně po 1989 (1990-92) jako o „poslední vlně poválečné řetězové migrace Romů do českých zemí“ (Uherek a Weinerová 2004: 176)¹⁵³. Pokud je zde poválečná migrace tematizována, pak pouze na úrovni nastínění historického kontextu územního pohybu Romů časově předcházejícímu zkoumané migraci současné, případně jako fenomén, který skrze rozložení

¹⁵³ Autoři upozorňují na zajímavý projev emické reakce Romů, když o migraci mezi lety 1989-92 mluví jako realizované „pod dojmem avizovaného rozdělení Československa“ (Uherek a Weinerová 2004: 176).

příbuzenských sítí Romů ze Slovenska po českých zemích určitý typ postkomunistické migrace Romů ze Slovenska umožnil (například Uherek a Weinerová 2004; Uherek 2004, 2007a; částečně i Vašečka a Vašečka, když migrace Romů po roce 1989 označují za přímý důsledek státní politiky vůči Romům před i po roce 1989 – Vašečka a Vašečka 2003).¹⁵⁴

Poválečná migrace v rámci Československa je však z hlediska současné romské populace v českých zemích, tedy (potomků) lidí, kteří byli aktéry nebo přinejmenším svědky průběhu a dopadů poválečné migrace Romů do českých zemí, konstitutivním elementem samotné poválečné přítomnosti Romů na území českých zemí.¹⁵⁵ Vzhledem k rozsáhlosti této migrace lze předpokládat poměrně intenzivní migrační zkušenosti u Romů z bývalého Československa, což dokládají i statistická zjištění Uherka a Weinerové (Uherek a Weinerová 2004: 201, Uherek 2007a: 755).¹⁵⁶ Nabízí se tak otázka možností porovnání uvedených časově oddělených fenoménů, případně projevu této zkušenosti u současně migrujících skupin Romů a

¹⁵⁴ Ilustrativní je v tomto směru text Imricha a Michala Vašečkových (Vašečka a Vašečka 2003; viz též shrnutí závěrů I. Vašečky jako autora zprávy o migraci ze strany International Organization for Migration z roku 2000 v textu Guye, 2004: 179-180): zaměřující se na podmínky vedoucí k rozhodnutí migrovat, které autoři spojují s dopady bývalé i současné politiky státu, a na otázku bližší sociologicky vymezené identifikace Romů, kteří se na migraci podílejí, konstatují, že migruje ta část Romů, která se na poválečné migraci podílela (viz informace o zkušenosti s pohybem po republice jako jeden z prvků charakterizující současné migranty - Vašečka a Vašečka 2003: 38) a jako na jedné z tehdejších strategií sociální mobility na ní i částečně profitovala (viz jejich popis romské „střední třídy“ a sociologickou kategorizaci současných skupin Romů - Vašečka a Vašečka 2003: 32, 34, 37). Poválečnou migraci však nijak v textu netematizují (na jediném místě v textu, kde o ní nepřímo mluví, ji dokonce nazývají jen „odchodem z osad“ - Vašečka a Vašečka 2003: 32) a ani ji nijak hlouběji se současnou migrací nespojují. Proto se ani nezabývají možností hlubšího porovnání obou těchto fenoménů, což by se nabízelo především ve vztahu ke konkrétním zdrojovým lokalitám migrace současné, tím spíše, že ji sami autoři jako lokálně omezenou a zároveň přesně lokalizovatelnou představují (Vašečka a Vašečka 2003: 38).

¹⁵⁵ Nabízí se otázka, do jaké míry i alespoň jednou z konstitutivních historických zkušeností Romů v ČR/SR jako celku.

¹⁵⁶ Na základě svých zjištění také Weinerová s Uherkem zpětně hodnotí poválečnou migraci jako neselektivní vzhledem k tomu, že „přeshraniční příbuzenské sítě zasahují všechny [současné!]romské společenské vrstvy“ (Uherek a Weinerová 2004: 201).

to bez ohledu na jejich původ v rámci bývalého Československa a výběr jejich destinace. Uvedeného rozměru jinak obecně uznávaného historického kontextu poválečných migrací se dotýkají především texty badatelů usilujících o výzkum postkomunistické migrace Romů z pohledu jejich účastníků.

Uvedeným směrem se vydává Zdeněk Uherek, v textu, který do velké míry čerpá z informací získaných ze sběru migračních biografii v kontextu výzkumu migrací současných (Uherek 2007a).¹⁵⁷ Intenzivně pak takový pohled zprostředkovávají zejména etnologické/sociálně antropologické studie založené na dlouhodobějším stacionárním výzkumu aktuálně probíhající migrace v konkrétní zdrojové a cílové lokalitě, jejichž autoři navíc více či méně zdůrazňují nutnost přístupu k výzkumu migrace Romů s ohledem na individuální a lokální diferencovanost zkoumaných sociálních situací, motivací, strategií/taktik (viz Janků 2007: 10), prožitků a zkušeností (Grill 2011, 2012; Janků 2007).¹⁵⁸ Inspirativními texty zaměřujícími se na hloubkovou analýzu emické perspektivy migrantů založenými na detailní znalosti způsobu, jak o migraci její aktéři uvažují a hovoří, a na znalosti konkrétní sociální praxe i společenských podmínek, ve kterých jsou realizovány, jsou práce Jana Grilla (Grill 2008, 2011, 2012, 2013). Ten se zaměřuje na studium migrace několika konkrétních lokálních skupin Romů ze Slovenska do

¹⁵⁷ Viz též Uherek a Weinerová 2004: 176-201, kde svůj první výzkum využívající migračních biografii sbíraných mezi Romy na východním Slovensku představují a vyhodnocují. V případech obou výstupů však autoři tyto migrační biografie zpracovávají spíše podle logiky vnějšího uvažování o migraci. Konkrétní migrační zkušenosti a především způsob, jakým samotní aktéři o migraci uvažují, tedy odhalují jenom místy. Vzhledem k zaměření výzkumu a aspiraci na určitou plošnost také autoři pomíjejí detailnější popis zkoumaných míst nad rámec velmi hrubé charakterizace jednotlivých lokalit jako nediferencovaných celků z hlediska sociálního statusu.

¹⁵⁸ Viz například diplomová, respektive rigorózní práce Hany Synkové představující případovou studii migrace Romů ze Slovenska do Británie (2001, 2004, viz též 2006); na migrační zkušenosti Romů z České republiky do Kanady byla zaměřena inovativní diplomová a dizertační práce Kateřiny Sidiropulu Janků – pro přehlednost uvádím, stejně jako v případě Evy Davidové (viz kapitola 1) příjmení, pod kterým autorka publikuje v současné době – využívající metod etnografické sociologie (2001, 2007), podobný přístup uplatnila i pro narativy o migraci Romů do Anglie (2004). Další absolventské práce na toto téma – viz Uherek 2014b: 36-37.

Švýcarska, Británie a Kanady na základě stacionárního výzkumu, respektive pohybu se skupinami migrantů (k metodologii viz například Grill 2012: 1270).

Z textů uvedených autorů zaznívají upozornění na dvě zásadní paralely spojující obě zmíněné časově oddělené migrace, přestože hledání takových paralel není jejich hlavním záměrem. V první řadě jde o zdůraznění společenského rozměru těchto migrací ve vztahu k postavení Romů jako skupiny v české/slovenské společnosti na obecné i lokální úrovni, z něhož vyplývá jejich interpretace jako strategie sociální mobility a emancipace z prostředí pevně ukotveném v sociální hierarchii historicky petrifikující marginalitu (některých skupin) Romů. V druhé řadě tyto práce upozorňují na význam struktur a hierarchií uvnitř společnosti (či spíše lokálních společenství) Romů samotných, přičemž toto hledisko vede autory k zdůraznění významu příbuzenských sítí v procesu migrace, provázanosti jednotlivých míst migrační trajektorie a zdůraznění důležitosti kontextu zdrojové lokality pro vysvětlení charakteru migrace. O explicitní artikulaci paralel poválečné vnitrostátní migrace Romů a postkomunistické migrace do zemí západní Evropy a Kanady se pokusila Kateřina Sidiropulu Janků, která nastiňuje další aspekty, ze kterých lze na oba fenomény nahlížet: na jedné straně to jsou vnější společenské podmínky jako je politická a hospodářská situace iniciující migraci a vývoj reakce na migraci v cílové zemi a na straně druhé pak sociální zařazení migrantů vzhledem k době, kdy se k migraci přidávají (Janků 2007: 20-21).¹⁵⁹ Na příkladu dvou prvně zmíněných zásadních paralel s přihlédnutím ke způsobu, jak je ve svých textech

¹⁵⁹ Kateřina Sidiropulu Janků ovšem v tomto případě staví spíše na jí dostupném obecném „obrazu“ migrace poválečné než na vlastním výzkumu poválečné migrační zkušenosti konkrétních Romů z konkrétní lokality (viz zejména Synková 2001). S některými jejími náhledy je nutné polemizovat - například když s odkazem na Pavelčíkovou (1999) uvádí, že jedním ze shodných rysů obou migrací je to, že se do ní nejdříve zapojují lépe socio-kulturně situovaní jedinci (Janků 2007: 21). Například Haišman (1988) ale přesvědčivě dokládá, že na první poválečné migraci z Michalovců do Kladna se podíleli jak lidé odpovídající popisu Kateřiny Sidiropulu Janků, tak i místní outsideři. Autorčin přístup je inspirativní v tom, ke kterým aspektům podobnosti zaměřuje svou pozornost, a zároveň také v tom, jak vlastně nepřímo ukazuje na nedostatečnou probádanost některých aspektů poválečné migrace z hlediska výzkumných témat i z hlediska počtu zpracovaných konkrétních případových studií.

jednotliví vybraní autoři zohledňují, se pokusím demonstrovat, v jakém ohledu může být komparativní perspektiva přínosná pro výzkum migrací poválečných (případně i současných).

Důležitost „propojených příbuzenských sítí v cílové a zdrojové lokalitě“ jako základ „migračního mostu“ umožňující podporu dalších nově přicházejících migrantů¹⁶⁰ a postupně vznikající „obousměrný pohyb osob“ i různě dlouhé pobyty v obou takto propojených zemích zdůrazňuje s poukazem na paralely i konkrétní spojitost mezi poválečnými migracemi a určitým typem migrací do českých zemí po roce 1989 Zdeněk Uherek (2007a: 747, viz též Uherek a Weinerová 2004; srov. Synková 2006, Grill 2008). Uherek dodává, že po roce 1990 dochází k vytváření podobných migračních mostů do západoevropských zemí, a například Grill (2012) pak na základě svého výzkumu detailně popisuje specifika vzniku, udržování a využívání takového migračního mostu na příkladu jedné východoslovenské lokality a Velké Británie. Vazby v rámci přeshraniční sítě získávají také pozornost Kateřiny Sidiropulu Janků, která v tomto ohledu na migraci Romů doporučuje nahlížet jako na „přeskupování sociální skupiny“ (Janků 2007: 10; viz též Grill 2011: 91: „pohyb osob, statků a ideí“) spíše než na pohyb osob z jednoho místa do druhého. Kateřina Sidiropulu Janků upozorňuje, že takto může být propojeno i několik lokalit (respektive odlišně lokalizovaných rodinných celků) náležejících v současné době k různým státním útvarům – na tento aspekt naráží též Uherek, když mluví o „multirezidenci“ jako typické charakteristice romských migrantů (Uherek 2014b). Z dostupných popisů případových studií poválečných migrací je známý fakt, že na jednu zdrojovou lokalitu na Slovensku mohlo připadat i několik cílových lokalit v českých zemích, jejichž počet se mohl různě měnit v čase. Charakter vazeb mezi

¹⁶⁰ Tato podpora je dominantně popisovaná jako výpomoc s bydlením a se zprostředkováním (pracovních) kontaktů, na kterou noví migranti spoléhají. Problematizována je (v popisu migrací současných) jen s ohledem na případnou neochotu příbuzných tuto podporu nově přicházejícím poskytovat – viz Uherek 2004, Synková 2001. Grillova případová studie příběhu Thula (Grill 2012) prezentuje příklad odvrácené strany této podpory – Jan Grill vykresluje v tomto případě bydlení v jednom bytě s příbuznými jako ponižující zkušenost zbavující nově příchozí vlastní autonomie, kterou označuje spolu s pocitem sociální izolace jako jeden z důvodů pozdějšího rozhodnutí k návratu.

zdrojovou a cílovou lokalitou ani mezi cílovými lokalitami navzájem a jejich vývojem v čase nebyl donedávna v rámci výzkumu poválečné migrace podrobněji zkoumán (srov. ale například Haišman 1988; k trvalosti vazeb mezi zdrojovou a cílovou lokalitou viz Synková 2001; Pavelčíková 2013a). Logiku a hlubší důvody utváření těchto příbuzenských sítí popisuje na příkladu Romů z vybrané slovenské obce Jan Grill. Na základě etnografického popisu konstantního pohybu lidí po osadě umožňujícího a zdůrazňujícího důležitost neustálého udržování kontaktu a komunikace dochází k závěru, že právě tento specifický způsob, jakým je sociální univerzum a sociabilita Romů v jím sledované obci konstituována, předurčuje i jeho členy k určitým formám migrace (2011: 1280-1282). Poznává také, že sledované každodenní kontakty vytvářejí mezi Romy v dané lokalitě nejen solidární pouta, ale i prostor pro neustálé vzájemné porovnávání se s druhými (2011: 1278).¹⁶¹ Tímto druhem soupeření pak vysvětluje mimo jiné i zásadní roli, kterou společnost ve zdrojové lokalitě hraje pro potvrzení „úspěchu“ migrace ve smyslu demonstrace a potvrzení nabytí vyššího sociálního statusu (2011: 1278, srov. též Synková 2006; viz též Will Guy a jeho vysvětlení pocitu „domova“ jako důvodu pro zpětnou migraci – Guy 1977: 484-6). V rámci výzkumu poválečných migrací byla například dosud jen ve velmi omezené míře věnována pozornost investicím poválečných migrantů v jejich původní zdrojové lokalitě (srov. například Guy 1977: 425-480).¹⁶² Možnost investovat ve zdrojové lokalitě způsobem, který by migrantům plánujícím návrat vyhovoval, přitom evidentně silně ovlivňoval jejich strategii návratu. Lze ji také považovat za ukazatel úrovně mezi-etnických vztahů v dané lokalitě a jejich vývoje především v období druhé světové války, ale i v době těsně předcházející a následující, který může být indikativní pro samotné motivy migrace a její průběh.

¹⁶¹ Na základě těchto pozorování i interpretuje fráze, používané v romštině jako pozdravy – srov. Hübschmannová 1999a a její diskuze téhož, srov. tamtéž její vysvětlení realizace sociální kontroly a kolektivní nápodoby.

¹⁶² Will Guy (1977) v sedmdesátých letech – stejně jako po roce 2000 Hana Synková nebo Jan Grill – popisoval aktuálně probíhající migraci z perspektivy slovenské zdrojové lokality, takže tyto projevy vracejících se migrantů přímo sledoval.

V kontextu poválečného vývoje v Československu upozorňovala na omezené možnosti výstavby nových domů zejména mimo území osady na příkladu obce Rakúsy již Milena Hübschmannová, která na něm ilustrovala, jakým způsobem s doporučenými kvótami pro poměr Romů v obci jednotlivé národní výbory mohly manipulovat ve prospěch udržení jasných meziethnických hranic v obci (Hübschmannová 1970: 113-114). Právě tématu existence, udržování a případného narušování těchto meziethnických hranic, statusově vymezovaných a projevujících se mimo jiné v sídelní struktuře, respektive dislokaci romských sídel v rámci slovenských obcí, věnují velkou pozornost i antropologové píšící o migraci současné. Zejména Hana Synková (2004) se věnuje detailní analýze hranic a strategií, jež v lokalitě, kterou sledovala, Romové využívají pro jejich překonání, přičemž migraci označila právě za jednu z takto využívaných strategií (k tématu viz též Grill 2012 – viz níže). Zatím nejdetailnější studií vývoje konfliktu z dob komunismu vyvolaného aspirací určité části Romů na sociální a prostorovou mobilitu v rámci obce, která narazila právě na meze překonávání těchto tradičních hranic předkládá Scheffel (2009) ve své monografii věnované východoslovenské obci Svinia.

Jan Grill, Hana Synková i Kateřina Sidiropulu Janků též věnují pozornost další součásti migrační zkušenosti a návratů migrantů do zdrojové lokality, když poukazují na důležitost narativů o migraci – například Kateřina Sidiropulu Janků hovoří s odkazem na Nekorjaka o přenášení kultury migrace nejen praktikami ale právě narativy (Janků 2007: 22). Hana Synková (2001, 2006) upozorňuje, že na základě těchto narativů se ve zdrojové lokalitě/regionu buduje a upevňuje představa cílového regionu migrace jako téměř zaslíbené země a samotné migrace jako téměř „magické“ síly, která otevírá cestu k „lepšímu životu“. Co se týče českých zemí, upozorňují uvedení autoři na kontinuitu představy, respektive stereotypu o českých zemích jako o zemi, kde je lepší život a kde mají Neromové

k Romům lepší vztah, pocházející nejpozději z dob poválečné migrace (viz výše kapitola 1).¹⁶³

Jan Grill (2012) se podrobně se věnuje analýze jiného aspektu migračního diskurzu - a to konkrétní idiomatiky používané pro popis různých typů migračního pohybu, včetně poválečných migrací. Svou analýzou pojmu „te džal opre andre Anglicko“ (dosl. „jít/jet nahoru do Anglie/na Anglii“) dokládá existenční význam této migrace pro Romy z dané lokality, kterou pojmají jako cestu za lepším životem – ve smyslu umožnění představy o vybudování nového života podle vlastních představ. Ukazuje, že se označení migrace do Anglie významně liší od idiomů používaných Romy z dané lokality pro jiné druhy postkomunistické mobility, tedy azylové i současné pracovní migrace, pro něž používají v romštině jiné termíny. Upozorňuje také na fakt, že termín „te džal upre“ / „jít nahoru“ nepoužívají ani pro poválečnou migraci, byť je asociovaná se stejným entusiasmem, jaký mezi sledovanou skupinou Romů zaznamenal pro migraci do Anglie (Grill 2012: 1274).¹⁶⁴ Jako jediný zachycený idiom používaný pro poválečnou migraci uvádí Jan Grill obrat „te džal pro Čechi“ - dosl. „jít/jet na Čechy“, doložený i jinými autory (srov. viz Synková 2001, Cichý 2003 a d.). V tomto kontextu také upozorňuje na existenci jiného specifického obratu spojovaného s poválečnou migrací, který čerpá „v autobiografii“ Eleny Lackové (1997), tedy na idiom „Čechy se otevřely“.

Podobně jako to činila ve svých textech Milena Hübschmannová, upozorňuje tak i Jan Grill na důležitost zaměření pozornosti na jazykové prostředky Romů, mezi kterými je daný výzkum realizovaný, a to proto, že umožňuje zachytit váhu významu, které daní Romové jednotlivým současným i minulým jevům či procesům připisují. Jak jsem uvedla již výše (viz kapitola 2) právě tento přístup

¹⁶³ Jan Grill dokonce uvádí, že v jím sledovaných lokalitách na Slovensku je podobně utvářen i obraz Anglie a dokonce dokládá vznik písní o migraci do Anglie (Grill 2007: 1271). Možných paralel se stejným žánrem písní zdokumentovaným pro poválečné období (viz kapitola 1) si nevšímá.

¹⁶⁴ Z textu není jasné, zda autor svoje tvrzení o idiomu „te džal upre“ / „jít nahoru“ jako o nepoužívaném pro označování poválečné migrace vztahuje autor pouze na skupinu sledovaných Romů nebo na Romy na Slovensku obecně.

upozorňující na jazykové specifičnosti pojmenování sociokulturních fenoménů a interních historických pojmů je pro texty Mileny Hübschmannové charakteristický. Idiom, který Jan Grill připisuje Eleně Lackové, zachytila a v literatuře zpopularizovala právě Milena Hübschmannová (viz například idiomatika slova „phundrol“/„otevřít“ zachycená ve slovníku romštiny, včetně obrátů a významů používaných ve vztahu k poválečné migraci - Hübschmannová a kol. 1991: 230-231).¹⁶⁵ Od ní jej přebírají i jiní autoři (viz například Cichý 2003, ale v podstatě nereflektovaně i zde citovaný Jan Grill). Tím může docházet i k jistému vytlačování z literatury psané o poválečné migraci Romů jiných lokálně specifických termínů, a to tím spíš, pokud badatelé, kteří se výzkumu poválečné migrace Romů věnují, neovládají romštinu. Jazykovým specifičností vyprávění o poválečné migraci se dosud nikdo systematicky nezabýval, respektive nejdetailněji jej reflektuje ve svých textech na základě své zkušenosti právě pouze Milena Hübschmannová (viz například 1999a: 126-7).

Například omezený výzkum, který jsem realizovala s pamětníky migrace určité lokální skupiny Romů z okolí Levoče, ukazuje, že pro označení poválečné migrace do českých zemí používají právě termín „te džal upre (pro Čechi)“ / dosl. „jít nahoru (na Čechy)“, který Grill (minimálně v rámci svého kontextu) rezervuje výhradně pro současnou migraci do Anglie. Do jaké míry je však používání uvedeného termínu v tomto konkrétním kontextu též projevem spojování migrace se sociální mobilitou a ne například jen výsledkem určité geografické představy, však zatím zůstává otevřenou otázkou. Grillův text tedy svým způsobem otevírá otázku regionální variantnosti označování různých typů migrací a každopádně poukazuje na zajímavý směr výzkumu, který nebyl v kontextu poválečných migrací dosud příliš podrobně sledován.

Grillův jazykový rozbor však směřuje především k vyzdvižení emického vnímání současné migrace jako zásadní transformující zkušenosti. Zde se dotýká detailního rozboru sociálních důvodů migrace jako životní strategie (podobně viz

¹⁶⁵ Naopak k heslu „te džal opre/upre“/„jít nahoru“ autorky slovníku uvádějí jen významy spojené s fyzickým pohybem vzhůru (Hübschmannová a kol. 1991: 100).

těž Synková 2006; sociální mobilita spojená s migrací je obecně přijímaná jako jeden ze zásadních motivací této migrace) a společenským dopadům migrací umožňujícím revidovat tradiční mezi-etnické hierarchie lokálních společenství na Slovensku (viz výše). Jan Grill mimo jiné zdůrazňuje důležitost pocitu sebedůvěry a sebeúcty navracejících se emigrantů, vyplývající z migrací získaných hmotných statků i zkušenosti migrace jako takové. Především ale na příkladu úspěšných migrantů demonstruje, že v emigraci získaný finanční kapitál těmto lidem poskytuje radikálně nový pocit ekonomické nezávislosti na neromských členech jejich zdrojové lokality, a tak jim pomáhá obracet „dřívější historicky zakotvené asymetrické mocenské vztahy mezi místními Romy a Neromy“ (Grill 2011: 91).¹⁶⁶ Právě v tomto ohledu je podle Jana Grilla pro Romy ze sledované obce současná migrace zásadně odlišná od předchozích migračních pohybů.

Posuzujeme-li poválečné migrace z tohoto úhlu pohledu, docházíme k otázkám nutnosti zkoumání dobového důrazu na rovnost všech občanů budovaného socialistického Československa, který byl součástí dobového ideologického diskurzu, a jeho (proměňující se?) reflexi ze strany Romů s ohledem na jeho naplňování v praxi, respektive zkoumání způsobů, jakým Romové rovnosti a přijetí dosahovali (nebo nemohli dosáhnout), jakým způsobem případně nově nabytý status mohli (sobě i ostatním) demonstrovat, jakou roli v nabývání nového postavení hrála migrace a do jaké míry romští migranti skutečně měnili společenské prostředí a hierarchie ve slovenských i českých/moravských lokalitách v poválečném období.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Grill uvádí příklady dalších možností, jak se migrující Romové vyvazují z pozice „Cikánů“ především proto, že v západních zemích mohou využít možnosti „zneviditelnit se“. I tento prožitek je součástí pozitivní zkušenosti z migrace. V souvislosti s výzkumem poválečné romské migrace se naskytá otázka, do jaké míry a za jakých podmínek mohli být Romové „neviditelní“ pro obyvatele českých zemí, například proto, že mohli být pokládáni za „Slováky“, „Maďary“ a případně též „Rumuny“, tedy rumunské reemigranty, a do jaké míry této možnosti i Romové v českých zemích využívali.

¹⁶⁷ Grillův text je též přínosný v zachycení individuálního narativu o komunistické minulosti, který – nakolik je učiněný právě v kontextu současné migrace do Anglie – akcentuje právě omezení cestování za hranice Československa jako jediné negativum, čímž se přibližuje

Kromě případných dalších přínosů vyplývajících z možnosti komparace konkrétních aspektů migrace Romů v diachronní perspektivě, mají výše zmíněné texty zaměřené na zkoumání individuální zkušenosti různých skupin migrantů i důležitý metodologický přínos. A to v upozornění na výraznou diferenciaci lokálních podmínek (zejména ve zdrojové, ale i v cílové lokalitě), v rámci kterých je daná migrace realizována, z něž pak vyplývá i varování před tím, co Grill nazývá „master-narativem ‚romské migrace‘“ (Grill 2011: 98), který regionální a individuální rozdíly jednotlivých migračních trajektorií smazává a kontraproduktivně zahrnuje „pod jeden analytický deštník“ (Grill 2012). Pokud Uherek uvádí jako jedno z omezení svojí studie o migracích Romů jako faktoru inovace upozornění, že „řeší omezeným souhrn případů, který zasazujeme do neúplného kontextu“ (Uherek 2007: 256), nelze než dodat, že totéž platí i pro migraci poválečnou. Byť se běžně v textech pracuje s určitým obecným obrazem této migrace, je nutné připomenout, že je založen na relativně omezeném počtu detailních lokalizovaných studií, realizovaných pomocí někdy velmi odlišných metodologií a interpretujících sledovaná data v rámci různých a různě silně ideologizovaných kontextů.

Následující případová studie je tedy dalším příspěvkem do souboru dříve realizovaných případových studií poválečné migrace. Již výše jsem ukázala, že právě etnologické metody a perspektivy jsou významné pro pochopení mechanismu těchto migrací i přiblížení emického náhledu na tyto procesy. Poválečné migrace však v současné době v podstatě nelze zkoumat jinak než právě z historického hlediska, studie, které se však dříve věnovaly těmto migracím v synchronní perspektivě, respektive ty, které se věnují migracím současným, mohou přinášet důležitá obohacení. Z inspirací v této podkapitole pak pro svoji práci považuji za zejména významné téma možností překonávání inter-etnických hranic a téma jazykové analýzy shromážděných narativů, umožňující bližší zprostředkování emické perspektivy.

jedné z populárních redukcí tématu „omezení svobody za komunismu“ v rámci debaty o komunistické minulosti.

4. Případová studie poválečné migrace Romů z Brzotína (okr. Rožňava) do Brna

Následující případová studie je zaměřená na popis migrace lokální skupiny Romů z Brzotína (okr. Rožňava) do Brna v kontextu historie a poválečného vývoje ve zdrojové lokalitě migrace. Studie vychází z materiálů shromážděných během kolektivního výzkumu realizovaného v roce 2010 (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010). S ohledem na dosavadní studium poválečné migrace byl tento výzkum specifický tím, že po metodologické stránce usiloval o kombinaci výzkumu v archivech a terénního výzkumu soustředěného na shromažďování výpovědí pamětníků, a tento postup aplikoval jak v cílové tak i ve dvou vybraných zdrojových lokalitách migrace. Výsledná kolektivní výzkumná zpráva se však zaměřila více na popis metodologie výzkumu a podrobnější vytěžení získaného archivního materiálu relevantního pro poválečné usazování Romů v Brně, zatímco možnosti využití orálně historických pramenů byly ve zprávě jen zběžně ilustrovány stručným pokusem o zachycení historie Romů v Brzotíně.

Právě k brzotínské případové studii se v následující části práce vracím. Věnuji se v ní detailní analýze rozhovorů s romskými pamětníky poválečného migračního pohybu z Brzotína shromážděných během zmíněného výzkumu a dalších informací a materiálů získaných v následujících letech. Základním materiálem, ze kterého při analýze vycházím, jsou rozhovory se členy rozšířené romské rodiny z Brzotína, jejíž část se trvale usadila v Brně na konci čtyřicátých let 20. století a představuje jednu ze skupin nejstarších poválečných romských migrantů ze Slovenska do Brna. V práci se zaměřuji na sledování možnosti práce s různými prameny s důrazem na ukázkou možností využití orální historie při rekonstrukci poválečných dějin určité romské komunity. Analýzu dále zasazuji do kontextu poválečné historie Romů v Československu a dosavadního výzkumu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí, tak jak jsem je představila v předchozí části práce.

Celkový rozsah nahrávek, které stály v centru zpracované analýzy je přibližně 30 hodin, což představuje 390 normostran přepisů. Představují nahrávky se sedmi členy dvou vzájemně spřízněných větších rodinných celků, narozených mezi lety 1934-1950, žijících v době nahrávání jak v Brně, tak i v Brzotíně. Doplňujícím orálně historickým materiálem potom byly rozhovory se třemi členy dalších romských rodin pocházejících z východního a středního Slovenska, které se též usadily v poválečném Brně.¹⁶⁸ Další srovnávací materiál potom představovaly vybrané rozhovory s dalšími pamětníky poválečné migrace do českých zemí, které jsem v průběhu posledních let vedla, včetně rozhovorů realizovaných v rámci dalšího kolektivního výzkumu poválečné migrace Romů do Prahy realizovaného v roce 2014-2015, do nějž byli zapojeni i dva studenti Semináře romistiky (v rámci tohoto výzkumu byly zachyceny rozhovory s osmi pamětníky poválečné migrace do Prahy z východního Slovenska žijícími v Praze). Vedle přepisů vlastních nahrávek a nahrávek pořízených jinými tazateli v rámci výzkumu, na němž jsem se sama intenzivně podílela, jsem jako další komparační materiál využila zejména oba dosud publikované výběry ze vzpomínek romských pamětníků na poválečné období (Kramářová a kol. 2005, Sidiropulu Janků 2015), tedy editorsky upravené texty vycházející ze záznamů vzpomínek, jejichž originál jsem ovšem neměla k dispozici, a další editorsky upravené rozhovory publikované zejména na stránkách romistického časopisu *Romano džaniben*, z nichž některé jsem v průběhu posledních let sama vedla a pro publikaci v časopisu i zpracovala.

Téma historie Romů v Brzotíně a jejich migrace do Brna je tématem, kterému se i nadále věnuji. Výsledky prezentované v této části práce představují

¹⁶⁸ Seznam všech nahrávek, které v práci cituji, je uveden v závěru práce. Jména jednotlivých pamětníků jsem se rozhodla z důvodu obavy o zneužití práce vzhledem k obecné citlivosti romského tématu v práci anonymizovat (například jsem z důvodu zachování charakteru jazykového projevu neredigovala některé části promluv pronesených v majoritním jazyce, které by ale mohly být zneužity k zesměšnění). Namísto jmen používám iniciály, které ovšem nejsou iniciálami skutečných jmen navštívených pamětníků, odrážejí ovšem skutečnou shodnost příjmení některých z nich. Jména obcí, vzhledem k tomu, že se jedná o práci historickou, ale v práci neanonymizuji.

tedy průběžné výsledky dále realizovaného výzkumu a ukazují na celou řadu dalších výzkumných otázek a metodologických rozšíření.

V první části této kapitoly se věnuji historii Romů v Brzotíně od dvacátých let do počátku sedmdesátých let 20. století. Romové zde žili v osadě, která byla v roce 1933 vystěhována na hranici katastru obce. Teprve ke konci padesátých let začalo docházet k masivnějšímu stěhování tehdejších obyvatel osady zpět do intravilánu obce. V roce 1971 pak místní kronika oznamuje, že tato osada byla „zlikvidována“. Cílem této části kapitoly je přiblížit historii místní romské komunity a výchozí situaci, ve které se Romové v Brzotíně nacházeli v roce 1946, kdy se začali zapojovat do migrace do českých zemí. Zabývám se ovšem i dalším vývojem v obci v době, kdy odtud Romové do českých zemí odcházeli (a někteří zase se vraceli) s důrazem na identifikaci vlivu, který poválečná migrace na život Romů v Brzotíně měla.

V druhé části kapitoly se zabývám souhrnným popisem jednotlivých časově a místně lokalizovaných migrací Romů z Brzotína v poválečné době, které se během výzkumu podařilo identifikovat. Pro migrační pohyb brzotínských Romů v poválečné době byla charakteristická kombinace intenzivní opakované pracovní migrace a migrace rezidenční s nejrůznějšími cíli po celém území českých zemí. Brno patří mezi nejstarší ustanovené cílové lokality migrace Romů z Brzotína a brněnská komunita brzotínských Romů je také největší komunitu těchto Romů v rámci českých zemí.

V třetí části kapitoly se soustředuji na migrační trajektorii skupiny brzotínských Romů, která odešla z Brzotína jako jedna z prvních již v roce 1946 a stala se ustanovujícím jádrem jejich nové poválečné komunity v Brně, kde se jednotlivé romské rodiny z Brzotína začaly usazovat na konci čtyřicátých let 20. století. Věnuji se podrobnější rekonstrukci pobytu této skupiny v českých zemí před příchodem do Brna a přiblížení okolností jejich usazování v Brně v následujících letech.

4.1 Historie romské komunity v Brzotíně (1920-1971)

V první části následující podkapitoly se věnuji obsáhlejšímu shrnutí historie romské komunity v Brzotíně ve 20. století, v němž se soustřeďuji na téma sídelních přesunů Romů v Brzotíně v rámci obce mezi lety 1933-1971. Historii jejich přesunů rekonstruuji na základě syntézy primárních i sekundárních pramenů, včetně orální historie jako jednoho z primárních pramenů. Představuji tak využití orální historie jako historického pramene důležitého pro odhalování v písemných pramenech nezachycených událostí, případně při objasňování okolností událostí v písemných pramenech nedostatečně zachycených. To je způsob, jakým je orální historie využívána při výzkumu dějin Romů jako jedné z historicky marginalizovaných skupin bez vlastní písemné tradice, u nichž platí, že písemné prameny relevantní pro rekonstrukci jejich historie představují zejména prameny majoritní – tedy cizí, vnějškové – provenience.¹⁶⁹

Zatímco v první části této podkapitoly tedy usiluji o rekonstrukci toho, co se v Brzotíně mezi lety 1933-1971 ve vztahu k místním Romům odehrávalo, v další části této podkapitoly se věnuji otázce, jak tyto události reflektují místní Romové a jak se tato reflexe odráží ve způsobu jejich vyprávění tak, jak jej v realizovaných rozhovorech překládali, na úrovni témat, ale i používaných jazykových prostředků. Ukazují tak, že různé přesuny Romů po obci jsou pamětníky, jejichž výpovědi jsem zdokumentovala, představovány jako důležité mezníky historie zdejší romské komunity, korelující s jejich představou o pokroku dosaženém v poválečném období. Poukazuji také na fakt, že téma přesunů (respektive vysídlení) je jako stěžejního moment v jejich historii dále zdůrazňováno i tím, jak pamětníci zdejší bývalou izolovanou osadu označují („avri“ / „venku“), a toto jazykové chování interpretuji jako jeden ze způsobů všednodenního připomínání historie jejich vysídlení a opětovného přesídlení zpět do obce.

¹⁶⁹ K debatě o problematice pramenů při rekonstrukci dějin Romů viz Hübschmannová 1999c, 2003b, 2005; Pavelčíková 1999, 2004, 2007a.

Závěrem navrhuji možnosti, jak popsaný vývoj interpretovat v kontextu dosavadního výzkumu poválečné historie Romů v Československu nad rámec interpretace vystěhování romské osady v Brzotíně navržené Vladimírem Gecelovským na přelomu osmdesátých a devadesátých let, zapadající do prezentace Romů jako obětí diskriminace ze strany majority. Průběžně se též věnuji otázce, v čem je znalost vývoje v dané obci jako zdrojové lokalitě poválečné migrace důležitá pro pochopení charakteru migrace zdejších Romů do českých zemí a jejího vývoje v celém poválečném období. To je kontext, který většinou dosud realizovaným studiím poválečné migrace Romů ze Slovenska chybí.¹⁷⁰

Brzotín (maď. Berzéte, rom. Berzéta) je obec ležící několik kilometrů na jihovýchod od místního správního centra, Rožňavy. Podle výsledků mapování romských komunit z roku 2004 čítala místní romská populace přibližně 500 osob, což z ní dělá pátou nejpočetnější v okrese (Atlas rómskych komunit 2004: 15-20).¹⁷¹ Atlas romských komunit z roku 2004 dále uvádí, že většina místních Romů žije v obci „integrovane/rozptylene“, ale existuje zde i romská koncentrace ležící „mimo obec“, s přibližně šedesáti obyvateli. Jak v následujícím textu ukážu, z historického hlediska je tato „osada“ již třetí sídelní koncentrací Romů s ohledem na její lokalizaci v obci, která v Brzotíně existovala. Její přesuny v rámci katastru obce nejen ilustrují dopady dobových přístupů k Romům od třicátých let 20. století, ale představují i základní rámec pro líčení rodinné historie i historie místních Romů jako celku ze strany místních romských pamětníků. Na základě shromážděných pramenů se v následujícím textu zaměřuji na možnosti rekonstrukce této historie mezi lety 1930-1970 jako důležitého kontextu, ve kterém se odvíjela i poválečná migrace místních Romů do českých zemí, respektive do Brna.

¹⁷⁰ S výraznou výjimkou zejména studie Willa Guye (1977), popřípadě též Tomáše Haišmana (1988).

¹⁷¹ Podle této zprávy v Brzotíně v roce 2004 žilo 493 Romů, a tvořili 39,8 % místního obyvatelstva. Z hlediska poměru k počtu místních obyvatel je pak dle Atlasu místní romská populace v rámci okresu dvanáctou největší (Atlas 2004: 15-20).

V této části práce se soustřeďuji na rekonstrukci historie Romů v Brzotíně přibližně od dob první Československé republiky do počátku sedmdesátých let 20. století, což jsou mezníky rámuující období přesunů místní romské osady po katastru obce. V jednotlivých chronologicky řazených kapitolách tedy sleduji za základě písemných pramenů, narativů pamětníků a sekundární literatury okolnosti a vývoj „kauzy stěhování“ místní romské osady mezi lety 1933-1971, ke kterému měla být dle kroniky „zlikvidována.“¹⁷² V další kapitole ukazují, jak téma (vy)stěhování osady rezonuje v narativech pamětníků nejen na úrovni líčených epizod ze života místních Romů a popisů života v osadě, ale i na úrovni narativní struktury shromážděných svědectví a také na úrovni jazykových prostředků, které místní pamětníci při označování svých přesunů po katastru vesnice používají. Závěrem se vracím ke starší interpretaci „kauzy brzotínské osady“ navrženou legálním historikem Vladimírem Gecelovským, který ji podrobně zrekonstruoval pro roky 1933-1937, a navrhuji na základě shromážděných informací osvětlujících vývoj po roce 1937 další možné způsoby interpretace popsaného vývoje „stěhování Romů“ po obci v kontextu vývoje politiky vůči Romům na území Československa.

Díky několika existujícím historickým studiím, které se historie Romů v Brzotíně v různých obdobích dotýkají (Gecelovský 1990, Nečas 1980, Labanc 1993), bylo možné tuto kapitolu vystavět jako příklad syntézy sekundárních zdrojů a primárních pramenů jak písemné, tak i ústní povahy. Uvedené sekundární zdroje se Romům v Brzotíně věnují s různou podrobností: Nečasova studie prezentuje sumární výsledky „soupisu cikánů“ z roku 1924 pro oblast Gemeru a vzhledem k dobové velikosti místní romské populace na několika místech Brzotín explicitně jmenuje. Labancova stručná studie představuje historii Brzotína od roku 1243 do roku 1993, místním Romům je v celé studii věnována jedna stručná kapitola, ve které István Labanc uvádí některé základní údaje o vývoji počtu Romů v obci a zmiňuje i vystěhování osady, dále se ovšem věnuje spíše povrchnímu popisu místní romské

¹⁷² Obecní kronika Brzotín, s. 239.

hudební tradice. Vladimír Gecelovský se v souboru několika studií věnoval výzkumu postavení Romů na Gemeru a jejich diskriminace na základě rešerší, zejména dokumentů okresního soudu v Rožňavě od 19. století do roku 1945. V rámci svého výzkumu shromáždil dokumenty vztahující se i ke správní kauze, která vznikla v důsledku vystěhování brzotínských Romů na hranici katastru obce, a podrobnější popis jejího vývoje mezi lety 1933-1937 zařadil i do své regionální studie. Písemné prameny shromážděné během kolektivního výzkumu realizovaného v roce 2010 se vztahují k válečnému období (ve vztahu k Romům pak k řešení tyfové epidemie, která v místní osadě v roce 1944 vypukla) a poválečnému vývoji v obci přibližně do konce padesátých let. Podrobnější rešerše ve spisech místního národního výboru v Brzotíně i okresního národního výboru v Rožňavě uložených v ŠA Košice – pobočka Rožňava, která by byla pro podrobnější rekonstrukci vývoje historie Romů v obci stěžejní, nebyla možná vzhledem k dosavadní nezpracovanosti těchto fondů. Důležitým zdrojem pro rekonstrukci poválečného vývoje v obci je i kronika obce Brzotín, která se však tématu vývoje situace místních Romů věnuje spíše okrajově.¹⁷³

Orálně historické prameny (tedy rozhovory s celkem osmi romskými rodáky z Brzotína zaznamenanými v Brzotíně a v Brně) hrály při rekonstrukci vývoje historie Romů v obci v daných letech několik významných rolí.¹⁷⁴ Využity byly nejen pro

¹⁷³ Kronika zachycující poválečný vývoj v obci byla vedena od roku 1953. Kronikář uvádí, že v předchozích letech nebyla kronika vedena vůbec. Historii obce do roku 1945 zpracoval pomocí souhrnného zápisu, od roku 1945 jsou v kronice vedeny zápisy k jednotlivým rokům (pro roky 1945-1952 tedy zpětně), a zachycují vývoj v obci od roku 1945 do roku 1973. Vývoj po roce 1973 (do roku 1993) kronika opět uvádí pomocí jednotného zřejmě zpětně zpracovaného zápisu. Informace týkající se Romů („cigánov“) kronika zachycuje k rokům 1952, 1957, 1973, kromě toho mezi lety 1959-1973 víceméně pravidelně uvádí informace o poměru romských a neromských dětí zapsaných do místní školy, jen výjimečně se ve vztahu k Romům zmiňuje o jiném tématu.

¹⁷⁴ Jsem si vědoma přínosu, jaké by mělo nahrávání svědectví místních pamětníků z řad majority, dosud jsem ovšem žádné rozhovory s touto skupinou pamětníků nerealizovala, a představují důležitou část dalšího výzkumu. V částech, kde se pokouším o přiblížení pohledu místní majority na sledované události, tak čerpám především ze zápisů v kronice a ze zasedání místních správních orgánů s vědomím toho, že náhled, který z této rekonstrukce vyplývá, nemusel být sdílen všemi členy místní majority.

ilustraci či podrobnější dokreslení situace zachycené v jiných pramenech (například předválečný život a interetnické vztahy v obci), ale i pro rekonstrukci událostí, které písemné prameny nezachycují nebo je zachycují pouze torzovitě (vývoj kauzy stěhování osady po roce 1937 včetně okolností přestěhování zpět do obce na konci padesátých let) a pro zprostředkování náhledu na popisované události z pohledu (vybraných) místních Romů. Případovou studii historie brzotínské romské osady zde tedy prezentuji jako materiál, na kterém budu sledovat možnosti práce s různými prameny s důrazem na analýzu možností využití orální historie při rekonstrukci regionálních dějin určité romské komunity ve vesnickém prostředí Slovenska. Zároveň poukážu na význam, který má pro sledování poválečných migrací Romů do českých zemí seznámení s historií a vývojem v původní lokalitě, ze které tato migrace vyšla.

4.1.1 Vývoj před rokem 1938 a vystěhování místní romské osady mimo intravilán obce

Ze shromážděných historických studií, věnovaných jak regionu Gemeru, tak i přímo Brzotínu, vyplývá, že romská populace v Brzotíně byla jednou z početnějších z celého regionu během celého 20. století. Místní historik István Labanc uvádí (ovšem bez odkazu ke konkrétnímu prameni), že v roce 1890 žilo v Brzotíně 40 Romů a na přelomu století 100 (Labanc 1993: 23). Evidence „československých Cikánů podle domovské příslušnosti“, na Slovensku realizovaná v roce 1924, jejíž výsledky pro region Gemeru podrobně zpracoval Ctibor Nečas, zachytila v Brzotíně již 130 osob označených za „Cikány“. V porovnání s výsledky v celém regionu byla tato komunita desátá největší (Nečas 1980: 166). Jak vyplývá z Labancova textu, žili Romové v Brzotíně v této době koncentrovaně na jednom místě, což potvrzují i výpovědi pamětníků (nejstarší z nich byl narozený v roce 1934). Jeden z nich také toto místo v rámci obce na společné procházce blíže lokalizoval: šlo o prostor na východním okraji dnešní obce, u cesty vedoucí k tehdejšímu nádraží. Na místě bývalé osady se v současné době rozkládá menší louka, oddělující krajní domy brzotínské obce od hlavní silnice vedoucí z Rožňavy směrem na Plešivec a Rimavskou Sobotu. Pamětník

zdůrazňoval, že ve dvacátých a třicátých letech ležela místní romská osada v bezprostřední blízkosti obce.

Výše citovaný Nečasův text poskytuje stručný přehled obživných aktivit místních Romů, jak je soupis v roce 1924 zachytil. I ve své stručnosti zapadá dobře do toho, co je známé o obživných aktivitách usedlých Romů, vytvářejících základ v literatuře popsaného symbiotického vztahu Romů a místní majoritní populace na předválečném Slovensku (srov. Hübschmannová 1998). Stručný přehled z prvorepublikového soupisu i konkrétní podobu těchto vztahů s majoritou podrobněji doplňuje svědectví navštívených pamětníků, kteří byli i za tímto účelem cíleně dotazováni na způsob obživy jejich rodičů či prarodičů, nebo povzbuzeni o další rozvinutí při spontánní zmínce o tomto tématu. Ti zmiňují, že v Brzotíně fungovalo několik místně proslavených kapel, většina místních Romů (zřejmě až na výjimky včetně těchto hudebníků) se však živila manuální prací (například práce v kamenolomech, při žních atp.)¹⁷⁵ a výpomocí u místních bohatých majoritních obyvatel, jak v přímo v obci, tak i v okolí, včetně Rožňavy. Kromě práce zemědělských nádeníků se živil i další výpomocí v domácnostech (štípání dříví, vymazávání pecí; babička jedné z pamětnic též sloužila v několika rožňavských židovských domácnostech) a poskytování dalších služeb (otec jednoho z pamětníků fungoval pro místní Romy i Neromy jako holič, Romové dodávali místní šlechtě vlastnoručně nachytané raky atp.).¹⁷⁶ Mezi další zdroje obživy patřila i drobná řemesla – jako například výroba kartáčů, nepálených cihel pro vlastní potřebu i pro potřebu místní majority a výroba objektů z proutí (zejména košů apod., jedna z pamětnic však zmiňuje i výrobce proutěného nábytku, její vzpomínka na něj však spadá již do poválečného období).¹⁷⁷ Tyto výrobky místní Romové chodili prodávat

¹⁷⁵ O způsobu najímání „cikánských part“ na práci v kamenolomech viz Prasličková 1984.

¹⁷⁶ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

¹⁷⁷ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

přímo v obci i po okolí. V Brzotíně byla zejména rozšířená výroba rohožek z kukuřičného šustí – na tento fakt upozorňuje Mertuš (1970), ale význam tohoto řemesla svým způsobem mohou naznačovat i rozhovory s pamětníky:¹⁷⁸ několik z nich do svého narativu spontánně zařadilo delší pasáž věnovanou i popisu způsobu, jakým se šustí a rohožky zpracovávaly.¹⁷⁹ Vyprávění pamětníků též potvrzuje výsledky dobových statistik s ohledem na časté kombinování různých způsobů obživy.

Zásadním zlomem v předválečné historii Romů v Brzotíně – nejen s ohledem na existující kusé popisy publikované neromskými historiky (Labanc 1993, Gecelovský 1990), ale i soudě podle způsobu, jak o události vyprávěli starší pamětníci – představuje rok 1933, kdy se místní úřad rozhodl jejich osadu

¹⁷⁸ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, a rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

¹⁷⁹ Tento fakt by bylo možné též připsat vlivu předchozích etnografických výzkumů v regionu. Brzotín byl například jednou z obcí, kde realizoval svůj výzkum tým Emílie Horváthové v průběhu padesátých let, který se též zaměřoval na dokumentaci Romů provozovaných řemesel. Později publikovaná monografie (Horváthová 1964), představující zásadní výstup tohoto v poválečném Československu vůbec prvního kolektivního výzkumu zaměřeného na Romů, dodnes představuje jednu ze základních publikací k historii a etnografii slovenských Romů. Na jedné ze zařazených ilustrací, pořizovaných zřejmě přímo v terénu malířkou Mílou Doležalovou, je i náčrtek rámu na výrobu rohožek zachycený právě v Brzotíně (Horváthová 1964: 205; v knize bylo použito i několik dalších obrázků z Brzotína). O případném významu tohoto řemesla pro brzotínské Romy se ovšem Emília Horváthová nezmiňuje (v etnografické části publikace uplatňuje ryze deskriptivní pohled, shromážděné informace nijak neumísťuje do lokálního kontextu, nad rámec identifikace, kterou obec kdy její tým navštívil). Ani jeden z nejstrašších navštívených pamětníků (*1934, *1939) ovšem realizaci tohoto výzkumu nezaznamenal, lze předpokládat, že jako velmi mladí chlapci/muži ani nebyli mezi primárně oslovovanými informátory. Z jejich migračních narativů také vyplývá, že právě v této době (dle údajů uvedených v publikaci navštěvovali výzkumníci Brzotín opakovaně mezi lety 1954-1958) se jejich rodiny pohybovaly mezi Brzotínem a českými zeměmi, takže je návštěva výzkumného týmu Emílie Horváthové mohla zcela minout (i perspektivu soudobého dění v navštívených obcích etnografické zaměření publikace zcela pomíjí). Ze shromážděné literatury vyplývá, že v Brzotíně probíhal v následujících letech minimálně ještě jeden další etnografický výzkum, který zde realizoval Mertuš (1970) na konci šedesátých let.

vystěhovat mimo intravilán obce. Ke konkrétním důvodům tohoto rozhodnutí se vyjadřují oba historici jen na obecné úrovni – István Labanc uvádí, že původní umístění znemožňovalo další rozšiřování početně rychle se rozrůstající osady (1993: 23), Vladimír Gecelovský bez odkazu na konkrétní prameny odkazuje na obecnou „vzrůstající netrpělivost majoritních obyvatel s kriminalitou páchanou Romy“, kterou zdůvodňuje i další jím zaznamenané přesuny osad (nebo pokusy o ně) mimo intravilány konkrétních gemerských obcí ve třicátých letech 20. století (1990: 82-88). Konkrétní důvody tohoto vystěhování neuváděli ani nejstarší pamětníci (*1934, *1939) – oba se narodili teprve po té, co byla osada mimo obec vystěhována a přestože je evidentní, že se o vystěhování v jejich rodinách mluvilo, o důvodech mluvili jen velmi neurčitě („Maďaři byli děsně zlí“;¹⁸⁰ „Já nevím, z jakého důvodu jich vystěhovali tam, na to místo – protože tam se nedalo orat, nemohli použít to místo, [...] proto jich tam dali“¹⁸¹).

Autoři popisující situaci Romů na Slovensku před druhou světovou válkou obecně mluví o výrazném socioekonomickém propadu velké části tehdejších romských komunit v tomto období a jako paralelní související projev zmiňují zvýšené inter-etnické napětí.¹⁸² Dokumentace shromážděná Vladimírem Gecelovským pro oblast Gemeru, ale i dalšími badateli pro jiná Slovenská území (například Jurová 2002: 26, Jurová 2003: 4) naznačuje, že rozhodnutí o přestěhování romských osad stranou od obce, ve kterých původně vznikly, mohlo být jedním z běžnějších nástrojů, které místní úřady na Slovensku v této době využívaly jako způsob řešení problému místních „cikánských“ koncentrací. Vladimír Gecelovský sledující Gemer v širší historické perspektivě pak ukazuje, že takové

¹⁸⁰ „Ungri but bibacht esle.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

¹⁸¹ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

¹⁸² Viz nedávné shrnutí situace, jak jej na základě sekundární literatury podává David Scheffel (2009: 182-189), který navíc zdůrazňuje prohlubující se závislost Romů na existujícím sociálním systému a charitě.

jednání zde mělo i svou regionální historii.¹⁸³ Vystěhování romských osad mimo intravilány obcí je dosud v literatuře zejména zdůrazňováno v kontextu druhé světové války, kdy se na nařízení o vystěhování osad (vydané v roce 1941 a zopakované v roce 1943) poukazuje jako na jeden z dobových proti-romských postupů se zásadním dopadem na situaci dotčených lokálních romských komunit (Hübschmannová 2005: 87-96, Jurová 2002: 27-29). Genezí toho opatření se dosud nikdo podrobně nezabýval. S ohledem na zdokumentovanou historii této praxe i v předválečných letech lze na tato nařízení nahlížet jako na normativní ukotvení dříve používaných postupů (Sadílková, v přípravě).

Romská osada v Brzotíně byla v roce 1933 přestěhována několik kilometrů za vesnici, na severovýchodní hranici katastru obce, vedle (dodnes pouze prašné) cesty spojující Brzotín se sousední vesnicí Rudná. István Labanc uvádí, že původní osada na okraji Brzotína zmizela během jednoho roku (1993: 23). Její přemístění ovšem vzbudilo ostrou reakci na straně sousedících obcí a vznikl tak několikaletý administrativní spor, do kterého se zapojili i samotní Romové z Brzotína. Tento spor zdokumentoval Vladimír Gecelovský, který jej sledoval až do roku 1937, kdy tehdejší Krajský úřad rozhodl o nutnosti dovolit brzotínským Romům přesídlit zpět do intravilánu obce (Gecelovský 1990: 83-86).¹⁸⁴ Písemné prameny, se kterými Vladimír Gecelovský pracoval (diskriminaci Romů na Gemeru sledoval i v celém

¹⁸³ Nejstarší případ vystěhování romské koncentrace v regionu, který se podařilo Gecelovskému doložit pochází z Rožňavy z roku 1808-1809 (Gecelovský 1990: 62).

¹⁸⁴ Vladimír Gecelovský (1990: 83-86) zdokumentoval vývoj sporu takto: Obrana sousedních obcí vedená obcí Rudná, které se přesun Romů z Brzotína bezprostředně dotýkal, zahrnovala vedle vyvíjení politického tlaku i jeden ryze praktický krok: obec Rudná odkoupila v Brzotíně soukromý pozemek, který Romům z Brzotína poskytla do „věčného“ pronájmu. V roce 1935 brzotínští Romové požádali svou obec o vydání stavebních povolení a přestěhování do obce, což místní úřad zamítl. (V archivních fondech se dochovala i konkrétní žádost brzotínských Romů, ze které Gecelovský obsáhle cituje - 1990: 135). Tím se započal správní spor, jenž od okresního soudu, rozhodnuvšího v roce 1935 ve prospěch brzotínských Romů, doputoval až ke Krajskému úřadu, který v roce 1937 výrok okresního soudu potvrdil.

následujícím válečném období), mu evidentně neumožnily sledovat další místní vývoj a v kontextu jeho přehledu obdobných případů přesídlení ten brzotínský vystupuje jako příklad sporu vyřešeného ve prospěch, jak autor zdůrazňuje, jinak zásadně diskriminované menšiny.

Vladimír Gecelovský popsanou správní kauzu rekonstruoval pouze na základě dokumentů vzniklých během jejího řešení, umožňujících její sledování do roku 1937. V současné době se již na místě přestěhované osady nenachází nic, co by o její dřívější přítomnosti svědčilo, což může evokovat dojem, že nařízení nejvyššího správního úřadu bylo učiněno za dost. Písemné prameny z doby mezi roky 1933-1970 shromážděné v rámci vlastního výzkumu – tedy zejména záznamy v kronice a zápisy ze zasedání rady a pléna místního národního výboru – jasně signalizují, že Romové v obci v této době bydleli dále soustředěně na jednom místě (v roce 1955 například zápis ze zasedání pléna místního národního výboru uvádí plán „vykolíkovat cestu do osady“,¹⁸⁵ kronika nakonec uvádí i informaci o samotné „likvidaci osady“¹⁸⁶), nicméně žádný z těchto pramenů nedovoluje určit konkrétní lokalizaci této osady a tedy ani její případné ztotožnění s osadou vybudovanou za obcí v roce 1933-1934. Právě takové ztotožnění ale umožňují shromážděné narativy pamětníků, které poukazují na kontinuitu života v této izolované osadě a jasně tak potvrzují, že navzdory rozhodnutí nejvyššího správního úřadu z roku 1937 k přestěhování brzotínských Romů zpět do obce v předválečné době nedošlo. Během druhé světové války spadal Brzotín pod maďarskou správu (patřil mezi území zabrané na základě vídeňské arbitráže) a o přesídlení do obce začali místní Romové znovu výrazněji usilovat až v padesátých letech.

¹⁸⁵ ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice pléna MNV Brzotín z 13.5.1955.

¹⁸⁶ Obecní kronika Brzotín, s. 239.

4.1.2 Válečné události v kontextu možných dopadů na poválečnou migraci Romů z Brzotína do českých zemí

Podrobnější rekonstrukce průběhu druhé světové války v obci je cenným dokumentačním materiálem, vzhledem k dosavadnímu stavu bádání v rámci tématu dopadů událostí druhé světové války a dobových proti-romských nařízeních na slovenských územích pod maďarskou správou. Má však i svůj význam pro popis situace, v níž se místní Romové nacházeli v době zahájení poválečného migračního pohybu do českých zemí z této lokality.

Základní studie o proti-romských opatřeních zavedených na slovenských územích zabraných mezi lety 1938-1939 Maďarskem je založená především na archivním výzkumu (viz Nečas 1994a). Osudem Romů v Maďarsku se podrobněji zabývala Katalin Katz, která upozorňuje, že se v Maďarsku dochovala jen velmi skromná písemná dokumentace relevantní pro popisované téma, a proto svojí studii musela do značné míry založit právě na výpovědích pamětníků (2006: 47-8). Katalin Katz také upozorňuje na obtíže, se kterými se při shromažďování těchto svědectví setkala – například zařazování mužů do pracovních jednotek v rámci armádních odvodů není pamětníky nahlíženo jako součást jejich válečného pronásledování (jako je tomu třeba v případě židovských přeživších), a proto je primárně do svých narativů jako související téma ani nezařazovali. Katalin Katz na ně jako na důležité téma narazila víceméně náhodou, díky svědectví jejich manželek (2006: 55).

Výzkum válečného osudu Romů na Slovensku včetně území zabraných Maďarskem založený na pořizování nahrávek výpovědí pamětníků má na území bývalého Československa dnes již svou poměrně dlouhou tradici.¹⁸⁷ Existuje celá řada publikovaných sborníků, studií a jednotlivých čísel různých časopisů, které vzpomínky pamětníků prezentují, i audio/video archivů různých institucí v Česku i

¹⁸⁷ Výzkumu osudu Romů na Slovensku za druhé světové války, založeným na analýze písemných pramenů pocházejících z centrální i regionální provenience se od sedmdesátých let 20. století věnoval Ctibor Nečas, první monografii k tématu vydal v roce 1981 (k dobovému přijetí Nečasovy práce viz Mann 2013).

na Slovensku, které se v posledních minimálně dvaceti letech věnovaly buď přímo shromažďování vzpomínek pamětníků, nebo alespoň jejich archivování a zpřístupňování pro veřejnost.¹⁸⁸ Tímto způsobem byly zaznamenány i vzpomínky několika Romů z oblastí Slovenska okupovaných Maďarskem, vzhledem k jejich velké roztržitosti však dosud nebyly intenzivněji zkoumány jako celek (viz například výpovědi pamětníků v těchto výběrech: Vagačová a Fotta 2006; Fedič 2001; Tancoš a Lužica 2002; Kramářová a kol. 2005). Pokusem o takové zpracování bylo zařazení oddílu věnovanému osudu Romů na okupovaných územích do dosud nejobsáhlejšího a precizně rozpracovaného přehledu, který publikovala Milena Hübschmannová (2005). Jde o výbor z narativů pamětníků pokrývající celé období druhé světové války, strukturovaný chronologicko-tematicky na základě dlouhodobě zpřesňované znalosti toho, jak a o čem romští pamětníci války ze Slovenska vyprávějí. Dosud však byl publikován jen první díl tohoto rozsáhlého díla, z informací o druhém, dosud nevydaném dílu, kam bylo téma osudu Romů na územích zabraných Maďarskem zařazeno, není jasné, z jakých lokalit pocházejí pamětníci, se kterými Milena Hübschmannová pracovala, kromě těch zařazených do pododdílu Slatina.

Informace o průběhu druhé světové války spontánně i cíleněji shromažďované během výzkumu mezi brzotínskými romskými pamětníky dovolují udělat si základní přehled o významných momentech a událostech této doby tak, jak ji vnímají romští pamětníci.¹⁸⁹ Nebyly však cíleně doplňovány a ověřovány dalším výzkumem, ani v archivech, ani například mezi místními majoritními pamětníky, neboť takové zaměření by významně přesáhlo původní výzkumný záměr. Mezi události, které pamětníci zmiňují, patří v první řadě odvody mužů do armády (z výpovědí vyplývá,

¹⁸⁸ Pro jeden ze starších přehledů viz například výběrovou bibliografii - Vagačová a Fotta 2006: 171-173.

¹⁸⁹ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně; rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně; rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně. Všechny vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

že šlo o regulérní povolávání mladých mužů – branců) a na nucené práce (v případě mužů starších). Někteří z odvedených mužů v boji padli, většina byla internována v zajateckých táborech na východní i západní frontě – přítomnost Romů jako členů maďarské armády (a zajatců) na obou těchto frontách potvrzuje i Katalin Katz (2006: 51-55). Účast Romů v maďarské armádě je fenoménem, který válečnou zkušenost těchto Romů výrazně odlišuje od válečné zkušenosti Romů žijících v době druhé světové války na území slovenského státu (do armádních bojových jednotek jich byla odvedena jen část – viz Hübschmannová 2005: 197-208), a zároveň momentem, který v přehledech osudů Romů na územích zabraných Maďarskem nebývá příliš zdůrazňován, na rozdíl od deportací do sběrných a koncentračních táborů, kterým se ale naopak brzoťínští Romové zcela vyhnuli (viz Nečas 1994a). Mezi vzpomínky brzoťínských Romů, které jejich válečnou zkušenost přibližují zkušenosti zaznamenané i v jiných částech Slovenska, je účast několika místních Romů v partyzánském hnutí a dále zmínky o pracovním i sexuálním zneužívání romských žen – v brzoťínském případě nejen ze strany ruských vojáků v době osvobození (zůstává otázkou, zda se podobných činů dopouštěli i vojáci rumunské armády, která jako osvobozující dorazila do Brzoťína jako první), ale dle výpovědi pamětníků i ze strany vojáků německých v době, kdy v Brzoťíně jednotky německé armády přebývaly – a dále vzpomínky na skrývání v okolních lesích a domech v době průchodu fronty, zde na začátku roku 1945. Samostatnou kapitolou je pak líčení vypuknutí tyfové epidemie v místní romské osadě (kterou dokládají i písemné materiály uložené ve fondech archivu v Rožňavě),¹⁹⁰ v jejímž důsledku byla osada uzavřena a byl nad ní zaveden přísný dohled, včetně trestů při jejím nedovoleném opuštění. Narozdíl od toho, co je známo o vývoji v jiných částech slovenských území spadající pod maďarskou správu, nikdo z pamětníků nezmínil zvláštní opatření k číslování domů a sestavování seznamů jejich romských obyvatel (realizace takového opatření však nebyla jinak ověřována), a jak již bylo řečeno, z Brzoťína také nebyl nikdo z Romů zavlčen do žádného ze sběrných/koncentračních táborů (srov. Nečas 1994a, Katz 2006).

¹⁹⁰ ŠA Košice – pobočka Rožňava, Fond Obvodný notárský úrad 1939-1945, inv. č. 6, šk. č. 1; inv. č. 7, šk. č. 1; inv. č. 11, šk. č. 1.

Z hlediska tématu poválečných migrací a způsobu, jakým se do migrace zapojili místní Romové, je především důležité konstatovat, že do té míry, do jaké lze soudit ze shromážděných narativů, v Brzotíně během druhé světové války nedošlo k (dalšímu) zásadnímu vyostření vztahu mezi místními Romy a majoritou. Důležitým rysem vzpomínání místních romských pamětníků na události druhé světové války je například jisté odlišování místních Neromů od ostatních pachatelů různých křivd a zločinů (maďarští četníci, němečtí a ruští vojáci), respektive občasné zdůraznění sdíleného osudu s místními Neromy. Výpovědi některých pamětníků též ukazují, že se i během války mohli alespoň někteří místní Romové částečně spolehnout na dříve existující solidární vztahy s Neromy, do té míry, do jaké si v době obecného nedostatku mohli místní statkáři dovolit „svoje“ Romy podporovat.¹⁹¹ Jakkoli svědectví několika pamětníků nemusí plně vypovídat o skutečné intenzitě a kvalitě vztahů mezi (všemi) místními Romy a „gadži“, domnívám se, že je důležitým svědectvím o vnímání zdejších interetnických vztahů jako (po vystěhování osady mimo obec) dále zásadně nezhoršených v důsledku války.¹⁹² Jakkoli bylo tedy válečné období i pro Romy v Brzotíně obdobím utrpení, nezdá se, že by mělo zásadnější vliv na jejich poválečnou migraci do českých zemí jako jeden z faktorů vyvolávající migraci tak, jak je to známo například z popisu poválečné migrace Romů z některých východoslovenských obcí, kde došlo v důsledku účasti (části)

¹⁹¹ Pamětník SB tak například vypráví o neromských „kamarádkách“ svojí matky, které jejich rodině nosily jídlo v době, kdy Romové z osady nesměli kvůli tyfové karanténě vůbec vycházet. Vzpomínal také na úkryt, které část z Romů z osady našla ve sklepích jednoho z místních velkostatkářů v době průchodu fronty. Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

¹⁹² Lze také předpokládat, že na obecné úrovni některé válečné události naopak mohly posilovat povědomí o určitém sdílení neblahého osudu, zejména tedy ty, které na místní lidi dopadaly stejně bez rozdílu etnika – jako byly například odvody mužů do maďarské armády a případně i pozdější komplikovanost veřejného připomínání jejich osudu v poválečné době (místním mužům, kteří v boji padli, byl v roce 1993 v obci odhalen památník, na němž jsou uvedena i jména obou padlých Romů). Podobně pak do jisté míry mohla působit i těsně poválečná protimaďarská kampaň – například do poválečného procesu reslovakizace byli nuceně zapojeni jak místní Neromové, tak i Romové (ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond ONV Rožňava 1946-48).

místních Neromů na realizaci zvláště drastických protiromských nařízení k zásadnímu rozvrácení dříve existujícího symbiotického vztahu mezi zdejšími romskými a neromskými obyvateli (Hübschmannová 2005: 87-96, 1993: 30).¹⁹³ V kontrastu k takovým situacím je naopak možné právě fakt, že v Brzotíně v důsledku války k dalšímu zhoršení vztahu s místní majoritou nedošlo, interpretovat jako jeden z důvodů, proč se určitá část z místních Romů participujících na poválečné migraci do českých zemí zpět do Brzotína vrátila, respektive vracela (opakovaně se ze svých pobytů v českých zemí například do Brzotína vracela právě rodina pamětníka SB, s výjimkou jeho starší sestry, která se naopak provdala do rodiny, která do českých zemí odešla nejpozději v roce 1947 a zůstala zde žít trvale).

4.1.3 Vývoj v Brzotíně po roce 1945 a obnovení úsilí místních Romů o přesídlení do intravilánu obce

Poválečnou situaci v Brzotíně poměrně významně ovlivnily populační přesuny, které se na území Československa začaly odehrávat v souvislosti s postupem proti Němcům a Maďarům jako zrádcům československého státu, v rámci paralelně vznikajícího plánu na jejich přesídlení či „vysídlení“ a přerozdělení opuštěné a

¹⁹³ Viz například popis migrace Romů z Šarišských Sokolovců/Tolčemeše (okr. Prešov) do Rokycan, kde bylo stěžejním momentem rozvrácení existujících vztahů násilné vystěhování místních Romů mimo obec (rekonstrukce migrace do Rokycan viz Šebová 2006; narativy pamětníků z Šarišských Sokolovců viz Kramářová a kol. 2005: 30-37, Giňa a kol. 2013: 122-147). Zajímavý případ souvislosti poválečné migrace s průběhem druhé světové války představuje výpověď pamětnice z Dlhého nad Cirochou (okr. Humenné): nejenže zde došlo k zásadnímu rozvrácení vzájemných vztahů s Neromy v důsledku podílu místních Neromů na deportaci celé zdejší romské komunity do tzv. zajišťovacího tábora v Dubnici nad Váhom v roce 1944 (který byl prvním internačním táborem pro celé romské rodiny na území Slovenska a jeho otevření je historiky vykládáno jako předzvěst realizace plánu na zničení místní romské populace v intencích „konečného řešení cikánské otázky“ realizovaného v Německu – viz Nečas 1994a), ale migraci z těchto obcí (v tomto případě do Prahy) inicioval jeden z místních Romů jako veterán Svobodovy armády, se kterou do Prahy na konci druhé světové války došel (Sadílková, Surmajová 2015).

zkonfiskované půdy. Jeden z romských pamětníků uvedl, že určitá část místních velkostatkářů Brzotín opustila již během války, někteří z nich byli odvedeni vojáky osvobozující armády.¹⁹⁴ V rámci kampaně nuceného přesídlení Maďarů z jižních částí Slovenska do českých zemí bylo také z Brzotína vysídleno dalších 12 maďarských rodin, většina původních obyvatel však v obci zůstala žít dále (Labanc 1993: 123; k tématu násilných populačních přesunů v poválečném Československu viz například Arburg 2003, k tématu vývoje postavení Maďarů v poválečných letech viz například Šutaj 2012). Půda, k jejíž konfiskaci v Brzotíně došlo, byla nabídnuta několika rodinám nových osídlenců, kteří sem přišli ze severu gemerského regionu, ti ji však celkem záhy opustili.¹⁹⁵ Právě část této půdy byla později rozparcelována na stavební pozemky, postupně zastavěné při výstavbě tzv. „nové čtvrti“, na které participovali již i místní Romové.

Podle rozhovorů s romskými brzotínskými rodáky nepřinesly první poválečné roky pro Romy v obci žádnou radikální změnu ať už v postavení místní romské osady a jejích obyvatel nebo s ohledem na neexistující infrastrukturu. Každodenní život se více méně vrátil do svých předválečných kolejí: Romové tedy dále žili v odsunutě osadě a na živobytí si vydělávali nabízením různých služeb okolní majoritní populaci ve vesnici i v širším okolí/regionu. Struktura poválečných obživných aktivit zřejmě do jisté míry kopírovala předválečnou situaci. Kromě práce stavebních dělníků a výpomoci v zemědělství se dále místní Romové živili i prodejem svých řemeslných výrobků a také hudbou. S tím, jak byly na Slovensku propagované pracovní příležitosti v českých zemích a jak mezi místními Romy rostla zkušenost s prací a životem v českých zemích, se postupně začali zapojovat do pracovní migrace do českých zemí. Zatímco určitá část brzotínských romských rodin se do českých zemí v následujících desetiletích přestěhovala natrvalo,

¹⁹⁴ Místní kronika k tématu poznamenává pouze následující: „Živel, ktorý držel s fašistami, sa odsťahoval s ustupujúcimi jednotkami nemeckými.“ Obecní kronika Brzotín, 1945, s. 67.

¹⁹⁵ Obecní kronika Brzotín, 1945, s. 68-69.

charakteristickým rysem migračního chování jiných rodin byla remigrace zpět na Slovensko.¹⁹⁶

Současně začali Romové v Brzotíně nejpozději od počátku padesátých let vyvíjet tlak na místní správní úřad, aby jim byla povolena výstavba nových domů v intravilánu obce. Vznik tohoto tlaku svědčí o stabilním úsilí místních Romů vymanit se z izolace od obce vzdálené osady, které se ovšem setkalo s jistou opozicí u místních majoritních obyvatel, respektive jejich zástupců na tehdejšími místním národním výboru. Vývoj tohoto sporu v průběhu padesátých let výmluvně shrnuje zápis v místní kronice k roku 1957: „Občania cigánskeho pôvodu sa už davnejšie dožadujú stavebných parciel. Členovia MNV zaujímajú k tomuto rôznorodé stanovisko.“¹⁹⁷

Dostupné zápisy rady a pléna MNV dokládají pouze dvě jednání o přidělování stavebních parcel pro Romy. V roce 1953 Rada MNV hromadnou žádost o vydání stavebního povolení pro výstavbu v obci „pre cigánov“ rázně zamítla – mimo jiné s odvoláním na špatnou zkušenost s dřívějším přesídlením jedné z místních rodin do obce (ze zápisu bohužel není možné určit, kdy k přesídlení mohlo dojít, uvedená rodina byla zřejmě první, která se do obce v poválečné době – na dalších několik let – přestěhovala).¹⁹⁸ Z odůvodnění tohoto rozhodnutí vyplývá,

¹⁹⁶ K vývoji ve zdrojové slovenské lokalitě, zatímco z ní probíhala migrace do českých zemí, s výjimkou Willa Guye (1977) nikdo z předchozích badatelů žádné detailnější informace nepublikoval.

¹⁹⁷ Obecní kronika Brzotín, 1957, s. 116. Formulace „rôznorodé stanovisko“ nemusí být nutně eufemismem, ale může odrážet případný vývoj postojů k této otázce během padesátých let, ale i fakt, že Romové, dožadující se přestěhování do obce, měli mezi některými majoritními obyvateli i svoje zastánce – minimálně v osobě samotného kronikáře, Jána Bystrena. O něm se místní romští pamětníci zmiňují právě jako o člověku, který se o přesídlení Romů do intravilánu vesnice výrazně zasazoval. PB v rozhovoru s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

¹⁹⁸ Skutečnost, že ve vesnici již někdo z Romů žil před přelomem padesátých a šedesátých let, kdy se do obce přestěhovalo vícero romských rodin, potvrdil i jeden z pamětníků, který

že místní národní výbor ve věci stěhování Romů do intravilánu obce oponuje jistému tlaku okresního národního výboru, který zřejmě jedná v reakci na vyhlášku Ministerstva vnitra o „převýchově obyvatel cikánského původu“ z roku 1952.¹⁹⁹ V roce 1954 rada místního národního výboru reaguje vstřícněji a v reakci na výzvu z okresního národního výboru rozhoduje o pozvání jeho zástupců do Brzotína, „aby táto vec [pridelenie stavebného pozemku] mohla byť spoločne pripravená a aby mohlo byť osobám [cigánského pôvodu] vyhovené podľa ich dožadania“.²⁰⁰ Zápis v místní kronice však ukazuje, že ještě v roce 1957 k žádnému stěhování Romů zpět do obce nedošlo (viz výše), byť uvádí, že v tomto roce pro osm „občanov cigánského pôvodu“ nechala obec stavební parcely vyměřit. Ze zápisu ovšem vyplývá, že ani toto řešení není neproblematické, neboť rozparcelovaná půda „je v správě ŠM [štatne majetky], ktoré ju nechcú na stavebné parcele vypustiť“.²⁰¹

uvedl, že dotyčná rodina si ve vesnici postavila svůj dům, jeho velmi přibližnou dataci (cca kolem roku 1952) však nebylo možné blíže ověřit. Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

¹⁹⁹ „[...] Medzi žiadateľmi nieto ani jeden taký, ktorý by si zaslúžil stavebnú parcelu, lebo naše socialistické zriadenie využívajú, nepracujú riadne, teda sa práce vyhýbajú. Kradnú kde čo možu, nieto zaruka v tom, že by si stavebný materiál riadnou cestou zakúpili, ale by ho pokradli. [...] Okrem toho jmenovaní sú veľmi špinaví, nedodržiavajú ani troška zdravotné predpisy a predbezne ani nieto nádej podľa nášho náhľadu, aby sa prevychovali. Bolo by veľmi účelné, aby ONV sa postaral o cigánov tak, aby z 300 duší cigánského povodu, ktorí sa poväčšine práce vyhýbajú boli roztrasení po našej vlasti po dedinách kde cigánov nieto. Takto i keď by sa presťahovali zo starého miesta, zasa by sa stala nová kolonia cigánov na novom mieste, lebo s nimi nikto nechce bývať a majitelia nových domov radšej by odišli z miesta, ako by mali s nimi bývať. Teda by sa nedosiahlo žiaduceho výsledku. [...] Je zapotrebné, aby sa ONV postaral o prevýchovu cigánov v našej obci a potom po dosiahnutí výsledkov rada MNV zaujme iné stanovisko. Ano, naše ľudovodemokratické zriadenie sa všemožne stará o poriadných pracujucich, nemôžeme však pripustiť k tomu, aby sa naše zriadenie bolo využívané na úkor pracujucej triedy.“ ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice z rady MNV Brzotín z 13. 9. 1953.

²⁰⁰ ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice z rady MNV Brzotín z 12. 11. 1954.

²⁰¹ Obecní kronika Brzotín, 1957, s. 116.

Ještě komplikovanou cestu ke skutečnému odprodeji stavebních pozemků v obci, ale i zásadní změnu v situaci ve své výpovědi reflektuje pamětník VH:

„ Už jim [Romům] tady doma bylo dobře, v šedesátých letech už to tu bylo jiné. Romové už si všichni [...] postavili domy, ponakupovali si pozemky. Ale dřív jsi nemohl koupit nic, gádžové ti nic neprodali. Prostě ti to gádžové nedali. Dřív to patřilo [státním] majetkům, [...] ale od nich to převzalo družstvo a od družstva pak [obec], a všechno to pak prodali, Romům, kdo si chtěl pozemek koupit, tak mohl. Takhle jsme si koupili domy, *stavební pozemky*.“²⁰²

Stejně jako v případě vystěhování Romů z původní osady a dalšího vývoje po roce 1937, jsou i v tomto případě vzhledem k dosavadní nezpracovanosti relevantních archivních fondů jak na místní, tak i na okresní úrovni, pro rekonstrukci dalšího vývoje v obci klíčová právě svědectví navštívených pamětníků, jakkoli by je bylo potřeba dále ověřovat a uvedené údaje zpřesňovat. Jejich výpovědi o stěhování obce ukazují, že k první hromadnější romské výstavbě v obci došlo až na přelomu padesátých a šedesátých let, přičemž v této době se do vesnice nastěhovaly i rodiny dvou navštívených pamětníků. Oba pamětníci dataci svého vlastního přestěhování do obce odpočítávají na základě svého věku, respektive věku svých dětí: na základě takového výpočtu potom lze tvrdit, že pamětník JB se do obce stěhoval ještě se svými rodiči v roce 1961 a svůj vlastní dům si ve vesnici pořídil v roce 1973.²⁰³ VH začal v obci v roce 1960 již stavět samostatně, ale protože výstavba nového domu trvala déle, do vesnice se se svojí

²⁰² „Má ada khere lenge [le Romenge] lacho sa, adaj má ando šestdesať roki má máški sa. Má sa o Roma [...] epitinkerde khera, cinkerde thana. De ezelöt naši cind'al, na bikinde o gadže. O gadže na dine tuke oďa. Oda valamikor sa majetkakeró, [...] ale preko le line o JRD, paš o JRD mek kova, sa azutan bikinkerde, Romenge, ko kamel te cinel šaj cinde. Avka cind'am amen o khera, *a ház hely*.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Kurzivou uvádím promluvu vedenou v majoritním jazyce, v tomto případě v maďarštině (viz i dále).

²⁰³ Od roku 1955 figuruje jméno otce pamětníka JB v zápisech pléna místního národního výboru jako člena různých komisí a člověka pověřovaného organizováním různých stavebních brigád „u cigánov“. Dle vyjádření pamětníka JB byl jeho otec jako člen KSS vybrán i za jednoho ze zástupců místních Romů u místního národního výboru. Lze předpokládat, že právě on byl jeden z prvních, komu úřad výstavbu v obci povolil. Viz zápisy ze zasedání pléna MNV Brzotín, ŠA Košice - pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950-1976 (neinv.): zápisy k rokům 1955-1958.

rodinou přestěhoval až v roce 1965.²⁰⁴ Do procesu postupného stěhování do obce se promítla i existující sociální hierarchie a stratifikace místní romské populace, která byla velmi pravděpodobně i faktorem sledovaným z vnějšku - jak naznačuje zmínka o první romské rodině, které bylo dovoleno se do obce přestěhovat (viz výše), místní úřad zohledňoval hledisko jisté „zásluhovosti“, respektive „spořádanosti“ již při povolování vůbec prvního přesunu Romů z osady do vesnice a zřejmě při tom i setrval.²⁰⁵ Je velmi pravděpodobné, že ale fungovala také jako faktor vnitřní: rodiny s vyšším sociálním statutem a/nebo aspirující na lepší životní úroveň, mohly o možnost vystěhovat se z osady usilovat intenzivněji a také byly schopné rychleji shromáždit nutný finanční kapitál (jehož podmínkou ovšem byl i jistý kapitál sociální), ať už získáním dostatečně výnosné práce – například v českých zemích – nebo vyjednáváním s úřady o půjčce, případně kombinací obojího.

Jak dokládají výpovědi pamětníků i zápisy v místní kronice, stavební parcely si Romové od obce odkoupili, a domy si buď stavěli sami, nebo si je nechali stavět do Neromů. Při stavbě nových domů, respektive menších konstrukcí v okolí domu, někteří z nich používali i stavební materiál ze starých domů v osadě, pokud pro něj našli využití, takže k demolici některých těchto domků docházelo paralelně s novou výstavbou.²⁰⁶ Dva z pamětníků uvádějí, že za starý dům v osadě, případně za jeho

²⁰⁴ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

²⁰⁵ Upřednostňování „lepších“ rodin při postupné výstavbě potvrzuje i pamětník SB: „Začali hned, tím lepším dělníkům a tak dále, ty komunisti přidělovali parcelu. [...] Postupně to bourali, postupně odcházeli. Protože - nedali jim [to] všem na jednou, napřed, [...] dostali místo, parcelu, ty lepší lidi, který pracovali, jo, a tak dále, ne ty grázli, některý nedělali nebo tak, tak napřed ty dostávali a stavěli, a pak dostal druhý a zase stavěli jim.“ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁰⁶ Například pamětník VH uvádí, že materiál ze svého původního dom(k)u v osadě použil na stavbu chlívků pro prasata. Takový výrok je až symbolickým vyjádřením míry pokroku – tak, jak jej pamětníci líčí –, kterého po přestěhování do osady místní Romové dosáhli. Jak takové vyjádření zapadá do způsobu, jakým o přestěhování z osady do obce pamětníci

demolici, byli od obce vyplaceni, což naznačuje, že místní národní výbor zřejmě využil v určité fázi stěhování Romů do obce (respektive bourání již neobývaných domků v osadě patřícím těm, kteří se přestěhovali do českých zemí) dobových možností čerpání prostředků v rámci kampaně „likvidace cikánských osad“.²⁰⁷ Začlenění pod tuto kampaň naznačuje i formulace použitá v kronice - „osada bola zlikvidovaná v roku 1971“ - poukazující na organizované vystěhování a konečné jednorázové zrušení částečně již vylidněné osady.

SB: A oni pracovali, nanosili trámy, nanosili toto, postavili si barák a tak dále, jo, ty kotovice si vyráběli sami, a některý, co dostali půjčku už potom, tak si koupili baráček, jo, takový starý, opravovali, aj se zahrádkou. [...] Dostávali [za to] peníze. My jsme [je] taky dostali. My jsme bydleli už tady [v Brně], ale za ten byt, za ten domek,²⁰⁸ jsme taky dostali peníze.

LB: ehmm (nesouhlasně)

SB: No jo, matka dostala peníze, rodiče. Ba jo.

LB: No, o tom nevím.

SB: Dali to, jo, peníze, byt byl..., domek byl na zbourání, zbourali to, všechno, [...] tam už není nic, absolutně nic.²⁰⁹

mluví v rámci budování vyprávění svého životního příběhu právě jako „narativu o pokroku“ a vybědnutí z bída, respektive překonání zaostalosti, ukážu níže. Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁰⁷ Podobné využití finančních prostředků uvolňovaných státem v rámci kampaně „likvidace cikánských osad“ na likvidaci osad již (částečně) vylidněných v důsledku migrace do českých zemí v šedesátých letech přímo dokládá dokumentace shromážděná k vývoji v okrese Humenné. ŠA v Prešove – pracoviško Archív Humenné, fond ONV Humenné, k.č. 15: fin. odd., výkup cigánských chatrčí.

²⁰⁸ Na tomto místě se v českém projevu pamětníka projevuje vliv romštiny („kher“ = dům i byt). Český projev pamětníka byl romštinou poměrně dost ovlivněn. Na používání češtiny při prvním rozhovoru pamětník sám v počátku trval, přestože byl plně kompetentním mluvčím romštiny. Tu začal používat ke konci tohoto rozhovoru a následující rozhovor již sám spontánně zahájil a vedl v romštině. Do češtiny pak znovu i tento rozhovor přecházel ve chvíli, kdy se jej účastnila pamětníková manželka, pro níž je čeština dominantním jazykem.

²⁰⁹ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Nové domy si Romové stavěli v rámci výstavby nové „smíšené“ čtvrti na severozápadním okraji vesnice - místní kronika uvádí, že na přelomu roku 1973/1974 zde stálo 61 nových domů postavených „dedinčanmi“ a 30 domů postavených „cigány“, kteří zde žili ve dvou „cigánských uliciach“ ale též „pomiešane“ v rámci celé čtvrti. Nové romské osídlení také vzniklo na severním okraji vesnice, kde si další Romové z osady začali stavět domy podél cesty, která vedla k jejich kdysi přesídlené osadě, nebo si zde kupovali starší domy od „dedinčanov“.²¹⁰ Otevření možnosti přesídlení zpět do vesnice, respektive také stěhování do okolí a zároveň pokračující migrace Romů z Brzotína do českých zemí tak vedly k postupnému vylidnění vzdálené romské osady. Jak navštívení místní romští pamětníci zdůrazňují, v současné době už po ní není ani památky. Na jejím místě je dnes „jen louka“ („odoj čak ríto“), stejně jako na místě původní brzotínské romské osady. Zatímco zmíněná „nová čtvrť“ si dodnes alespoň částečně udržuje charakter etnicky smíšené části obce, místo u cesty vedoucí k obci Rudná je dnes osídleno téměř výhradně Romy a koncentrace v jeho nejvzdálenější části je zřejmě právě místem, které autoři Atlasu z roku 2004 označili na romskou „osadu“.

4.1.4 „K'amende avri“ / „U nás venku“: Reflexe územních přesunů osady v rámci katastru obce v narativech romských pamětníků

Jak jsem ukázala výše, shromážděné narativy pamětníků umožňují v kombinaci s dalšími prameny (alespoň přibližnou) rekonstrukci okolností a průběhu přestěhování Romů z místní izolované osady zpět do obce přibližně 25 let po té, co byli Romové z Brzotína do osady vystěhováni. Na jejich základě je také možné ukázat, jak velký význam takovému vývoji místní romští pamětníci přikládají. Ten se projevuje v tom, jak pamětníci svůj narativ, tak jak ho v rozhovorech předkládali,

²¹⁰ Obecní kronika Brzotín, 1973/1974, s. 239-240. V této části obce došlo postupně k naplnění toho, co předjímal výše citovaný zápis z rady místního národního výboru ze září 1953: postupně zde vzniklo čistě romské osídlení. Jaká byla motivace místních majoritních obyvatel k odprodeji svých domů Romům zůstává zatím otevřenou otázkou pro další výzkum. ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice z rady MNV Brzotín z 13. 9. 1953.

strukturují s ohledem na vymezení pojmu „dříve“ („ezelöte“, „valamikor“) spojeného s životem v osadě („po telepo“). Připomínání tohoto období (vyloučení / zaostalosti) ovšem probíhá i na úrovni volby jazykových prostředků pro odkazování na samotnou izolovanou osadu jako na místo „venku“ („avri“).

K líčení obrazů „bídy“ spojovaných právě s obtížnými životními podmínkami v osadě se ve všech shromážděných narativech pamětníci opakovaně vracejí. Nejextrémněji a nejdetailněji líčí primitivní životní podmínky v osadě oba nejstarší pamětníci, SB (*1934) a VH (*1939), což i odpovídá době a okolnostem jejich dětství, na které se při popisech osady soustředili zejména. Pamětník SB zažil i zřejmě nejkritičtější podmínky v osadě v době druhé světové války a vypuknutí tyfové epidemie, pamětník VH zase pocházel z těžkých rodinných poměrů – jako válečný polosírotek vyrůstal u své též ovdovělé babičky. Kontrastování života „ezelöte“ / „dříve“ (v době, kdy oba žili v osadě) se životem po vystěhování,²¹¹ je jednou z hlavních linií jejich vyprávění. Zdůraznění vzpomínek ilustrujících bídu a jistou zaostalost zažívanou v podmínkách osady bylo důležitou součástí narativního budování jejich životního příběhu jako příběhu o pokroku a vybřednutí z těchto primitivních podmínek. Podobně, byť méně dominantně, však ve svých narativech používali kontrastování bídy zažité během dětství v osadě s pozdějším „rozvojem“ a současnou situací, kterou z hlediska dosažených materiálních podmínek hodnotí jako velmi dobrou, i všichni mladší pamětníci z Brzotína, narození po roce 1947. Stagnaci vývoje v osadě je opět možné doložit výhradně na základě jejich výpovědí. Potvrzují jistou neměnnost základního rámce života v místní romské osadě s výjimkou individuálních oprav a případně výstavby, v podstatě až do doby, než se jednotlivé rodiny z osady vystěhovaly, ať už do českých zemí nebo zpět do obce. Vlivem migrace se též zlepšily finanční a materiální podmínky rodin, které se do migrace do českých zemí zapojily. Z narativů pamětníků vyplývá, že podmínky života v osadě tak fungovaly jako jeden faktorů motivujících k migraci do českých

²¹¹ SB se na přelomu padesátých a šedesátých let natrvalo přestěhoval do Brna, VH začal na začátku šedesátých let stavět v obci vlastní dům, kde dodnes žije.

zemí, ale případně i k návratu do Brzotína, v závislosti na postavení a zázemí jednotlivých rodin, ale i v závislosti na vývoji v Brzotíně samotném.

Základními body popisu ubohých životních podmínek v místní osadě sdílenými všemi pamětníky, kteří v osadě různě dlouho dobu žili, je zejména izolovanost osady od zbytku obce a „civilizace“ vůbec: pamětníci opakovaně tematizují obtížnou dostupnost osady zejména v mokrých částech roku a v zimě (do osady vždy vedla pouze prašná cesta, která se stejně jako celá osada pravidelně rozbahňovala), což zdůrazňují mladší pamětníci především v souvislosti s chozením do školy. Opakovaně také upozorňují na chybějící infrastrukturu, zejména na fakt, že osada nikdy nebyla elektrifikována – v podstatě ve všech shromážděných narrativech zaznívá „elektrika na sas, dřetí labarahas“ / „elektrika nebyla, svítili jsme si svíčkami“ (pro dokreslení primitivních podmínek pak i VH upozorňuje na používání kahanů vyrobených podomácku z brambor). Pamětníci zmiňují také další náročnost každodenního života v osadě – především shánění dřeva na topení a vaření, přičemž v tomto kontextu zdůrazňují i fakt, že dříví získávali ilegálně, což sebou v závislosti na době a okolnostech neslo i hrozbu trestní sankce. Pamětník VH zmiňuje ve svých porovnáních života dříve a dnes i další rozdíly: přelidněnost a stísněnost bydlení v osadě oproti prostornosti nově stavěných a obývaných domů, absence profesionální lékařské pomoci zejména v případě rodiček (porody doma „na posteli“ oproti později zavedeným porodům v porodnici), nedostatečné vzdělání dané primitivními podmínkami ve škole i nutností podílet se už jako nezletilý na obživě rodiny, atp. Pamětník SB doplňuje ještě další detaily: nedostatečná péče o hygienu a katastrofální sanitární podmínky (v době vypuknutí tyfové epidemie také „zahmyzenost“ a problémy s deratizací). Na těchto popisech je zajímavé, jak zapadají do diskurzu o „civilizační misi“, kterou měly místní správní orgány a další masové organizace dle dobově prosazované centrální politiky v „zaostalých cikánských soustředěních“ vykonávat, ale také do i v současnosti

sdíleného diskurzu o „osadách na (východním) Slovensku“ jako místech koncentrované „zaostalosti“.²¹²

Z takto laděných vyprávění pak postupné přestěhování lidí z osady do obce vystupuje jako zásadní zlom. A na pozadí tohoto „příběhu o pokroku“ pak implicitně vystupuje jako druhý, časově předcházející důležitý mezník i dřívější vystěhování Romů mimo obec, jako vysvětlení líčené izolovanosti osady a primitivnosti místních životních podmínek. O samotném vystěhování z obce se však explicitně zmínili jen oba nejstarší pamětníci. Právě ti také v rámci líčení svého životního příběhu zdůrazňují, že na dosažení současného dobrého materiálního zajištění sebe a svojí rodiny měli zásadní podíl oni sami.

„Ale, poviem, že vtedy sme nemali taký život, ako oni majú. A kde? [Ani] polovičný život sme nemali ako oni teraz, oni majú zlatý život. My sme už teraz postavili nové domy, pre nich, museli sme pracovať, a tak sme postavili, nám matka nedal nič. Co sme mali byť, my, tam vonku, na cigánskom tábore, to zbúrali a za to sme nedostali ani korunu, lebo my sme búrali dole, za to sme nič nedostali. [...] My sme postavili domy. A oni teraz žijú ako páni. (smích) My sme budovali a oni žijú ako páni.“²¹³

Do diskurzu o zaostalosti a (vlastními silami) dosaženém pokroku dobře zapadá také hodnocení místního vývoje ze strany pamětnice, která celý svůj vlastní život prožila již v českých zemích a do Brzotína jezdila jen na návštěvy za příbuznými. Brzotín dle svých slov naposledy navštívila naposledy na začátku sedmdesátých let a dosažený „vývoj“ zhodnotila těmito slovy:

²¹² Viz například reflexe dopadu tohoto extrémně negativního pólu v portrétování „života v osadě“ na jazykovou praxi romské rodiny, kterou sleduje Pavel Kubaník. Tato rodina po přestěhování z východoslovenské osady do Prahy výrazně usiluje o vymanění z vlivu „zaostaleho osadního chování“, jehož součástí je pro ně i udržování romštiny jako jazyka primární komunikace zejména s dětmi (Kubaník v přípravě). Opačný, pozitivní pól vnímání života v osadě jako místa, kde se (před druhou světovou válkou) reprodukovala autentická romská kultura včetně specifických způsobů reprodukce sociokulturních norem a hodnot představují například (někdy až nostalgická) líčení obsažená v některých literárních pracích romských autorů (například Giňa a kol. 2013, Lacková 1997). K ambivalenci vnímání „osady“ jako místa extrémně primitivního života ale i koncentraci identitotvorných prvků „romství“ viz též Hübschmannová 1993: 43-44.

²¹³ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

„Z toho Brzotína, z té osady cigánské, oni se tak vymakali ti lidi, co tady jezdili na práce po republice, že si koupili, kupovali baráky. Co kupovali! Postavili baráky! Sami. Nádherný! [...] V Brzotíně, v obci!“²¹⁴

Připomínání izolovanosti a vyloučenosti místní dnes už bývalé osady (a tedy i aktu samotného vyloučení) se ovšem projevuje i na úrovni jazykových prostředků, které pamětníci pro označování osady volí. V nich se zřetelně projevuje výrazná tendence spolu se zmínkou o samotné osadě zároveň i připomenout její lokalizace z hlediska intravilánu obce pomocí výrazu „avri“ / „ven, venku“. Například takto vzpomínala jedna z pamětnic na realizaci kurzů pro negramotné, které vedl ředitel místní školy přímo v osadě: „To vyprávěl ještě můj otec, [že ten učitel] chodil ven, byl tu jeden ředitel, který nás učil, tam v jeho domě, jako toho, co bydlí v Brně, ten [...], tak tam chodil k nám učit Romy, ty starší lidi, jako číst a psát.“²¹⁵ V některých případech pak výraz „avri“ / „ven, venku“ pamětníci používají přímo jako primární označení pro tehdejší vyloučenou osadu – jako v případě vyprávění o nezastupitelném místě starších zkušených žen jako léčitelek:

JB: Protože nebyli doktoři, [tak to] dělaly tyhle starší ženské.
PB: Také tam ven [doktor] nemohl dojít, to už si pamatuju i já [...]. Když jsem byla nemocná, nebo někdo, a už málem umíral, zavolal doktora a ten člověk vůbec nepřišel.²¹⁶

²¹⁴ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²¹⁵ „Iš sar phenas miro dad, phirlas avri, esa jekh riadřiteli adaj, ko sikhjarlas amen, oda ando leskero kher, oda ako, [so] Brnoste bešel oda [...], oďa phirlas k'amende avri te sikhjaren le Romen, le phurederen, avka te genen te irinen.“ PB v rozhovoru s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²¹⁶ JB: Ost na sle orvoša, jon kernas čak ola phure romňa.

PB: Meg oďa ni našik avel avri, má me emlekzinav [...]. Te nasvaji somas, hin nasvaji, hoď má merlas, vičindřa le orovoši, ta na ája aja dženo.

Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Zlomovost sídelních přesunů jako určujících mezníků života místních Romů se odráží také ve způsobu, jak pamětníci odkazy na lokalizaci osady využívají pro časovou orientaci některých úseků svých vyprávění či životopisu: „Naši dědové [...] se ještě narodili tady, ale já už [...] jsem se narodil tam venku“;²¹⁷ „To jsme ještě bydleli venku, v té cikánské osadě“.²¹⁸

Zvláštní důraz kladený na opakovanou explicitní lokalizaci místní romské osady ve vztahu k intravilánu obce a připomínání vystěhování Romů mimo obec (implikující i připomínku pozdějšího přestěhování dovnitř obce), které se v narativech pamětníků žijících v Brzotíně na úrovni jejich jazykového projevu objevuje, vystává zejména v kontrastu ke způsobu, jakým o lokalizaci místa usídlení Romů v rámci svojí domací obce na Slovensku referují jiní romští pamětníci. Dle mé dosavadní zkušenosti je spíše běžnější situace, kdy pamětníci mluví pouze o „osadě“, jejíž lokalizaci v rámci obce specifikují v rámci konkrétní promluvy, a v dalších odkazech na osadu se již tato lokalizace neprojevuje. Stejně tak případně hovoří o svém vyhoštění mimo obec – jako o samostatné epizodě v životě místních Romů, která se dále neprojevuje na způsobu, jak novou osadu označují.²¹⁹

V kontrastu s dřívějším umístěním osady „avri“/„venku“ pak současné umístění romských sídel v obci pamětníci označují jako „ande“/„vevnitř“ – přestože z faktického hlediska jde o umístění na okraji obce, spíše odpovídající tomu, jak jeden z pamětníků popisuje i umístění původní brzotínské osady ve svém stručném přehledu přesunů jejich obyvatel:

²¹⁷ „O amare phure dada mek [...] sületinde adaj, de má me [...] odoj sületind'om, avri.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazateleka.

²¹⁸ „Mek od'a bešahas avri, po cigan telepo.“ SB v rozhovoru s SB a LB, 9. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazateleka.

²¹⁹ Viz například narativy shromážděné Hübschmannovou (2005), i když i zde je nutné mít na paměti vliv editorské práce, který případné používání jazykově specifických výrazů pro vystěhovanou osadu mohl setřít, byť k nim Milena Hübschmannová byla velmi citlivá.

VH: My jsme dříve bydleli v obci, jak je nádraží, dole, tady, na straně. Tam jsme my, Romové, dřív bydleli. Maďaři nás vyhnali úplně daleko za vesnici, *čtyři kilometry*, takhle nás Maďaři vyhnali. [...] Teď už bydlíme všichni Romové tady, v obci. V *šedesátém* už jsme bydleli tady. Tehdy jsme přišli bydlet dovnitř.
HS: A vy jste se narodil, když ještě Romové bydleli tady na straně, nebo...?
VH: Ne, já se narodil tam venku, v té cikánské osadě. Tady byla osada, tak tam, tam jsem se narodil.²²⁰

V tomto kontextu tak lze s jistotou opatrností dovozovat, že používání označení „venku“/„avri“ pro místní osadu v Brzotíně jako způsob odkazování k dobám „zaostalosti“ posilňuje perspektiva současného bydlení v rámci intravilánu vesnice, kterého si místní Romové velmi cení. Zároveň svým způsobem odráží a dále posilňuje i připomínání dřívějšího vyloučení osady z obce a místního společenství. Na základě znalosti historie snahy místních Romů dosáhnout realizace přesídlení do intravilánu obce lze potom též explicitní zdůrazňování geografické lokalizace současného usídlení Romů jako umístěné „ande“ (= „v“, „uvnitř“) interpretovat jako zdůraznění dosažení tohoto cíle, případně anulování historické události vysídlení Romů mimo obec.

Implicitní jazyková reflexe sebeidentifikace místních Romů jako lidí patřících do obce, nahlízejících místní geografii z pohledu lidí žijících v obci, která se ve výrazech „avri“/ „ande“ projevuje, je pak také zvláště výrazná v porovnání s tím, co dobové prameny dokládají o faktickém – i jazykovém – oddělování Romů od celku místní komunity alespoň tak, jak je reflektují shromážděné písemné prameny

²²⁰ VH: Amen bešahas valamikor ando gav, a sar ehi e staňica, a tele, adaj, po boko. Odoj bešahas amen valamikor, o Roma. O Ungri amen avri tradne egésen dur le gávestar, *štyry kilometer*, aso amen avri tradne o Ungri. [...] Už akana má o Roma sa adaj bešas, ando gav. *V šest'diesiatom* adaj bešnas má. Akor ajam ande te bešen.

HS: A tumen sületind'an, mek kana o Roma bešenas adaj po boko, abo...?

VH: Na, me odoj sületind'on, avri, p'oda cigán telepo. Adaj telepo sa, t'odoj, odoj sületind'om me. Me andi vojna sületind'om.

Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

neromské provenience, viz například distinkce „dedinčania“ vs „cigáni“, respektive „dedinskí“ oproti „cigánský“ opakovaně zaznamenaná v kronice.²²¹

4.1.5 Vývoj v Brzotíně 1933-1971 v kontextu existujících interpretací poválečného vývoje romské menšiny v Československu

Jak jsem ukázala výše, základní osu historie místní romské osady v Brzotíně ve 20. století tvoří její přesuny v rámci katastru obce. Jak ukazuje práce Vladimíra Gecelovského (1990) i Istvána Labance (1993), písemné prameny poskytují dostatek informací pro (částečnou) rekonstrukci vystěhování osady mimo intravilán obce v roce 1933. To je bod, ve kterém téma stěhování osady opouští István Labanc, zatímco Vladimír Gecelovský shromáždil cenné dokumenty dokladující, že obcí realizované vystěhování mělo svoji správní dohru, ve které figurovaly jak okolní obce, tak i samotní brzotínští Romové. Vladimír Gecelovský ji sleduje do roku 1937, kdy je z jeho hlediska kauza ukončena rozhodnutím nejvyššího slovenského správního úřadu, podporujícím požadavek místních Romů získat povolení k přestěhování zpět do obce. V narativech pamětníků, kteří v Brzotíně žili v předválečné a/nebo poválečné době, se téma umístění místní romské osady, respektive situování vlastního bydliště ve vztahu ke zbytku obce, a s ní spojené snahy dosáhnout přestěhování do obce, vyjevuje jako zásadní. Právě díky těmto narativům je také možné další osudy osady po roce 1937 rekonstruovat a dojít k závěru, že otevření možnosti přestěhování místní Romové dosáhli až na přelomu padesátých a šedesátých let.

Texty, které k tématu vystěhování broztínské romské osady mimo intravilán obce v roce 1933 Vladimír Gecelovský publikoval na přelomu osmdesátých a devadesátých let, jsou založené na interpretačním rámci zdůrazňujícím kontinuitu diskriminace Romů v minulosti a prezentující Romy jako oběti rozhodnutí činěných

²²¹ Viz zejména zápisy v kronice sledující počet dětí zapsaných do školy v daném školním roce mezi lety 1959-73 (například s. 124 a dále).

na různých úrovních státní správy i centrální legislativy (Gecelovský 1986, 1987, 1990). Zapadají tak plně do chápání Romů jako „obětí minulých režimů“, tedy buržoazního i fašistického, v rámci ideologické interpretace historického postavení Romů ve společnosti budované v komunistickém Československu. Pohled na Romy jako oběti ovšem dále rezonoval i v interpretaci dějin Romů z devadesátých let – což mimochodem dobře ilustruje i souhrn Gecelovského statí, který stejný interpretační rámec používá i při (re)publikaci svých textů na začátku devadesátých let. Tento způsob kontextualizace mu nedovoluje plně využít potenciál jím shromážděných materiálů nad rámec konstatování, že zásahy „štátu [zpomalovaly] prirodzený proces sociálnej adaptácie a asimilácie [Romů]“.

Případ brzotínské osady tak, jak se vyjevuje i vzhledem ke svému dalšímu pokračování v následujících desetiletích, totiž nese svědčí jen o (dalšími autory nezpochybňovaném a dále potvrzovaném) faktu kontinuity diskriminace Romů v Československu v meziválečném a válečném období. Vyjevuje se na něm mnohem komplexnější promítání vlivu jednání nejrůznějších (skupin) aktérů zasahujících do života romské menšiny v Brzotíně včetně role samotných Romů. Významně odkazuje k tématu konfliktu mezi místní a regionální/centrální samosprávou ohledně zvoleného způsobu řešení „cikánské problematiky“ na místní úrovni. Zároveň je ale i dobrou ilustrací kontinuity udržování interetnické hranice ze strany majoritního obyvatelstva typické pro postavení „našich/domácích“ Romů na Slovensku, na jejíž popis se zaměřuje především etnologická a antropologická literatura.²²² A především konfliktu, který právě kontinuita snahy určité části místních majoritních obyvatel o udržování této hranice v době centrálního uplatňování komunistické politiky asimilace vyvolávala na úrovni vztahů mezi místní a okresní, respektive centrální správou, který v detailu popsal například již zmíněný David Scheffel ve své případové studii vývoje snahy o místní emancipaci určité skupiny Romů ve východoslovenské obci Svinia (Scheffel 2009).

²²² Srov. ale nedávný článek antropologa Davida Scheffela, který se tématu ambivalentního postavení „domácích“ Romů v konkrétním prostředí východoslovenské městské lokality věnuje právě z historické perspektivy (Scheffel 2015).

Na důležitost role místních úřadů při realizaci centrálně plánovaných opatření poukázal také Will Guy ve svém hodnocení komunistické asimilační politiky (1977, 1998, 2001). Upozornil na opozici místní samosprávy vůči centrálním plánům, rozhodnutím a nařízením jako na zásadní příčinu ztroskotání komunistické asimilační politiky po roce 1958, ale i té realizované (i) na teritoriu Slovenska Marií Terezií a Josefem II. Podobně Matěj Spurný odhalil klíčovou roli odporu různých hráčů na místní úrovni v přehodnocení výchovně-emancipačního přístupu k Romům zastávaného v Československu od počátku padesátých let na straně nejvyššího stranického orgánu KSČ (Spurný 2011: 237-286).²²³ Důvodem této opozice byl kromě jiných faktorů – dle Willa Guye i Matěje Spurného – právě neochota „místních lidí“ v jednotlivých obcích Romy mezi sebe vůbec přijmout, což však bylo základním předpokladem ať už procesu jejich asimilace či pozdější integrace/akulturace. Právě na Slovensku byl tento odpor násoben s ohledem na historickou kontinuitu existence sociální hierarchie vydělující Romy jako „jinou“ skupinu s marginálním postavením, projevující se i jasným prostorovým vydělováním místních romských komunit a udržováním těchto konkrétních i symbolických interetnických hranic (k udržování této hranice viz například Synková 2004, Kobes 2002, Skupnik 2007). Komunistický tlak na zvýšení materiální i sociální úrovně Romů jako celku, jež měl být prostředkem jejich asimilace, znamenal zároveň i tlak na rozrušení této hranice. Existující různě detailně zpracované případové studie poválečného vývoje v několika slovenských obcích (Guy 1977; Scheffel 2009; Kužel 2000) pak odhalují některé ze strategií, jež někteří místní Neromové a některé správní úřady v poválečné době zaujímaly ve snaze tuto hranici udržet. Ne vždy je v nich však možné sledovat reakci regionálních/centrálních úřadů, případně okolnosti, za kterých se tito hráči tlaku vyvíjenému z centra podvolili.

²²³ V kontextu výzkumu opatření směřujících na Romy v období první republiky případ nepřestěhované brzoťínské romské osady pak nastiňuje též otázku dosahu pravomoci nadřízených úřadů (i když v době, ve které se vyústění celého případu odehrávalo, již pravděpodobně ovlivněné závažnějšími dobovými hrozbami).

Případ brzotínské romské osady a její „likvidace“ je v tomto kontextu možné nahlížet jako příklad vývoje, který se na konci padesátých let začal odvíjet směrem, o který minimálně určitá část místních Romů usilovala již od doby svého vystěhování mimo obec v roce 1934. Byť se původně určitá část místního majoritního obyvatelstva takovému vývoji bránila, na konci padesátých let obec realizaci přistěhování Romů zpět do vesnice umožnila a je velmi pravděpodobné, že v pozdějších letech i využívala za účelem realizace stěhování a postupného bourání staré osady některých nástrojů dobové centrálně plánované politiky zaměřené na řešení „cikánské otázky“ po roce 1959. Existující literatura většinu nástrojů této politiky i jejích dopadů hodnotí velmi kriticky. Na konkrétních případech ukazuje její manipulativnost a hovoří o neorganickém vnějším zasahování do vývoje kulturně specifických komunit, vedoucí k jejich rozpadu a mající za následek spíše jejich dezintegraci než jejich plánovanou asimilaci či dobově chápanou integraci do prostředí majoritní společnosti (například Hübschmannová 1970, 2000; Pavelčíková 2004). Případ přestěhování brzotínské romské komunity zpět do obce, umožněný zřejmě i poměrně citelnou redukcí počtu místních Romů v důsledku emigrace do českých zemí, tak může být nahlížen jako příklad využití některých nástrojů dobové státní politiky způsobem, který naopak snahu místních Romů o minimálně topografickou integraci do místní majoritní komunity podpořil. ²²⁴

4.2 Poválečná migrace Romů z Brzotína

Shromážděné narativy pamětníků z Brzotína dovolují blíže popsat okolnosti, za jakých na konci čtyřicátých let došlo k zahájení jejich migrace do českých zemí a usazení určité skupiny těchto Romů v Brně. Zároveň je na jejich základě též možné

²²⁴ V dosavadní literatuře dosud nezdůrazňované využití kampaně na likvidaci cikánských osad představuje příklad východoslovenské Ľubiše (okr. Humenné). Nedávný výzkum realizovaný mezi konkrétní rodovou skupinou Romů na pražském Smíchově ukázal, že i místní národní výbor v jejich původně domovské obci využil kampaně na likvidaci cikánských osad k definitivnímu zbourání místní romské osady, která se vlivem jejich těsně poválečné migrace do Prahy téměř vylidnila (Hudousková, Ort, Sadílková 2015).

sestavit obecnější popis charakteru migrace místních Romů do českých zemí včetně zachycení některých jejích směrů, důvodů a průběhu. Takto ucelený (byť nikoli vyčerpávající) přehled o poválečné migraci Romů z Brzotína je možné sestavit v podstatě pouze na základě výpovědí pamětníků. Pokud se totiž o konkrétních osobách či celých rodinách brzotínských Romů migrujících do českých zemí dochovaly nějaké informace v dokumentech nižších správních úřadů v českých zemích (případně na úrovni centrální) v takové formě, která vůbec umožňuje identifikaci konkrétní vazby těchto dokumentů k migraci Romů právě z Brzotína – například odkaz na místo původu na Slovensku, v případě soupisů i konkrétní jméno a další osobní údaje umožňující identifikaci dané osoby – poskytují vždy pouze jistý omezený časový snímek jejich pobytu v konkrétním místě. Ten však nedovoluje, bez propojení poskytnutého narativy pamětníků, (opakované) přesuny brzotínských romských rodin a jednotlivců jak mezi Slovenskem a českými zeměmi, tak i v rámci českých zemí, sledovat v delší časové perspektivě a širším geografickém přehledu. Ani dokumenty shromážděné k tématu poválečné migrace Romů z Brzotína na straně slovenských úřadů a institucí nejsou v tomto ohledu příliš nápomocné. V podstatě pouze potvrzují, že k migraci místních Romů do českých zemí docházelo minimálně v tom časovém rozmezí, které tyto prameny dovolují vymezit, a že byla běžnou součástí dobové reality v Brzotíně, ke které místní majorita zaujímal určitý stanovisko.

Písemné prameny shromážděné k tématu poválečné migrace Romů z Brzotína jsou tedy značně torzovité. Tématem migrace z této lokality se dosud také nezabýval žádný další badatel a dostupná sekundární literatura je tedy využitelná jen na úrovni obecných pozorování a informací, případně umožňuje komparaci shromážděného materiálu s materiálem shromážděným v jiné době z jiných lokalit. Na rozdíl od předchozí kapitoly, která byla vystavěná na základě syntézy sekundární literatury, písemných pramenů a orálně historických pramenů, představují tedy shromážděné narativy pamětníků pro tuto kapitolu stěžejní pramenný materiál.

Úvodem kapitoly představím celkový obraz migrace Romů z Brzotína tak, jak je ho možné zrekonstruovat na základě vyprávění pamětníků. V různých aspektech víceméně potvrzuje informace o charakteru poválečných migrací Romů z tradičně usedlých romských komunit na Slovensku do českých zemí shromážděné dřívějšími badateli. Poukážu na jistá omezení vyplývající z faktu, že jde o rekonstrukci událostí započatých před sedmdesáti lety, ale i na výhody, které tento odstup poskytuje především z hlediska možnosti sledovat poválečný vývoj komunity brzotínských Romů ovlivněný zapojením do poválečných migrací v delší časové perspektivě. Podrobněji se zaměřím na výpovědi o důvodech odchodu z Brzotína, na kterých ukážu, jak postupné změny v situaci Romů v Brzotíně popsané v předchozí kapitole vývoj migrace do českých zemí ovlivnily. S pomocí výpovědí dále blíže přibližujících podmínky v osadě v době počátků migrace též poukážu na možnost interpretace poválečné migrace jako jedné z kontinuit života brzotínských Romů.

Vrátím se také k rozboru emických termínů využitému v předchozí kapitole k ilustraci toho, jak se význam událostí, jakými byly uzemní přesuny Romů v rámci katastru Brzotína, projevuje v jazykových prostředcích, které místní pamětníci používají. V tomto případě se zaměřím na označování poválečné migrace do českých zemí. Ukážu, že pamětníci používají specifické jazykové prostředky pro odlišování trvalé rezidenční migrace od opakované migrace pracovní. To poukazuje na význam obou těchto typů migrace pro poválečné zapojení místní romské komunity do tohoto migračního pohybu a její další vývoj jakožto komunity rozdělené na původní slovenskou komunitu s odnožemi v českých zemích, popsaný v úvodní části této podkapitoly.

V následující části se naopak zaměřím na analýzu dostupných písemných pramenů majoritní provenience reflektujících poválečnou migraci Romů z Brzotína. Detailněji se budu věnovat tématu postojů a hodnocení poválečné migrace místních Romů ze strany místní majority v Brzotíně, tak, jak je ho možné zrekonstruovat na základě dostupných pramenů, které ovšem nezahrnují, jak jsem uvedla výše, orálně historické prameny. Upozorním na jistý konflikt v interpretaci

opakované pracovní migrace místních Romů do českých zemí, ze strany Romů a Neromů, který z analýzy vystupuje.

Stejně jako v předchozí kapitole na závěr kontextualizují téma migrace brzotínských Romů a informace, které k tomuto tématu na následujících stránkách předkládám, s ohledem na historické studie interpretující poválečné dějiny Romů na území Československa.

4.2.1 Souhrnný popis migračních trajektorií z Brzotína

V rozhovorech s navštívenými pamětníky se objevují nejen výpovědi o vlastních migračních trajektoriích, ale i obecné výpovědi shrnující způsob zapojení do poválečné migrace Romů z Brzotína jako celku. Na základě obou typů těchto výpovědí v následujícím textu také s opatrností rekonstruuji celkový popis poválečné migrace místních Romů. Pokouším se o přibližnou periodizaci migrace Romů z Brzotína a shrnutí jejích směrů, kterou lze prohlubovat dalším výzkumem. Zastavuji se u důvodů odchodů a návratů a popisuji to, co je z perspektivy současnosti možné považovat za výsledek poválečného vývoje komunity brzotínských Romů ovlivněného migrací.

Z výpovědí navštívených romských pamětníků vyplývá, že se do poválečné migrace do českých zemí Romové z Brzotína zapojovali nejpozději od roku 1946 a v podstatě kontinuálně po celé následující období, minimálně do přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. To dokládá i publikovaná zpráva místní učitelky o problémech se vzděláváním místních romských dětí z konce sedmdesátých let (Kováčová 1979). Za období velmi intenzivní pracovní migrace označovali pamětníci zejména období padesátých let.²²⁵ Na základě výpovědí je možné identifikovat dva

²²⁵ Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatele.

relativně významné migrační pohyby v tomto období z hlediska odhadovaného počtu zapojených lidí.

První z nich spadá do druhé poloviny čtyřicátých let. Souvisel s pracovním nábořem na práci na opravě a výstavbě železnice, do kterého se spolu s dalšími Romy i Neromy z okolí zapojil i velký počet Romů z Brzotína. Této konkrétní migraci se budu podrobněji věnovat i dále (viz následující podkapitola), protože má přímou vazbu na vytvoření komunity brzotínských Romů v poválečném Brně. Dle výpovědí pamětníků z Brzotína právě Brno mělo a dodnes má významné postavení mezi dalšími městy v českých zemích, kde díky trvalému přestěhování určité rodiny / určitých rodin a postupnému přistěhování dalších Romů z Brzotína postupně vznikla nová komunita této lokální romské skupiny. Brno je místem, kam se Romové z Brzotína začali natrvalo stěhovat zřejmě nejdříve (již na konci čtyřicátých let) a také se jich sem dle výpovědí pamětníků postupně z Brzotína přestěhovalo nejvíc. Práci zde získávali mimo jiné ve stavebnictví a jako dělníci v místních továrnách, pro rodiny dvou z navštívených pamětníků bylo též významné udržení kontinuity hudebnické profese, kterému se po svém přestěhování do Brna dále věnovali (někteří jejich mladší příbuzní žijící v Brně se hudbě věnují na profesionální úrovni dodnes).

Mezi Brnem a Brzotínem byl od konce čtyřicátých let, kdy se sem přestěhovaly první rodiny Romů z Brzotína udržován (během padesátých až sedmdesátých let poměrně intenzivní) kontakt doprovázený obousměrným pohybem lidí. Na vznik a využívání takového migračního mostu jako součásti fenoménu řetězové migrace upozorňovali již předchozí badatelé zabývající se poválečnou migrací Romů ze Slovenska (nejnověji shrnuje specifika migračních mostů ustanovených v rámci migrace Romů po druhé světové válce Uherek 2007a: 754 a násl.). Ustanovení takového mostu umožňovalo další přesuny lidí ze Slovenska do konkrétních lokalit v českých zemích, ať již za účelem trvalého přestěhování nebo jen krátkodobé pracovní migrace. V případě brzotínských Romů a Brna byly důležité oba tyto pohyby, přičemž je zajímavé, že na organizaci této migrace se účastnili někteří z brzotínských Romů žijících v Brně nejen v roli lidí

poskytujících nově příchozím zázemí, ale díky kontaktům získaným v Brně i v roli zprostředkovatelů práce (nad rámec vyjednání zaměstnání u stejného zaměstnavatele jako pracovali oni), což je fakt dosud v pracích věnovaných poválečné migraci Romů nezachycený, přestože je možné předpokládat, že nebyl nijak neběžný.²²⁶ Například otec pamětnice MH, který do českých zemí odešel na základě náboru pracovních sil do stavebnictví již v roce 1946, nadále udržoval vztahy s vedoucími pracovníky svého prvního zaměstnavatele, kteří po znárodnění původního podniku v Brně ve stavitelství pracovali, a zajišťoval přísun dalších pracovních sil z Brzotína podle jejich poptávky:

„Jak jsem vám říkala, že k nám do osady přijeli ti čeští inženýři a přivezli sem ty Romy, [...] tak od té doby, jak tam pracovali, se s nimi můj otec znal. Když ti lidi, co nám tam zůstala rodina i další známí Romové tam od nás z vesnice, když potřebovali, jezdili tam z domova, ze Slovenska [za námi], volali: ‚Není práce, potřebujeme někde vydělat peníze. Umíráme tady hladý [...]! Jak to jde tam, jak žijete vy?‘ Tak jim můj tatínek psal: ‚Přijedte, můžete tu taky dělat.‘ A ten člověk, jak kdybych to teď slyšela, *pan inženýr Sekanina*, tak ten těm lidem, těm Romům, dával práci. Řekl mému otci, kolika lidem může napsat, aby přijeli, dal jim práci, pracovali tady. Ti lidi přijeli, ale neuměli česky [...], a protože mého tatínka ten člověk znal, tak řekl: ‚[...] *podívej se, pohlídej to...*‘ – ne, aby tu práci dělali dobře. Takže můj tatínek ještě dělal tuhle práci. Pomáhal Romům. Jo? Každý týden jezdili domů, vozili tam peníze, nakupovali tady, vypomáhali. Ještě jsme jim i dávali oblečení, víš, co jsme nepotřebovali, posílali jsme jim tam balíky.“²²⁷

²²⁶ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

²²⁷ „Sar vakerás tumenge, hod' ale ola čehika inženíra, mérnöka, odoj, paš amende, andi osada, ost le Romen ande, [...] meg ole beršendar, [...] majd odoj, ká kerenas, hat miro dad len pindžarelas. [...] Kana kampelas le Romenge, avenas kheralur, slovenskovostar, aso odoj ačhila amenge th'ó čalado, meg o išmertenen Roma andal o gav kathar amende, vičinenas: ‚Náne i buťi. kempel valasave love te roden. Meras bokhate [...]. Sar odoj, sar dživen?‘ Hát miro dad irinelas, na: ‚Javen, šaj te keren buťi.‘ Akor ole manušen, sa, akana sar te šunás, *pan inženýr Sekanina*, [...] jov delas le Romen [buťi]. Mire dadeske phendá, keci manušenge šaj irinel te aven, diňa len buťi, kerenas. Majd ola Roma avenas, na džanenas čehiko čhib [...], a vaš oda hod' [mire dades] pindžarelas, ta ada manuš phenlas: ‚[...] *podívej se, pohlídej to...*‘ – na, hod' mišto te keren i buťi. Akor még aja buťi kerelas miro dad. Le Romenge šegitinenas. Hej? Sako kurko džanas khere, lidžanas love, adaj cinenas, šegitinenas. Meg dahas len holmita, rond'i, no, džanes sar, aso na kampelas, má

Pamětníkovi SB se zase na konci šedesátých let podařilo založit podnik přidružené výroby u jednoho z JZD v okolí Brna, ve kterém také on zaměstnával velký počet Romů nejen z Brzotína, ale i z okolí (viz i níže).²²⁸ K udržování kontaktu mezi Romy v Brzotíně a Brně přispívaly i vzájemné návštěvy rodinných celků z obou stran i letní pobyty emigrantů žijících v českých zemích v Brzotíně, individuálně také již zmíněná kontinuita provozování hudebnické profese, definitivně přerušena na slovenské straně s úmrtím významného místního romského primáše v druhé polovině sedmdesátých let.²²⁹

Druhou identifikovanou významnou migrační destinací (zejména z hlediska předpokládaného počtu zapojených lidí) brzotínských Romů v českých zemích byl Šumbark, kde se kolem poloviny padesátých let podíleli na výstavbě Havířova.²³⁰ Také sem některé z rodin brzotínských Romů přesídlily na stálo. Výzkum migrace a usazování v Šumbarku/Havířově slibuje poskytnout zajímavý komparační materiál s ohledem na realizovaný výzkum usazování brzotínských Romů v Brně, dosud jsem mu však nevěnovala detailnější pozornost, a představuje tak jeden z budoucích směrů rozšíření zde prezentovaného výzkumu. Dalším identifikovaným významnějším pracovním pohybem, spadajícím do pozdější doby a zřejmě ne tak masovým jako zmíněné dva pohyby předchozí, bylo zapojení brzotínských Romů do práce v podniku přidružené výroby na přelomu šedesátých a sedmdesátých let.²³¹ Z

čhavore amare baredera sle, [...] the čomagi bičhavahas lenge oďa.“ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Kurzivou značím části promluvy uvedené v rozhovoru v češtině.

²²⁸ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²²⁹ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně. Ona vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

²³⁰ Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²³¹ Dle výpovědí pamětníků byla práce v přidružené výrobě finančně extrémně výhodná, v závislosti na tom, jak schopný byl člověk, který práci organizoval a vykazoval pro

českých zemí jej organizoval jeden z romských brzotínských rodáků žijící v té době již trvale v Brně.²³² V tomto případě šlo v podstatě výhradně o časově ohraničené pravidelné dojíždění za prací do českých zemí ze Slovenska, respektive o různě dlouhé opakované pracovní pobyty v různých lokalitách v českých zemích, završené návratem do místa trvalého pobytu (tedy do Brzotína, případně okolních obcí na Slovensku). Cíle této migrace se lišily dle zadání práce a nesoustřeďovaly se pouze do Brna či jeho okolí (šlo o různé stavební práce – kopání výkopů, budování meliorací, atp.).

Vedle těchto několika lépe identifikovaných přesunů se dle získaných svědectví vydávali Romové z Brzotína v menších skupinách do mnoha dalších lokalit v českých zemích. V závislosti na místních podmínkách v těchto lokalitách setrvali různě dlouhou dobu (či se zde podobně jako v Brně a Havířově usazovali natrvalo), nebo se do nich opakovaně vraceli, nebo se (po návratu na Slovensko) přesouvali do jiných lokalit v českých zemích. Případová studie migrace Romů z Brzotína v tomto ohledu potvrzuje existující popisy fenoménu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí, které různost těchto pohybů a pobytů popisují na obecné úrovni (například Kára a kol. 1975: 184-200, Uherek 2007a: 754-755).

vyúčtování. SB v rozhovoru s SB a LB, 9. 11. 2010 v Brně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. V literatuře dosud nebyl tento fenomén výrazněji reflektován, byť se zmínky o zapojení Romů do podniků přidružené výroby průběžně v textech badatelů objevují (velmi podrobně viz například kapitola věnovaná pracovnímu zapojení Romů ze sledované obce v dizertační práci Willa Guye 1977: 480-529). Na velký význam zapojení do podniku přidružené výroby upozorňoval i další z pamětníků navštívených v Brně, jehož rodina se do Brna přestěhovala na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Dle jeho svědectví si díky práci v přidružené výrobě mohl jeho otec (a jeho bratři) v Brně každý koupit dům, do kterého se za nimi přistěhovaly jejich rodiny. V podniku přidružené výroby pracoval otec tohoto pamětníka dál a později i sám pamětník, za vydělané peníze si dle jeho slov poměrně záhy koupili další dům, v němž žije jeho matka dodnes. Vedle toho se dále věnoval i hudebnické profesi, stejně jako navštívený pamětník (někteří z jeho potomků se dál hudbě věnují na profesionální úrovni) – k tématu hudby viz níže.

²³² Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, a rozhovor s JB, 26. 10. 2010 v Brzotíně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

Svědectví pamětníků umožňují sestavit nejen alespoň orientační výčet navštívených obcí potvrzující velkou územní rozptýlenost migračního pohybu brzotínských Romů, ale také mezi nimi identifikovat lokality, ve kterých Romové z Brzotína vytvořili větší místní komunitu s jistým významem pro Romy žijící v Brzotíně. Výčet konkrétních míst, která pamětníci v souvislosti s poválečnou migrací Romů z Brzotína explicitně zmínili, zahrnuje celou řadu českých a moravských měst a obcí napříč celou Českou republikou – mezi jmenovitě zmíněnými obcemi figurují například: Aš, Batelov, Brno, Humpolec, Cheb, Chomutov, Karviná, Kralupy n/Vltavou, Kutiny u Tišnova, Liberec, Most, Ostrava, Plzeň, Praha, Přerov, Rokycany, Semily, Žatec, Ždár n/Sázavou a další. I zde dle výpovědí pamětníků pracovali Romové z Brzotína především buď jako stavební dělníci nebo jako pomocná síla v zemědělství. Poměrně extenzivní zkušenost z života v českých zemích prezentují pamětníci jako důležitou součást svojí životní zkušenosti a zkušeností získaného rozhledu („hodně jsme toho prochodili“ „to vy ani neznáte, že?“).²³³

V tomto ohledu jsou v kontextu studií poválečné migrace Romů do českých zemí shromážděná data poměrně ojedinělá. Dosavadní studie se totiž zaměřily zejména na sledování příchodu a případně dalšího vývoje situace konkrétní komunity Romů z určité lokality na Slovensku v konkrétní obci v českých zemích a další migraci ze stejné zdrojové lokality do jiných míst v českých zemích nesledovaly na rámec případné zmínky o přítomnosti Romů v českých zemích pocházejících ze

²³³ JB v rozhovoru s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Výčet míst v českých zemích, která pamětníci znají, se v případě mužů dále rozšiřuje o destinace, kam byli odveleni k výkonu základní vojenské služby, přičemž i v tomto případě někteří zmínili i další přesuny v rámci regionu. Zmínku o své vojenské službě do svého životopisného vyprávění zapojili všichni tři kontaktovaní pamětníci pocházející z Brzotína. Sloužili u vojenských oddílů na západní, resp. jihozápadní hranici českých zemí. Pro nikoho z nich se lokalita, kde na vojně sloužili, nestala místem následné pracovní nebo dokonce rezidenční migrace. Rozhovor s JB, 26. 10. 2010 v Brzotíně, a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

stejné zdrojové lokality typicky právě v momentě, kdy se badatelem sledovaná skupina Romů rozhodla změnit místo svého pobytu.²³⁴

Při volbě destinací pracovní migrace do českých zemí v době, kdy již někteří z místních Romů získali s českými zeměmi zkušenost, hrály důležitou (nikoli ale výhradní) roli nejen již existující příbuzenské vazby (viz citace pamětnice MH výše), ale také vztahy nově vznikající v průběhu poválečné doby mezi členy jednotlivých brzotínských rodin.²³⁵ V narativech je tak doložené nejen stěhování dalších členů rodiny za svými rodiči a sourozenci, případně stěhování žen za rodinami svých partnerů, ale i například stěhování sňatkem nově spřízněné rodiny partnerky za rodinou jejího partnera a obráceně.²³⁶ Narativy také dokládají stěhování rodičů ze Slovenska za dospělými dětmi a jejich rodinami do českých zemí a ukazují i různé způsoby řešení situace ovdovělých starých rodičů.²³⁷ Maritální okruhy Romů žijících v Brzotíně přitom zahrnovaly i některé z obcí v jeho okolí,²³⁸ při svých cestách do českých zemí a případných přesunech v rámci českých zemí tedy Romové z Brzotína využívali i vazby na příbuzné z těchto obcí, a naopak, spolu s brzotínskými Romy nebo za nimi do českých zemí přicházeli ať už na určitou dobu nebo nastálo i

²³⁴ Viz například přesun Romů pocházejících z Tolčemeše z Prahy jako původní migrační destinace do Rokycan (Šebová 2006), nebo odchod několika sledovaných michalovských Romů z Kladna do Prahy, o kterém Haišman (1988) referuje jako jejich vytěsnění z Kladna ze strany silnějších rodin. Podobně také informuje o přesunu svých příbuzných Marcel Cichý a jejich příchodu do Ústí nad Labem (Cichý 2003).

²³⁵ Shromážděné výpovědi naznačují určitou kontinuitu (vzhledem k období na počátku 20. století) ve sňatkových vzorcích brzotínských Romů přesídlojících do poválečného Brna, vedle nich však docházelo v poválečné době i k významným změnám – jako byl výběr partnerů z řad jiných skupin slovenských Romů, kteří se do Brna v poválečné době přistěhovali, ale i z řad majoritní populace.

²³⁶ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²³⁷ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²³⁸ Geografický rozsah i případnou delší historickou stálost těchto sňatkových okruhů lze prověřit podrobným genealogickým výzkumem, který představuje další ze směrů rozšíření zde prezentované případové studie.

někteří z těchto příbuzných (obdobné zapojení části nebo celých místních romských komunit zahrnujících romské rodiny z několika slovenských obcí do poválečných migračních pohybů je popisováno od strašických studií poválečné migrace Romů do českých zemí po novější – viz například Kára a kol. 1975, Davidová 1986b, Šebová 2009).

Z výpovědí pamětníků je zřejmé, že podobně jako v případě Brna existoval mezi příbuznými v českých zemích a na Slovensku kontakt i v případě několika dalších měst. Mezi místy, kde žila významnější skupina příbuzných Romů brzotínští pamětníci jmenovali například Havířov, Liberec, Most a Semily. Intenzitu tohoto kontaktu významně ovlivňovala úmrtí starších členů rodiny (tedy ubývání společných blízkých příbuzných, za kterými jezdili / u kterých se scházeli), ale i například pokračující sňatková výměna mezi novou českou/moravskou lokalitou a původním slovenským prostředím, která přímou vazbu mezi oběma místy posilovala i v dalších letech (případně až dodnes).²³⁹ Výpovědi pamětníků navštívených v Brně naznačují, že na rozdíl od kontaktů se zdrojovou lokalitou nebyl mezi jednotlivými místy usídlení brzotínských Romů v českých zemích udržování příliš intenzivní kontakt. Otázka povahy vztahů mezi komunitami brzotínských Romů v českých zemích naznačuje další možný směr výzkumu.

Jak lze usuzovat z výpovědí navštívených pamětníků, Romové žijící v Brzotíně (tedy minimálně ty generace zdejších Romů, kteří poválečnou migraci do českých zemí zažili, respektive se jí sami účastnili) bez ohledu na intenzitu vzájemných kontaktů nadále rodiny romských brzotínských rodáků přesídlených do českých zemí považují za „svoje / brzotínské Romy“ („amare / Berzétakere Roma“). Podobně i z narativů pamětníků žijících v Brně vyplývá existence způsobu skupinové sebeidentifikace jako „brzotínských Romů“ (jako zdůraznění identity odlišující je od jiných skupin Romů žijících v Brně). Výzkum však zatím neřešil otázku generačního

²³⁹ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, a rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

přenosu takového způsobu skupinové identifikace, ani otázku vzájemného vztahu mezi jednotlivými českými a moravskými lokalitami, kde brzotínští Romové žijí.

Zapojení brzotínských Romů do poválečného migračního pohybu, které vyústilo dříve či později v jejich trvalé přesídlení do nových lokalit v českých zemích a k ustanovení nového, případně rozšíření již existujícího a nově se proměňujícího místního romského osídlení v dané české/moravské obci, představuje typ migračních trajektorií brzotínských Romů, který měl zásadní význam nejen z hlediska vzniku nového romského osídlení v českých zemích (což je pohled, ze kterého bylo poválečné usidlování Romů ze Slovenska v českých zemích v dosavadní literatuře nejčastěji sledováno), ale i z hlediska dalšího vývoje komunity brzotínských Romů jako komunity v diaspoře. Jak již bylo řečeno, pro Romy v Brzotíně bylo také důležité ustanovení migračního mostu mezi Brzotínem a dalšími místy v českých zemích, kterého využívali (byť rozhodně ne výhradně) při svých dalších přesunech. Důležitý byl však i z hlediska samotného Brzotína jako zdrojové lokality migrace – definitivní odchody Romů do českých zemí totiž snižovaly počet lidí obývajících místní izolovanou osadu, a tím i jaksi samovolně řešily část místní „cikánské problematiky“. V tomto ohledu je jistým paradoxem, že shromážděné místní majoritní prameny zmiňující migraci Romů z Brzotína odkazují pouze na problémy, způsobované návraty migrujících Romů zpět do obce, zatímco definitivní odchod části místních Romů nijak nekomentují (viz níže). Jak vyplývá z dokumentu citovaného výše (oddíl 4.1.3), přitom právě „roztrásení“ místních Romů „po naší vlasti“ bylo řešením, ke kterému místní úřad na počátku padesátých let vyzýval nadřízené správní úřady.²⁴⁰

Stejně velkou důležitost mělo pro poválečný vývoj v Brzotíně také zapojení místních Romů do opakované, spíše krátkodobé pracovní migrace, ze které se Romové vraceli zpět do obce. Dle výpovědí pamětníků šlo o zapojení poměrně masivní, což částečně potvrzují i majoritní prameny. Na „pestrý souhrn migračních

²⁴⁰ ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice z rady MNV Brzotín z 13. 9. 1953.

pohybů mezi zdrojovou a cílovou lokalitou migrace“ jako na důležitou součást poválečného migračního pohybu Romů ze Slovenska do českých zemí i na fakt, že v dosavadních studiích této migrace byl dosud upozadřován, upozorňuje Uherek (2007a: 754). Dočasnou pracovní migraci Romů ze Slovenska do českých zemí dosud podrobně zachytil ve své případové studii pouze Will Guy (1977: 425-529). Ani on však nevěnuje příliš pozornosti vyhraněnějšímu odlišení trvalých odchodů od odchodů dočasných, tak jak tuto distinkci prezentuji v brzotínské případové studii, na základě toho, co umožňuje shromážděný materiál. Guyova studie se zabývala tehdy soudobou migrací ze synchronního hlediska, migrace v té době ještě nebyla ukončena a rozdělení komunity na emigranty do českých zemí a ty, kteří na Slovensku zůstali, zřejmě nebylo ještě tak evidentní, jako je v Brzotíně v současné době, tedy přibližně sedmdesát let po zahájení migrací do českých zemí.

Shromážděná svědectví pamětníků o zapojení místních Romů do této opakované migrace ukazují, že ta část Romů, která v Brzotíně zůstala žít i po druhé světové válce, nesestávala pouze z lidí, kteří se migrace do českých rozhodli z různých důvodů nezúčastnit²⁴¹, případně byli ve své migrační misi neúspěšní – jak to formulují navštívení pamětníci: „nechytli se“, „nelíbilo se jim tady“, „nelíbila se

²⁴¹ Do migrace do českých zemí se například nezapojil místní nejvyhlášenější muzikant, který se až do konce svého života (zemřel kolem roku 1975) živil tradičním poskytováním hudebních služeb – byl nadále zván na rodinné oslavy, ale hrál i v regionálně vyhlášených hotelích, atp. V Brzotíně zůstal žít i další z místních primášů, byť i on se krátce zapojil do krátkodobé pracovní migrace v Čechách. Naopak otec pamětnice MH a jeho otec, další z místních hudebníků, odešli z Brzotína již v roce 1947 a v českých zemích (resp. v Brně) už zůstali žít trvale. Detailní analýze počátků migrací romských hudebníků z Michalovců do Kladna jako specifické skupiny v rámci místní romské komunity se věnoval Haišman (1988), který odchod sledované rodiny (již v roce 1945) interpretuje jako motivovaný snahou udržet si svůj vyšší společenský status v situaci, kdy se jejich tradiční zdroj obživy (a společenské prestiže) dostal do krize. V Brzotíně (a okolním regionu) nadále poptávka po službách romských hudebníků existovala a v poválečném období tu fungovalo vícero romských kapel, nicméně i zde postupně upadala. Výše zmíněný vyhlášený primáš byl posledním místním romským primášem, který své služby v regionu ale i mimo něj poskytoval.

jim ta práce“ (a proto se vrátili zpět a případně se o odchod pokoušeli znovu²⁴²). Naopak mezi nimi bylo zřejmě dost takových, kteří si do českých zemí pouze odcházeli „vydělat“. Jinak řečeno: jejich individuální situace v Brzotíně byla taková, že jim poskytovala důvody se sem vrátit/vracet.

Jak již bylo řečeno, pro sledování opakované pracovní migrace do českých zemí a návratů zpět na Slovensko poskytuje určitý komparativní materiál pouze studie Willa Guye (1977), který realizoval stacionární výzkum v jedné ze zdrojových lokalit migrace do Ostravy v době, kdy dosud tyto migrace probíhaly. Jak lze sledovat z jeho výstupů, svůj výzkum zde vedl výrazně jako výzkum etnologický, ve kterém se zaměřil na sledování sociálních hierarchií v místní romské komunitě. Výsledky této práce potom koreloval se svým pozorováním míry a způsobu zapojování jednotlivých místních romských rodin/rodů do migračního pohybu do českých zemí.²⁴³ Etnologický výzkum přibližující ve větším detailu právě tento aspekt organizace místní romské komunity v Brzotíně a umožňující další vhled do způsobu zapojování místních Romů do migrace do českých zemí dosud nebyl realizovaný. Představuje však zásadní možnost rozšíření zde prezentované případové studie, která je výsledkem výzkumu dosud realizovaného primárně jako výzkum historický. Zachycené výpovědi pamětníků sice již v této fázi umožňují identifikaci sociálního statusu některých místních romských rodin, a případně i

²⁴² Takto návraty na Slovensko vysvětlovali pamětníci SB, JB i VH. Jedním z příkladů pokusu o přesídlení do českých zemí, který lze označit vzhledem k subjektivitě takové kategorizace s jistou dávkou opatrnosti za neúspěšný (jako takový jej interpretovali i dva z navštívených pamětníků), je případ (DB, *1920). Spolu se ženou a dětmi se pokusil přistěhovat do Brna, kde již tou dobou byli zabydleni jeho rodiče i všichni mladší sourozenci. Příčinou jeho rychlého návratu zpět na Slovensko byla – dle pamětníků – jeho výbušná povaha a konkrétně i nepřiměřené očekávání rychlosti, s jakou zde získá samostatné bydlení. Po odchodu z Brna se usadil v obci, odkud pocházela jeho manželka. Právě na nesplněná očekávání jako důvod návratů migrujících Romů na Slovensko upozornili v polovině sedmdesátých let autoři sociologické studie poválečné migrace (Kára a kol. 1975 – viz kapitola 1).

²⁴³ O sledování migračních trajektorií dvou skupin Romů, kteří představovali první romské migranty do poválečného Kladna ve spojitosti s jejich sociálním statutem v rámci původní romské komunity se pokoušel také Tomáš Haišman (1988) – viz kapitola 1.

jejich postavení v rámci komunity jako „silnějších“ nebo naopak „slabších“. Bez detailněji realizovaného výzkumu zaměřeného právě tímto směrem z nich však nelze vyvozovat závažnější závěry s ohledem na roli, jakou hrály sociální stratifikace místní romské populace a vzájemné vztahy při zapojování jednotlivých rodin do určitého typu migrace (a zároveň stěhování v obci – viz výše) a ani je zatím v tomto ohledu jakkoli porovnávat s výsledky jiných případových studií.

4.2.2 Emické termíny pro poválečnou migraci Romů z Brzotína: distinkce migrace rezidenční a pracovní

Na existenci specifického romského vyjádření pro poválečnou migraci do českých zemí jako první upozornila Milena Hübschmannová, která jako jedna z mála badatelů věnujících se studiu poválečné migrace ovládala romštinu do té míry, že ji mohla používat jako pracovní jazyk.²⁴⁴ Pro její způsob práce s narativy pamětníků je typické, že se snažila zachycovat a ve svých textech dále používat emické termíny a i tímto způsobem se pokoušet zprostředkovat právě emický náhled na zkoumané jevy a historické události. Jako emický výraz odkazující k fenoménu poválečné migrace v literatuře popularizovala termín „phudrile o Čechi“ („otevřely se Čechy“). Vysvětlovala jej jako termín odhalující specifickou romskou reflexi dobového vývoje pracovní a sídelní politiky, v rámci které byli na Slovensku spolu s dalšími skupinami obyvatel oslovováni i Romové, aby se jako levná pracovní síla zúčastnili zejména poválečné obnovy v českých zemích, a ukazovala též, jak zapadá do postupně vznikající představy o českých zemích jako o „zaslíbené zemi“ a ideálnímu cíli migrace (Hübschmannová 1993: 30). Milena Hübschmannová v žádném ze

²⁴⁴ Jednotliví autoři studií o poválečné migraci Romů ze Slovenska ani znalost či případné používání romštiny v rámci svého výzkumu nekomentují, s výjimkou studentských prací ze Semináře romistiky FFUK je však zřejmé, že romštinu jako pracovní jazyk svého terénního / orálně historického výzkumu poválečné migrace a usazování Romů ze Slovenska v českých zemích nepoužívali. Nedávno realizovaný výzkum brněnských sociologů dbajících na prezentaci romštiny jako součásti výzkumného záměru (viz například bilingvní název celého projektu aj.) sice romštinu jako jeden z pracovních jazyků inzeruje, z výsledků je však patrné, že jazyková vybavenost většiny pracovního týmu při realizaci projektu odsunula romštinu do spíše marginální a především symbolické roviny (Sidiropulu Janků 2015).

svých textů neoznačila, odkud termín „phudrile o Čechi“ pochází, respektive u kterých romských pamětníků jej zaznamenala, a způsob, jakým jej ve svých pracích používala, dovozoval vyvozovat jeho obecné rozšíření.²⁴⁵ Obecnou rozšířenost tohoto termínu nedávno zpochybnil Jan Grill, když konstatoval, že v konkrétní východoslovenské lokalitě, kde prováděl svůj výzkum, místní Romové tento termín nepoužívali (Grill 2012: 1274 – viz též výše kapitola 3). Upozornil také na existenci dalších emických termínů, tentokrát pro samotný fenomén migrace, když ukázal, že místní Romové používají specifické označení pro soudobou migraci do Velké Británie (termín „te džal upre“ / „jít nahoru“), který dle něj reflektuje zkušenost z této migrace jako prostředku významné sociální mobility (Grill 2012: 1273-1275). Konstatoval však, že fenomén poválečné migrace do českých zemí, na rozdíl od aktuální migrace do Velké Británie, místní Romové nijak specificky neoznačují (Grill 2012: 1274).

Způsob, jakým o migraci mluvili pamětníci z Brzotína, umožňuje sledovat dále nejen téma označování poválečné migrace, ale také otázku, jakým způsobem tyto termíny přibližují chápání nebo význam těchto migrací z pohledu místních Romů. V první řadě je nutné konstatovat, že ani místní pamětníci termín „phudrile o Čechi“ / „otevřely se Čechy“ spontánně nepoužili. Za jistou alternativu tohoto termínu lze však považovat české vyjádření jednoho z pamětníků, který při popisu prvních migrací Romů z Brzotína do českých zemí použil obrat „objevit Čechy“.²⁴⁶ Podobně jako v případě termínu „Čechy se otevřely“ i tento obrat upozorňuje na

²⁴⁵ Kromě citátového použití spojení „phudrile o Čechi“ / „otevřely se Čechy“ v různých textech Mileny Hübschmannové (1993, 1999a) týkajících se poválečného vývoje romské menšiny v Československu je jediným souvislým „autentickým“ textem, kde se toto spojení objevuje, vzpomínkové vyprávění Eleny Lackové (k autorskému podílu Mileny Hübschmannové na tomto textu viz výše, kapitola 2 a 3).

²⁴⁶ „[...] a někdo objevil Čechy. Jo? Objevili, tam nebyla tolik práce na Slovensku, aj za maďarsky..., za vál..., za Maďarama, ani tehdy ještě, na ten začátek, vůbec, jak už nebyla válka. Ale tady jo [= v českých zemích], ty podnikatele, byla demokracie, tehdy, do padesátého osmého roku [myslí rok 1948].“ SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

jistou náhlost „objevu Čech“ jako destinace pracovní migrace a podobně jako například Lacková, i tento pamětník tento obrat používá pro označení jasného předělu v životě místních Romů, implikující výraznou změnu, která po „objevu Čech“ pro místní Romy nastala. Významné také je, že „objevení Čech“ pamětník narativně propojuje s „českými podnikateli“ a byť neurčitě tak odkazuje na fakt – potvrzený výpovědí jiných pamětníků –, že jeden z prvních migračních pohybů z Brzotína inicioval pracovní nábor české soukromé stavební firmy (viz níže následující podkapitola). Pro zřejmě poměrně početnou skupinu Romů z Brzotína účast na této pracovní migraci znamenala získání první zkušenosti s pracovní migrací do českých zemí, na kterou oni sami i další Romové v Brzotíně při jejich dalším „hledání práce“ v českých zemích navazovali.²⁴⁷

Vedle toho však lze v romských narativech Romů pocházejících z Brzotína vysledovat používání specifického obratu pro migraci do českých zemí: jde o výraz „te džal avri“ (= doslova „jít/jet ven“, tedy „vyjít, vyjet, vycestovat“), jazykově konstruovaný podobně jako Janem Grillem zachycené „te džal upre“ (= „jít nahoru“). Významný je také fakt, že kromě toho se v jejich výpovědích o fenoménu poválečné migrace také objevuje tendence jazykově rozlišovat mezi výše popsanými dvěma typy migrací (definitivní rezidenční a opakovanou pracovní migrací), které byly charakteristické pro jejich zapojení do poválečných přesunů jako jednoho z nástrojů proměny jejich společenství. Termín „te džal avri“ v jejich výpovědích doplňují termíny „te džal“ („jít“) a jiná označení opakovaného pohybu – „phirel“ („chodit“) nebo iterativní „phirkerel“ („chodit někam opakovaně“) –, jejichž distribuce v narativech umožňuje interpretaci sousloví „te džal avri“ jako významově distinktivní.²⁴⁸

²⁴⁷ Souvislý narativ o této migraci uvedla pamětnice MH, která reprodukuje zřejmě především to, jakým způsobem o počátku této migrace vyprávěli její rodiče. Podrobněji viz níže.

²⁴⁸ Jeden z pamětníků také pro označení opakované migrace do českých zemí a pohybu za prací v rámci českých zemí použil výraz „te flákinel“ / „flákat se“, resp. „flákanie“ (Rozhovor s JB, 26. 10. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.) Použití přejímky, respektive českého citátu v rámci

„Dřív byla bída. My tady už jsme šli [gejřam] do Čech, Romové odsud šli [gejle] do Čech dělat, [...] pracovat, tam líp vydělávali, [...] šli [gejle] po válce, [...] v padesátých letech, kolem roku padesát, tehdy [tam] šli [gejle]. [...] Romové odsud odešli [gejle avri], odešlo [gejle avri] jich nejméně tak tři sta. [...] Takže naši příbuzní jsou všichni venku v Čechách.“²⁴⁹

HS: A ten [...] tady zůstal, v Brzotíně?

JB: Ano. [Tedy] ne, ale jen se přestěhoval do města.

PB: Odsud odešel [gejřa avri] jen [...], který...

JB: Oni odsud odešli [gejle avri] všichni,²⁵⁰ no.

PB: No všichni ne, ten [...] tady [taky] zůstal.²⁵¹

JB: Hodně Romů z Brzotína odešlo [gejle avri]. Tachov, Aš, Sokolov, tam všude brzotínští Romové bydlí.

PB: I my jsme [do českých zemí] chodili [phirahas], když jsme byli malí, ne? Ještě naše matky a otcové. Kdysi, za pracemi. Takhle pořád chodili [phikernas] všude. [...] I teď tak jezdí [džan] za pracemi. [...] Do Brna jich taky chodilo [phirnas] dělat

romské promluvy tohoto pamětníka může naznačovat přejmutí označení, které pro tento migrační pohyb Romů používali majoritní obyvatelé – ať už v českých zemích nebo na Slovensku, kteří, jak dokládají početné prameny citované ve studiích poválečné migrace Romů do českých zemí, tento pohyb Romů vnímali negativně. Zajímavý je pak posun významu slov „flákání“ / „flákat se“ tak, jak jej pamětník používá. V jeho promluvě se totiž stírá jistá negativní konotace tohoto výrazu: pamětník slovo „flákání“ používá jako neutrální označení tohoto migračního pohybu a dokonce jej bezprostředně spojuje s prací, respektive s hledáním nových (lepších) pracovních příležitostí.

²⁴⁹ „Ezelöte sa beda. Adaj gejřam má amen Čehorsagoste, adaj gejle o Roma sa Čehorsagoste te keren, [...] te keren buři, odoj feder rodnas. [...] Pal o haború gejle, [...] ando pädesát roki, kana pädesát esa, akor gejle. [...] O Roma ethar gejle avri, tak avri gejle ase, legkevešeb tri sto Roma. [...] Avka hoď amare rokoňa sa avri Čěhbe.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁵⁰ Tato část rozhovoru se týkala osudů jednotlivých členů místní cimbálové kapely, výraz „všichni“ tedy odkazuje právě jen na ně.

²⁵¹ HS: A kada [...] adaj ačhila, Berzétate?

JB: Hej. Na, čak ando fouro bešel.

PB: Ethar ča jov gejřa avri, o [...], jov...

JB: No sa avri gejle, no.

PB: Ta no ala maj na, o [...] adaj ačhiřa.

Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

spoustu.

JB: Tam jich taky nejmíc zůstalo.²⁵²

„Ještě taky byli ti, co odešli [gejle avri] dřív, které už my ani neznáme. Odešli [avri gejle] tam tak ve čtyřicátým osmým, už [tehdy] Romové odešli [avri gejle] do Brna, bylo jich tam spousta.“²⁵³

Zmíněná slovesná konstrukce „te džal avri“ / „jít ven“ je v romštině běžná, a jako takovou ji zachycuje i slovník romštiny, ovšem ve významu „vycházet, vyjít“ (Hübschmannová a kol. 1991: 100). Tato slovníková interpretace významu „te džal avri“ sleduje především funkci adverbialního modifikátoru „avri“ / „ven, venku“ pro pozměnění, respektive specifikaci významu slovesa „te džal“ jako pohybu směrem „odněkud ven“. Opozice perfektivních tvarů „gejle“ / „odešli“ a „gejle avri“ / „odešli ven“ tak, jak se jako významná v narativech vyjevuje, však spíše zvyznamňuje paralelní funkci adverbialního modifikátoru „avri“ pro posílení dokonavosti děje slovesa „te džal“ / „jít“. Ten se jinak romštině vyjadřuje především opozicí imperfekta a perfektiva, jak ji naznačuje i paralelní používané vyjádření „phirahas, phirkerahas“ / „chodili jsme, chodívali jsme“. Výraz „te džal avri“ je tedy možné v kontextu výpovědí o migraci Romů z Brzotína chápat ve významu „(definitivně) odejít“. To potom vymezuje i specifické použití jinak nepříznačového slovesa „te džal“ / „jít, jet“ pro případy odchodů do českých zemí, které ale neskočily přestěhováním.

²⁵² JB: But Roma gejle avri Berzétatar, but. Tachov, Aš, Sokolov, erre Berzétakere Roma beškeren.

PB: Th'amen phirahas, kana cikne samas, na? O daja amare mek, o dada mek. Maškor, pal o buťa. Avka phirkernas végik. [...] Th'akana avka džan pal o buťa. [...] Brnoste phirnas but džene te kerel iš.

JB: Th'odoj legbutere ačhile.

Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁵³ „Meg esle ase iš, ako avri gejle sigeder, akas amen na pindžarkeras. Odoj már avri gejle avka v štyrycátom osmom, már o Roma avri gejle Brnoste, odoj esle but. PB v rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Jako velmi evidentní se toto rozlišování objevilo především v narativech pamětníků, kteří žijí v Brzotíně, tady těch, kteří zde zůstali žít (sami ovšem do českých zemí za prací také opakovaně jezdili). V narativech navštívených pamětníků žijících v Brně, respektive jeho blízkém okolí, se výraz „te džal avri“ / „jít ven“ přímo objevil jen u jedné z navštívených pamětnic (dominantním jazykem rozhovoru vedeným s dalšími dvěma pamětníky však byla čeština, ve které nepoužívali ve svých vyjádřeních o odchodu do českých zemí žádné specifické obraty ani třeba doslovné překlady z romštiny). Jisté zaužívání termínu „avri“/„ven, venku“ pro označení definitivního odchodu do českých zemí u těchto pamětníků však zrcadlí i další zachycené konstrukce „denašle avri Brnoste“ (= doslova „utekli ven do Brna“) a „ájam avri Brnoste“ (= doslova „přišli jsme ven do Brna“), ve kterých je příslovce jako označení směru pohybu odněkud pryč/respektive ven s ohledem na význam použitého slovesa redundantní. V kontextu významu výše zmíněného výrazu „avri“ / „ven, venku“ lze tak tyto obraty přeložit jako „utekli do Brna a už tu zůstali“ a „definitivně jsme se přestěhovali do Brna“.

V předchozím textu jsem ukázala, že pro zapojení brzotínských Romů do poválečné migrace do českých zemí bylo charakteristické využití nejen možnosti definitivní rezidenční migrace, ale i opakované pracovní migrace a zároveň relativně dlouhodobé využívání obou typů těchto migrací. Tuto skutečnost odrážejí i jazykové prostředky, které místní pamětníci pro označování poválečné migrace používají. Význam takového rozlišování pravděpodobně umocňuje i skutečnost rozdělení původní brzotínské romské komunity na ty, kteří „zůstali“, a ty, kteří „odešli“, v situaci, kdy spolu dosud lidé na obou stranách současné hranice nadále komunikují a jako jedna skupina se i identifikují. Je zřejmé, že k podobnému rozdělení původních lokálních romských komunit došlo i v dalších slovenských lokalitách. Absence jiných případových studií poválečné migrace Romů ze Slovenska vedených z perspektivy zdrojové lokality migrace, které by detailnější sledování různých způsobů využití migrace do českých zemí ze strany místních Romů umožňovala, a zároveň realizovaných tak, aby umožnily zohlednění jazykového hlediska, v současné době znemožňuje porovnat, do jaké míry se tato zkušenost

odráží nebo neodráží v jazyce pamětníků pocházejících z jiných obcí na Slovensku.²⁵⁴

Jakkoli zdokumentovaná opozice termínů „te džal avri“ / „jít/jet ven“ a „te džal“ / „jít/jet“ umožňuje distinkci těchto termínů označit za důležitou v kontextu vyprávění brzotínských pamětníků o poválečné migraci, nelze však na základě shromážděných narativů výraz „te džal avri“ / „jít/jet nahoru“ označit za místně výhradní jen pro označení emigrace brzotínských Romů do českých zemí (jako to pro „te džal upre“ dělá Jan Grill v případě postkomunistické migrace do Velké Británie). Shromážděný materiál totiž neposkytuje prostor pro sledování způsobu označování definitivních odchodů místních lidí z Brzotína za jiných okolností, jako byly například dřívější migrace do Ameriky nebo naopak poválečné odchody určité části místního maďarského obyvatelstva, ve kterých by se použití sousloví „te džal avri“ dalo též předpokládat. Získaná jazyková data však každopádně potvrzují, jak ukázal Jan Grill, že se regionálně liší již samotný výskyt existence emického romského výrazu pro poválečnou migraci do českých zemí. A zároveň ukazuje, že se regionálně mohou lišit i případné konkrétní výrazy, které pro (poválečnou) migraci pamětníci/ místní Romové používají, přičemž – jak lze vyvozovat z příkladu Brzotína – odrážejí i místně specifické charakteristiky této migrace.

²⁵⁴ Detailní studii vedenou ve zdrojové lokalitě migrace dosud zpracoval pouze Will Guy (1977), který se ovšem rozebírané otázce nevěnuje. Bližší informace o zdrojové lokalitě migrace (tedy nad rámec samotné její identifikace, se kterou jedinou se lze v dosud publikovaných případových studiích setkat), kterou sledovali z perspektivy její cílové lokality uvádí Haišman (1988), Šebová (2006, 2009), Houdek (2008) a Růžičková (2012), podrobněji se však tématu situace ve zdrojové lokalitě migrace a vzájemnými vztahy mezi migračními lokalitami nevěnovali ani oni a informace, které o zdrojové lokalitě uvádějí, nejsou ani vzájemně příliš porovnatelné (Tomáš Haišman se věnuje spíše letmému popisu socio-profesní struktury zdrojové osady a obdobně Alena Růžičková odkazuje na detailnější popis sociální hierarchie ve zdrojové osadě, který ovšem ve své migrační studii sama příliš nezohledňuje; Barbora Šebová a Lukáš Houdek se věnuje zevrubnějšímu popisu předválečné a válečné historie zdrojové lokality.)

4.2.3 Percepce opakované pracovní migrace

Kromě zásadního svědectví pamětníků o zapojení místních Romů do migrace do českých zemí lze zmínky o jejich migraci nalézt i na několika místech místní kroniky a v zápisech z jednání rady či pléna místního národního výboru. Velmi typickým příkladem zmínky o migraci Romů v těchto typech pramenů majoritní provenience je následující zápis v kronice k roku 1952. Jedná se o první z celkem tří kronikářových zmínek potvrzující odchody Romů z Brzotína do českých zemí. Neuvádí jako základní informaci samotný fakt, že Romové do českých zemí (zřejmě již ve větších počtech) odcházejí, ale spíše poukazuje na vypočítavost i jistou naivitu místních migrujících Romů:²⁵⁵

„V januári sa vydávali šatenky. Každý sa však musel preukázať, že je v pracovnom procese. Túto skutočnosť zbadali cigáni, že sa tu šatenky vydávajú pozdejšie, všetci svorne sa vrátili z Čiech domov, ale sa nevedeli preukázať pracovným pomerom. Takto druhý deň zasa odišli preč.“²⁵⁶

²⁵⁵ Zbylé dva zápisy v kronice migraci místních Romů do českých zemí (dokládající mimo jiné její pokračování v průběhu šedesátých let a chabou výstavbu v místní dosud existující osadě) tematizují opět jako problém: v roce 1962 kronika mezi důvody, proč nebyla naplněna příjmová část rozpočtu obce, uvádí neplnění daně z nemovitosti, které je z velké části problémem „obyvatelstva cig. pôvodu“, které se hájí tím, že „majú len chatrče a tiež sa sťahujú do Čiech a späť, takže poväčšine sú také chatrče prázdne“ (Obecní kronika Brzotín, s. 144); v roce 1965 kronika v oddílu „školstvo“ konstatuje „neustály posun žiakov cigánskeho pôvodu do Čiech a späť“ a jmenuje migraci a s ní spojenou absenci romských žáků jako jeden z problémů jejich vzdělávání (Obecní kronika Brzotín, s. 167).

²⁵⁶ Obecní kronika Brzotín, s. 92. K tématu šatek se spontánně v jiné souvislosti vyjádřil i jeden z pamětníků ve vzpomínce, která ilustruje finanční poměry v některých místních romských rodinách: lístky potřebné k nákupu zboží v přidělovém hospodářském systému sice měli, ale neměli dostatek peněz, aby je vůbec mohli využít. Pamětník vzpomíná, že je proto vyměňovali za různé zboží s místními Neromy – rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Doklad o takovém jednání vynuceném nedostatkem finančních prostředků je zajímavým doplněním k tématu „šmeliny“ a cíleného zneužívání přidělového systému, který je v literatuře zmiňován zejména v souvislosti s kriminalitou páchanou olašskými, respektive „kočovnými/potulnými“ Romy – viz Pavelčíková 2009, Zapletal 2012.

Podobně i další zmínky v zápisech z jednání orgánů MNV Brzotín netematizují migraci jako takovou, ale pouze jako příčinu problémů, které způsobuje, například ve školství (tematizované i v jiných pramenech – viz předchozí poznámku pod čarou). Zmíněny jsou problémy při stanovování počtu dětí, které mají nastoupit v daném školním roce do školy a na obtížnost plánování vzhledem k jejich neustálé migraci.²⁵⁷ Na podobné problémy, které zapojení do pracovní migrace s ohledem na školní vzdělávání romských dětí v Brzotíně způsobuje, upozorňoval i již výše zmíněný text z konce sedmdesátých let (Kováčová 1979). Jeho autorka v něm upozorňuje i na další problém úzce související s migrací, kterým bylo setrvávání školou povinných dětí v Brzotíně pouze v péči jejich prarodičů. Podobným způsobem jistá negativní konotace spojovaná s migrací Romů do českých zemí rezonuje i v Labancově textu z roku 1993, když jedinou krátkou poznámku o poválečném odchodu Romů z Brzotína spojuje se zmínkou o neúspěšném organizování kurzů pro negramotné, když uvádí, že romští frekventanti kurzu se jich zúčastnili „jen několikrát [...] a raději odjeli do českých zemí.“ (Labanc 1993: 68)

Vzpomínky pamětníků odrážejí i další dobový fenomén: mezi majoritním obyvatelstvem obecně rozšířenou interpretaci poválečné migrace Romů do českých zemí jako znovuobjevení (vrozené touhy po) kočování. Téměř všichni pamětníci ve svých narativech tematizovali vzpomínku na označení „kočovníci“, který pro Romy členové majoritní populace zřejmě obecně používali:

²⁵⁷ Viz výše, Obecní kronika Brzotín, zápis k roku 1965, s. 167; ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice zo zasadnutí rady MNV Brzotín z 18.12.1959. Druhá ze dvou zmínek o migraci místních Romů do českých zemí je laděná v podobném duchu a dobře dokládá, jakým způsobem odkaz k migraci místních Romů a problémům, které způsobuje, místní zástupci majority využívali: absencí části Romů a jejich neodhlášením od pobytu v Brzotíně zdůvodňuje referent na jednání Rady MNV pouze 95,5% účast místních občanů ve volbách v roce 1954. (ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna: Zápisnice zo zasadnutí rady MNV Brzotín z 3. 12. 1954.)

JB: Jajaj, věru, prochodili jsme toho hodně, my, Romové.

PB: Jako *kočovníci*,²⁵⁸ takové slovo bylo. (smích)²⁵⁹

Na směřování fenoménu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí se stereotypem cikána jako kočovníka (bez ohledu na dobu jeho trvalého usídlení na jednom místě) jako na součást dobového diskurzu „expertní“ i laické debaty o „cikánech“ upozorňují texty Willa Guye (1998/1957) i týmu Sociologického ústavu ČSAV (Kára a kol. 1977) ze sedmdesátých let (viz kapitola 1). V těch je velká část prostoru vyhrazena právě argumentaci vyvracející interpretaci dobové migrace Romů ze Slovenska jako znovuoživeného kočovnictví u všech skupin těchto Romů bez rozdílu. Spontánní zmínky hned několika pamětníků o používání označení „kočovník“ (s jistým pejorativním nádechem) mohou být interpretovány jako doklad dobové rozšířenosti takového náhledu na migraci Romů ze strany majority (lze předpokládat, že i ze strany majority v Brzotíně, ač to narativy přímo nedokládají). Způsob, jakým se o migraci místních Romů referuje v dostupných místních písemných pramenech, je možné nahlížet jako na doklad spíše negativního náhledu na opakovanou pracovní migraci místních Romů do českých zemí, který se zřejmě přenášel i do náhledu na Romy, kteří se do ní (opakovaně) zapojovali. Shromážděné narativy pamětníků ovšem nabízejí i další úhel pohledu na téma majoritního náhledu na migrující Romy a vnitřní interpretace migrace, který bývá v rozborech poválečné migrace Romů do českých zemí spíše upozadován.

Autoři výše zmíněných expertních textů zaměřili svou pozornost na argumentaci proti ztotožňování migrace Romů s kočováním na upozornění na zásadní rozdíl mezi způsobem života označovaným jako kočování a způsobem

²⁵⁸ Kurzivou označuji použití majoritního jazyka, v tomto případě slovenštiny – viz i následující citace.

²⁵⁹ JB: Jajaj, veru, amen but ande phird'am, amen o Roma.

PB (manželka JB): Sar *kočovníky*, ase slovo esa. (Smích.)

Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

života, který byl charakteristický pro skupiny usedlých Romů na Slovensku, a budovali ji na základě širší historicko-sociologické perspektivy (Kára a kol. 1975: 184-187, Guy 1998/1975: 28-32). Některé z reakcí pamětníků při vzpomínce na označení „kočovník“ nezdůrazňují jenom nutnost rozlišovat od sebe různé skupiny Romů (sledující tak v podstatě i jeden ze směrů výše zmíněné expertní argumentace), ale i na téma (historického) „patření“ sebe samých do lokální komunity.

VH: My nejsme *kočovní cigáni*. Poslouchej, *kočovní cikáni* existují. Ale my nejsme *kočovní*.

HS: To vím, vím.

VH: My tady máme skutečný trvalý [pobyt]. [...] Byli tady *kočovní cikáni*, ale neusadili se tady. [Usadili se] v Rimavské Sobotě [...], ale tady ne. Tady ne. [...] Ale i nám takhle říkali, tehdy, když jsme šli do Čech, jak jsme dříve chodili do Čech. Takhle – duchny, [...] hodili si je na záda a už šli. V nich malé děti, takhle v té duchně, a takhle šli. (Smích.) [...] Takhle šli do Česka. Tam byli dva tři měsíce, vrátili se domů. [...] Tak takhle, že *kočovní*. [...] Ale tady všichni, všichni, co tu žijeme, všichni jsme se tady narodili. Všichni ti Romové, co odsud chodili do Čech, tihle všichni se tady narodili. Všichni [se narodili] tady.²⁶⁰

Tuto linii argumentace, tedy sebe-identifikace s Brzotínem jako domovem, dále zvyrazňuje i způsob, jakým migraci do českých zemí a návraty do Brzotína interpretuje další z pamětníků (i ten na používání termínu „kočovník“ ve svém narativu upozorňoval; sám patřil mezi ty, kteří se poměrně dlouhou dobu pohybovali mezi Brzotínem a českými zeměmi a do Brzotína se opakovaně vracel i po té, co se svou rodinou usadil natrvalo v Brně, na přelomu padesátých a šedesátých let). Odhaluje tak zásadní kontrast v chápání vlastního místa v lokální

²⁶⁰ VH: Amen na sam *kočovní cigáni*. Vaj šun, ehin *kočovní cigáni*. Amen na sam *kočovní*.

HS: Džanav džanav.

VH: Amen hin redešen o trvalo adaj. [...] Ese adaj *kočovní cigáni*, de adaj na ačhile tele. Rimasombatate [...], de adaj na. Adaj na. [...] Ba amenge iš avka phende, hat, akor Čehorságoste gejam, maj Čehorságoste ezelöt džanas, avka, duhni, [...] po dumo lenas oppe, chudnas, má džanas. Čepe čhavore sle andi opa, andi duhna ande, ost avka džanas. (Smích.) [...] Ost džanas Čehorságoste. Odoj sa duj trin čhona, avlas khere. [...] Avka, hoď *kočovní cigáni*. [...] De adaj sa, tista so dživas, sa adaj sületinde. Th'ala Roma, so adaj gejele Čehorságoste, ola sa adaj sületinde. Sa adaj.

Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

komunitě v porovnání s úhlem pohledu, který naznačuje označování místních Romů za „kočovníky“, jež „patření“ Romů do místní komunity ve své podstatě zpochybňuje.

„Ale vždycky jsme se vraceli domů. Ale to nejen my, ale Cigáni, hodně, jo? ‚My už jdeme do Čech, tam to bude lepší! Tam si víc vyděláme!‘ - a tak dále, a ta práce doma nebyla prostě. No a pak zase ale: ‚Doma už to bude zase dobrý!‘, no tak se vraceli nějak, ta touha po domově..., no a to byli, všichni ty Romáci tak dělali.“²⁶¹

HS: A to už jste bydleli v Brně, nebo jste ještě žili [v Brzotíně]...?

SB: To jsme ještě jezdili domů, na Slovensko, a zase zpátky, do Brna nebo tak.

Říkám, no, lidi, odjedou [...], a voni se vrátijou. Ale pak si vzpomenu, jéžíšimarjá, proč jsem se vrátil, jo.

LB (manželka SB): No proč, protože...

SB: To je ta touha, jo...

LB: ...protože to je touha....

SB: ...ta domácká touha.

LB: Vlast!²⁶²

Výše uvedená citace ukazuje také způsob, jak se identifikace místních Romů s Brzotínem v jejich vyprávění nejběžněji projevuje na úrovni jazykových prostředků, kdy při popisech svého migračního pohybu pravidelně označují Brzotín termíny „doma“, popřípadě upozorňují, že takto Brzotín označovali jejich rodiče či prarodiče. Na tuto jazykovou identifikaci se Slovenskem jako „domovem“ u „nejstarší“ generace romských emigrantů do českých zemí upozornila Milena Hübschmannová (1993: 43). Podobně i Will Guy, vycházející z vlastní případové studie, upozorňoval na fakt, že původní slovenská lokalita byla pro místní romské migranty mimo jiné místem emocionálního bezpečí (Guy 1977: 484-6, viz výše kapitola 1). Na rovině osudů/rozhodnutí konkrétních jednotlivců tento vztah pregnantně ilustruje Cichý (2003), aniž by však tuto rovinu migračních motivací výrazněji tematizoval. Narativy pamětníků nejen z Brzotína ukazují, jak se tento vztah k původní lokalitě migrace jako domovu projevovat v praxi, v rovině

²⁶¹ SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁶² Rozhovor s SB a LB, 9. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

rozhodování a chování členů jejich rodiny. Jak silné vazby ke Slovensku některé členy této nejstarší generace romských migrantů k Brzotínu vázaly, a jak se tyto vazby v praxi projevovaly, výmluvně ilustruje vyprávění pamětnice MH o smrti jejího dědečka z otcovy strany. Ten spolu se svými syny odešel z Brzotína do českých zemí již v roce 1946 a také zde zůstal žít. Kromě občasných rodinných návštěv se do Brzotína rozhodl vrátit až po téměř deseti letech (zemřel v roce 1954):

MH: [...] dědeček byl nemocný [měl rakovinu žaludku], a doktoři řekli: „Bude žít tak tři měsíce, maximálně půl roku.“ Měl chudák hrozné bolesti, a tak řekl babičce, svojí ženě: „Holka, já nechci zemřít tady. Já chci umřít doma. Odvez mě domů.“ Takhle my to všichni říkali, do Brzotína – domů.

HS: „Doma“ bylo v Brzotíně...

MH: Ano, tam, kde se narodili, kde dlouho žili, tam se vrátil. My jsme mu tam pak jeli na pohřeb. Byli jsme tam ale už dřív, odjeli jsme [tam], [...] protože [nám] babička napsala: „Děti, přijedte, váš tatínek je na tom špatně a už nebude dlouho žít. Přijedte, abyste ho ještě viděli.“ Tak jsme tam odjeli.²⁶³

Není jasné, jak na označování za „kočovníky“ nahlíželi a reagovali místní Romové dobově, u dnešních pamětníků vyvolávalo spíše lehké pousmání. Fakt, že se vzpomínka na toto označení spontánně vynořila hned čtyřem pamětníkům, může poukazovat na frekvenci používání takového označení, ale lze také spekulovat, že její silnou retenci způsobilo i vnímání tohoto označení jako svým způsobem nepatřičného vzhledem k tomu, jak brzotínští Romové sami svůj vztah k Brzotínu jako svému domovu chápali.²⁶⁴ Historický výzkum zaměřený na zkoumání historie

²⁶³ MH: [...] mire phure papu sa [...] nasvajipen andi d'ombra, no a o doktora phend'e: „Trin čhon, dživela, legbuter jepaš berš.“ [...] Čoro, o dukha sas les bare, ta phend'a la phura dake, la romňake: „Čhaje, me adaj na kamav te meren. Me khere kamav te meren. Lidža man khere.“ Avka phenahas savore, Berzétate – khere.

HS: „Khere“ sas Berzétate.

MH: Hej, odoj, ká sületind'e, ká dživenas but, oďa geja. No avka, čak opo temetiši gejam, le papuske. Samas odoj sigeder, gejam, [...] bo irind'a i phuri, irind'a, i mami: „Čhavale, javen, igen rosno hino tumaro dadoro, má na šoka dživela. Javen, te dikhen les mek.“ Avka gejam. Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazateleka.

²⁶⁴ Problematicky též mohli vnímat, fakt, že je výraz „kočovníci“ byt' jen na jazykové rovině identifikoval se skupinou olašských Romů, kterou sami vnímali jako zásadně odlišnou,

„příchodu Romů“ na území dané obce a jejich „usazování“ zde (ať již na Slovensku nebo v českých zemích nebo kdekoli jinde) při rekonstrukcích „historie Romů“ celkem snadno otázku jejich sebe-identifikace a místně zakotvených loajalit pomíjí.

4.2.4 Retrospektivní líčení důvodů migrace do českých zemí

Realizované rozhovory ukazují, že v současné době je celkem obtížné detailněji rekonstruovat různé důvody, které místní Romy k zapojení do migrace a případnému setrvání v českých zemích či návratu zpět na Slovensko vedly. Je to nejen z toho důvodu, že od doby, kdy pamětníci rozhodnutí o odchodu činili, uplynula již řada let, ale také proto, že současní pamětníci migrace do českých zemí odcházeli nejen samostatně, ale minimálně v padesátých letech ještě jako členové rodiny závislí na rozhodnutí svých rodičů. S výjimkou jedné z pamětnic také do českých zemí odcházeli v průběhu svého života opakovaně, a lze tedy předpokládat, že se tak vzpomínky na konkrétní okolnosti jednotlivých odchodů v jejich paměti spíše stírají. Retrospektivně pak nad rámec generalizujících výpovědí uvádějících jako hlavní důvod odchodu špatné podmínky v osadě, nedostatek práce a bydlení na Slovensku zmiňují jen některé výraznější podněty, jakým byl například případ mezi-rodinného konfliktu, který vyústil v „útěk“ jedné z do konfliktu zapojených rodin do Brna.²⁶⁵ Je též zřejmé, že například odkaz na nedostatek práce nebo bydlení je zároveň i způsobem, jak nejlépe a nejrychleji důvod odchodů jednotlivých rodin z Brzotína vysvětlit, bez otevírání citlivějších otázek například již výše zmíněných vzájemných vztahů v rámci sociální hierarchie místních romských

respektive cizí a problematickou – rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Do jaké míry ovšem při používání termínu „kočovníci“ na neromské straně skutečně docházelo k identifikaci těchto skupin, není jasné. Minimálně na místní úrovni lze naopak předpokládat, že členové místní majority mezi „místními“ Romy a „cizími“ kočovnými skupinami dobře rozlišovali.

²⁶⁵ Mezi rodové konflikty vedoucí k „úťeku“ slabší strany do jiné české lokality, případně k návratu na Slovensko uvádějí ve svém detailnějším rozboru důvodů migrace autoři studie ze sedmdesátých let (Kára a kol. 1975: 196-7 – další postřehy k tomuto tématu viz kapitola 1).

rodin.²⁶⁶ V nespolední řadě lze na pozorovat, že též existuje jistý obecný narativ o migraci do českých zemí, který se na úrovni dominance některých témat a obrazů ve svědectví romských pamětníků projevuje a do jisté míry tak stírá i některé individualizovanější motivy.

Mezi zásadními důvody pro rozhodnutí zapojit se do poválečné migrace do českých zemí a v českých zemích případně i zůstat žít natrvalo tak uvádějí navštívení pamětníci zejména neutěšené podmínky v osadě, nedostatek bydlení a nedostatek práce. To jsou zároveň důvody, které se v textech o poválečné migraci Romů ze Slovenska nejčastěji uvádějí. V následující části se budu věnovat bližšímu rozboru právě těchto pamětníků uváděných zdůvodnění, přestože je zřejmé (jak jsem již naznačila výše), že jde jen o některé z komplexu skutečností a vztahů, které jejich odchody a případné návraty motivovaly.²⁶⁷

„Proto tam šli Romové dělat, protože tady doma jim nebylo dobře, nebyla práce, nebylo nic a oni odešli tam, do Čech. [...] Tam už také hodně Romů zůstalo.“²⁶⁸

²⁶⁶ Vyprávění o výše zmíněném „útěku“ jedné z rodin do Brna do svojí výpovědi zařadili dva z kontaktovaných pamětníků, oba se k němu dostali až v pozdější fázi rozhovoru, kdy již bylo například i zřejmé, že se adresát jejich vyprávění lépe orientuje v rodinné příslušnosti různých osob, kromě toho, že lze předpokládat i předchozími reakcemi posílený vztah důvěry, případně i prostý fakt, že při líčení poválečné migrace Romů z Brzotína se na prvním místě věnovali zjevným a jednoduše popsitelným důvodům jejich odchodu, nebo také důvodům nejčastějším, a teprve potom se vyjádřili i k událostem, které potřebovaly podrobnější vysvětlení. Rozhovor s MH 19. 10. 2010 v Brně, a rozhovor SB a LB, 19. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatele.

²⁶⁷ Podrobný rozbor různých subjektivních i objektivních důvodů odchodu či návratu z/do zdrojové lokality migrace přináší autoři sociologické studie ze sedmdesátých let, stejně tak Tomáš Haišman ve svém textu ke Kladnu upozorňuje na celou řadu různých faktorů, která rozhodnutí odejít/zůstat ovlivňovaly (Kára a kol. 1975: 184-200, Haišman 1988 – viz kapitola 1).

²⁶⁸ „Azír gejle o Roma oďa te keren, mer adaj khere na sa lenge lacho, na sa buťa, na sa nič a oďa gejle, Čehorságoste. [...] Má odoj but Roma ačhile.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

Z retrospektivních výpovědí pamětníků vyplývá, že jedním ze zásadních faktorů ovlivňujících rozhodnutí do českých zemí natrvalo odejít nebo se do Brzotína vrátit byla otázka vlastnění domu.

JB: Víc lidí tu taky nemělo domek, neměli, kam se vrátit, takže zůstali tam.

PB: [...] Tamti taky, ti J. [...]

JB: Bylo jich hodně lidí, hodně bratrů a neměli tady domy...

PB: Nebyly tady domy...

HS: Aha, bylo jich doma víc dětí, tak...

JB: Tehdy to nebylo tak jako teď, tak jak my tu teď bydlíme.

PB: Byli čtyři bratři a měli jenom jeden domek, kde žili rodiče, našli si ženy a odešli.²⁶⁹

SB: Tak takhle jsme se dostali do Brna.²⁷⁰ Ale jak říkám, že Romáci se rádi vrací domů, tak jsme šli na Slovensko, ušetřili nějaký peníze, spravili barák, pak jsme se zase vrátili.

HS: Hm, do Brna...

SB: No to už nebylo všechno v Brně, už jsme byli aj v Kralupech, už jsme byli tam u práci, tam, tam, ještě nepamatuju kam, ale vždycky jsme se vraceli domů.²⁷¹

Jak ukazuje ve své případové studii Will Guy, investice do domů na Slovensku, v závislosti na jejich rozsahu, mohly být významným faktorem, který Romy k obci dále připoutával, respektive mohl minimálně ztěžovat rozhodnutí o

²⁶⁹ JB: Buteren má na sa khera iš, na sa [ká] pale t'aven, no, th'odoj ačhile.

PB: [...] Ale iš, le J. [...]

JB: But džene sle, but phrala sle, ost na sa len kher...

PB: Khera na sa.

HS: Jaj, buter čhave khere ta...

JB: Akor na avka sa sar akána, sar adaj bešas.

PB: Esle štar phrala, ost ča jekh kher sa len, ká i daj le dadeha, chudne romňen, gejle.

Rozhovor s JB, PB a EB, 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁷⁰ Pamětník zde popisuje způsob, jakým byl do migrace zapojen ještě jako nezletilý syn svých rodičů. Ti se spolu se svými dětmi přišli do Brna poprvé přibližně v roce 1948 / 1949. V Brně v té době zůstala žít pamětníkova starší sestra s rodinou svého manžela. Zbytek rodiny se vrátil na Slovensko, postupně se ale do Brna na počátku padesátých let opět do Brna přestěhovali a zůstali zde žít, s výjimkou nejstaršího pamětníkova bratra, který se poměrně záhy opět vrátil na Slovensko.

²⁷¹ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

možném přestěhování do českých zemí činěná v pozdějších letech (1977: 425-592).²⁷² Jak ukazují narativy dalších pamětníků například v Brně a v Praze, i další publikované narativy (viz například Sidiropulu Janků 2015) občasné využívání dom(k)ů zanechaných na Slovensku ze strany Romů, kteří v českých zemích třeba i několik let trvale bydleli, bylo zřejmě běžnou praxí, a fungovaly také jako určitá jistota pro případ, že by bylo nutné se na Slovensko někdy v budoucnu vrátit. To byl i případ pamětníka SB – v době, kdy již spolu se svými rodiči a většinou sourozenců žil již v Brně, se do Brzotína pravidelně vracel, protože tam dále působil jako člen místní kapely, z čehož mu ještě na konci padesátých let plynul dle jeho slov dost zásadní příjem.

„Já jsem chodil na Slovensko, já jsem tady [v Brně] opustil aj matku, tady bydlela, a já už jsem šel samostatně [...] domů, jel sem domů. Já jsem chodil hrát, [...] já jsem vydělával tým hraním – my jsme šli ve středu, šli jsme v sobotu, v nedělu hrat, tak já jsem měl peníze, jo, a jak dobrý! Ani bych nebyl potřeboval pracovat. Tak jsem pobýval doma, [tam] jsme ještě měli ten byt [...], ten baráček.“²⁷³

Na důležitost majetkových vazeb Romů k obci a možnosti místního stavebního rozvoje, jako na zásadní faktory, které ovlivňovaly v jím zkoumané obci rozhodnutí místních Romů, zda a jak se migrace do českých zemí zúčastnit, upozornil ve větším detailu poprvé právě Will Guy (1977: 425-480). Ukázal, že důležité byly nejen existující majetkové vazby Romů k jejich domům, prohloubené případnou investicí do jejich oprav. Jako klíčovou zdůraznil ochotu místního úřadu investovat do stavebních úprav zlepšujících infrastrukturu a vybavenost samotné

²⁷² Rodina citovaného pamětníka Brzotín na počátku padesátých let opustila, domek v osadě však nadále využívali a byli jednou z rodin, která za něj dokonce v době, kdy se místní osada likvidovala, získala i jistou finanční kompenzaci. Jak jsem již upozornila výše, prameny shromážděné v rámci dosud nepublikovaného výzkumu likvidace cikánských osad v polovině šedesátých let v okrese Humenné, s romskými majiteli dom(k)ů, kteří se natrvalo odstěhovali do českých zemí a jejichž dom(k)y byly díky dlouholetému nevyužívání v zchátralém stavu, některé obce vyspořádávaly majetkové vztahy v rámci kampaně za likvidaci cikánských osad (ŠA v Prešove – pracoviště Archiv Humenné, fond ONV Humenné, k.č. 15: fin. odd., výkup cigánských chatrčí). Podobně o osudu romské osady nedaleko Nitry, mluvila také Irena Eliášová (Sadílková, Eliášová 2012).

²⁷³ SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

osady a povolovat novou výstavbu, buď přímo v osadě, ale zejména na jiných místech v intravilánu.

Vliv těchto faktorů je možné částečně sledovat i v případě Brzotína. Z výpovědí vyplývá, že v brzotínské osadě nedošlo k žádným významným stavebním úpravám zlepšujícím její vybavenost a především umožňující snadnější přístup do ní, přestože zápisy v kronice i záznamy o jednání zastupitelstva obce informují o započatí realizace podobných akcí nebo alespoň jejich plánování. Nelze ověřit, zda novou výstavbu v rámci osady místní úřad v poválečných letech povoloval, nicméně k ní zřejmě dle výpovědí pamětníků docházelo, i když minimálně pro některé rodiny nešlo o preferované řešení. Tím bylo nalezení bydlení v českých zemích nebo výstavba v intravilánu obce. Jistým povzbuzením že „doma už to bude zase dobrý!“ (viz citovaný rozhovor výše), pro ně mohlo být povolení takové výstavby pro jednoho z místních Romů přibližně na počátku padesátých let, jak je však z dalšího vývoje v obci zřejmé, až do konce padesátých let nikdo další z Romů povolení k výstavbě v obci nezískal. Zásadní změnu poměrů v obci na konci padesátých let pak jako jeden z důvodů pro změnu migračního chování uvádí ve své vzpomínce pamětník VH:

„I já bych byl šel, ale to už jsem nemohl, nešel jsem do Česka, protože už jsem měl doma [vlastní] rodinu, takže proč bych tam chodil.²⁷⁴ [...] V té době už taky tolik lidí tady odsud už nechodilo, protože už jim tady doma bylo dobře, v padesátých, šedesátých letech už to tu bylo jiné.²⁷⁵ Tehdy už si všichni Romové [...] postavili domy, nakoupili stavební pozemky. Ale dřív jsi to nemohl koupit, gádžové [by ti] to neprodali. [...] ono to dřív patřilo k [štátným] majetkům, ale ty pole byly těch sedláků, a od nich to pak převzalo JRD, po JRD pak ten... [obec] a všechno to pak prodali. Romům, kdo si to chtěl koupit, mohl. Takhle jsme si koupili domy nebo *stavební pozemky*. A všechno jsme to vystavěli. Ale dřív by ti to gádžové nedali, neprodali.“²⁷⁶

²⁷⁴ První z jeho dětí se narodilo v roce 1960.

²⁷⁵ K dataci doby, kdy se Romové v Brzotíně začali stěhovat do vesnice viz výše, pamětníkovo vymezení zhruba odpovídá.

²⁷⁶ „Ta me, te me gejlomas, no oda ale má našti, na gejom má Čehorságoste, maj rodina man khere sa, hat má soske te džava oďa [...]. Mek adaj but džene azír na gejle má, má ada khere lenge lacho sa, adaj má ando pedesát roki, šesdesát roki, má maški sa. Má sa o Roma

Jako základní zdůvodnění zapojení místních Romů do poválečné migrace do českých zemí pak také navštívení romští pamětníci z Brzotína používají opakovaně odkazy na nedostatek práce. Uvádějí nejen to, že práce bylo dost, ale navíc byla v jim dostupném regionu špatně placená, pokud vůbec.

„Dříve byla bída. Tak my tady už jsme odešli do Čech, tady šli všichni Romové dělat do Čech, pracovat, tam lépe vydělávali.“²⁷⁷

Právě téma hledání „lepší práce“ silně rezonuje i v dalších výpovědích pamětníků popisujících migraci místních Romů do českých zemí a vysvětlujících nejen mnohost destinací jejich pracovních migrací a důvody jejich přesunů po českých zemích, ale svým způsobem i návraty na Slovensko: do českých zemí si určitá část místních Romů „jen odcházela vydělat“ (chodili „pal o buťa“ = doslova „za pracemi“), s výdělkem se pak vraceli zpět a případně se opět vraceli do českých zemí. Jak lze vysledovat v biografích navštívených pamětníků, možnosti pracovat i v místě či okolním regionu začaly i v Brzotíně později přibývat (mezi zaměstnáními, která místní Romové zastávali, opět figurují nejčastěji práce zemědělství, tedy v JRD či na státních majetcích, nebo ve stavitelství).²⁷⁸ Motivací odchodů do českých zemí však nadále zůstával rozdíl v možnostech výdělku na Slovensku a v českých zemích, pamětníky shodně popisovaný jako zásadní.

má te valaso, epitinkerde khera, cinkerde thana, de ezelöt našti cind'al, na bikinde o gadže. O gádže na dine tuke oďa. Oda valamikor sa majetkakero, ale le gadžengere sa ola phuva, ale preko le line o JRD, paš o JRD mek kova, sa azutan bikinkerde, Romenge, ko kamel te cinel, šaj cinde. Avka cind'am amen o khera, a ház hely. Sa avka epitinkered'am. Maj elezöt o gadže na dine, na bikinkerde.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁷⁷ „Ezelöte sa beda. Adaj gejl'am má amen Čehorsagoste, adaj gejle o Roma sa Čehorsagoste te keren, te keren buťi, odoj feder rodnas.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁷⁸ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

SB: Jezdili jsme (tam a zpátky). Mně bylo *sedemnať rokov* [tedy cca 1964], jezdil jsem k Jihlavě, Batelov. Tam jsem dělal v družstvu, drenáže. Tak, protože tady doma, sebrali jsme se, co byli ode mě starší, já jsem byl *sedemnať ročný*, jim bylo *dvacať, do tricať rokov*, za pracemi. Protože tady jsme měli *päť korún, sedem korún na hodinu*, jo, a tam bylo *desať, dvanáct*.

HS: A odešli jenom chlapi nebo i...?

SB: Jenom chlapi. Dělalí jsme dva týdny, dostali jsme zálohu, přišli jsme domů, vrátili se zpátky, dostali jsme výplatu, přišli jsme domů, vrátili se zpátky.

HS: Takhle po dvou týdnech.

SB: *Flákání. No. Ale vždycky sme, sa mali lepší, jak tý, ktorý boli len doma. Lebo sme zarábali.*²⁷⁹

Možnosti a podmínky pracovního zapojení na Slovensku v době počátků migrace místních Romů do českých zemí pak blíže ilustruje následující výpověď:

„Kam chodila [babička] dělat? K sedlákům jsi chodila, k těm bohatým. [...] Chodila jsi k němu, dal ti kus chleba, najíst, brambory, sádlo a šla jsi domů. Dělalá jsi až do noci. Od rána do noci. A já chodil do školy. A moje babička chodila dělat k sedlákům, rozumíš? A tak já nechodil domů, ale i já jsem chodil za vesnici na louky a kosil jsem trávu.“²⁸⁰

Pamětníkem uváděný popis způsobu obživy odpovídá velmi přesně tomu, co je známé o způsobu života Romů na Slovensku před druhou světovou válkou, i

²⁷⁹ JB: Phirahas. Sa mange *sedemnať rokov* [tedy cca 1964], phirás paš i Jihlava, Batelov. [...] odoj kerás [...] ando družstvo, o drnažki. [...] Avka, mer adaj khere, ope leňam, mandar o phureder esle, me somas *sedemnať ročný*, on esle már *dvacať, do tricať rokov*, pal o buťa. Mer adaj sa amen *päť korún, sedem korún na hodinu*, hej, a odoj sa *desať, dvanáct*.

HS: A ča o murša gejele abo tiž...?

JB: Čak o murša. Kerahas *dva týždne*, chudás záloha, avás khere, džas pale, chudahas výplata, avás khere, džahas pale.

HS: Avka pal duj kurke.

JB: *Flákání. No ale sme vždycky no... sa mali lepší, jak tý, ktorý boli len doma. Lebo sme zarábali, no.*

Rozhovor s JB, 26. 10. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁸⁰ „Ká phirdá te keren? Paš o gadže phirehas, paš o barvale. [...] Paš leste phirehas, denas tut aso kotor maro, chan, gruji, žiro a khere džahas. Dži raťi kerehas. Raťastar dži ráťi. The me andi škola phirás. A mange bari daj phirlas paš o gadže te keren, értines? A na džavas khere, the me džavas opo phuva avri a odoj sitkerás i čar.“ Rozhovor s VH, 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

tomu, jak o způsobu obživy svých rodičů v době před druhou světovou válkou (i během ní) místní pamětníci líčili. Pamětník VH se narodil v roce 1939, dle svého dalšího vyprávění začal chodit do školy až v roce 1948. Doba, kterou zde popisuje, tedy spadá do období přelomu čtyřicátých a padesátých let. Aniž by to sám tematizoval, součástí jeho sdělení je tedy i zdůraznění kontinuity, respektive neměnnosti pracovních a obživných podmínek v poválečném období v porovnání s předválečnou situací. Odkaz na školní docházku zde primárně nepoužívá proto, aby pro adresáta svého vyprávění svoji vzpomínku ukotvil v čase, ale spíše proto, že zdůrazňuje, za jakých podmínek chodil svojí babičce vypomáhat. V další části svého narativu se pak k okolnostem svého vzdělá(vá)ní, které sám ze subjektivních i objektivních důvodů hodnotí jako nekvalitní a velmi nízké – znovu opakovaně vrací a zdůrazňuje nutnost i očekávání jeho vlastního příspěvku k obživě rodiny právě ve školním věku.

Popis místních pracovních možností a podmínek na přelomu čtyřicátých a padesátých let, tak, jak je popsal pamětník VH, dále rozvíjí i výpověď pamětníka SB (*1934).

„A my jsme bydleli tam furt, v tej kolonii. A teď po válce a hledali lidi práce, Romáci. Tak se dozvěděli, že v Dobšinné přibírají [...], tak jsme se stěhovali tam, [...] ale celá rodina, s celou rodinou, duchny na záda, a už jsme šli tam, a víc těch Cigánů, jo? Tak jsme se..., tam do nějaké boudy [...], tak tam jsme bydleli a lidi chodili do práce. No a z tama jsme potom šli [...] zas na jinou práci [...], až do Stracené [...], zase pešky [...]. Tak nás tam zaměstnali. [...] Otec udělal v lese, na kraji lesa [...] tu kořibu, jo, ty haluze takhle dával dohromady, zakryl to zase s tima prajtama, haluze, to teklo, voda, dolů, a tam jsme ustlali slámu, odněkud donesli, tam se ustlalo... a to bylo hned vedle kamenolomu.“²⁸¹

I výpověď tohoto pamětníka znovu sice jiným, ale opět nepřímým způsobem, poukazuje na neměnnost životních a pracovních podmínek s ohledem na válečné a těsně předválečné období, když ke svojí vzpomínce spontánně připojil po chvilce i následující doplnění. Pamětník si je zde zřejmě dobře vědom zaměnitelnosti jednotlivých líčených období vzhledem k totožnosti popisovaných

²⁸¹ SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

skutečností, a proto explicitně určuje, na rozdíl od jiných míst v jeho vyprávění a tedy v rámci výpovědi celkem výjimečně, do kterých období líčené pracovní zkušenosti spadají:

„Takže já už si pamatuju, tu válku... Aj před tu válku, jo, že jsme chodili, otec vyhledával práci, byl takový čipernatý, jo, že chtěl pro rodinu penízky, a tak si vždycky hledal práci. A chodili jsme ve žněch, jo, tak, který ho znali, ty lidi, von uměl tam dávat to žito, jo, když se mlátilo, jo, do těch strojů [...]. Tak jsme chodili a byli jsme až v Šafárikově, zase, to je tak dvacet kilometrů. No, buď nám tam přidělil nějaký spánek, nebo jsme bydleli venku, zase. No a pak zase si našel práci, to už bylo..., za Maďarska. [...] No a tak my jsme tam zase přišli, zase, v lese, na kraji lesa u cesty, zase udělal tu kolibu a zase jsme tam spávali.“²⁸²

Kromě potvrzení neměnnosti domácích pracovních podmínek v letech následujících po skončení druhé světové války, je pro kontextualizaci samotného zapojení romských rodin z Brzotína do poválečné migrace do českých zemí a charakteru této migrace ovšem zejména důležité také z této výpovědi vyplývající svědectví, že pohyb za prací v rámci místního regionu byl součástí životů minimálně určité části místních Romů jak v předválečné tak i v poválečné době, a omezeně dokonce i v době válečné.²⁸³ Využití možnosti pracovní migrace do českých zemí v poválečném období tak lze v jejich případě interpretovat jako jistou kontinuitu ve způsobu obživy místních romských rodin a to nejen ve formě pohybu skupiny jednotlivců v okolí vesnice i širším regionu, ale i ve formě dočasného přesídlování (několika) nukleárních rodin (vzájemně příbuzných lidí), v závislosti na tom, kde tito získali práci.

²⁸² SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

²⁸³ Pamětnice MH uvádí, že v místní komunitě existovala z předválečné doby i zkušenost s migrací „do Ameriky“ – rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Tuto migraci lze dnes již jen obtížně rekonstruovat. Zřejmě ale – podobně jako určitá část migrace poválečné – kopírovala dobovou zkušenost majoritního obyvatelstva. Jak dokládají i další výpovědi shromážděné mezi slovenskými Romy, taková zkušenost existovala i v jiných romských komunitách – viz například Sidiropulu Janků 2015: 43.

Lze předpokládat, že do vzdálených regionů se Romové z Brzotína za práci vydávali jen v případě, že pro to měli nějaký konkrétní důvod – jinak při shánění práce stavěli na svých kontaktech a zkušenostech v okolních regionech. „Za prací“/ „za pracemi“ bylo nutné „chodit“ a destinace těchto pracovních migrací se měnily podle toho, kde se práce aktuálně nabízela a které regiony byly pro místní Romy dostupné. V době druhé světové války tak chodili místní Romové pracovat i do regionů na druhé straně bývalé slovensko-maďarské hranice, které pro ně byly například z hlediska jazykových znalostí²⁸⁴ snadnějším a svým způsobem přirozenějším prostředím než v poválečné době navštěvované regiony českých zemí.

V tomto kontextu pak také lépe vystupuje význam výše komentovaného obratu „objevit Čechy“ a faktu, že tento „objev“ zřejmě inicioval pracovní nábor české firmy – při hledání práce se místní Romové evidentně soustřeďovali na jim dostupný region. Za prací dle výpovědí pamětníků chodili pěšky, ovšem vydávali se i do destinací vzdálených několik dní cesty. Do svého okruhu pracovních destinací tak po „objevu Čech“ tedy zřejmě celkem přirozeně zařadili i české země, které se pak staly dominantním cílem jejich cest „za prací“ (z dalších výpovědí pamětníků ale vyplývá, že Romové z Brzotína nadále využívali pro zajištění výdělků například i svoje kontakty v Maďarsku).²⁸⁵

²⁸⁴ Před druhou světovou válkou používali místní Romové jako běžné komunikační jazyky romštinu a maďarštinu, slovenštinu ovládali jen částečně. V současné době dochází u mladší generace Romů v Brzotíně nejen k omezování komunikace v romštině, ale i v maďarštině.

²⁸⁵ České země byly pro skupiny tzv. slovenských a maďarských Romů ze Slovenska obecně spíše neznámým areálem: pracovní migrace do českých zemí byla v předválečné době běžnější pravděpodobně pouze u Romů z moravsko-slovenského pomezí, odkud existují doklady o jejich pracovním zapojení právě v sousedních moravských a slezských krajích, jako areálu spadajícího do teritoria, které pro ně bylo dostupným před rokem 1939 a znovu opět po roce 1945 – informace o některých konkrétních romských rodinách slovenských Romů pracujících v těchto regionech viz například Pavelčíková 1999, Růžičková 2012. Další specifickou skupinou v rámci tzv. slovenských a maďarských Romů, která v předválečné době udržovala s českými zeměmi zřejmě výhradně obchodní kontakty byli také romští obchodníci s dobytkem, zejm. prasaty. Dosud velmi omezené informace o některých

4.2.5 Migrace jako aktérství

Bez ohledu na některé vážnější problémy, které ve vztahu k opakovaně migrujícím Romům musely úřady v Brzotíně řešit, lze na základě výpovědí pamětníků konstatovat, že právě tato migrace hrála zásadní roli v určitém vylidnění zdejší osady, ale i ve zlepšení finanční situace místních romských rodin, jejichž členové za prací do českých zemí jezdili. V důsledku toho se stala jedním z faktorů, který podpořil přesídlení brzotínských Romů z izolované osady „zpět“ do obce. Samotné přesídlení do obce je událost, kterou všichni kontaktovaní pamětníci vyzdvihují jako zásadní úspěch dosažený Romy v Brzotíně v období komunismu. Umožnila také jejich participaci na procesu modernizace místní společnosti, jejíž součástí bylo pořízování technických novinek jako rádio, televize, případně automobily (právě vyčíslení počtu těchto zařízení, které se v Brzotíně nacházejí, uvádí místní kronika v roce 1973/1974 jako důkaz obecního rozvoje a pokroku;²⁸⁶ shodně s tímto diskurzem o pokroku zmiňovali i někteří romští pamětníci, kdy si kdo z místních Romů tyto technické výdobytky pořídil, respektive zdůrazňovali, že v pořízování těchto novinek nezaostávali tito jedinci příliš za neromskými sousedy). Podobným pokrokem byla i výstavba (zděných patrových) domů v nové čtvrti obce. Mimochodem, i výstavbu této čtvrti prezentuje kronika jako jeden z důležitých výsledků modernizace obce a stavebního rozvoje. Pro sledování místních interetnických vztahů a tlaku na udržování interetnické hranice je pak příznačný komentář kronikáře, ke způsobu přijetí rozhodnutí o povolení této nové romské

konkrétních rodinách olašských Romů (Černý 2012), ukazují, že i tyto skupiny Romů měly s předválečnými pobyty v českých zemích zkušenost, její rozsah ovšem zatím nelze nijak blíže upřesnit. Zůstává otázkou, do jaké míry do českých zemí zajížděly například i sintske rodiny pohybující se na území Slovenska – dosud jediná studie zahrnující stručný přehled historie jedné konkrétní sintske rodiny ze Slovenska sice ukazuje na dost zásadní regionální pohyb, který ovšem zřejmě české země nezahrnoval (Berkyová 2009).

²⁸⁶ Obecní kronika Brzotín, zápis k roku 1973/74, s. 237-239.

výstavby v obci: „Bolo veľa pripomienok na túto adresu zo strany občanov z dediny.“²⁸⁷

Téma účasti Romů na „modernizačním projektu“ uskutečňovaném během komunismu zdůrazňuje David Scheffel (2009), na příkladu obce Svinia (okr. Prešov). Sleduje jej nejen na úrovni šíření modernizačních výtvarků do romských domácností a v rámci obecního veřejného prostoru, ale i na míře účasti Romů na dění v obci, jako byly brigády socialistické práce a další akce, v rámci kterých se na modernizaci obce místní obyvatelé podíleli a takto jej případně i sdíleli.²⁸⁸ Právě účast Romů na modernizaci, respektive udržení kroku s modernizací místní majoritní společnosti zmiňuje David Scheffel ve svých dvou případových studiích vývoje konkrétních romských komunit na východním Slovensku (2009, 2015) jako důležitou pro umožnění skutečného posunu ve společenské integraci Romů do místní majoritní společnosti za komunismu.²⁸⁹ Dochovaná dokumentace bohužel nedovoluje téma sledovat stejně podrobně i na příkladu Brzotína. Ze zápisů z jednání orgánů místního národního výboru je však zřejmé, že jistá modernizační výstavba byla v obci minimálně plánována i pro romskou osadu, otázkou však zůstává, do jaké míry byla i zrealizována (pamětníci žádný významný posun nezmiňují). V kontextu toho, jak uvažuje o sdílení modernizace David Scheffel však může být důležité zjištění, že na výstavbě v obci alespoň někteří z místních Romů participovali, nehledě na to, že od roku 1952 měli také na místním národním výboru svého zástupce a později v některých z jeho komisí.²⁹⁰

²⁸⁷ Obecní kronika Brzotín, zápis k roku 1973/74, s. 239-240.

²⁸⁸ K obecnému tématu mobilizace bezplatné pracovní síly v rámci povinné účasti na zvelebovacích a stavebních pracích v obci a jejich vlivu na sebeidentifikaci s rozvojem obce na příkladu tzv. akcí Z viz též Pelikánová 2009: 321-322.

²⁸⁹ Ani v jedné z těchto studií autor bohužel nezohledňuje téma zapojení místních Romů do poválečné migrace.

²⁹⁰ ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976 (neinv.), Rady MNV a Pléna.

V rámci v podstatě kontinuální snahy centrálních úřadů kontrolovat, respektive omezovat státem nekontrolovaný (a jak se ukázalo, nekontrolovatelný) pohyb Romů po Československé republice, byla mimojiné kritizovaná jako zvláště problematická právě tzv. „fluktuální“ migrace, tedy přesně ta, do které se Romové v Brzotíně intenzivně zapojovali. Jak jsem ukázala výše, spíše kriticky pak opakované odchody Romů z Brzotína a jejich návraty zpět vyhodnocovala i minimálně určitá část místního majoritního obyvatelstva. Vezmeme-li do úvahy tyto skutečnosti, vyjevuje se znovu v ještě jiném světle jako velmi trefný jeden ze závěrů rozsáhlé studie Willa Guye ze sedmdesátých let, zaměřené na vyhodnocení dosavadní státní politiky vůči Romům v Československu. Will Guy (1977: 426-427) zde konstatuje, že to byla právě aktivita samotných Romů, respektive jejich samozřejmé trvání na účasti na ekonomice československého státu, která měla vliv na zvyšování jejich životní úrovně a s ní i na postupu jejich žádané společenské integrace a nikoliv tedy jednotlivé nástroje státní asimilační politiky, které dle něj měly spíše ten efekt, že vyhrocovaly již existující averzi místních úřadů vůči existenci většího počtu Romů na jejich území. Jak jsem naznačila v předchozí podkapitole, druhou část Guyovy teze zřejmě případ „likvidace cikánské osady“ v Brzotíně ne zcela potvrzuje, neboť je pravděpodobné, že na rozhodnutí místního správního úřadu vyhovět žádostem zdejších Romů a povolit jim výstavbu v intravilánu obce měl zřejmě jistý vliv i tlak nadřízeného okresního úřadu. Při výstavbě a stěhování do obce pak místní úřad i Romové využili i některé z nástrojů dobové státní politiky, které byly součástí plánu likvidace cikánských osad na Slovensku, případně státní sociální politiky obecně, jako byl výkup domků v osadě nebo možnost vyjednání výhodných půjček. Účast místních Romů na opakované pracovní migraci do českých zemí, správními úřady nahlížená obecně spíše jako problematická, a její efekt na pozvednutí kvality života místních Romů lze ale naopak považovat za celkem jasné potvrzení platnosti první části Guyovy teze o vnitřní motivaci pokroku / sociálního pozvednutí a vlastním hledání prostředků jeho realizace.

4.3 Historie příchodu brzotínských Romů do Brna v kontextu poválečné historie Romů v Brně a v Československu

Téma poválečného vývoje romské populace v Brně tak, jak je v dosavadní literatuře dosud zpracované, sleduje v podstatě tři linie. Tou první je základní přehled o způsobu, jakým v Brně reagovaly místní správní a bezpečnostní orgány na zvýšenou a dále ze zvyšující přítomnost Romů v poválečném Brně. Jde o studie mapující místní způsob řešení „cikánské problematiky“ tak, jak je v literatuře zpracován i pro některá další česká a zejména moravská města. Tématem poválečného vývoje romské populace v Brně se dosud nejpodrobněji zabývala Nina Pavelčíková (Pavelčíková zejména 2001b, 2007b, 2008b). Důležitým příspěvkem k rozšíření tohoto základního popisu pak jsou informace získané v rámci kolektivního výzkumu historie romského osidlování Brna (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010). Druhá linie publikovaných textů víceméně navazuje na celoživotní historické dílo Ctibora Nečase ve sledování dalších poválečných osudů vybraných členů rodin tzv. moravských Romů, z nichž některé jejich působení postupně přivedlo do Brna a na konci šedesátých let vyvrcholilo v založení Svazu Cikánů-Romů (například Nečas 1999, 2011; Pavelčíková 2001b, 2003; Závodská 2011). Sledování historie této organizace (1968-1973) pak představuje třetí zásadní linii historických textů, která informace o vývoji romské společnosti v poválečném Brně dále prohlubuje (Benčáková 2008; Lhotka 2009).

Lze tvrdit, že dosavadní literatura k historii Romů v Brně se tedy zaměřila na sledování dvou skupin aktérů, které se podílely (respektive měly ambici podílet) na vytváření místní (respektive dokonce státní) politiky vedené vůči Romům a způsobu „řešení (místní) cikánské problematiky“, zatímco Romové, vůči níž byly tyto aktivity směřovány, tedy zejména stále se zvětšující skupina romských migrantů původem ze Slovenska, přicházející do Brna buď přímo ze slovenského území nebo už z jiných míst v českých zemích, kam ze Slovenska dříve odešli, zatím víceméně uniká pozornosti badatelů. Důležitým doplněním v tomto směru jsou spíše publicistické texty portrétyující život různých romských osobností, jejichž život je spjat s Brnem

(například Gašpar, Holý 1971; Hrbáčková, Mička, Závodská 2015; Kramářová 2001; Šenkyřík, Horváthová 2005), představující další část místní romské spíše elitní společnosti a zaměřující se především na líčení jejich osobních životopisů jako umělců, excelentních hudebníků a interpretů. Jistým příspěvkem k posunu v tomto směru bádání je nedávno publikovaný výbor ze shromážděných výpovědí romských pamětníků z Brna (Sidiropulu Janků 2015).

Následující text zaměřený na sledování těsně poválečného přesunu určité skupiny Romů z Brzotína do českých zemí, který vyvrcholil trvalým přesídlením některých z těchto rodin do Brna, kde vytvořily základ nově vznikající komunity brzotínských Romů, výše naznačenou sumu textů a poznatků k poválečnému životu Romů v Brně rozšiřuje na několika úrovních. Z hlediska dosud realizovaných studií poválečného osidlování českých zemí Romy ze Slovenska je předkládaná studie zajímavá tím, že umožňuje sledování přesunu dané skupiny z Brzotína do Brna včetně pobytu v jedné z tranzitních lokalit této migrace.

V první části následujícího textu se věnuji situaci v Brně na konci čtyřicátých let a přístupu zdejších správních a policejních úřadů k Romům v letech bezprostředně následujících po druhé světové válce, abych tak představila dobový kontext, v jehož rámci se pozdější příchod Romů z Brzotína do Brna (1948/1949) odehrával. Dosud nebyl publikován žádný narativ, který by období této nejstarší, těsně poválečné migrace Romů ze Slovenska do Brna zachycoval právě ze strany romských pamětníků, takže není možné tuto dobu zatím přiblížit jinak než z pohledu majoritních pramenů. Ty jsou značně rozporuplné, co se týče způsobu portrétování těchto romských migrantů, a dobře odrážejí jinými badateli (například Dvořák 2003, Spurný 2011) demonstrováný paradox jejich pozice v rámci české poválečné společnosti. Na jednu stranu byli nutně potřebnými pracovníky, ale na druhou stranu zároveň skupinou lidí, ke kterým státní instituce stejně jako část veřejnosti přistupovaly s velkou mírou nedůvěry (srov. též Pavelčíková 2004). Díky zavedené policejní evidenci „cikánů“, která z tohoto postoje vyrůstala, však má badatelská obec k dispozici poměrně unikátní pramen – dobové policejní soupisy Romů, které představují časové snímky romské populace v jednotlivých místech

českých zemí. Jsou zajímavým zdrojem informací k poválečným migracím Romů z různých pohledů (v dosavadních studiích byly většinou analyzované z hlediska demografické struktury místní romské populace – k Brnu viz například Pavelčíková 2007b). Z hlediska sledování konkrétní lokální skupiny Romů, jak je tomu v případě této práce, dovoluje ověřit jejich přítomnost v určitém místě (s vědomím neúplnosti této evidence je zároveň nutné konstatovat, že negativní nález automaticky neznamená, že daná skupina Romů v místě skutečně přítomna nebyla). Údaje z Brna z let 1946-1947 ukazují na přítomnost několika rodin z Rožňavska a potvrzují tak informace pamětníků, že migrace brzotínských Romů do Brna měla svůj regionální předvoj.

V následující části zůstávám ve stejném období, pozornost ovšem obracím právě k rekonstrukci odchodu zatím nejstarší doložené skupiny migrantů, která se z Brzotína rozhodla odejít v rámci pracovního náboru v roce 1946, a k jejich pobytu v tranzitní lokalitě migrace v Kutinách na Tišnovsku před tím, než někteří z nich odešli do Brna. Věnuji se analýze narativů pamětníků o jejich pobytu v Kutinách, ze kterých jako stěžejní vyplývá téma budování vztahů v novém sousedství, a dále je konfrontuji i s kusou písemnou úřední dokumentací, ovšem včetně dochovaných výsledků jednoho z výše zmíněných policejních soupisů romských migrantů na Tišnovsku z roku 1947. Na závěr, na základě publikované edice dokumentů z Tišnovska z let 1939-1944, ukazuji další z historických kontextů, se kterým je možné migraci brzotínských Romů do českých zemí spojovat a který směřuje k tázání se po charakteru zkušenosti české společnosti s Romy z dob předcházející masivní poválečné migraci a způsobu, jak se tato předválečná zkušenost promítla do jejich poválečných postojů a jednání. V případě prezentované studie však představuje zatím toto téma pouze významný námět pro její další rozšíření.

V poslední části textu se věnuji představení situace brzotínských Romů v Brně po jejich příchodu do tohoto města na konci čtyřicátých let. Na základě sekundární literatury přibližuji dobovou proměnu v jejich přístupu a náhledu místních úřadů na Romy. Blíže se soustřeďuji na zakládání místních „cikánských komisí“ jako orgánů odpovědných za řešení problémů spojených s přítomností

romských migrantů v Brně a jejich dobově propagovanou spoluprací s „cikánskými důvěrníky“. Těmi se v padesátých letech stali i někteří z brzotínských Romů. V další části přibližují život brzotínských Romů v Brně jako cílové lokality jejich migrace na třech vybraných tématech. Výsledná případová studie pak zároveň slouží jako ukázka možností představení poválečného života romských migrantů v českých zemích na příkladu dvou témat, která jsou relevantní z perspektivy pamětníků, ale zároveň se liší v možnosti využít při jejich zpracování syntézy orálně historických a písemných pramenů (činnost cikánských důvěrníků, transformace hudební tradice), a na příkladu tématu, které je v rámci studií o poválečné migraci Romů do českých zemí běžným, avšak – z hlediska jeho relevance ve shromážděných narativech z Brna – spíše vnějškovým tématem (charakter usídlení a bydlení brzotínských Romů v Brně).

Zásadním problémem při interpretaci shromážděných písemných pramenů úřední provenience k tématu poválečné migrace Romů pocházejícím z Brna, který značně omezuje možnosti jejich interpretace ve vztahu k brzotínským Romům a tedy i možnosti interpretace orálně historických pramenů, je fakt, že zhusta referují o „cikánech“, „osobách cikánského původu“ atp. obecně. Pokud nějakým způsobem mezi takto označenými lidmi rozlišují, pak často na základě kritérií, které v nich spíše výjimečně umožňují sledovat určitou skupinu Romů identifikovanou na základě jejich regionálního původu. Vzhledem k heterogenitě romské populace v Brně nelze tedy „informace o Romech v Brně“ zachycené v dokumentech místních správních úřadů ztotožňovat s konkrétní skupinou Romů ze Slovenska, respektive právě s Romy z Brzotína, pokud prameny takové explicitní ztotožnění s touto skupinou Romů přímo nedovolují. Pokud tak například prameny kontrastují zásadní rozdíl mezi způsobem života „usedlých cikánů“ a rodin „fluktuujících“ a tím, jak se z pohledu úřadů projevuje v brněnské dobové realitě, není možné říci, který z popisů je možné považovat za relevantní ve vztahu k brzotínským Romům. Respektive je možné konstatovat, že jednotlivé brzotínské rodiny mohly být nahlíženy obojím způsobem dle délky svého sídelního pobytu a migrační situace.

Zároveň je ale také možné, že se do zorného pole místních úřadů v Brně vůbec nedostaly.

Tato skutečnost má zásadní vliv na práci s prameny tak, jak jsem ji v předchozí části textu pro popis situace na Slovensku využívala, a zároveň i na strukturaci následujícího textu. Výrazněji v něm totiž na rozdíl od brzotínské části případové studie vyděluji pasáže věnované obecnému popisu situace v Brně a přístupu úřadů k Romům obecně – které z hlediska situace brzotínských Romů v době jejich příchodu do Brna prezentuji jako kontextové.

4.3.1 Romové v Brně 1946-1948: přístup úřadů a jejich evidence

Texty shrnující poválečný vývoj situace místního romského obyvatelstva v Brně zdůrazňují specifikum skladby místní nově se ustanovující romské populace, zdůrazňující na prvním místě návrat příslušníků rodin původních moravských Romů, ať již z táborů mimo území československé republiky, nebo z utajení/úkrytu, ve kterých přežili válečnou genocidu, a to nejen těch, kteří i před válkou v Brně a jeho okolí žili, ale i přeživších členů původních romských rodin z jiných částí Moravy, kteří v Brně našli nový domov (viz například Pavelčíková 2007b, [Závodská] 2015). Zároveň s nimi po druhé světové válce přicházejí do Brna i romští migranti ze Slovenska. Především jejich přítomnost řeší v prvních poválečných letech místní správní úřady ve spolupráci se Sborem národní bezpečnosti, a dokumentace těchto státních úřadů je také dosud dominantně používaným zdrojem k popisu situace Romů v Brně. Podrobnějšímu popisu této situace mezi lety 1945-1968 se dosud věnovala Nina Pavelčíková, ve svých třech článcích věnovaných především vývoji přístupu místních úřadů k Romům v kontextu vývoje celostátní politiky v Československu (Pavelčíková 2001b, 2007b, 2008b).²⁹¹ Důležitým příspěvkem k rozšíření tohoto základního popisu pak jsou informace získané v rámci kolektivního výzkumu historie romského osidlování Brna (Sadílková, Zapletal,

²⁹¹ Informace o Romech v Brně ale prezentuje i v dalších textech – viz například Pavelčíková 2003, ad.

Závodská 2010). Jeho závěrečná zpráva se však soustředila pouze na výběrovou prezentaci některých archivních nálezů týkajících se zdejší situace Romů, i ty ovšem prezentovala bez jejich zasazení do širšího kontextu dříve publikovaných poznatků k vývoji v poválečném Brně.

V následujícím textu na základě výše zmíněné sekundární literatury a písemných pramenů shromážděných v rámci výše zmíněného kolektivního výzkumu i v rámci dalších samostatných rešerší stručně nastíním základní informace o nejstarší historii příchodu Romů ze Slovenska do Brna, jejich počtech a přístupu místních úřadů k nim. Dále se zaměřím na představení samotných písemných pramenů, na základě kterých je možné tuto část historie Romů v Brně rekonstruovat, přičemž poukážu na jistou rozporuplnost některých z nich. V kontextu jiných studií vážících se k historii poválečného pobytu Romů na území českých zemí na tento rys obdobných pramenů z provenience decizní sféry a policejních složek upozornili i jiní badatelé. V závěru této části práce se zaměřím na jeden z unikátních písemných zdrojů k historii poválečného osidlování českých zemí Romy ze Slovenska, kterým jsou policejní soupisy „cikánů“. Na jejich základě stručně představím dostupné informace o poválečné migraci Romů z Rožňavska do Brna v letech 1946-1947, tedy o migračním pohybu, který předcházal migraci samotné sledované skupiny Romů z Brzotína, jejíž první členové dorazili do Brna nejdříve ke konci roku 1948. Z uvedeného vyplývá, že je tato část textu koncipována jako úvod k dalším navazujícím textům, ve kterých se již věnuji informacím shromážděným právě k migraci Romů z Brzotína do Brna po roce 1946 a jejich zabydlování v tomto městě po roce 1948.

Tato část mojí práce jako jediná nevyužívá orálně historické prameny. Vzhledem k zaměření práce na migraci Romů z Brzotína, kteří v do Brna přišli až po roce 1948 jsou jejich svědectví relevantní až pro pozdější dobu. K tématu jiných skupin Romů, kteří v Brně v tomto období již (přechodně) žily, se ve svém ve svém vyprávění dostala nejbliže pamětnice MH, když vzpomínala, které romské rodiny z českých zemích a jiných částí Slovenska v Brně v době příchodu její rodiny do Brna již byly přítomné (některá z uvedených příjmení bylo možné potvrdit ve výše

zmíněných soupisech). Vzhledem k soustředění právě na Romy z Brzotína jsem se také dosud nezabývala cíleným vyhledáváním případných pamětníků nejstarší poválečné migrace do Brna. Dosud publikované texty se tématu věnují jen velmi okrajově (Paměti romských žen I [2002]) anebo zachycují – podobně jako narativy brzotínských pamětníků – až pozdější období (viz dosud nejobsáhlejší výbor z narativů pamětníků žijících v současné době v Brně – Sidiropulu Janků 2015). Následující text je tedy také ukázkou jednoho ze způsobů, jak lze „historii Romů“ konstruovat pouze na základě pramenů majoritní provenience. Cílený sběr romských narativů je vzhledem k významu těchto pramenů zásadním úkolem v nejbližším období, a i tak lze předpokládat, že je na jejich shromáždění vzhledem k době, která od této doby uplynula, již v podstatě pozdě a s velkým štěstím by bylo možné – stejně jako v případě migrace brzotínských Romů – zastihnout pouze pamětníky, kteří tuto dobu zažili jako (malé) děti. I tato svědectví jsou však vzhledem k popsané pramenné nouzi velmi cenná.

Romové v písemných pramenech úřední provenience v Brně 1946-1947

Shromážděné písemné prameny majoritní provenience upozorňují na přítomnost romských migrantů ze Slovenska v Brně již v létě roku 1945 a dokládají tedy fakt, že do Brna Romové ze Slovenska začali přicházet v podstatě záhy po skončení druhé světové války.²⁹² Jedním z nejranějších dosud shromážděných dokladů k přítomnosti Romů ze Slovenska v Brně je zápis hlášení o denní pořádkové službě z 18. srpna 1945, který informuje o zadržení dvou „cikánů“ s trvalým bydlištěm v Martině a Prievidzi na Křenové ulici.²⁹³ S explicitní hromadnou identifikací

²⁹² V posledním roce druhé světové války bylo Brno významně poškozeno boji (Peša a kol. 1973: 169), skladbu místního obyvatelstva poznamenaly válečné transporty židovských obyvatel (Vaško 2011) a vystěhování německých obyvatel včetně jejich poválečného nuceného vystěhování (Arburg a Staněk 2010: 100-102).

²⁹³ Zápis k délce a dalším okolnostem jejich případného pobytu v Brně nad rámec uvedení důvodu jejich zadržení, kterým byl podomní obchod s tabákem, neuvádí nic bližšího. MZA, fond B 52, četnické stanice Brno-město, inv. č. 43: Hlášení z 18. 8. 1945, č. 1607 a 1608. Od

slovenského původu „cikánů“, kteří „zaplavují“ Brno se pak lze opakovaně setkat i v dalších dokumentech Zemského národního výboru i Sboru národní bezpečnosti nejpozději od roku 1946.²⁹⁴ V duchu dobového přístupu k „cikánům“ na ně tyto orgány pohlížejí jako na bezpečnostní riziko (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 14-15). Sbor národní bezpečnosti měl proti těmto migrantům podle nařízení Zemského národního výboru i interních směrnic a pokynů Sboru národní bezpečnosti přísně zakročovat a snažit se o minimalizaci jejich počtu na území Brna.²⁹⁵ Tato zjištění v podstatě dokládají to, co je z předchozích studií známo o náhledu na „cikány“, kteří byli vnímáni jako bezpečnostní riziko, a opatřeních policejních a správních orgánů v českých zemích v období 1945-1948 (Pavelčíková 2004; Grulich a Haišman 1986; Haišman 1989).²⁹⁶

Díky zavedené policejné evidenci a dochovaným výsledkům dvou soupisů „cikánů“ na území Brna z roku 1946 a 1947 jsou také k dispozici policejní informace o počtu Romů v Brně v prvních poválečných letech.²⁹⁷ Poskytují možnost utvořit si

podzimu 1945 Zemský národní výbor v Brně také vyžadoval pravidelná hlášení o pobytu Romů na území jednotlivých služeben (viz Pavelčíková 2004: 29).

²⁹⁴ Termíny jako „příliv cikánů“ či „zaplavování cikány“ atp. „ze Slovenska“ používá ve shromážděných dokumentech jak Zemská národní výbor, tak i Sbor národní bezpečnosti. ABS, fond G1, Sběrka rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno, inv. č. 37, 94.

²⁹⁵ Dělo se tak na základě prvorepublikové legislativy i nových nařízení, včetně nařízení o všeobecné pracovní povinnosti vyplývající z dekretu prezidenta republiky č. 88/1945 (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 15). Policie měla nařízeno pravidelně kontrolovat v Brně se pohybující Romy, žádat o předkládání dokumentů dokládající jejich totožnost, domovskou příslušnost a pracovní zapojení a ty, kteří nebyli schopni požadované dokumenty doložit, měla z území města Brna vypovídat. ABS, fond G1, Sběrka rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno, inv. č. 12, 37, 94.

²⁹⁶ Nina Pavelčíková také upozorňuje, že například co se týkalo vykazování Romů z pohraničních oblastí, byly v něm úřady na Moravě a ve Slezsku úspěšnější než v Čechách (Pavelčíková 2004: 30).

²⁹⁷ Prameny z fondů Zemského národního výboru v Brně označují soupis z roku 1946 za „seznam cikánů“, případně za „seznam potulných cikánů“, jeden z dokumentů jej uvádí i jako „seznam cikánů, cikánských míšenců a osob potulujících se po cikánském způsobu“ (MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1871/III, fol. 499, 671). Úřední název soupisu z roku 1947 zněl „soupis potulných cikánů“, a dle vyhlášky ministra vnitra ze 17. 7.

představu o nárůstu počtu Romů a především romských migrantů ze Slovenska v Brně v této době, jakkoli spíše rámcovou, neboť na jednu stranu tyto evidence zřejmě nezachytily veškeré místní romské obyvatele,²⁹⁸ a zároveň představují jen omezené časové snímky stavu místní romské populace, výrazně ovlivněné výkyvy v intenzitě sezónní práce, které se dobově účastnili právě romští migranti ze Slovenska.²⁹⁹ V květnu 1946 tak v Brně evidovali příslušníci Sboru národní bezpečnosti celkem 227 osob označených za „cikány“, z nichž 96 pocházelo ze

1947 měl zajistit podchycení „všech potulných cikánů a jiných tuláků práce se štítících, kteří po cikánsku žijí“, v pramenech bývá často uváděn jen jako „soupis cikánů“. (NA, Ministerstvo vnitra – Noskův archiv, inv. č. 32/čj 3174/47: Informace pro pana ministra vnitra, 7. 11. 1947.) V následující práci označuji oba seznamy z důvodu formulačního zjednodušení podloženého prameny pouze jako „soupisy cikánů“.

²⁹⁸ Do soupisu Romů v Brně z roku 1947 bylo například zahrnuto jen 39 osob (včetně dětí), které by bylo možné identifikovat dle jejich příjmení a místa narození jako původní české či moravské Romy (MZA, fond B 124 - Krajský národní výbor Brno, č. k. 1871/III, fol. 252-271). K počtu zde sepsaných moravských Romů se vyjadřuje i Nina Pavelčíková, která jej na základě předchozích hlášení považuje za neúplný, a uvádí, že část původních moravských Romů úřady pokládaly za dostatečně integrované a proto je do soupisu nezahrnuly (Pavelčíková 2007b: 97). Souhrnná zpráva o soupisu „potulných cikánů“ z roku 1947 pražské kriminální ústředny pro ministra vnitra představuje celou akci jako soupis všech „cikánů“ v českých zemích, tedy nejen „potulných“, jak by naznačoval samotný název soupisu, vycházející z dobově dosud platné prvorepublikové legislativy. Zpráva také ukazuje, že pražská kriminální ústředna měla velmi dobrý přehled o romských přeživších navracejících se koncentračních táborů, tj. o původních českých a moravských Romech, které mezi „cikány“ evidentně řadí. Pokud tedy skutečně došlo k nezařazení některých těchto lidí do soupisu na Brněnsku, je možné tento fakt interpretovat jako zprávu o vlastním postupu (a případně náhledu na tyto Romy) brněnských úřadů, které zde soupis realizovaly. NA, Ministerstvo vnitra – Noskův archiv, inv. č. 32/čj3174/47: Informace pro pana ministra vnitra, 7. 11. 1947.

²⁹⁹ Na vliv sezónní práce na celkové výsledky celorepublikového „soupisu potulných cikánů“ ze srpna roku 1947 (překvapivé zjištěním, že drtivá většina ze zachycených „potulných cikánů“ v českých zemích byla zaměstnána) upozorňuje ve své souhrnné zprávě také sám velitel kriminální ústředny v Praze, která byla řízením realizace soupisu pověřena. (NA, Ministerstvo vnitra – Noskův archiv, inv. č. 32/čj3174/47: Informace pro pana ministra vnitra, 7. 11. 1947.) Na stejný fakt upozorňuje i Nina Pavelčíková, která na základě regionální sondy na Ostravsku zpochybňuje i celkovou spolehlivost informací vyplývajících z tohoto soupisu (Pavelčíková 2004: 30, Pavelčíková 1999: 28-29). K výsledkům soupisu v Brně ovšem uvádí, že se jedná o poměrně spolehlivé údaje (Pavelčíková 2007b: 97)

Slovenska;³⁰⁰ v dubnu 1947, tedy o necelý rok později, hlásilo oblastní velitelství SNB v Brně, že zde žilo celkem 628 „cikánů [z nichž] většina se sem nastěhovala po osvobození ze Slovenska“;³⁰¹ a výše zmíněný celostátní soupis „potulných cikánů“ realizovaný v srpnu 1947, tedy opět o několik měsíců později, zaznamenal v Brně celkem 835 osob.³⁰² Komparativní údaje o celkovém počtu obyvatel města Brna k jednotlivým poválečným rokům lze dohledat v rozsáhlé publikaci k dějinám Brna, jehož autor uvádí k roku 1946 celkový počet 126.268 obyvatel města Brna a jeho tehdejších předměstí, v roce 1947 pak 133.637 obyvatel (Kuča 2000: 271). Vyjdeme-li z výše citovaných informací, můžeme konstatovat, že lidé, kteří se jako „cikáni“ dostali do zorného pole úřadů realizujících soupis v Brně, v roce 1947 tvořili 0,6 % zdejšího obyvatelstva, v roce 1946 pak necelé 0,2 %.³⁰³

³⁰⁰ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1871/III, fol. 671-678.

³⁰¹ ABS, fond G1, Sbíрка rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno, inv. č. 94: Směrnice Oblastního velitelství Brno-město SNB pro obvodní ohlašovací úřadovny – opatření proti přílivu cikánů, 11. 4. 1947

³⁰² MZA, fond B 124 - Krajský národní výbor Brno, č. k. 1871/III, fol. 253-271. Jmenný soupis Romů v Brně, který se v tomto fondu dochoval, uvádí jejich počet k 10. 8. 1947, což by znamenalo, že zde soupis proběhl o více než týden dříve, než bylo stanoveno ve vyhlášce Ministerstva vnitra (žádné další pozdější výsledky k Brnu se v tomto fondu nedochovaly). V soupisu bylo samostatně evidováno celkem 460 osob, u části z nich je pak v poznámce uvedena informace o dalších závislých členech jejich rodiny žijících v Brně, tj. o manželce a počtu dětí. Celkem se jedná o dalších 375 osob. Jak již bylo uvedeno výše, z celkového počtu 835 osob jich většina pocházela dle uvedeného místa narození ze Slovenska, respektive lidí (včetně dětí) narozených v českých zemích bylo do tohoto soupisu zařazeno celkem 39.

³⁰³ Další informace o počtu Romů v Brně, odrážející i přehled dostupných zdrojů informací a způsobu sledování počtu Romů v Československu a jejich spolehlivost, přináší opět Nina Pavelčíková: V roce 1951 žilo v Brně dle hlášení Ústředního národního výboru přibližně 600 Romů, v roce 1953 evidovaly národní výbory v Brně 960 Romů (Pavelčíková 2007b: 99, 100). Do předběžného soupisu předcházejícího realizaci soupisu „kočujících osob“ z roku 1959 bylo v Brně ke konci května 1958 zahrnuto dokonce 1050 osob, při samotném soupisu kočujících osob však zde bylo zkontrolováno celkem jen 545 osob a na konci roku 1960 jich v soupise bylo vedeno 563 (Pavelčíková 2007b: 102; 2008: 151, 153). K roku 1968 Nina Pavelčíková uvádí, že „kombinací evidence a soupisu [výsledku statistického šetření] úřady zjistily“ celkem 1619 osob (Pavelčíková 2008b: 156). Údaje o celkovém počtu obyvatel Brna ve sledované době uvádí Karel Kuča: v roce 1950 žilo v městě Brně a jeho

Dobové evidence sice zřejmě všechny Romy v Brně nezachytila, i tak lze ale tvrdit, že Romové dobově představovali v Brně početně zanedbatelnou část zdejšího obyvatelstva, která také, jak se dozvídáme ze zprávy Sboru národní bezpečnosti ze srpna 1946, zatím nežila ve větších sídlištních koncentracích. Tato fakta stojí ve velkém kontrastu k dramatickému líčení „přilivu“ Romů do Brna či jeho „zaplavování cikány“, které se v dikci úředních zpráv z této doby konstantně objevuje. Takové vnímání dobové situace lze částečně vysvětlit na základě výše uvedeného přehledu o poměrně strmém nárůstu počtu Romů ve městě (jakkoli byly tyto údaje – jak již bylo výše uvedeno – případně ovlivněné výkyvy pracovní sezóny, takže zřejmě nepředstavovaly celkový počet Romů stabilně žijících v Brně). Podíl na něm však zřejmě měla i zvýšená „citlivost“ úřadů na přítomnost „cikánů“ v městě. Ta, jak ukáží níže, zřejmě vyplývala z výrazné „viditelnosti“ osob rozpoznatelných jako „cikáni“ v ulicích válkou silně poškozeného Brna a lze se ale domnívat, že částečně byla také projevem historicky kontinuálního stereotypního vnímání „cikánů“ obecně jako problematické skupiny obyvatel.

Dominantní obraz „cikánů“, tak jak jej lze zrekonstruovat na základě dobových úředních zpráv z Brna, odkazuje k jejich vnímání jako skupiny lidí představujících ohrožení veřejné bezpečnosti, případně i pořádku a zdraví (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 14-15). Na takový způsob jejich pojmání pak i navazoval výše zmíněný přístup správních úřadů a bezpečnostních orgánů, v té míře, v jaké jej dochované zprávy a nařízení odhalují. Ze shromážděné dokumentace je přitom patrné, že takové zobrazování Romů je vnitřně značně rozporuplné. Zásadní (v samotných zprávách nijak nereflektované) rozpory přitom lze nalézt například nejen při porovnání různých zpráv navzájem, ale objevují se i v rámci jedné zprávy.

předměstích 155.972, v roce 1970 (pouze v tzv. „vnitřních brněnských čtvrtích“) pak 166.547 osob, přičemž celkový počet obyvatel „statutárního města Brna“ v roce 1970 byl 344.128 obyvatel (Kuča 2000: 271-272). Proporcionálně tedy Romové nadále představovali ve svém součtu početně zanedbatelnou skupinu brněnských obyvatel.

Z výrazně represivně laděného sdělení Zemského národního výboru v Brně pro místní bezpečnostní složky ze srpna 1946 tak například vyplývá, že „cikáni“, které úřad vykresluje jako bezpečnostní a zdravotní riziko a upozorňuje, že mimo jiné ohrožují „veřejné [...] zájmy města Brna“, sem přicházejí (mimo jiné) z popudu soukromých firem, tedy evidentně za prací.³⁰⁴ Podobný rozpor nalezneme i v o rok starším upozornění Oblastního velitelství Sboru národní bezpečnosti pro vlastní podřízené úřadovny z dubna 1947. To sice hned v úvodu varuje, že „cikáni jsou [...] živlem nežádoucím, nepohodlným a převážně asociálním [...] a páchají namnoze majetkové delikty“, v další části svého sdělení pak ale uvádí, že „část mužů pracuje na stavbách, bouračkách.“³⁰⁵ O několik měsíců později se k zaměstnanosti a kriminalitě „cikánů“ v Brně vyjadřuje ředitelství Národní bezpečnosti takto:

„Cikáni vykonávají zde [= v Brně] nejtěžší práce jako vykopávky, odklizení trosk při bouračkách a pod. Podnikatelé staveb jsou na práci cikánů značně závislí, ježto nemohou pro tyto práce dostati síly domácích. Cikáni pracují, jak zjištěno, celkem dosti uspokojivě, i když jejich pracovní výkon [...] jest menší než u našeho dělnictva. Kriminalita cikánů není příliš značná a zločinci se vyskytují jen sporadicky.“³⁰⁶

Podobně je to i s výše citovaným varováním oblastního velitelství Sboru národní bezpečnosti stran „[cikánů, kteří] jsou stíženi četnými nakažlivými nemocemi“, které ale zároveň staví do jiného světla ve stejné zprávě o několik

³⁰⁴ „Neustále vzrůstající počet cikánů v Brně, a to cikánů, kteří přicházejí ze Slovenska a ani nemají náležitých osobních dokladů, může ohroziti nejen zájmy veřejné bezpečnosti včetně bezpečnosti státní, ale též i veřejné a zdravotní zájmy města Brna. Je nezbytně nutno řešit otázku přílivu cikánů do Brna přímočaře a radikálně bez ohledu na soukromé zájmy zaměstnavatelů a pod. a jen z ohledu na uvedené zájmy veřejné.“ ABS, fond G1, Sběrka rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno, inv. č. 37: Pokyny Národního výboru zem. hl. města Brna oblastnímu velitelství SNB Brno I a přednostovi oblastní kriminální úřadovny, 24. 7. 1946.

³⁰⁵ ABS, fond G1, Sběrka rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno, inv. č. 94: Směrnice Oblastního velitelství Brno-město SNB pro obvodní ohlašovací úřadovny – opatření proti přílivu cikánů, 11. 4. 1947.

³⁰⁶ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, č. k. 1871/III, fol. 253: Ředitelství Národní bezpečnosti v Brně, průvodní dopis pro Zemský národní výbor k seznamu „cikánů“ z 11. 7. 1947.

řádků níže uvedené konstatování, že „bydlí v bytech nevyhovujících a zdravotně závadných“.³⁰⁷

Výše uvedená zpráva ředitelství Národní bezpečnosti ze srpna 1947 také upozorňuje na „četné stížnosti obyvatelstva“ – stran ubytování a přítomnosti „cikánů“ ve městě. Dobový obraz z Brna odkazující k výše zmíněnému provizornímu ubytování Romů, případně přímo na stavbách, respektive bouračkách, jako jeden ze zdrojů veřejného pohoršení, vykresluje na základě dobových zpráv Nina Pavelčíková („ženy vařily často na otevřeném prostranství, uprostřed rumovisek si hrály polonahé děti“ – Pavelčíková 2003: 332). Zpráva ředitelství Národní bezpečnosti pak zvýšenou pozornost veřejnosti a úřadů včetně policie odkazující na „viditelnost“ Romů v poválečném Brně dokresluje také informací o „cikánkách s dětmi [, které] neustále procházejí nejživějšími částmi města a obtěžují obyvatelstvo žebrotou“, což je dle ředitelství Národní bezpečnosti „neúnosné s hlediska cizineckého ruchu a s hlediska estetického“. Dobový způsob uvažování o problému pak dobře charakterizuje návrh řešení, které ředitelství v citované zprávě ve shodě s dřívějším usnesením rady Ústředního národního výboru v Brně „znovu“ doporučuje k realizaci – hromadné ubytování „cikánů“ v bývalém internačním táboře „pro Němce“ na „Malé Klajdůvce“.³⁰⁸

Ve zprávách brněnských úřadů a policejních složek se tak mimo jiné odráží problematické postavení romských migrantů ze Slovenska v poválečných českých zemích, kdy zde byli sice na jednu stranu potřební jako levná pracovní síla a jako takoví i zaměstnáváni (často soukromými firmami, které, jak též z některých zpráv z této doby vyplývá, ne vždy dbaly dobových předpisů ohledně povinných hlášení a registrace těchto pracovníků, což mařilo snahu státních úřadů mít o romských

³⁰⁷ ABS, fond G1, Sběrka rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno, inv. č. 94: Směrnice Oblastního velitelství Brno-město SNB pro obvodní ohlašovací úřadovny – opatření proti přílivu cikánů, 11. 4. 1947.

³⁰⁸ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, č. k. 1871/III, fol. 253: Ředitelství Národní bezpečnosti v Brně, průvodní dopis pro Zemský národní výbor k seznamu „cikánů“ z 11. 7. 1947.

migrantech přehled), na druhou stranu se ovšem v přístupu úřadů a veřejnosti k nim projevoval odstup či jejich odmítání, případně i snaha o jejich vyhošťování, založený na jejich dobově silně rezonujícím vnímání jako skupiny ohrožující veřejnost. Na tento paradox upozornila již celá řada badatelů (Dvořák 2003; Grulich, Haišman 1988; Pavelčíková 2015).

Na prolínání stereotypního náhledu na Romy do některých dobových zpráv a hlášení o situaci a na nutnost opatrného nakládání s těmito prameny upozornil na příkladu severních Čech Matěj Spurný, podle nějž mohou být místy spíše odrazem vlastních představ autorů o „cikánech“, než konkrétní místní reality (Spurný, 2011: 242, 265). Na stejný problém upozornila již dříve i Nina Pavelčíková (2007a: 90), která na jistou nespolehlivost některých dobových zpráv a hlášení poukazuje právě na příkladu několika zpráv z Brna ještě z počátku padesátých let (2007b: 103). Informace shromážděné k těsně poválečnému Brnu se zdají tato pozorování dále potvrzovat. Spurný také s ohledem na odmítavý postoj veřejnosti i úřadů vůči Romům v českém pohraničí, na které se ve své případové studii soustřeďuje, mluví o jisté kontinuitě postojů české veřejnosti vůči Romům a o „aktivaci nejpozději za války přisvojeného rasistického diskurzu“, které v českých občanech v pohraničí poválečná migrace Romů ze Slovenska vyvolávala (Spurný, 2011: 239-240). Jaká byla v tomto ohledu situace v Brně nelze na základě shromážděné dokumentace, omezující se jen na úřední prameny, zatím hodnotit. Sledování proměny veřejného diskurzu o Romech v Brně představuje další ze směrů budoucího výzkumu.

„Soupisy cikánů“ v Brně (1946, 1947)

Navzdory jisté jednostrannosti v zaměření těchto zpráv (co se týče skupin lidí, kterých si všímají, a problémů, které zaznamenávají) ovlivňující i rozsah informací o situaci Romů v Brně, jež je možné na jejich základě shromáždit, poskytují tyto dokumenty ale i velmi cennou možnost poměrně přesné lokalizace některých informací o migraci Romů ze Slovenska v čase a místě, která je pro rekonstrukci tohoto migračního pohybu jednou ze zásadních informací. Poměrně unikátní pramen k historii poválečného romského osídlení Brna (stejně jako dalších obcí

v českých zemích, ze kterých se tyto informace dochovaly) pak představují zejména výsledky výše zmíněných soupisů, které byly dobově jedním ze zřetelných výstupů zmíněného represivního přístupu k „cikánům“. Poskytují totiž jednu z možností, jak ověřit přítomnost konkrétních romských rodin na území českých zemí v tomto těsně poválečném období, a tak případně prohloubit informace o historickém vývoji migrací konkrétních romských rodin ze Slovenska (pokud tedy byli jejich členové na území českých zemí v tomto soupise zachyceni).³⁰⁹ Dokumentace dochovaná k Brnu nabízí v tomto směru poměrně bohatý materiál – dochovaly se totiž hned dva soupisy z roku 1946 a 1947.

Možnosti vytěžení informací v těchto soupisech obsažených nastínila již Nina Pavelčíková. Ta například upozorňuje, že již policejní evidence z roku 1946 dokládá v Brně přítomnost členů konkrétní romské rodiny, s jehož „příslušníky se později setkáváme na severní Moravě v Bílovci“ (Pavelčíková 2007b: 96).³¹⁰ Na základě této evidence je tak možné v první řadě vůbec identifikovat i několik dalších rodin představujících jedny z „nejstarších usedlíků v Brně“ z řad migrantů pocházejících ze Slovenska. Právě svědectví pamětníků pocházejících z těchto rodin by představovalo významné doplnění informací, které jsou dosud k tématu pobytu Romů v Brně v prvních těsně poválečných letech k dispozici skrze prameny

³⁰⁹ Dosud možná nejzajímavější způsob práce s policejní evidencí Romů (nikoli tedy jen soupisem) v poválečném Československu při zkoumání poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí představil na své případové studii příchodu Romů z Michalovců do Kladna Haišman (1988) – viz výše kapitola 1.

³¹⁰ Z hlediska sledování poválečných migrací Romů ze Slovenska a přesunů různých částí rodin těchto imigrantů v rámci českých zemí nabízí Ninou Pavelčíkovou identifikované spojení mezi rodinami v Bílovci s Brnem poměrně zajímavou případovou studii. Je totiž zřejmé, že určitá část lokální skupiny Romů původem z Nálepky zůstala v Brně žít, respektive se nadále z Vondřišelu/Nálepky do Brna v poválečných letech stěhovala (různě zdokumentované a různým způsobem prezentované životní příběhy některých z nich viz: Sidiropulu Janků 2015: 43-48; Hrbáčková, Mička, Závodská 2014). Identifikací konkrétních příbuzenských vazeb mezi Romy zachycenými v brněnské policejní evidenci v roce 1946 a 1947 (a případně těmi současně žijícími v Brně) a romskými rodinami z Bílovce a ani otázkou okolností, za kterých k vystěhování těchto rodin z Brna do Bílovce došlo, se dosud žádný z badatelů nezabýval.

majoritní, úřední provenience. Jejich kontaktování pokládám za vůbec základní krok umožňující práci s výše zmíněným policejním pramenem. Tyto soupisy poskytují jedno z vodítek pro sledování jejich rodinné historie, byť se jedná, jak ukáží níže na příkladu brzotínských Romů zachycených v soupise z roku 1947 na Tišnovsku, o vodítka ne zcela neproblematické, jehož interpretace je na určité úrovni opět závislá na možnosti spolupráce s pamětníky. Samotná práce s těmito policejními prameny má i zásadní etický rozměr.

Co se týče samotného Brna, ve shodě s narativy pamětníků zde ani jeden z realizovaných soupisů nezachytil nikoho z Romů pocházejících přímo z Brzotína.³¹¹ Objevují se v nich ovšem záznamy o několika skupinách Romů z Rožňavska z celkem deseti různých obcí. Na základě současně shromážděné dokumentace je možné alespoň jednu z těchto skupin, zachycených v Brně soupisem v roce 1947, identifikovat jako skupinu lidí pocházejících z obce spadající do historického maritálního okruhu brzotínských Romů.³¹² Z výpovědí pamětníků také vyplývá, že s touto rodinou byla v době svého pobytu v Kutinách v kontaktu minimálně jedna z rodin brzotínských Romů. Později došlo i ke sňatku jejich dětí, které v Brně zůstaly již po roce 1948 nastálo žít a postupně se za nimi do Brna přistěhovali i někteří další brzotínští příbuzní.³¹³ Díky informacím z narativů pamětníků je tak možné údaje ze soupisu interpretovat v tom smyslu, že poukazují na starší historii poválečného osidlování Brna ze strany Romů pocházejících z Rožňavska, která má přímou souvislost s usazováním brzotínských Romů v Brně na konci čtyřicátých let a dalším rozšiřováním jejich komunity v tomto městě v následujících letech. Výše zmíněná skupina lidí pobývajících v srpnu 1947 v Brně pak tedy představuje v českých zemích, respektive konkrétně v Brně, zatím nejstarší rodinu spřízněnou se

³¹¹ MZA fond B 124– Krajský národní výbor Brno, k. č. 1871/III, fol. 250-271, 671-678.

³¹² Vzhledem k faktu, že s nikým z příbuzných těchto lidí jsem nebyla v kontaktu, a citlivosti například už jen samotné identifikace konkrétních osob jako Romů, uvádím k soupisu jen takové informace, které nedovolují přesnou identifikaci uvedených osob, ale které zároveň dobře ilustrují možnosti a meze práce s těmito velmi citlivými prameny.

³¹³ Rozhovor s MH, 7. 10. 2010 v Brně, a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

sledovanými rodinami z Brzotína, jejíž přítomnost v Brně dokládají písemné prameny. Přibližná doba a okolnosti odchodu této skupiny Romů z Rožňavska do Brna, zůstávají zatím neznámé a jejich přiblížení – mimo jiné právě na základě spolupráce s dalšími pamětníky – jednou z priorit dalšího výzkumu. Ten nabízí také možnost ověřit vzájemné vztahy a případnou příbuznost různých skupin lidí z Rožňavska, které v Brně zachytil nejen soupis v roce 1947, ale už i v roce 1946, která by případně mohla pomoci historii migrace skupin příbuzných s brzotínskými Romy do Brna posunout ještě o další rok dále.

4.3.2 Rekonstrukce migrace Romů z Brzotína do Brna (1946-1949)

Po představení základních informací o kontextu těsně poválečné migrace Romů ze Slovenska do Brna a jejich postavení v tomto městě v prvních poválečných letech – včetně upozornění na skutečnost, že součástí skupiny Romů ze Slovenska, kteří v těsně poválečném Brně pracovali, bylo i několik skupin Romů z rožňavského okresu, z nichž někteří prokazatelně tvořili jistý předvoj migrace sledovaných brzotínských Romů do Brna po roce 1948 – se v následující části textu opět vracím právě k Romům z Brzotína. V následující části textu se detailně zaměřuji na jejich první masovou migraci do českých zemí iniciovanou v roce 1946. Na té participovalo i několik rodin, které se po několika letech pobytu na různých místech Čech a Moravy – z nichž se podrobněji v následujícím textu zastavuji u jejich pobytu v Kutinách u Lubné v tišnovském okrese – přestěhovaly do Brna, a staly se základem v Brně postupně se dále rozrůstající komunity brzotínských Romů. Zásadním pramenem pro rekonstrukci okolností a vývoje tohoto migračního pohybu mezi lety 1946-1949 jsou opět narativy pamětníků, které dále doplňují prameny úřední proveniencie pocházejícími z Tišnova. Při práci s nimi se znovu vracím k v předchozí části textu tematizovanému „soupisu potulných cikánů“ z roku 1947, jehož výsledky z tišnovského okresu zde podrobněji analyzuji. Sekundární literaturu vztahující se k dílčím tématům níže představené rekonstrukce této těsně

poválečné migrace Romů z Brzotína, využívám pro doplnění informací zmíněných především v narativech pamětníků či jejich lepší kontextualizaci.

Pracovní nábor v Brzotíně a příchod do českých zemí

V roce 1946, tedy ještě téhož roku, kdy se část místních mladých romských mužů teprve vrátila ze zajateckých táborů, opustila Brzotín skupina lidí, kteří se zřejmě jako jedni z prvních místních romských obyvatel rozhodli pro odchod za prací do českých zemí. Dle výpovědi pamětnice MH (*1945), založené na zprostředkovaných vzpomínkách, se jednalo o skupinu čtyř až pěti rodin, včetně rodiny, do které patřil její otec. Z Brzotína odešli v rámci na Slovensku realizovaného pracovního náboru stavebních dělníků na práci na opravě železnice.³¹⁴ Prvním místem pobytu této skupiny v českých zemích byly dle její výpovědi Kralupy nad Vltavou.³¹⁵ Stavební firma, u které byli zaměstnáni, pak svoje pracovníky postupně přemísťovala na další místa, kde dále pracovali na opravách a stavbě železnice, při čemž i na každém z dalších míst jim firma zajistila ubytování. Jak lze dovodit z jednotlivých svědectví, z Kralup tak byli Romové z Brzotína přeloženi na práce spojené s opravou a dobudováním nové trati Havlíčkův Brod – Brno, respektive Žďár nad Sázavou – Tišnov – Brno.³¹⁶

³¹⁴ Co se týče konkrétně rodiny pamětnice MH, do Čech v roce 1946 odešel její otec, který se teprve nedávno vrátil ze zajateckého tábora v Rusku se svou partnerkou a MH jako jednoletou dcerou (jejich starší dcera, tedy sestra pamětnice MH, v posledních válečných měsících zemřela). Spolu s nimi odešli i všichni ostatní členové nuklerární rodiny, ze které otec MH pocházel – tedy oba jeho rodiče i další tři sourozenci.

³¹⁵ Jak uvádí stručné shrnutí historie města Kralupy na oficiální internetové stránce města, Kralupy byly vážně poškozeny spojeneckým náletem z března 1945, jehož cílem měla být místní rafinérie minerálních olejů. Nálet způsobil vážné civilní ztráty a majetkové škody (150 lidí zahynulo, 116 budov bylo zničeno a přes 900 poškozeno) a jeho následky byly odstraňovány po celá padesátá léta (Kralupy, 2015).

³¹⁶ S výstavbou této trati bylo započato již mezi lety 1938-1942, kdy byla budována jako nová dráha spojující Německý Brod a Brno. Zakázku na realizaci této železniční stavby získala pražská soukromá stavební firma Ing. Bedřich Hlava. V této době zde tato firma také zaměstnávala i skupinu českých a moravských Romů (Antonová, Konečný 2013; k tématu

„Když se [otec] vrátil domů do Brzotína, tak ještě v tom roce brzotínští Romové, asi čtyři nebo pět rodin, co tam bydleli, [...] jsme přišli do Čech za prací. Ale to nebylo tak, že by se ti Romové jen tak sebrali, že jdou! Přijeli tam pro ně s velkýma autama [...] z Čech vážení lidi, inženýři, pánové, zeptat se, kdo chce [...] pracovat v Čechách. Tehdy po válce byla pobořená města, bylo tam hodně práce, bydlení. [...] Dostali jsme se až do Kralup nad Vltavou. Tam nás dovezli, naše Romy, tam nám dali [k bydlení] takový veliký dům, obrovský, něco jako [...] statek. Tam Romové bydleli [...] a chlapy vozili odtamtud do práce, každý den brzy ráno pro ně jezdili auty a odváželi je na práci. Dělalí tunely, železniční trať. To, co bylo rozbité, víš. A jak dělali tuhle práci, tak jsme se dostali až do Tišnova, takhle jsme se přibližovali k Brnu. [...] Vždycky jsme dostali dům, [...] tam jsme bydleli, co já vím, třeba dva tři měsíce, a jak dodělali práci, kterou měli, tak jsme zase jeli dál.“³¹⁷

Z vyprávění pamětníka SB vysvítá, že se ke skupině Romů pracujících na stavbě trati v následujících měsících připojovali další Romové z Brzotína. Konkrétně rodina pamětníka SB se k na železnici již pracujícím brzotínským Romům připojila až v Kutinách u obce Lubné nedaleko Tišnova.³¹⁸ V Kutinách dle pamětnice MH také

viz níže v závěru této části práce). Do pozornosti historiků se tato stavba dostala vzhledem k její historii v letech, kdy byla její výstavba přerušena a kdy byl do tunelů vyražených během první fáze výstavby přesunut provoz rakouské továrny Diana vyrábějící stíhací letouny Messerschmitt a využívající práci totálně nasazených i válečných zajatců (Vaněk, Prášil 2003). Práce na dokončení trati pak v režii stejné firmy pokračovala v poválečných letech (od roku 1945), dostavěna a zprovozněna byla v roce 1953 (Janda 2003; Železniční trať Havlíčkův Brod – Žďár nad Sázavou, 2015).

³¹⁷ „Ta kanak ája khere, Berzétate, akor and´oda berš meg, o Berzétakere Roma, talam štar vaj pandž familiji, ko odoj dživenas ... ájam ando Čechi pal i buťi. De na avka, hoď o Roma pumen chudně, ost ále, hoď džan! Oďa ále bare motorena, [...] andal o Čechi, bare manuša, inženira, raja, te phučen, ko kamel [...] buťi te keren ando Čechi. Akor pal o háboruvo o fore sa phagerde, but buťi sa, o khera. [...] Gejam dži Kralupy nad Vltavou. Oďa amen ligindě, amare Romen, odoj diňe amen aso baro kher, igen baro, avka hoď sar [...] statkos. Odoj bešenas o Roma [...] a le muršen phiravenas ando buťa, o manuša avenas vaš lenge sako džives, raťaha avenas motorena a lidžanas len opi buťi. Kerenas o tunela, o vonati, o vašuti. Aso sa phagerde, džanes. No ta aja buťi, sar kerenas, ta ájam dži Tišnovoste, Tišnov, avka hoď avahas közöleder ko Brno [...]. Mindig chudahas kher, [...] odoj bešenas, so me džanav, duj čhona trin čhona, sar kerenas i buťi, kanak sa kisno, akor džahas dureder.“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³¹⁸ Pamětník SB se tohoto přesunu do Kutin u Tišnova účastnil jako náctiletý chlapec, spolu se svými rodiči a dalšími třemi sourozenci. I on byl jako nezletilý na stavbě trati (a jednoho z viaduktů u Tišnova) zaměstnán.

Romové z Brzotína bydleli ze všech předchozích míst pobytu nejdéle a Kutiny byly také posledním místem jejich společného pobytu před tím, než došlo k jejich dalšímu individuálnímu pohybu – mimo jiné i do Brna.³¹⁹ Právě v Kutinách zastihl tuto skupinu Romů z Brzotína i výše zmíněný soupis „cikánů“ realizovaný v českých zemích během srpna 1947 (k shrnutí jeho výsledků viz níže, soupis potvrzuje nejen přítomnost celé skupiny brzotínských Romů v Kutinách, ale i zaměstnání části z nich u výše zmíněné firmy Ing. B. Hlava). Pamětník SB ve své výpovědi také uvádí, že spolu s nimi v Kutinách pracovali i další Romové i Neromové z jejich domovského slovenského regionu³²⁰ (přítomnost několika dalších Romů z rožňavského regionu též výsledky soupisu potvrzují – viz níže).

Jak naznačuje výpověď dalšího pamětníka, zkušenosti s pracovními podmínkami v českých zemích a poptávkou po dělnících, které skupina Romů pracujících na trati v konkrétních místech pobytu získala, zřejmě dále využívaly i další brzotínské romské rodiny, které ale v těchto lokalitách našly zaměstnání jinde než u dané stavební firmy. Konkrétně rodina pamětníka JB tak v roce 1947 pracovala na bližší neidentifikovaném statku u Žďáru nad Sázavou (ve výsledcích soupisu však nebyli zahrnuti), pamětník SB zase uvádí, že jeho rodina se později, na počátku padesátých let, vracela i do Kralup nad Vltavou.³²¹

³¹⁹ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazateleka.

³²⁰ SB: Aj Slováci chodili [...]. Na tý trati dělali, tady jich bylo moc, aj i ze sousední vesnice, to se jmenuje Köres [Kružná] [...]

HS: A tihle gádžové, kteří s váma dělali na té trati, tak ti se pak vrátili nazpátek [...]?

SB: Chodili domů a zas tam přišli na měsíc nebo tak už. To tady byli aj z Filákova [...], gádže. Slováci aj z Filekova, to vím, že chodili aj k nám. My jsme bydleli v tom domečku v Kutini a oni měli barák trochu dál, [...] tak voni chodili k nám. Znali se s mým tátou, protože spolu pracovali [...]. Mladý lidi, chodili, Cigáni [...], aj Slováci. Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazateleka.

³²¹ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, a rozhovor s JB, 26. 10. 2010 v Brzotíně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazateleka.

Přesnější dataci pobytu rodin navštívených pamětníků z Brzotína v jednotlivých místech v českých zemích v těsně poválečné době umožňují narativy pamětníků skrze odkazy (a případně dohledatelné doklady) o konkrétních lokalizovaných rodinných událostech – jako bylo například narození pamětníka JB ve Žďáru nad Sázavou, svatba rodičů MH ve Žďárci u Tišnova, nebo narození prvního mladšího sourozence MH v Kutinách u Tišnova.³²² Pamětník SB pak ve své výpovědi odkazuje na zásadní zásah „velkých dějin“ do života lidí žijících v Kutinách, jakým bylo znárodnění firmy jejich zaměstnavatele v roce 1948.³²³ Tento pamětník události, o nichž vyprávěl, datoval jen zřídka s pomocí určení konkrétního roku nebo alespoň desetiletí, a pokud byl o takové časové upřesnění požádán, nevěnoval příliš trpělivosti jeho přesnějšímu výpočtu. Vzhledem k charakteru narativu tohoto je proto svým způsobem nepřekvapivé, že dataci příchodu svojí rodiny do českých zemí situoval při odkazu na konkrétní rok nesprávně:

„My jsme přišli asi v padesátém šestém nebo sedmém [myslí 1946/1947]. A byli jsme v Kutině. [...] to je za Tišnovem, [...] tam jsme se ubytovali, Cigáni, hodně Cigánů od nás, skoro polovička, tam jsme dělali na dráze, [...] tam dělali dráhu... Praha – Žďár nad Sázavou a tak, jo? Trať. To byla firma Ing. B. Hlava. [...] Do těch..., do padesátého osmého roku [myslí 1948] jsme tam pracovali, ještě dýl, ale v padesátém osmém [myslí 1948], to už si pamatuju taky, tak to zestátnili, jo?“³²⁴

³²² Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, a rozhovor s JB, 26. 10. 2010 v Brzotíně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

³²³ Spolu s dalšími firmami byla sloučena do závodu Armabeton, který se stal 1. 9. 1948 součástí národního podniku Československé stavební závody, založeného v červnu 1948 v souvislosti se znárodněním podniků ve stavebnictví, vyhlášeným na konci dubna 1948 zákonem č. 121/1948 Sb. (Janda 2003, Mareš [nedat.], Synková 2012: 13-16).

³²⁴ SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Uvedená citace obsahuje jeden z několika odkazů na dopad poválečných „velkých dějin“ na životy těchto romských rodin, které pamětníci ve svém vyprávění zprostředkovávají. Mezi dalšími takovými odkazy figurují: rok 1953 a měnová reforma; rok 1956 a potlačení revoluce v Maďarsku – důvodem jehož udržení ve vzpomínkách těchto romských pamětníků je fakt, že v Maďarsku žili jejich příbuzní, s nimiž během poválečné doby nadále zůstávali v kontaktu; okupace Československa v roce 1968; a rok 1989.

Poměrně pozoruhodné je dochování jména konkrétní stavební firmy, která brzotínské Romy na Tišnovsku zaměstnávala. Na základě svědectví pamětnice MH lze dovozovat, že jednou z příčin této retence by mohla být poměrně důležitá role, kterou tato stavební firma, respektive její konkrétní vedoucí zaměstnanci, i v dalším životě některých těchto romských rodin sehráli (viz níže).³²⁵

Znárodnění firmy Ing. B. Hlava v roce 1948, díky které měly u ní zaměstnané romské rodiny původně zajištěnou v českých zemích nejen obživu, ale i ubytování, bylo pro rodiny brzotínských rodin u této firmy zaměstnaných zřejmě jedním z impulzů pro opuštění Kutin během následujících měsíců.³²⁶ Někteří z nich se vrátili zpět do Brzotína, jiní se přestěhovali do jiných míst v českých zemích včetně Brna v závislosti na tom, kde mohli sehnat práci a ubytování, nebo kde případně měli nějaké zázemí. To byl i případ rodiny MH,³²⁷ která v Kutinách na práci setrvala až do roku 1949, kdy se dle výpovědi pamětnice podařilo jejímu otce s pomocí „inženýrů“ z firmy sehnat práci pro sebe, svého otce a bratry v teplárně na Špitálce, která v této době v souvislosti s poválečným rozvojem Brna začala dramaticky rozšiřovat svůj provoz.³²⁸ Zároveň s prací se jim podařilo v Brně získat i první ubytování, ve čtvrti, kde setrvali i v následujících desetiletích. Byli tak jednou z prvních romských rodin z Brzotína, která se do Brna přestěhovala a stala se základem nově budované a dále imigrací rozšiřované komunity brzotínských Romů v Brně. Jak jsem již uvedla v předchozí kapitole, nedlouho před nimi se dle výpovědi

³²⁵ Pamětnice MH si nevybavila jméno firmy, zato se jí celkem jednoduše vybavilo například jméno jednoho z vedoucích zaměstnanců (mluvila o nich opakovaně jako o „inženýrech“), se kterými byl její otec ve styku i v době přesídlení do Brna.

³²⁶ O vlivu celostátní kampaně znárodnění, respektive pozdější kolektivizace na migrační trajektorie Romů odcházejících ze Slovenska do českých zemí svědčí též vzpomínka Zory Horváthové (*1929, Turňa nad Bodvou) – viz Kramářová a kol. 2005: 70-72.

³²⁷ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

³²⁸ Jaroslav Mlýnský uvádí ve svém popisu hospodářského vývoje Brna po roce 1945, že na rozšíření kapacity teplárny na Špitálce, dobově jediné brněnské teplárny, se začalo intenzivně pracovat na počátku padesátých let, do konce šedesátých let byla její kapacita rozšířena téměř čtyřikrát (Peša a kol. 1973: 204).

pamětníka SB do Brna nastěhovala také jeho rodina.³²⁹ Na rozdíl od rodiny pamětnice MH se však rodina pamětníka SB – s výjimkou jeho sestry – v této době ještě v Brně neusadila natrvalo (k tomu došlo až během padesátých let).

„Soupis cikánů“ na Tišnovsku v roce 1947

Jak jsem uvedla již v kapitole věnované obecnému popisu migrace Romů z Brzotína a jejich dopadů na komunitu brzotínských Romů, pro rekonstrukci konkrétních migračních trajektorií jsou zásadním pramenem právě narativy pamětníků. Ty mimo jiné umožnily při rekonstrukci rezidenční migrace v této části práce podrobněji sledované skupiny brzotínských Romů do českých zemí celkem spolehlivě identifikovat jednotlivá místa pobytu mezi jejich odchodem ze Slovenska a jejich trvalým přesídlením do Brna. Lokalizace jednotlivých míst těsně poválečného pobytu sledované skupiny brzotínských Romů v českých zemích pak umožňuje dále jejich přítomnost v českých zemích prověřovat v dokumentaci správních úřadů s působností v konkrétních regionech českých zemí. Tu jsem v rámci výzkumu studovala pro region Tišnovska jako místa, ke kterému se pamětníci ve svých vzpomínkách na svůj těsně poválečný pobyt v českých zemích vraceli nejčastěji.³³⁰ Ze shromážděných pramenů úřední provenience z tohoto regionu je pak nejobsáhlejším pramenem již výše zmíněný jmenný soupis „cikánů“ z Tišnovska ze srpna 1947, na základě kterého je možné verifikovat a případně dále doplnit informace získané od pamětníků, nebo na základě informací ze soupisu formulovat otázky posunující realizovaný výzkum dále. Pravidelná poválečná hlášení z tišnovského okresu o situaci v řešení „cikánské otázky“ z let 1951-1954 pak uvádějí, že zatímco ještě v roce 1951 evidoval okresní úřad na svém území ještě

³²⁹ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³³⁰ Rešerše v dalších vybraných regionálních archivech v českých zemích je součástí plánu pokračujícího výzkumu.

celkem 69 „cikánů“ – stavebních dělníků žijících v Čebíně a Dolních Loučkách³³¹ (zda mezi nimi byli i někteří Romové z Brzotína nelze z dosud shromážděné dokumentace ověřit), od roku 1952 už v okrese až na pár jedinců, jejichž zdejší přítomnost úřady považovaly za dočasnou, žádní romští migranti ze Slovenska nežili.³³² Stejně jako v předchozí části práce věnované stručnému rozboru výsledků soupisu „cikánů“ v Brně, se tomuto pramenu prezentujícímu výsledky soupisu pro tišnovský okres, budu věnovat podrobněji.

Výsledky soupisu z Tišnovska ze srpna 1947³³³ na prvním místě potvrzují přímou souvislost přítomnosti brzotínských Romů v Kutinách se zaměstnáním u stavební firmy Ing. B. Hlava. Ukazují, že tato firma byla výhradním zaměstnavatelem všech v soupise jmenovitě sepsaných mužů z Brzotína³³⁴ (jedinou výjimkou byl jeden čtrnáctiletý chlapec z Brzotína v soupise vedený jako nezaměstnaný) a že firma v Kutinách také všem v soupise uvedeným brzotínským Romům, tedy nejen svým zaměstnancům ale i dalším závislým členům jejich rodin, poskytovala ubytování (celkem zde bylo na místě označeném v soupisu jako „dělnické baráky“ evidováno 51 lidí pocházejících z Brzotína, včetně dětí). Mezi Romy, které firma jako pomocné dělníky na stavbě železnice zaměstnávala a které i ubytovávala v dělnické kolonii v Kutinách, měli Romové z Brzotína výraznou početní převahu (viz výše citovaná výpověď pamětníka SB). Spolu s brzotínskými Romy v Kutinách žilo dle soupisu dalších 9 lidí včetně 2 dětí z dalších dvou obcí na

³³¹ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, fol. 10-11.

³³² MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, fol. 48, 73, 112, 138, 168.

³³³ Z dochované dokumentace není jasné, ve kterých dnech na Tišnovsku soupis proběhl, výsledky Okresní národní výbor v Tišnově zaslal Zemskému národnímu výboru v Brně již 21. 8. 1947 (dle výnosu Ministerstva vnitra měl soupis proběhnout ve dnech 18. – 23. 8. 1947). MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1871/III, fol. 78-85.

³³⁴ Jak jsem již uvedla výše, při realizaci soupisu v roce 1947 byly mezi jmenovitě sepisované osoby zařazeny všechny osoby nad 14 let. V případě soupisu na Tišnovsku byly stručné údaje o všech dětech mladších 14 let uvedeny v poznámce u konkrétních jmenovitě sepsaných žen. Na rozdíl od výsledků soupisu v Brně, ve kterém jsou do této poznámky kromě dětí mladších 14 let vřazeny i manželky/družky jmenovitě sepsaných mužů.

Rožňavsku, a dále regionálně poměrně heterogenní skupina celkem 11 lidí ze čtyř různých západoslovenských okresů (včetně jednoho několikaměsíčního dítěte).

Romové z Brzotína tvořili také polovinu celkem všech Romů sepsaných v roce 1947 na Tišovsku (celkem je v soupise uvedeno 102 lidí včetně dětí). Z východního Slovenska zde kromě výše zmíněných lidí z rožňavského okresu soupis zachytil ještě jednu menší skupinku lidí z vranovského okresu. Všichni ostatní sepsaní lidé pocházeli ze západního Slovenska, konkrétně z celkem deseti různých okresů (Hlohovec, Levice, Myjava, Nové Mesto nad Váhom, Nové Zámky, Piešťany, Prievidza, Senica, Trenčín a Trnava) - celkem se jednalo o 33 lidí včetně dětí. Všechny 102 v tišovském okrese sepsaných osob představovalo poválečné migranty ze Slovenska, v soupise nebyla zachycena ani jedna osoba pocházející z českých zemí.

Výraznou odlišnost v regionální homogenitě skupiny lidí z východního a západního Slovenska pobývajících dle soupisu v srpnu 1947 na Tišovsku, lze na jedné straně vysvětlit právě díky informaci o realizaci náboru mezi Romy na Rožňavsku potažmo o jeho výsledku v Brzotíně, s ohledem na heterogenitu sepsaných lidí ze západního Slovenska lze uvažovat o případném významu v předchozí kapitole zmíněném faktoru regionální blízkosti, který umožňoval kromě organizovaného přesunu i spontánní pohyb z okresů západního Slovenska na Moravu (v porovnání s případnými spontánními přesuny z východního Slovenska mnohem snadnějším). Zajímavá odlišnost také vyplývá z porovnání počtu dětí, které byly spolu se svými matkami v tišovském soupise uvedené. Svědčí o tom, že rodiny pocházející z východního Slovenska žily na Tišovsku častěji právě s dětmi. Bez bližší znalosti rodinných poměrů těchto migrantů sepsaných na Tišovsku je poměrně obtížné tento fakt interpretovat (u žen v produktivním věku, u kterých žádné děti evidované nejsou, nelze určit, zda se jednalo skutečně o ženy bezdětné, nebo o ženy, které nechaly svoje děti na Slovensku v péči příbuzných). Co se týče blíže známé skupiny brzotínských Romů, výpovědi pamětníků potvrzují, že část z nich skutečně do českých zemí odcházela s celou rodinou včetně všech svých dětí. Takové migrační chování soupis tedy i celkem jasně odráží, a jeho výsledky v tomto směru mohou být částečně ovlivněny i faktem, že v srpnu 1947 již skupina

brzotínských romských migrantů v Kutinách představovala nejen rodiny, které odešly v rámci náboru v roce 1946, ale také rodiny, které se za těmito prvními migranty do českých zemí přistěhovaly později, a měly tedy již představu o podmínkách (a určitých jistotách), do kterých se do českých zemí stěhovali.

Ze souhrnných informací vyplývajících z tišnovského soupisu zaujme také poměrně výrazný podíl nezaměstnaných Romů, které na Tišnovsku soupis zachytil, a to zejména v kontextu celkových výsledků soupisu „cikánů“ pro české země. Ze všech zde sepsaných osob nad 14 let jich byla na Tišnovsku zaměstnána jen necelá polovina – u některé ze čtyř soukromých stavebních firem působících na Tišnovsku³³⁵ nebo v jedné z místních cihelen. Osobami vedenými v soupisu jako zaměstnané byli téměř výhradně muži: z „mužů“ nad 14 let byl jako nezaměstnaný veden jen jeden čtrnáctiletý chlapec, shodou okolností pocházející právě z Brzotína, zatímco mezi „ženami“ nad 14 let byly jako zaměstnané vedené jen čtyři – pocházely ze západního Slovenska (okr. Levice, Senica, Trnava) a spolu se skupinou mužů ze stejných obcí/okresů pracovaly v Tišnově na stavbě obytných domů a v místní soukromé cihelně. Co se týče podílu zaměstnaných na celkovém počtu sepsaných „práceschopných“ osob, situace na Tišnovsku tak, jak ji soupis zachytil, tedy mírně převyšovala celkový průměr podílu zaměstnaných mužů (pro české země byl podíl pracujících mužů na celkovém počtu práceschopných mužů nad 14 let 95%) a poměrně značně zaostávala za průměrným podílem zaměstnaných žen (při stejném výpočtu pro české země činil 81%).³³⁶ Údaje o vysoké zaměstnanosti žen vyplývající ze souhrnných výsledků soupisu z roku 1947 ve svém komentáři zpochybňuje Nina Pavelčíková, která argumentuje předpokládaným dominantním vytížením romských migrantek i v českých zemích v rámci péče o domácnost a děti a vyvozuje, že se „převážná část nepracujících Romů [...] soupisu vyhnula“ nebo „vykázala nepravdivé údaje“ (Pavelčíková 2004: 29-31). Výsledek soupisu na

³³⁵ Dvě z nich – včetně firmy Ing. Bedřich Hlava – v okrese realizovaly stavbu železnice, další pak stavbu továrny „Spoj“ v Tišnově a obytných domů v Kuřimi.

³³⁶ NA, Ministerstvo vnitra – Noskův archiv, inv. č. 32/čj3174/47: Informace pro pana ministra vnitra, 7. 11. 1947.

Tišnovsku může do jisté míry odrážet specifickou situaci konkrétních skupin migrantů na Tišnovsku, výrazněji ovlivněné právě působením firmy Ing. B. Hlava jako dominantním zaměstnavatelem všech zde sepsaných osob (firma zaměstnávala celkem 27 mužů z celkových 44 vedených jako zaměstnaných), vyplývající například ze zaměstnanecké politiky této firmy, ale také z výše nabízených výdělků. Jak totiž naznačuje jeden ze shromážděných dokumentů z Tišnovska, Romové zaměstnaní právě u firmy Ing. B. Hlava vydělávali dost peněz na to, aby z nich byli schopni uživit i všechny závislé dospělé i nezletilé osoby, které s nimi v Kutinách pobývaly (viz citace dokumentu níže).³³⁷

Na základě narativů pamětníků a další shromážděné dokumentace z matrik se zatím podařilo v soupisu bezpečně identifikovat členy rodin obou pamětníků, partnery jejich sourozenců a několik dalších osob. Jedním z problémů komplikujících identifikaci sepsaných brzotínských Romů ze strany pamětníků je fakt, že v brzotínské romské komunitě bylo přibližně do sedmdesátých let 20. století běžné používání tzv. romských jmen, takže zejména mladší pamětníci si nejsou jisti oficiálním jménem blízkce nepříbuzných lidí, zvláště v případě, kdy je oficiální jméno stejné hned pro několik osob. Stejně důležitou obtíží při ztotožňování jména s konkrétní osobou, kterou ve svých narativech pamětníci řadí mezi svoje různě vzdálené příbuzné či je zmiňují jako Romy pocházející z Brzotína, je také fakt, že samotný soupis uvádí mnohé osobní informace nepřesně nebo dokonce vyloženě chybně, byť se jedná o tak základní údaje jako je jméno a datum narození – lze předpokládat, že tyto chyby mohly vzniknout z různých důvodů již při zapisování jednotlivých údajů v terénu, případně také při jejich dalším prepisování do čistopisu.

Ztotožnění jednotlivých osob uvedených v soupisu s konkrétními členy rodin navštívených pamětníků nebo s dalšími brzotínskými Romy, které ve svých vyprávěních zmiňují, což je základem pro detailního určení míry relevantnosti dochovaného soupisu pro migrační historii sledované skupiny Romů z Brzotína je

³³⁷ MZA, fond B 280, Zemský národní výbor Brno, k. č. 638, fol. 10.

poměrně komplikovaným úkonem, nerealizovatelným bez pomoci pamětníků. Identifikace alespoň některých v soupise uvedených osob byla navíc možná jen díky informacím pocházejícím z několika pramenů a to proto, že co se týče správnosti některých osobních údajů, je analyzovaný soupis velmi problematickým zdrojem. Například u otce pamětnice MH je v soupise uvedeno špatně nejen jeho křestní jméno (soupis uvádí jeho počestěné jméno, které ale evidentně nebylo dovozeno správně), ale i celé datum narození (k jeho záměně došlo zřejmě na základě zmatku v křestních jménech). Podobných nesrovnalostí je možné v soupise identifikovat více. Otce MH tak šlo s velkou mírou jistoty v soupisu identifikovat jen díky informacím získaným z narativů pamětníků, informacím shromážděným se souhlasem pamětnice MH k jejím rodičům z několika matrik a díky poznámce uvedené v soupisovém formuláři, která otce pamětnice MH spojuje s další osobou v soupise uvedenou jako jeho partnerkou. Ve svém souhrnu – jak jsem ukázala výše – tedy soupis může mít jistou výpovědní hodnotu, v detailu je však výrazně problematickým pramenem, nejen na úrovni fakticity některých uváděných informací, ale i na úrovni etiky, zejména vzhledem k množství (jak se při bližším ověření v některých případech ukazuje nesprávných) osobních a dalších citlivých informací (viz například o „spolehlivosti“ daných osob, atp.), které obsahuje .

Brzotínští Romové v Kutinách

Ve shromážděných narativech se také objevuje několik pasáží, ve kterých pamětníci líčí některé stránky života tak, jak je jejich rodiny v Kutinách vedly.³³⁸ Na těchto vyprávěních zaujme, jak se v některých popisovaných detailech blíží popisům života Romů v Brzotíně, v rámci jejich komunity i co se týče vztahů s místními Neromy. Pamětníci přitom život v těchto dvou místech záměrně nesrovnávají, ale pro svůj popis si vybírají obdobné kategorie/témata. Z narativů vyplývá, že do jisté míry byli brzotínští Romové schopni do nového prostředí přenést normalitu života, který vedli na Slovensku, a dosáhnout replikace způsobu života a charakteru vzájemných

³³⁸ Rozhovor s MH 7. 11. 2010 v Brně, a rozhovor SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

vztahů tak, jak je znali jako součást svého života v Brzotíně. To bylo zřejmě rozhodně snazší ve venkovském prostředí než v pozdějším prostředí městském. Faktorem, který takový vývoj umožňoval, byla pravděpodobně též skutečnost, že na migraci do Kutin se podílel relativně velký počet brzotínských Romů, kteří sem navíc odcházeli – jak ukazují výsledky soupisu i narativy pamětníků – ve větších rodinných celcích (například v kontrastu s dalšími Romy zachycenými v soupisu, pocházejícími z jiných regionů Slovenska):

„Bylo nás asi šedesát. Nejméně šedesát lidí. [...] Rodiny [...], staří s mladými, jejich ženy a děti – jak jsme se přesouvali, tak se pořád rodily další děti, tak [...] se dělaly křtiny, těm dětem [...]. Taky svatby se pořádaly, [lidi se brali] mezi sebou. A měli jsme takové domy, prostorné domky, a každý měl jeden byt, jeden pokoj, takže [každá] ta rodina, co tam byli ti staří, mladí, co já vím, třeba osm devět lidí, [tak ti bydleli] v jedné místnosti, v jednom tom domku. A ty domky byly [postavené] tak, že jich bylo víc [vedle sebe]. [Tvořilo to] takový velký dvůr, víš? A tam ženské praly v neckách, [tam se hrálo]...“³³⁹

Na popisu pobytu v Kutinách u Tišnova tak, jak jej líčili navštívení pamětníci, zaujmou dále odkazy na pěstování dobrých vztahů s neromským okolím – nejen vedoucími zaměstnanci firmy, ale i s místními neromskými sousedy. Ukazují, jak byli (někteří) brzotínští Romové schopni i v podmínkách, které pro ně byly nové, budovat s představiteli okolní neromské společnosti alespoň do určité míry vztahy, jež byly základem jejich integrace do lokální společnosti na Slovensku. Svědectví pamětnice MH lze též pokládat za důkaz jistého zlepšení materiálního zázemí těchto romských migrantů, když popisuje, jak nosili neromským sousedům zbytky od jídla, aby je využili v hospodářství:

³³⁹ „Samas vad' šovardeš džene. Šovardeš džéne legfrimeder. [...] O familiji [...], o phure le ternenca, o romňa lengere ta o čhavore - avka sar džanas, ta mindek sũlatinelas valako, ta [...] kerestelövi kerenas le čhavorengé [...]. The bijava kerenas maškar pumende, avka. Ta ase khera sle, bare khera, hod' sakones sa, jekh kher, jekh soba, avka oja familija, avka sle o phure, o terne, so me džanav, ochto džene eňa džene, ande jekha sobate, jekh kheroreste. No ta ola khera sa avka, hod' buter khera sa. Bari udvara, džanes? Udvara bari, ta odoj o romňa thovenas o holmita, ando kaštune necki, [odoj bašavenas]...“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

„[Gádžové] nás měli rádi, víš? Naše mámy jim chodily pomáhat, dělaly pro ně různé práce, co bylo potřeba. Takže jsme s gadži žili tak, že si nás vážili.“³⁴⁰

„Pamatuju si, jak mě brala máma za ruku: ‚Pojď, [...] půjdeme do vesnice, za gadži, doneseme jim tvrdý chleba.‘ Zbytky jídla, co nám zůstaly, víš, [...] nosily je tam do vesnice, to bylo kousek od nás, kde jsme bydleli my, hospodářům, co měli prasata, slepice, rozumíš? [...] a oni jim za to dávali zase jiné věci. Brambory nám dávali, slaninu, mléko, vajíčka.“³⁴¹

Schopnost komunikovat s Neromy a navazovat s nimi kontakty a vazby integrující dané romské rodiny do nového susedství, ať už v době, kdy se ještě přesunovali podél trati, na níž pracovali, nebo již po přestěhování do Brna, je téma, které ve svém narativu zdůrazňuje především pamětnice MH. Ta ji zároveň vyzdvihuje jako součást umění svého otce „jednat s lidmi“. Líčení navazování dobrých vztahů s různými představiteli neromské společnosti v českých zemích je navíc součástí narativní konstrukce, kterou svoje vzpomínky, tak, jak se je v rámci realizovaného výzkumu rozhodla předat, rámuje do příběhu o přijetí a bezproblémové integraci (viz i níže, oddíl 4.3.3). V souvislosti s líčením okolností pobytu v Kutinách však její výpověď potvrzuje i svědectví – s ohledem na vztahy s Neromy mnohem rezervovanějšího – pamětníka SB:

„Tam jsme bydleli [v Kutini], a my jsme tam dobře pochodili. My jsme dostali on něj, on měl mlýn, nebo co, Mlynář mu říkali, a on tam měl, tam v Kutini, to bylo jeden, dva, tři a ještě nahoře, čtyry baráky tam byli, v tej Kutini. A on nám dal... byt, jako domek, celý aj se zahradou, všechno to bylo naše, jenom proto, abysme mu chodili pomáhat na pole, jo? Tak se domluvili. Tak jsme chodili v létě, sbírat

³⁴⁰ „Kamenas amen, hej? Phirenas o daja amare the šegitinenas lenge, o buťa the kerenas, so kampelas, ta avka dživahas amen le gadženca, hoď amen denas paťív.“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁴¹ „Meg andi goudi mange, kanak lelas man miri daj vastestar: ‚Jav, [...] džas ando gav, džas ko gadže, lidžas lenge šuke mare.‘ Aso ačhelas pal o chaben, džanes, [...] phiravenas odej ando gav, čeporo ode, odader, ka amen bešahas, le gadžijenge, esa len bale, kachňa, džanes, sar? [...] Ost jon vaš oda denas amen aver. Gruji denas, balevas, thud denas, tojaša, jandre.“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

brambory a tak dále, celá rodina, a za to jsme bydleli. No a otec pracoval tam [na stavbě dráhy].”³⁴²

Navazování kontaktů umožňující nekonfliktní soužití, respektive vzájemnou výpomoc s neromskými sousedy v okolí Kutin potvrzuje i již výše zmíněná zpráva z Tišnovska. Okresní úřad v ní informuje o prošetření stížnosti na „[potulování a žebrotu] cikánek s dětmi“ v obcích v bezprostřední blízkosti Kutin (autora této stížnosti nespecifikuje). Přestože to zpráva explicitně neuvádí (úřad „cikány“ dle jejich regionální příslušnosti nerozlišuje), vzhledem ke shora uvedeným výsledkům soupisu, potvrzujícím dominantní převahu brzotínských Romů mezi Romy žijícími v Kutinách, o které referoval i pamětníci, je možné tuto zprávu ztotožnit právě s brzotínskými Romy. Pohyb romských žen v okolí Kutin úřad na základě realizovaného šetření vysvětluje tím, že jenom část z nich dostává stravovací lístky, „[a] proto chodí cikánky po obcích a hledí si koupit něco k jídlu.“ Skutečnost, že jídlo tyto ženy od místních hospodářů skutečně nakupují, dokládá úřad ve zprávě informací, že „krádeže až na utržení třešní cikáňaty nebyly zjištěny ani dříve stanicemi SNB“, a uvádí i „[prohlášení cikánů], že vydělají tolik, aby své rodiny uživil, bez lístků však že byli nuceni po obcích chodit a snažit se něco koupit pro 68 osob, které lísku žádného neměly“.³⁴³

Z narativu pamětnice MH o charakteru vztahů s představiteli neromské společnosti, se kterými brzotínští Romové v českých zemích nově přicházeli do kontaktu, také vyplývá, že pro pozdější integraci rodiny MH do brněnského prostředí bylo důležité zejména navázání a udržování dobrých vztahů s vedoucími zaměstnanci firmy. Ty pamětnice popisuje jako vztah vzájemné úcty. Jedním z prostředků navazování pozitivních vztahů s těmito „důležitými“ Neromy bylo upevňování mimopracovních vztahů. Z výpovědi pamětnice vyplývá, že důležitou roli v tom hrálo udržení hudební tradice, která byla součástí rodinné historie hned

³⁴² SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁴³ MZA, fond B 280, Zemský národní výbor Brno, k. č. 638, fol. 10: Okresní národní výbor v Tišnově Zemskému národnímu výboru, 27. 7. 1947.

několika romských rodin z Brzotína, včetně rodiny pamětnice MH.³⁴⁴ V době pobytu v Kutinách se zatím jednalo o pokračování hudební tradice na úrovni rodinného /společného hraní uvnitř romského společenství, na oslavách či ve chvílích volna – tedy tak, jak o interním provozování hudby mluví (nejen) pamětníci života v brzotínské osadě. I tento rys společného života a trávení volného času brzotínští Romům do nového českého prostředí přenesli. Jistou inovací této hudební zábavy tak, jak ji provozovali v Kutinách, ovšem bylo, že – jak zdůrazňuje pamětnice MH – se jí občas účastnili jako hosté i vedoucí/spolupracovníci z firmy:³⁴⁵

„Když [...] se večer vraceli z práce domů, tak s nimi jezdili i ti lidi, ti gadžové, ti vážení lidi, [...] inženýři, jejich spolupracovníci. [...] Ženské jim uvařily, čekaly je s mísami, s jídlem. Ukazovali jim, těm vzácným lidem, že si jich váží. A můj tatínek vzal housle a povídá: ‚Pojď, moje holčičko, pojď zaspívat. Jen jim ukaž, jak umíš zpívat a tancovat.‘ [...] a tak poznali, jak žijeme, a že si jich vážíme. Ženské, naše maminky jim nosily jídlo a pití. Tak k nám jezdili, rádi k nám chodili, a často u nás zůstali sedět dlouho do noci, povídali si, bavili se, užívali si spolu s námi té zábavy.“³⁴⁶

³⁴⁴ Co se týče rodiny samotné MH, jako hudebník je v matrice narozených u záznamu o narození jejího otce uveden již jeho otec, tedy dědeček MH. V Brzotíně tento muž spolu se svými syny provozoval jednu z místních romských rodinných kapel. Hudebníci byli i v rodině matky MH, byť zde není možné sledovat celou generační linii hudebníků tak přímo jako v případě rodiny otce MH.

³⁴⁵ Podobný obraz společného hraní romských hudebníků po práci a ve dnech volna v místní romské kolonii v Rokycanech vykresluje například také Andrej Giňa v dosud nepublikované povídce „Amare lavutara / Naši hudebníci“ (viz veřejné čtení tohoto textu na vzpomínkové akci „Kovlo romano jilo“ / „Laskavé romské srdce“ pořádané v Praze k uctění památky tohoto romského autora a její videozáznam v archivu Knihovny Václava Havla). Také on zdůrazňuje, že se u jejich kolonie zastavovali místní Neromové, aby si jejich hudbu poslechli (Kovlo romano jilo 2015).

³⁴⁶ „Kanak [...] avenas raťi andal i buťi khere, ta avenas lenca ola manuša, ola gadže, o raja, [...] o inženira, t'ala, kolenca kerenas. [...] O romňa tavenas, užarenas len čarenca, chabeneha. Denas paťiv le gadžen, na, le rajen. A miro dadoro lelas i lavuta, phenel mange: ‚Jav mi rakjori. Jav d'jav. No ča sikhav lenge, sar džanes te khelen te d'jav.‘ [...] Ta akanak, no, dikhle, sar dživas, hod' amen len das paťiv. O romňa, amare daja, denas len te chal, te pijel. Ta phirenas oďa, kamenas te phiren ke amende. A dži raťi šoka bešenas, vakernas, zabavinenas, avka sorakozinenas amenca.“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Odkazy na sdílení nejen zábavy, ale i jídla a pití jsou častými motivy objevujícími se v pozitivních líčeních komunikace a vztahů s neromskou společností v českých zemích nejen v narativu MH, ale i v narativech dalších romských pamětníků. Je evidentní, že souvisí s významem komensality, ze strany Romů výrazně chápané jako odraz existujících sociálních hierarchií uvnitř romského společenství i vně něj a z nich vyplývajícího způsobu vzájemné komunikace. Líčení společného stolování, respektive konzumace Romkami připraveného jídla, je tak možné interpretovat nejen jako odraz obrazu běžné pohostinnosti, ale mají do jisté míry i hlubší význam ve smyslu odložení předsudků a zdůraznění jednání (ze strany Neromů k nim) jako rovného s rovným.

Jakkoli individuální a specificky vyprávěný, odhaluje příběh o životě v českých zemích, který pamětnice MH postupně vykresluje, také zásadní roli hudební profese tak, jak ji Romové na Slovensku provozovali, ve smyslu zdůraznění její důležitosti pro navazování kontaktů a vztahů s neromskou společností, tedy (s ohledem na místní neromskou společnost) jako specifického integrativního faktoru – vedle její funkce jako jednoho z prostředků obživy, který ale v případě otce MH nehrál v poválečné době dle pamětnice tak důležitou roli. Jak ukáži dále, hudba jako prostředek jisté integrace nebyla pro příbuzné pamětnice MH důležitá jen v době prvních let jejich pobytu v českých zemích, ale i později v Brně, kde i díky hudbě a hraní získával především otec MH další kontakty mezi Neromy a postavení váženého člověka. Zároveň ale díky ní také navazoval vztahy i se členy dalších romských rodin, které v Brně žily nebo teprve přicházely.

Odkazy na navazování vztahů s členy majoritní společnosti v českých zemích, které se v narativech navštívených pamětníků migrace brzotínských Romů do českých zemí objevují, implicitně navozují otázku vnímání těchto vztahů ze strany nových neromských sousedů a kolegů. Už jen z výše zmíněné zprávy okresního národního výboru v Tišnově je jasné, že velkou roli ve vnímání Romů jako nových – a dočasných – sousedů hrála intenzita osobního kontaktu, při jehož absenci mohli být Romové majoritní veřejností vnímáni spíše na základě stereotypu (viz výše citovaná

stížnost na „žebrotu“ a „potulování“ a zpráva o prošetření situace ze strany úřadu). Narativy pamětníků přitom portréty zejména právě vztahy s Neromy, se kterými byli v užším kontaktu. Zároveň je zřejmé, že výše uvedené vzpomínky pamětníků na soužití se členy majoritní společnosti v Kutinách tvoří jen výsek dobové individuální zkušenosti a prožitku z pobytu v českých zemích, navíc reinterpretovaný s odstupem sedmdesáti let a místy dokonce explicitně kontextualizovaný s ohledem na vyhocení inter-etnických vztahů v českých zemích po roce 1989. Důkladnější prověření charakteru dobových interetnických vztahů případně též na základě realizace orálně historického výzkumu mezi neromskými pamětníky, tedy představuje jeden z důležitých směrů dalšího výzkumu.³⁴⁷ Takové prověření je však poměrně komplikovaným úkolem vzhledem k relativně krátkému pobytu brzotínských Romů v Kutinách i době, která od něj uplynula, a možnosti převrstvení této konkrétní zkušenosti dalšími zkušenostmi s Romy, i vzhledem ke spíše kusé dokumentaci shromážděné k danému období ze strany místních úřadů. U té je navíc, vzhledem k běžnému nerozlišování jednotlivých skupin Romů s ohledem na jejich regionální nebo dokonce rodinný původ, nutné zabývat se otázkou relevance dochovaných pramenů k popisu situace a vztahů právě brzotínských Romů.

Otázkou související s tématem charakteru interetnických vztahů v českých zemích v poválečném období je pak i tázání po předchozích zkušenostech majoritní společnosti v českých zemích s Romy a způsobu, zda a jak se případně odrazily ve vztahu k po válce nově přicházejícím Romům ze Slovenska.³⁴⁸ Tu na obecné úrovni tematizovalo několik badatelů. Dosud nejpodrobněji se otázkou možných dis/kontinuit v postojích české společnosti k Romům v poválečném období zabýval

³⁴⁷ Práce s orálně historickými prameny ze strany neromských pamětníků poválečné migrace Romů do českých zemí, ať již na straně slovenských zdrojových lokalit nebo na straně českých cílových lokalit je ve výzkumu poválečné migrace Romů dosud poměrně výrazně opomíjená (viz ale například Šebová 2009, Houdek 2008).

³⁴⁸ Otázku vztahu majoritní společnosti na Moravě ke skupinám původních moravských Romů vracejících se po druhé světové válce z koncentračních táborů se na základě dokumentace z provenience místních správních úřadů věnovala například Nina Pavelčíková (2003).

Matěj Spurný (2011). Hodnotil ji na základě analýzy dochovaných poválečných zpráv (úřední zprávy a hlášení, stížnosti občanů, regionální tisk) z území severních Čech a na úrovni takto založené analýzy dobového diskurzu, pracující spíše s reflexí postojů a nikoli konkrétních vztahů v sousedství, došel k závěru o výrazných kontinuitách v otázkách negativních postojů české společnosti k Romům přetrvávajících „nejpozději“ z válečné doby (Spurný 2011: 239-240). Nepracoval tedy s konkrétně lokalizovanou historií vzájemných romských a neromských vztahů z poválečné a válečné, případně i předválečné doby. To by v případě regionu, který si pro svou případovou studii vybral, bylo také velmi náročné z hlediska heuristiky, vzhledem k poválečnému vývoji v tomto regionu a dramatické proměně skladby jeho obyvatel, kteří jako pováleční osídlenci pocházeli z různých regionů uvnitř i vně tehdejšího československého území. Nijak se nezabýval ani historií Romů, kteří na daném území v předválečné a případně i válečné době žili a historií jejich vztahů s místním obyvatelstvem.

Tišnovsko jako region, ve kterém k žádné dramatické poválečné výměně obyvatel nedošlo, představuje zajímavou možnost prověření kontinuit konkrétně lokalizované historické zkušenosti místní majoritní společnosti s Romy.³⁴⁹ Možnost dalšího rozvinutí výzkumu tímto směrem potvrzují dokumenty shromážděné v rámci výzkumu holocaustu Židů a Romů na Tišnovsku (Antonová a Konečný 2013), potvrzujícím přítomnost určité skupiny Romů přímo v Kutinách (viz poznámka v úvodní části tohoto textu). Jejich pobyt v tomto místě mezi lety 1940-1942 byl v určitých ohledech totožný se zdejším poválečným pobytem brzotínských Romů – v obou případech šlo o skupiny lidí zaměstnaných jako stavební dělníci u firmy Ing. B. Hlava na stavbě železnice a ubytovaných v dělnické kolonii v Kutinách, kterou zde

³⁴⁹ Z informací o národnostním složení politického okresu Tišnov při sčítání lidu v roce 1930 vyplývá, že celých 98 % místních obyvatel se hlásilo k československé národnosti (Antonová, Konečný 2013: 5), a lze tedy předpokládat, že k výrazné obměně zdejšího obyvatelstva na rozdíl od jiných regionů Československa v poválečných letech nedošlo. Naopak, jak dokládá například studie poválečného osídlování Litoměřicka, někteří obyvatelé Tišnovska se do poválečných přesunů zapojovali jako noví osídlenci vysídlených regionů (Kastner 1996: 25).

tato firma nechala pro své zaměstnance postavit (Antonová, Konečný 2013: 102, 112).

Romové, kteří na trati pracovali v době protektorátu, zůstali v Kutinách žít zřejmě v souvislosti s nařízením o jejich povinném usazení po roce 1939 a je možné, že právě práce a ubytování poskytnuté firmou Ing. B. Hlava bylo pro ně vítanou záchranou před postihem vyplývajícím z porušení příkazu k usazení. Jak naznačují místa jejich narození (Antonová a Konečný 2013: 102-3, 107-8), velmi pravděpodobně se jednalo o skupinu Romů pocházejících z velké části z Čech, respektive na tomto území se pohybující (s ohledem na tento fakt je také možné uvažovat o tom, že se jednalo o uprchlíky z českých území připojených na konci třicátých let k Německu). Zmíněnou edici pramenů z Tišnovska její autoři doplnili také jmenným rejstříkem všech osob, které publikované úřední zprávy a hlášení identifikovaly jako „cikány“, jež dále u jednotlivých osob doplnili o údaje excerpované z některých dosud publikovaných seznamů vězňů tzv. cikánských táborů v Hodoníně u Kunštátu, Letech u Písku a v Osvětimi. Uvádějí, že většina z celkem 23 Romů žijících mezi lety 1940-1941 v Kutinách, část z nichž byla zaměstnanci firmy Ing. B. Hlava, byla po roce 1942 transportována do některého z výše jmenovaných táborů a sedm z nich v některém z těchto táborů také zemřelo (Antonová a Konečný 2013: 155-159).

Z výše uvedených faktů vyplývá, že minimálně někteří z lidí tvořících bezprostřední okruh neromské společnosti, se kterou Romové z Brzotína v Kutinách v prvních poválečných letech přicházeli do styku, tak velmi pravděpodobně měli určitou zkušenost s Romy právě z území Kutin. Zda a jakým způsobem se pak promítla do jejich vztahu k po válce nově přicházejícím romským migrantům ze Slovenska zůstává otevřenou otázkou, která naznačuje další z možných budoucích směrů výzkumu.

4.3.3 Brzotínští Romové v Brně po roce 1949

V předchozí části práce jsem podrobněji sledovala migraci těch Romů z Brzotína, jejichž rodiny odtud odešly do českých zemí v rámci pracovního náboru v roce 1946 a nejpozději v roce 1947 žily v dělnické kolonii v Kutinách na Tišnovsku. Některé z těchto rodin na konci čtyřicátých let z Kutin odešly a přesídlily do Brna, kde vytvořily základ komunity brzotínských Romů v tomto moravském městě. Výpovědi pamětníků o vývoji v následujících letech svědčí o poměrně velkém pohybu lidí mezi Brnem a Brzotínem. Někteří z nově příchozích brzotínských Romů v Brně setrvali jen krátkou dobu (viz například rozhovory s pamětníky žijící v Brzotíně, kteří mají zkušenost s krátkodobou pracovní migrací do Brna z konce padesátých a šedesátých let), ale během této doby také postupně docházelo k trvalému přesídlování dalších romských brzotínských jednotlivců a rodin do Brna (viz například rodina pamětníka SB, která se do Brna nastěhovala z Kutin a po krátké době se vrátila zpět do Brzotína, v průběhu padesátých let do Brna přesídlili na stálo). Určitá část Romů z Brzotína pobývajících v Brně v průběhu poválečných let tak byla součástí v Brně natrvalo neusazené části zdejší romské populace (dobově popisované jako důsledek „fluktuace cikánů“, které se mělo různými prostředky zamezovat).³⁵⁰ V případě brzotínských Romů lze mluvit o migrantech, kteří se pravidelně vraceli do svojí domací lokality na Slovensku, a Brno představovalo jen jednu z cílových lokalit jejich dočasné migrace. Vedle nich zde však již od roku 1949 žily rodiny brzotínských Romů, pro něž se stalo Brno novým domovem, a které usilovaly o vybudování svojí nové existence právě v tomto městě. K těm postupně přibývaly další rodiny, které sem z Brzotína též přesídlily natrvalo. Potomci těchto lidí (jak těch, kteří se zde natrvalo usadili již na konci čtyřicátých let, tak těch, kteří do Brna postupně přibyli) žijí v Brně dodnes. Někteří z nich se v současné době řadí k společensky významným osobám, podílejících se nejen na společensko-kulturním dění, ale i na úrovni spolupráce zástupců romské menšiny v Brně s místními úřady.

³⁵⁰ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, zprávy o situaci v Brně z roku 1951, fol. 4-6, 29.

Brno bylo významnou migrační lokalitou i pro další skupiny Romů – vzhledem ke svojí velikosti, postavení jako správního centra a města, ve kterém se kumulovalo velké množství pracovních příležitostí souvisejících s poválečnou obnovou města a jeho rozvojem, včetně zprovoznění průmyslových závodů.³⁵¹ Migrace brzotínských Romů do Brna se tak odehrávala jako jeden z mnoha paralelních sídelních přesunů různých skupin Romů ze Slovenska, které lze vzájemně rozlišovat podle příslušnosti k subetnické skupině, regionálního původu a příbuzenství. Vedle nich se také do Brna vraceli lidé pocházející z původních skupin Romů, kteří přežili válečné pronásledování, a to nejen těch, kteří před válkou žili přímo v Brně (Pavelčíková 2003). Brzotínští Romové tak představují jednu z mnoha příbuzenských/regionálně vymezených skupin Romů, které se staly stabilní součástí místního romského obyvatelstva. Detailním výzkumem migrační historie některé ze skupin Romů ze Slovenska do Brna se dosud nikdo nezabýval, což znemožňuje shromážděné informace vzájemně komparovat, nebo dokonce umístit zde předkládanou studii do kontextu vývoje poválečné migrace Romů ze Slovenska do Brna jako celku (se kterou se lze setkat v některých předchozích pracích věnovaných příchodu Romů do některých, spíše menších obcí v českých zemích (viz například Davidová 1982, Šebová 2006, Růžičková 2012)).³⁵²

Usazování brzotínských Romů v Brně a jejich další život v tomto městě je opět téma, které je možné zpracovat v podstatě výhradně na základě rozhovorů s pamětníky. Jak jsem již zmínila v úvodu k této části textu, shromážděné písemné

³⁵¹ K stručnému popisu válečného poškození města a jeho poválečné obnovy včetně nové výstavby a obnovení průmyslu viz Peša a kol. 1973: 191-201.

³⁵² Otázka jak tyto přesuny romského obyvatelstva do Brna zapadaly do kontextu dobových proměn ve skladbě místního neromského obyvatelstva výrazně poznamenané válkou i poválečným vyhnáním německých obyvatel, představuje další významný kontext, v rámci kterého by bylo žádoucí poválečnou migraci Romů do tohoto města zkoumat a představuje významný směr dalšího výzkumu. (Literatura zatím upozorňuje například na jeden z rozměrů tohoto historického kontextu, který zmiňuje v souvislosti se současným výsledkem poválečného ubytování Romů do domů dřívějších židovských a německých majitelů ve vyloučené lokalitě Brno – Cejl. Kašparová, Ripka, Sidiropulu Janků 2008: 23)

prameny úřední provenience představují především dokumenty popisující Romy žijící dobově v Brně jako blíže nepřilíš diferencovanou skupinu. Pokud mezi nimi rozlišují, tak především na základě délky a stability jejich pobytu v Brně, respektive míry integrovanosti. Konkrétní romské rodiny či jednotlivci jsou pak v těchto dokumentech identifikováni, ať už jmenovitě a/nebo odkazem na jejich regionální původ, jen v případě, že jsou součástí konkrétní kauzy, záměru či jeho realizace, které úřady ve vztahu k nim řešily. V dokumentaci shromážděné z provenience národních výborů v Brně na krajské, městské a obvodní úrovni byl dosud nalezen jen jediný dokument z roku 1952, který přítomnost někoho z brzotínských Romů na území Brna potvrzuje.³⁵³ Vzhledem k výše řečenému je velmi charakteristické, že tímto dokumentem je záznam o susedském konfliktu, do kterého byl mezi dalšími zapojen i jeden manželský pár, který je na základě rozhovorů s pamětníky možné identifikovat právě jako jednu z brzotínských rodin, příbuznou s některými z pamětníků.³⁵⁴

Tato absence konkrétních pramenů znemožňuje prověření a zpřesnění shromážděných narativů tak, jak je bylo možné ověřovat a doplňovat s pomocí pramenů majoritní provenience například při rekonstrukci poválečného vývoje v Brzotíně. Zároveň ale také neumožňuje sledovat charakter a případný vývoj v postoji buď alespoň některých zástupců neromské společnosti v Brně právě k této konkrétní skupině Romů, nebo jejich náhled na události, které brzotínští romští pamětníci ve své výpovědi tematizovali. V následujícím textu, který je opět dominantně vystavěn na svědectvích pamětníků, se tedy soustřeďuji na výrazná témata, která definuji buď na základě jejich důležitosti v rámci individuálních výpovědí, nebo na základě předchozích přístupů badatelů k tématu poválečného

³⁵³ Spolehlivě je pak ještě možné část brzotínských romských rodin identifikovat ve výše zmíněném soupisu z roku 1947 z Tišnovska. Tyto dva odkazy v dokumentech úřední provenience jsou dosud jedinými nalezenými přímými odkazy na někoho z brzotínských Romů v tomto typu pramenů pocházejících z poválečných českých zemí.

³⁵⁴ AMB, fond B 30, Obvodní rada V, inv. č. 231: Úřední záznam, 11. 11. 1952; Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, a rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

příchodu Romů ze Slovenska do českých a moravských obcí. Shromážděnou dokumentaci z provenience místních úřadů používám jen pro dokreslení či ilustraci problémů, které pamětníci zmiňují.

Shromážděné narativy týkající se situace v poválečném Brnu představují výrazně individualizované historie osob a lidí, které s ohledem na jejich život v poválečném Brně nespojuje nějaký tak výrazný konkrétní kolektivní cíl, jako tomu bylo v příkladě narativů pamětníků o poválečné situaci v Brzotíně a možnosti přesídlení z vyloučené osady zpět do intravilánu obce. Pro nastínění některých stránek poválečného života brzotínských Romů v Brně a způsobu, jak o něm pamětníci hovoří, se budu v následujícím textu zabývat tématem ubytování, které je jedním z často frekventovaných témat zahrnutých do vnějškových popisů situace romských migrantů v cílových lokalitách jejich migrace v českých zemích, a tématem kontinuity, respektive transformace rodinné hudební tradice u dvou z brzotínských hudebníků, kteří do Brna přesídlili. To naopak představuje téma, jemuž se ve svých výpovědích pamětníci SB a MH výrazně věnovali, a které naopak studie poválečného vývoje komunit slovenských Romů v českých zemích spíše pomíjejí.

Než se však těmto tématům budu věnovat, nejprve stručně představím dobový kontext vývoje přístupu místních úřadů k Romům v Brně, který na počátku padesátých let v souladu se změnami k přístupu k Romům na úrovni centrální úrovně prodělal velmi radikální změnu (Grulich Haišman 1986; Pavelčíková 2004: 33-57; Spurný 2011: 237-285). S těmito dobovými změnami v přístupu k řešení „cikánské otázky“ úzce souvisí téma tzv. „cikánských komisí“ a otevření možnosti spolupráce správních úřadů s Romy, do jejíhož kontextu zapadá i třetí téma, které v následující části práce v souvislosti s prezentací informací o poválečném životě brzotínských Romů v Brně představuji. Je jím spolupráce pamětnice MH a jejího otce s místními úřady na řešení situace romských migrantů ze Slovenska v Brně v rámci obvodu, kde žili. Té věnovala pamětnice MH ve svém vyprávění o poválečném životě v Brně rozsáhlý prostor. Představuje poměrně unikátní

svědectví o spolupráci místních úřadů s vybranými romskými migranty ze Slovenska, o které bylo dosud referováno jen na základě pramenů úřední provenience.

Základními texty, ze kterých pro popis vývoje situace v Brně po roce 1950 vycházím, jsou opět texty již výše zmíněné Niny Pavelčíkové (2001b, 2003, 2004, 2007b, 2008b) a výsledná zpráva kolektivního výzkumu osidlování Brna, jehož jsem se jako řešitelka a členka výzkumného týmu účastnila (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010). Mezi písemnými prameny používám jak ty, které byly shromážděny během výše zmíněného kolektivního výzkumu a v rámci něj také publikovány, tak i další prameny shromážděné v rámci vlastních rešerší.

Každé ze tří výše zmíněných témat přitom různým způsobem nastiňuje otázku vzniku a udržování nově utvářené komunity brzotínských Romů v Brně jako distinktivní skupiny Romů, včetně udržování vztahů s Romy ve zdrojové lokalitě migrace a rozvíjení vztahů se členy společnosti, která tyto lidi nově obklopovala, zahrnující jak členy majority, tak i členy jiných skupin Romů žijících v Brně. Průběžně se též v následujícím textu budu věnovat sledování výše zmíněných narativních rámců „o pokroku“ a „o přijetí“, na jejichž projevy jsem upozornila již v předešlých částech práce.

Změna v přístupu úřadů k Romům a „cikánské komise“

Popisu situace Romů v Brně a vývoje v přístupu úřadů k Romům v Brně na úrovni města a kraje v padesátých a šedesátých letech se podrobněji věnovala Nina Pavelčíková (2001b, 2007b, 2008b). Jednotlivé oblasti, na které se místní úřady ve vztahu k Romům zaměřují a které autorka popisuje, odpovídají strukturaci úkolů a pole působení definovaných centrálními úřady. Co se týče situace v Brně, Nina Pavelčíková (2007b) referuje zejména o problémech s bydlením (přeplněnost bytů a špatný stav bytového fondu i nedostatečná péče o bydlení, zdůrazněna je zejména problematická situace v obvodě Brno III) a vzděláváním dětí i dospělých (kromě

problémů se školní docházkou a dalším vzděláváním romských dětí a celkové neúspěšnosti kurzů pro negramotné Nina Pavelčíková také tematizuje tlak na odebrání romských dětí do dětských domovů, který zachycuje již na počátku padesátých let, a vzrůstající zařazování romských dětí do zvláštních škol). Zmiňuje rozvíjení osvětové činnosti v padesátých letech, přičemž zdůrazňuje, že dobově bylo pozitivně oceňováno právě zapojení aktivistů z řad moravských Romů. Informuje i o založení (v roce 1953) a dalším fungování tzv. „cikánské jizby“ na Pekařské ulici jako prostoru, kde nejrůznější „osvětové“ aktivity zaměřené na brněnské Romy v padesátých letech probíhaly, navzdory zásadně nevyhovujícím prostorům. Zmiňuje také jisté uspokojení nad některými dosaženými výsledky, o kterých úřady v první polovině padesátých let referovaly, ale pozastavuje se též u konfliktů a stížností majoritních občanů na chování některých Romů v domech i na veřejnosti, které se na brněnských úřadech „hromadily“ od druhé půle padesátých let (Pavelčíková 2007b: 101). Z líčení postupu v šedesátých letech (Pavelčíková 2008b) – včetně realizace soupisu „kočovných osob“ a pozdějšího „rozptylu míst nežádoucích soustředění“ – vyplývá, že postup úřadů v Brně dále kopíroval vývoj přístupu k Romům na celostátní úrovni a potvrzuje informace o sporné realizaci těchto výrazných kampaní. Z dalšího popisu též vyplývá, že v praktické rovině úřady po roce 1958 sledovaly víceméně stále stejné oblasti působení, byť se proměňoval důraz dobově kladený na některé specifické oblasti.

Ve svém hodnocení vyznění dobových zpráv o vývoji situace Romů na úrovni jednotlivých obcí a krajů v českých zemích obecně v průběhu padesátých let Nina Pavelčíková poznamenává, že představují „nepříliš radostné čtení“ o problémech s ubytováním, nízkou gramotností, kvalifikací a celkovou sociální úrovní té části romského obyvatelstva, jejíž situaci úřady řešily (Pavelčíková 2001b: 60). S ohledem na dokumenty odrážející vývoj v Brně přibližně do konce padesátých let pak opakovaně podotýká, že navzdory zprávám o místních problémech jsou zprávy z Brna „optimističtější“, mají „pro Romy příznivěji znějící tón“, „brněnská situace se jeví jako příznivější“ a v porovnání s jinými obcemi pozitivně hodnotí i místní správní úřady, které se v této době dle ní „lépe orientoval[y] v celkové situaci Romů, hledal[y] cesty k porozumění jejich specifické kultury i ke konkrétnímu

řešení velmi tíživého stavu.“ (Pavelčíková 2001b: 60, 2007b: 103). Nina Pavelčíková tento pozitivnější vývoj dává do souvislosti především s aktivitami představitelů „rodící se romské inteligence z řad původních moravských Romů“ (Pavelčíková 2001b: 60, 2007b: 99-100), jejichž působení je úzce spojené právě s Brnem a s jejich spoluprací s úřady zejména na krajské, ale i centrální úrovni.³⁵⁵ Vedle toho sice upozorňuje také na snahu úřadů v Brně (a stejně tak i v dalších obcích) zapojovat do práce mezi „cikánskými obyvateli“ také imigranty ze Slovenska, především z řad tzv. úderníků, kteří byli posíláni na dobově organizovaná školení pro romské „aktivisty“, k výsledkům těchto snah však zaujímá spíše skeptické stanovisko (Pavelčíková 2007b: 100, 2004: 52-53).³⁵⁶

Tyto postřehy k tématu spolupráce Romů žijících v Brně s místními správními úřady v padesátých letech pak dále rozvíjejí výsledky kolektivního výzkumu k tématu poválečného osidlování Brna Romy, a to především ve dvou směrech (viz Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 15-18). V první řadě přináší další

³⁵⁵ Nina Pavelčíková mezi ně jmenovitě řadí Tomáše Holomka, Miroslava Holomka, Antonína Daniela, Annu Danielovou (například Pavelčíková 2007b), a v dalších textech blíže představuje dále Rudolfa Daniela („koncertního mistra orchestru brněnského Státního divadla“, Rudolfa Daniela („učitele a autora [...] rukopisu Housle a kůň“) a Eduarda Holomka (Pavelčíková 2001b). Angažovanost těchto lidí v řešení „cikánské otázky“ sleduje autorka pro období padesátých let. K tématu poválečných osudů jednotlivců z řad moravských Romů existuje celá řada dalších textů, orientační bibliografie viz například Pavelčíková 2004: 25. K tématu zapojení těchto lidí do založení a činnosti Svazu Cikánů-Romů (1969-1973) viz Benčáková 2008, Lhotka 2009, Pavelčíková 2004: 101-122.

³⁵⁶ Srov. ale poznámku v nedávném textu této autorky, ve které upozorňuje na „skupinu integrovaných Romů (kromě zaměstnanců koksoven, například i z řad řidičů MHD Ostrava či romských mistrů z vozovny ve Studénce)“, kteří se významně angažovali jako „zakladatelé a funkcionáři SCR“ (Pavelčíková 2013a: 65). Co se týče Romů pocházejících ze Slovenska žijících v Brně, Nina Pavelčíková informuje podrobněji jen o životě Bartoloměje Daniela pocházejícího ovšem ze západního Slovenska a jeho integraci mezi aktivisty působícími v Brně a celém brněnském kraji (Pavelčíková 2008b), jinde jmenuje Štefana Tulu, který „se výborně osvědčil“ na školení pro romské aktivisty v roce 1954 a bez jakýchkoli dalších informací uvádí také jméno Viléma Fatrdly (Pavelčíková 2007b: 100). V jiném textu velmi stručně informuje i o několika dalších romských imigrantech ze Slovenska žijících v Brně (není mezi nimi žádný z brzotínských Romů), kteří jako „příkladní pracovníci a budovatelé socialismu“ figurují v roce 1953 v jedné ze zpráv Krajského úřadu v Brně (Pavelčíková 2001b: 61-62).

dokumentaci dokládající intenzivní snahu o institucionalizaci spolupráce Romů na dobovém hledání nástrojů „řešení cikánské otázky“ a iniciativní předkládání vlastních návrhů řešení ze strany určité skupiny Romů žijících v Brně mezi lety 1950-1951.³⁵⁷ Autoři studie upozorňují, že ač v této skupině převažovali opět zástupci moravských Romů, objevují se zde i dva zástupci romských poválečných migrantů ze Slovenska (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 17-18). Tento nález tak pootevřít otázku možností a vývoje meziskupinové spolupráce mezi Romy v poválečném Československu, která také dále rezonuje ve výpovědi pamětnice MH o práci „pro výbor“.

Vedle toho autoři studie zároveň upozorňují na téma postupně zřizovaných „cikánských komisí“³⁵⁸ jako jedné z důležitých dobových platforem pro rozvíjení spolupráce mezi představiteli státní správy a zástupci Romů (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 15-16), což je téma představující důležitý kontext pro interpretaci výpovědi pamětnice MH o její zkušenosti z dobové spolupráce s úřady. Autoři

³⁵⁷ Shromážděné dokumenty například odhalují pokus o vytvoření „krajského prozatímního svazu Cikánů“ v roce 1950 a návrh na vytvoření „svazu čl. Cikánů“ z roku 1951 (NA, fond Ministerstvo vnitra - dodatky, k. č. 1282: Zápis z ustavující schůze, 24. 6. 1950; AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252, fol. 12-19: Návrh na řešení otázky občanů – cikánů v celostátním měřítku, 17. 7. 1951. Kopie dokumentů viz též příloha závěrečné zprávy Sadílková, Zapletal, Závodská 2010, s. 15-25). Upozorňují tak na nutnost dalšího zkoumání dění v rámci romské společnosti v Brně v padesátých letech jako doby důležité pro historii etno-emancipačního hnutí Romů v českých zemích před vznikem Svazu Cikánů-Romů v roce 1969 (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010: 17-18).

³⁵⁸ Šlo o komise zřizované v padesátých letech na různých úrovních státní správy, složené z různých členů včetně zástupců jednotlivých oddělení národních výborů, které měly v referátu „řešení cikánské otázky“ na místní/okresní/krajské úrovni, jako samostatné téma nebyly dosud zpracovány, byť historie jejich lokálních působení jsou zpracovány pro některá vybraná města (například Černý 2001, Pavelčíková 1999, Růžičková 2012 a d. Názvy těchto komisí na úrovni města a jednotlivých obvodů v Brně jsou v dokumentech úřední provenience z padesátých let uváděny pod různými názvy: „komise pro cikánskou otázku“, „komise pro řešení cikánské otázky“, „komise pro cikánské otázky“ nebo jen „cikánská komise“ (AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252), po správní reformě z roku 1954 pak „komise pro pomoc cikánským občanům“ (MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III: Zpráva MNV v Brně pro KNV, 12. 7. 1954). Ve shodě s autory výše zmíněné studie (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010) v následujícím textu jako souhrnný název používám název „cikánské komise“.

studie odkrývají starší genezi idey zřízení orgánu institucionalizujícího spolupráci zástupců Romů s relevantními správními úřady iniciovanou právě Romy působícími v Brně v letech 1950-1951.³⁵⁹ Dokumenty nalezené v rámci dalšího vlastního výzkumu potom ukazují, že ve stejné době již též plán na ustanovení komise, která by se soustředila na řešení problémů spojených s přítomností „cikánů“ v Brně, probírají i zástupci Krajského a Ústředního národního výboru v Brně.³⁶⁰ K faktickému ustanovení „komise pro cikánské otázky“ při Ústředním národním výboru v Brně došlo v roce 1952 a na úrovni obvodu Brna I v roce 1953.³⁶¹ Právě k fungování této komise se váží vzpomínky pamětnice MH, které naznačují i jistou kontinuitu této spolupráce na úrovni obvodu i města v následujících letech, shromážděná dokumentace úřední provenience ovšem nedovoluje prozatím sledovat vývoj těchto komisí kontinuálně dále než do roku 1955.³⁶²

³⁵⁹ Viz zmíněné založení „krajského prozatímního výboru Cikánů“ v roce 1950, ale též návrh na ustanovení samostatného „referátu“, který by se na centrální a krajské, případně i místní úrovni, specializoval na práci s „osobami cikánského původu“ z roku 1951. NA, fond Ministerstvo vnitra - dodatky, kart. 1282: Zápis z ustavující schůze, 24. 6. 1950; AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252, fol. 12-19: Návrh na řešení otázky občanů – cikánů v celostátním měřítku, 17. 7. 1951. Kopie dokumentů viz též příloha závěrečné zprávy Sadílková, Zapletal, Závodská 2010, s. 15-25.

³⁶⁰ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, 1871/III: Zápis – Porada o výchově cikánů, 8. 6. 1951. Členy plánované komise měli být zástupci několika referátů Ústředního národního výboru, ale počítalo se i s účastí „s. Holomka“ a „vybraných zástupců cikánů“ na jejich poradách. V zápise z této schůze se také poprvé setkáváme s popisem představy o zapojení dalších Romů do činnosti těchto komisí: „Nutno [...] najít několik řádných rodin, vychovat je a školit z nich pracovníky, kteří budou v kontaktu s lidovou správou – komisí – a budou působit blahodárně ve svém okolí.“

³⁶¹ AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252: Zpráva o řešení úpravy poměrů osob cikánského původu po stránce sociálně-pracovní a pracovně politicko-výchovné s možností trvalého usídlení, při současném řešení jejich sociálních poměrů. Výsledek porady komise pro cikánské otázky dne 19. 9. 1952; Dopis informující o jmenování za člena komise při Obvodní radě Brno I, 30. 1. 1953. Kopie dokumentů viz též příloha závěrečné zprávy Sadílková, Zapletal, Závodská 2010, s. 11-12

³⁶² Co se týče Brna, shromážděná dokumentace informuje pouze o existenci „komise pro převýchovu“ u ONV v roce 1960, a o existenci „stálých cikánských komisí“ při jednotlivých obvodních úřadech v Brně v roce 1962 (MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č.

Konkrétní náplň práce a oblasti působení komisí zřízených v Brně v roce 1952, které též přibližují kontext angažování Romů na úrovni jednotlivých obvodů, přibližuje zápis ze schůze „komise pro cikánské otázky“ při Ústředním národním výboru v Brně ze září 1952.³⁶³ Je zřejmé, že její založení přímo souviselo s vyhláškou ministerstva vnitra z 5. března 1952 o „úpravě poměrů osob cikánského původu“. Ta národním výborům na všech úrovních ukládala intenzivní zapojení do řešení situace Romů a vytyčila zásady postupu při „řešení cikánské otázky“ pro celé následující období, ve kterých mimo jiné též doporučila výkonným složkám vyhledávat a získávat ke spolupráci „spolupracovníky z řad cikánů“.³⁶⁴ Poukazuje na to nejen samotný název dokumentu, ale i v zápise prezentované rozpracování úkolů, které výrazně kopíruje jednotlivá ustanovení výše zmíněné ministerské směrnice. Z textu zápisu pak vysvítá, že úřad má již nějakou zkušenost s prací v jednotlivých vytyčených oblastech a lze také sledovat, jak se do něj promítly určité zkušenosti z dosavadního řešení a debat o „cikánské otázce“ v Brně z počátku padesátých let.

Sledujeme zde, jak se pod vlivem změny přístupu centrálních úřadů radikálně proměňuje jazyk, ale především nástroje, pomocí kterých plánuje Ústřední národní výbor a jemu podřízené složky starou „cikánskou otázku“ nově řešit: tedy zásadní posun od dřívějšího primárního zaměření na sledování prevence

1872/III, fol. 452: Zpráva o provádění zákona č. 74/1958 Sb. na území města Brna, 15. 9. 1960; MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, fol. 587: Usnesení Rady Jihomoravského krajského národního výboru v Brně, 2. 5. 1962). Obecně bylo ustanovení „cikánských komisí“ povinně vyžadováno na konci padesátých let, v souvislosti s realizací politiky vytyčené v usnesení ÚV KSČ „o práci mezi cikánským obyvatelstvem v ČSSR“ z dubna 1958. Na komplikovaný osud komisí vzniklých v padesátých letech dále upozorňuje Nina Pavelčíková, když referuje o rozpadu těchto komisí v důsledku reformy státní správy v roce 1960 (Pavelčíková 2004: 59-60, 78).

³⁶³ AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252: Zpráva o řešení úpravy poměrů osob cikánského původu po stránce sociálně-pracovní a pracovní politicko-výchovné s možností trvalého usídlení, při současném řešení jejich sociálních poměrů. Výsledek porady komise pro cikánské otázky dne 19. 9. 1952

³⁶⁴ Text směrnice viz NA, fond Ministerstvo vnitra – dodatky, kart. 1283; k dobovému řešení „cikánské otázky“ a vyhodnocení této směrnice viz například Grulich, Haišman 1986: 74-75.

ohrožení bezpečnosti (a zdraví) obyvatel Brna ze strany „cikánů“ na řešení těch aspektů jejich situace a postavení, které z pohledu úřadů brání jejich úspěšné integraci/asimilaci do majoritního prostředí. Paralelně k tomu se mění i náhled na tyto „cikány“, které úřady rozlišují především z hlediska dosaženého stupně integrace. V duchu postupu vymezeného ministerstvem vnitra se tak i brněnský Ústřední národní výbor zaměřuje na řešení problému s bydlením, zaměstnaností, vzděláním a zdravím „osob cikánského původu“ a deklaruje také nutnost podílet se na potírání jejich diskriminace. V porovnání s výchozím textem směrnice, zaujme právě důraz kladený na plánovanou komunikaci a působení přímo v romských rodinách („III. referát ÚNV bude dbáti na toho, aby byly vykonávány častější přesvědčovací a uvědomovací návštěvy a kontroly [...] v bytech a rodinách cikánů“, „i v otázkách [vzdělávacích problémů] je třeba býti v těsném spojení s rodinou dítěte a sjednávatí nápravu oboustranně“)³⁶⁵ jdoucí do velké míry nad rámec toho, co národním výborům ukládala ministerská směrnice. Tento důraz se pak projevuje i v plánu práce obvodní rady Brno I, který počítá dokonce s „ustanovením důvěrníků pro jednotlivé cikánské rodiny“.³⁶⁶ Zajímavé je také zdůraznění podpory činnosti „cikánských kroužků nebo souborů“, což je agenda, která se v původní ministerské směrnici neobjevuje vůbec.³⁶⁷ Je možné předpokládat, že i tato iniciativa souvisela se zkušeností s působením v Brně již tehdy existujících romských hudebních souborů a možná konkrétně i s aktivitami koncertního mistra Rudolfa Daniela, který

³⁶⁵ AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252: Zpráva o řešení úpravy poměrů osob cikánského původu... Výsledek porady komise pro cikánské otázky dne 19. 9. 1952.

³⁶⁶ AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 96: Plán práce Obvodní rada Brno I, 1952.

³⁶⁷ AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I, inv. č. 252: Zpráva o řešení úpravy poměrů osob cikánského původu... Výsledek porady komise pro cikánské otázky dne 19. 9. 1952.

se, jak již bylo zmíněno výše, v otázce řešení „cikánské problematiky“ dobově na úrovni města i kraje též výrazně angažoval.³⁶⁸

Zprávy z provenience Ústředního národního výboru v Brně ukazují, že o získávání „cikánských důvěrníků lidové správy“ usiluje úřad již od začátku roku 1952, tedy ještě před vznikem výše zmíněné „komise pro cikánské otázky“ na jeho půdě a institucionalizací celé agendy.³⁶⁹ V únoru roku 1953 pak Ústřední národní výbor oznamuje, že pro každý obvod již získal jednoho až tři takové spolupracovníky a jejich další získávání i ze strany žen bylo úřady dále podporováno.³⁷⁰ Charakter jejich práce a dobové hodnocení jejich působení přibližuje zpráva z porady uvádějící, že „nejvíce se osvědčuje osobní styk cikánských důvěrníků s občany cikánské národnosti“, jejich pozitivní hodnocení lze vyvozovat i z plánu Krajského národního výboru počítajícím s jejich zapojením při pořizování přesné evidence „osob cikánského původu“.³⁷¹ Zmínky o činnosti samotných „cikánských důvěrníků“

³⁶⁸ O veřejných hudebních aktivitách Rudolfa Daniela (jako bylo vedení romského hudebního souboru a zorganizování úspěšné hudební „estrády“ v červenci roku 1952) v tehdejší Brně informuje Nina Pavelčíková (Pavelčíková 2007b: 99, viz též hodnocení tohoto vystoupení výše zmíněným Rudolfem Danielem starším – Daniel [1950-1952]: 10-11.). Samotný zápis z výše zmíněné porady informuje o „souboru cikánských hudebníků“ fungujícího v Brně XI. O existenci dalšího hudebního souboru v Brně III, informuje Pavelčíková (Pavelčíková 2001b: 61-62). K tématu udržení rodinné hudební tradice na straně brzotínských Romů viz níže, z dosud shromážděných pramenů je možné usuzovat, že v žádném z těchto souborů fungujících při obvodních radách brzotínští hudebníci nefigurovali.

³⁶⁹ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, fol. 37: Zpráva Ústředního národního výboru „Úprava poměrů osob cikánského původu“, 30. 6. 1952.

³⁷⁰ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III: Zpráva Ústředního národního výboru „Úprava poměrů osob cikánského původu“, 13. 2. 1953. Co se týče počtu Romů zapojených do spolupráce s úřady v této době, zpráva z porady pracovníků v cikánské otázce z konce roku 1952 uvádí, že se jí zúčastnilo celkem 36 „cikánských příslušníků“ z Brna, Olomouce a Ostravy – konkrétní jména ani případné role těchto lidí v rámci působení správních úřadů dokument nezmiňuje. MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III: Zpráva z porady pracovníků v cikánské otázce, 14. 11. 1952.

³⁷¹ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III: Výzva Krajského národního výboru v Brně „Zvýšení péče o cikány“, 2. 2. 1953.

či směřované k jejich dalšímu získávání ze studovaných dokumentů brněnských správních úřadů mizí po roce 1953. Další zprávy potvrzující existenci spolupráce s „dobrovolníky z řad cikánů“ se v nich znovu objevují až v roce 1960, respektive 1962.³⁷² Podobně jako v případě fungování „cikánských komisí“ jejich činnost z pohledu úřadů tedy nebylo zatím možné sledovat kontinuálně před ani po tomto datu.

Svědectví pamětnice MH o působení v „cikánské komisi“ je poměrně zajímavou výpovědí o činnosti místních úřadů ze strany (s úřadem spolupracujících) romských emigrantů ze Slovenska. Z výpovědi pamětnice vyplývá, že do spolupráce s „cikánskou komisí“ na úrovni obvodu byl již na počátku padesátých let zapojen její otec (a spolu s ním později i ona samotná), a další Romové, mezi nimi i další z brzotínských Romů, ale například i člen jedné z místních olašských rodin. Míra zapojení do činnosti komise byla na straně jednotlivých romských spolupracovníků zřejmě velmi individuální, jak potvrzuje i výpověď dalšího z brzotínských pamětníků.³⁷³ Během archivních rešerší se dosud nepodařilo nalézt další dokumenty, které by působení některého z pamětníků jmenovaných spolupracujících Romů při těchto komisích potvrdily a případně tuto spolupráci ještě přiblížily. Vzhledem k absenci dalších pramenů je též nemožné například ověřit nebo zásadně zpřesnit dataci působení otce pamětnice MH v obvodní komisi, ale i pozdější působení pamětnice samotné v komisi na úrovni obvodu, města i kraje, které ve své výpovědi zmiňuje. Následující text sestavený výhradně na základě její výpovědi tak v těchto ohledech odráží zásadní limity využití orálně historických pramenů jako dokladů o „bílých místech“ historie v momentě, kdy je není možné v kombinaci s dalšími prameny důkladněji prověřovat. Primárně se

³⁷² MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III: Zpráva o provádění zákona č. 74/1958 Sb. na území města Brna, 15. 9. 1960; Usnesení Rady Jihomoravského krajského národního výboru v Brně, 2. 5. 1962.

³⁷³ Rozhovor s SB a LB, 9. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

věnuje prezentaci vybraných témat a detailů na úrovni bližšího popisu práce těchto „cikánských důvěrníků“, reflexe dobového přístupu úřadů ze strany s nimi spolupracujících Romů, a zároveň navazování vzájemných vztahů mezi členy různých romských skupin či rodinných /regionálních celků žijících v Brně.

Dle výpovědi pamětnice byl k zapojení do činnosti „cikánské komise“ při obvodní radě Brno I přizván nejprve její otec. Pamětnice to retrospektivně zdůvodňuje jeho působením v hudebním a tanečním folklorním souboru Pořana, do nějž jej uvedli vedoucí pracovníci stavební firmy, u které byl v prvních letech svého pobytu v českých zemích zaměstnán (viz předchozí část textu věnovaná pobytu brzotínských Romů v Kutinách). Se souborem její otec vystupoval přibližně od roku 1950 na různých akcích včetně těch pořádaných pro nebo ze strany místních úřadů,³⁷⁴ takže dle slov pamětnice „byl mezi gádži známý“.³⁷⁵ Zároveň mluví o tom, že v té době „gadžové mezi sebe Romy zvali“.³⁷⁶ Tento výrok je možné považovat za jistý odraz situace z počátku padesátých let a podpory získávání „cikánských důvěrníků“ pro práci pro úřad popsané v předchozím textu. I ze situování této události do doby prvních roků její školní docházky lze dovozovat, že k přizvání otce MH do „cikánské komise“ došlo před polovinou padesátých let. Poměrně záhy začala do „komise“ docházet i samotná pamětnice MH, a to z důvodu, který odhaluje další z důležitých rysů tehdejší reality života brzotínských Romů v Brně: existující jazykovou bariéru vyplývající z jazykového repertoáru prostředí, ze

³⁷⁴ K tématu transformace rodinné hudební tradice u brzotínských romských muzikantů žijících v Brně viz níže.

³⁷⁵ „Les džanenas o gadže.“ – rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Podstatným detailem, který obraz vzájemných vztahů na jedné z mnoha rovin dotváří, je skutečnost, že do souboru Pořana, jako tělesa založeného v roce 1949 slovenskými studenty při Vysokém učení technickém v Brně, zaměřeného na prezentaci především slovenské lidové hudby, otce MH uvedli právě již výše zmínění „inženýři“. Působil v něm až do šedesátých let.

³⁷⁶ „O gadže vičinenas le Romen maškar pumende.“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

kterého pocházeli – její otec ji poprosil, aby mu „na výbor“ chodila překládat.³⁷⁷ To se dle jejích slov ukázalo jako potřebné nejen ze strany jejího otce, ale i dalších Romů, které v terénu – v doprovodu romských spolupracovníků – členové komise navštěvovali. Jak ukazuje i jedna z následujících citací, při návštěvě jednotlivých romských rodin ale tito cikánští důvěrníci naopak využívali i svou znalost romštiny. Dle svědectví pamětnice pak s otcem též využívali i svojí znalosti maďarštiny, při komunikaci s určitými skupinami olašských Romů.³⁷⁸

Z popisu práce pro „výbor“ tak, jak ho pamětnice MH podává, vyplývá v souladu s tím, co je možné vyvodit o charakteru práce „cikánských důvěrníků“ ze shromážděných dokumentů úřední provenience, že zde Romové působili v podstatě jako terénní pracovníci pomáhající řešit pracovníkům úřadu existující problémy tehdejšího romského obyvatelstva daného obvodu především v otázkách bydlení, vzdělávání a zdraví. Buď sami nebo jako doprovod jiných členů komise či dalších osob – jako byli učitelé nebo lékaři – navštěvovali konkrétní romské rodiny,

³⁷⁷ Nejsilnějšími jazyky otce MH byla romština a maďarština, slovenštinu a češtinu ovládal (v této době) jen částečně. Jazykové problémy Romů z Brzotína, kteří byli zvyklí z domácího prostředí používat dominantně maďarštinu a romštinu, při jejich migraci do českých zemí zejména na počátku padesátých let zmiňují opakovaně i další pamětníci, jak v Brně tak i v Brzotíně. Pamětnice MH k tomu dodává, že v učení češtiny jako jazyka prostředí, ve kterém nově žili, byla z obou rodičů rychlejší její matka, což zdůvodňuje častějšími a různorodějšími kontakty Neromy v rámci péče o děti a každodenní chod domácnosti. Sama pamětnice MH z důvodů nedostatečné znalosti češtiny opakovala první třídu, v prvním roce svojí docházky do školy se učitelé intenzivně věnovali právě tomu, aby český jazyk dobře ovládala (v pozdějších ročnících v předmětu český jazyk excelovala a zdůrazňuje, že dokonce doučovala češtinu svoje spolužáky). Co se týče kompetence ve slovenštině, její slabou pozici v prostředí Brzotína dokresluje vzpomínka pamětníka VH na svoji školní docházku v těsně poválečném období, kdy zde byla slovenština byla zavedena jako jediný vyučovací jazyk, dle jeho vyjádření ji však na dostatečné úrovni neovládali ani někteří z místních učitelů. Jazykové kompetence Romů v Brzotíně a úroveň jejich porozumění češtině (ale i vlastní „překladačskou zkušenost“) dobře ilustruje i další vzpomínka pamětnice MH na jeden z letních pobytů v Brzotíně a návštěvu představení tehdy nového filmu Stříbrný vítr (1954) v místním kině, kdy dialogy z filmu překládala do maďarštiny pro ostatní Romy i Neromy - na žádost kamarádů, se kterými do kina šla, záhy sdílenou i zbytkem místního publika.

³⁷⁸ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

které se z různých důvodů dostaly do pozornosti úřadů. Ale jak vyplývá z vyprávění pamětnice, fungoval její otec také jako neformální prostředník pro Romy, kteří se s ním radili o postupu při řešení problémů, kterým čelili:

„Můj otec, říkám ti, přišel večer domů z práce [...] , ale víš co, ti Romové už byli tak naučení, že na něj čekali, můj tatínek nechodil k nim, oni chodili k nám. [...] takže se to celé odehrávalo u nás doma.“³⁷⁹

Detaily epizodických vyprávění o různých intervencích přímo v rodinách z doby, kdy v komisi pamětnice působila spolu s otcem, stejně jako z doby, kdy již v komisi na úrovni města působila i pamětnice samotná (zřejmě po roce 1960), naznačují kontinuitu problémů zejména s vhodným bydlením, respektive ubytováním určité části Romů ve velmi špatném bytovém fondu, ale i problémy se školní docházkou a zdravotní péčí, jejichž kontinuální přetrvávání připomíná na základě písemných materiálů úřední provenience také Nina Pavelčíková (2007b: 102). Pamětnice několikrát v rozhovoru též tematizuje zejména odebírání dětí do ústavní péče jako běžný dobový fenomén.

„Tak jsem se té Romky ptala. Už jsem přemýšlela nad tím, co mi řekne, víš, a tak jsem s ní mluvila romsky. Tak povídám: ‚Kolik máš pro děti oblečení?‘ Povídá mi: ‚Tohle [nikomu] neříkej!‘, povídá mi romsky, ‚nech toho, seberou mi děti!‘ Povídám: ‚Proč?‘ ‚Že nemám peníze, abych jim nakoupila. Já jí nemůžu říct, že můj muž mi propíjí peníze, vzali by mi děti.‘ Tohle gadžové dělali, sociálky tohle dělaly. Když otec dítěte nedával peníze, když nebylo, jak by to mělo být, jídlo pro děti, nebo neměly dost oblečení, když jim to ta žena nekupovala, když neměla peníze, tak ty ženské raději nic neřekly, nepožádaly o pomoc, bály se.“³⁸⁰

³⁷⁹ „Miro dad, phenav tuke, jov avelas andal i buťi, raťi [...], de džanes sar, má ola Roma avka sle sikhle, hoj na užarenas, miro dad na phirelas ke lende, jon avenas ke amende. Phirenas ke amende jon. [...] Avka pes kerđolas paš amende ando kher.“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁸⁰ „Avka phučás la Romňatar. Džanes, má gondolinás mange, so mange phenelas avka, ta me te romane phenás la Romňake. Hat phenav: ‚Keci gada hi tut le čhavorenge?‘ Phenel mange: ‚Ma phen!‘ romane mange phenel, ‚na ker, lena mandar le čhaven!‘ Phenav: ‚Soske?‘ ‚Hoď nane man love, hoď op’oda cinav. Me lake našti phenav, hoď o rom mange ande pijel o love, lena mandar le čhaven.‘ Kerenas avka o gadže, o socialki ada kernas. Te o dad na delas o love, te na sa avka, sar kampil, o chaben le čhavorenge, na sa holmíta, na cinenas o Romňa, na sa love, o Romňa inkab na phenenas nič, na mangelas, daranas.“

Jak z vyprávění pamětnice vyplývá, zmíněné „cikánské komise“ byly – minimálně pro samotnou pamětnici a jejího otce – porstředkem pro navazování kontaktů s dalšími Romy v Brně. A to jak na úrovni práce s jednotlivými rodinami v terénu, což, jak vyplývá z prezentace postojů matky této pamětnice (viz níže), nebylo nijak neproblematické či automatické, tak také na úrovni navazování kontaktů a spolupráce s dalšími podobně angažovanými Romy. Pamětnice tak vzpomíná například na svoje seznámení a udržování kontaktů s Tomášem Holomkem nebo Antonínem Danielem ještě v době před vznikem Svazu Cikánů-Romů, které oba ve své výpovědi také jmenuje jako lidi, s nimiž se seznámila právě během svojí práce pro „výbor“. Právě takto navázaným kontaktem a další spoluprací pak pamětnice vysvětluje fakt, že byla později přizvána k účasti na založení Svazu Cikánů-Romů, jehož se stala členkou a funkcionářkou. S vedoucími představiteli Svazu Cikánů Romů v době jeho existence byl v kontaktu i její otec.³⁸¹

Výpověď této pamětnice také naznačuje, že tzv. „cikánské komise“ jako státní správou vytvářené struktury pro realizaci státní politiky vůči Romům mohly mít určitý význam pro formování vztahů mezi jednotlivými romskými představiteli a aktivisty činnými v tomto období. Právě existence těchto vazeb zřejmě přispěla k později otevřené možnosti začít budovat Svaz Cikánů-Romů jako celorepublikovou romskou organizaci.³⁸² Fungování Svazu zejména v oblastech mimo Brno a jižní Moravu je dosud nepříliš probádanou tematikou (například s výjimkou fungování Svazu v západočeském kraji – viz Turková 2010). I tak je však zřejmé, že do jeho aktivit i na úrovni vedení byla zapojena celá řada Romů ze Slovenska, tedy poválečných romských imigrantů. Narativ pamětnice MH pak

Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁸¹ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁸² Viz též komentář Anny Jurové (2007: 139), která přímo upozorňuje na to, že právě v rámci státních struktur v rámci komisí a osvětových institucí vznikala romská „reprezentace“, která se „nevzdávala opakovaných pokusů dosáhnout změny ve svém postavení“.

obrací pozornost právě k těmto lidem a vybízí k bližšímu zkoumání jejich činnosti v padesátých a šedesátých letech v rámci jednotlivých obcí a případně regionů českých zemí, ve kterých žili, a případných vazeb, které se mezi nimi a budoucími zakladateli Svazu Cikánů Romů již v této době mohly vytvořit, jako k dosud nepřiliš známé pre-historii vzniku Svazu Cikánů-Romů.

Výpověď pamětnice o působení jejího otce a sebe v roli „cikánských důvěrníků“ je též zajímavá tím, jak zapadá do již výše zmíněného „narrativu o přijetí“, projevující se zejména v tom, jak samotné zapojení svého otce do spolupráce s představiteli místní samosprávy pamětnice hodnotila a jak hodnotila i jednání členů komise ve vztahu k otci a sobě samotné jako k Romům. Opakovaně v těchto momentech zdůrazňovala, že přijetí mezi členy „komise“ a lidi „na výboru“ bylo z jejich pohledu velkým projevem důvěry, kterého si jak ona, tak i její otec velmi vážili:

„Do té komise, jak jsme tehdy chodili, víš, co to bylo? Byla to pro nás od gadžů velká pocta, to, že nám věřili [...], že když něco řeknu, že je to pravda, rozumíš? Když jsme řekli, že tady ten potřebuje tohle a tamto, tak oni řekli: *„Dobře, ano, pišeme si, příští týden ať za námi přijdou.“*“³⁸³

„Ti gádžové pomáhali, výbory tehdy dost pomáhaly, to nemůžu říct, že by posílali Romy zpátky, že je tady nechtěli vidět, to nebylo. Nebylo. [...] v té komisi, tam byli takoví gádžové, že se ptali: *„[...] Tak co, co uděláme, jak to uděláme, co, necháme je tady? Co je to za lidi? My je neznáme, vy je znáte.“* To bylo dobře, na tom člověk viděl, [...] že nás tihle úředníci berou, že jim je naše slovo ku pomoci, že nám věří.“³⁸⁴

³⁸³ „And’oja komise, sar amen phirás, akor džanes so sa oda? Oda sa bari paťiv le gadžendar, oda, hod’ paťanas amenge [...], hod’ te valaso phenav, akor oda hi čačo, hej? Te [amen] phenahas, hod’ aleske kempel ada oda [...], akor jon má phenenas: *„Dobře, ano, pišeme si, [...] příští týden ať za námi přijdou.“*“ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek

³⁸⁴ „Šegítinenas o gadže, o vibora kerenas but akor, našťik phenav ada, hod’ bičhavenas le Romen pale, hod’ len adaj na kamenas te díkhen, na sa avka. Na sa. [...] and’oja komisa, oďa ase gadžija sle, hod’ phučenhas: *„[...] Tak co, co uděláme, sar kereha, so, mukas len adaj? Save Roma? Amen len na pindžaras, tumen len pindžaren.“* Ada sa mišto, ada dikhelas o manuš, [...] hod’ ola raja amen len, hod’ amaro lav lenge šegítinelas, paťan amenge.“

Právě na této rovině se tedy její výpověď o působení v komisi výrazně napojuje na výše zmíněný „nativ o přijetí“. Ten se projevuje ve vzpomínkách romských pamětníků na poválečný život v českých zemích obecně. Zatímco zde je prezentován na úrovni „zastávání funkcí“ a jejich interpretace jako projevu přijetí a důvěry, nejběžněji se projevuje zejména na úrovni líčení dobrých sousedských vztahů (viz výše výpověď o pobytu v Kutinách) a de-etnizovaných vztahů na pracovišti (viz níže výpověď pamětníků SB a LB). Podobných příkladů líčení těchto vztahů lze ve shromážděných výpovědích pamětníků z Brna o jejich poválečném životě v Brně najít více, stejně tak jako v dosud publikovaných narativech romských pamětníků (Kramářová a kol. 2005, Sidiropulu Janků 2015). Důraz na pocit dobového přijetí českou společností jako výrazný rys výpovědí některých romských pamětníků o životě v poválečných českých zemích nebo „za komunismu“ obecně je v těchto výpovědích také často umocňován kontrastováním s výrazným prohloubením inter-etnického napětí spojeného se skrytou ale i otevřenou diskriminací Romů v české společnosti po roce 1989 přetrvávající do současnosti. Výrazně je také napojen na zkušenost s postavením Romů ve slovenské společnosti zejména během druhé světové války ale i po ní (viz též komentáře editorek obou dosud publikovaných sborníků vzpomínek romských pamětníků na poválečný život v českých zemích - Kramářová a kol. 2005: 17-18; Sidiropulu Janků 2015: 116-118). Na vznik pozitivního obrazu českých zemí, jejichž přitažlivost pro Romy ze Slovenska spočívala nejen v dostatku (dobře placených) pracovních příležitostí a bydlení, ale také v jiném vztahu majority k Romům, než jaký znali ze slovenského prostředí, upozorňovali v souvislosti s popisem dynamiky poválečné migrace Romů do českých zemí už autoři popisující migraci z dobové synchronní perspektivy (viz například Kára a kol. 1975, Guy 1977). Pozitivní líčení interetnických vztahů realizovaných na osobní úrovni, objevující se ve vzpomínkách romských pamětníků na poválečný život v českých zemích do roku 1989, je tak možné také vnímat jako další transformaci této kolektivní představy. Ilustrativní příklad kontrastování české a slovenské zkušenosti lze nalézt například opět v nativitu výše citované

Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

pamětnice, ve kterém dobře shrnuje různé aspekty rozdílnosti životů vedených v Brzotíně a v Brně, tak, jak je retrospektivně reprodukuje (kurziva značí části promluvy pronesené v češtině):

„Když jsme přijeli na to Slovensko, do té osady, tak nás brali jako kdyby mimozemšťany, odněkud. [...] Jako... jak bych ti to řekla: viděli oblečení, víš, z města, a když tatínek říkal, že hraje v souboru v Brně, že je soubor Poľana a... ‚A.. a tam mají Cigáni soubor? [...] Romové tam můžou hrát? ‚Jáj! To není cigánský soubor! Jsou tam gádžové, Slováci! ‚Nedělej! Ty chodíš hrát mezi gádže? Ty hraješ s gádžema? ‚A proč ne, vždyť jsem primáš, ne? ‚A co s nima hraješ za písničky, co hrajete? ‚Co hraju já, učím je, to, hrajou i oni – maďarské písničky, cigánské písničky... ‚Nedělej si srandu! To není možný! Kdo to kdy viděl, lidi? Gadžové hrají romské písničky! [...] No strašně se divili. ‚A... kde bydlíš? Na jaké osadě? ‚Mám byt, bydlím mezi lidma, mezi gádžema. ‚Nech toho! [...] Přestaň si vymýšlet! ‚Přijedte ke mě, uvidíš sám! Víš, jak mi tam gádžové říkají? - Dobrý den, pane [...]! - a takhle mi pokynou hlavou! Takhle mě zdraví. ‚To se dívali, jak to... [...] To... na to nezapomenu. [...] nepochopili, ti Cigáni, z toho Slovenska, jak my tady můžeme bydlet, vedle gádžů, vedle, s gádžama, že nám nenadávají, že s náma mluví...“³⁸⁵

Vedle motivů, které dovolují analyzovanou výpověď o působení v „cikánské komisi“ interpretovat v rámci výše zmíněného narativu o přijetí, z vyprávění také zaznívá silné zaujetí pro danou práci na straně zúčastněných Romů, alespoň jak ji hodnotí navštívená pamětnice („ta práce se dělala velmi velmi obětavě, tak, že... ti

³⁸⁵ *„Když jsme přijeli na to Slovensko, do té osady, tak nás brali jako kdyby mimozemšťany, odněkud. [...] Jako... jak bych ti to řekla: viděli oblečení, víš, z města, a když tatínek říkal, že hraje v souboru v Brně, že je soubor Poľana a... ‚A a tam mají Cigáni soubor? [...] Šaj o Roma bašaven? ‚Jáj! Na romano soubori! Gadže, slovaka! ‚Na ker má! Tu maškar o gadže phires te bašaven? Tu le gadženca bašaves? ‚Ost soske na, hat, me som o primaši, na? ‚Save dĩa bašaves le gadženca, so bašaven? ‚Odola, so me bašavav, me len sikhjarav, oda bašaven the jon – ungrika dĩa, romane dĩa... ‚Na ker má! Ká! Ko bi ada dikhja, čhavale? O gadže romane dĩa bašaven! [...] No strašně se divili. ‚Ost... ká bešes? Pe savo telepo bešes? Na jaké osadě? ‚Kher hi man, maškar o raja bešav, maškar o gadže. ‚Na ker má! [...] De, na hazuďin amenge! ‚Javen ke mande, maj dikheha! Džanes, sar mange phenen o gadže? - Dobrý den, pane [...]! - avka mange šejreha keren. Avka mange paľikeren. ‚To se dívali, jak to... [...] To... na to nezapomenu. [...] nepochopili, ti Cigáni, z toho Slovenska, jak my tady můžeme bydlet, vedle gádžů, vedle, s gádžama, že nám nenadávají, že s náma mluví...“* Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Romové do toho dávali všechno, víš?“³⁸⁶). V tomto světle je pak možné danou výpověď interpretovat také jako odraz dobového optimismu vyplývajícího z redefinice „cikánské otázky“ a způsobu jejího řešení na počátku padesátých let, zapadajícího i do dobového náhledu na komunismus jako lepší společenský řád, který sdílela i určitá část české společnosti.

Dosud publikované texty a prameny ukazují podobně jako zde analyzovaná výpověď, jak tento optimismus sdíleli především Romové angažující se / angažovaní v řešení situace Romů v rámci obce, kde bydleli, případně – jako v případě některých moravských Romů žijících v Brně – i na vyšších úrovních státní správy. Projevoval se pozitivní vírou v možnosti radikální proměny situace Romů v Československu včetně vztahů s neromskou společností a v možnosti vzájemné spolupráce. Výmluvným dokladem takových postojů je například Ninou Pavelčíkovou publikovaný přepis proslovu, označený za proslov vedoucího delegace Romů při příležitosti jejich přijetí u ministra Erbana v roce 1950, jehož autorství Nina Pavelčíková přisuzuje Tomáši Holomkovi.³⁸⁷ Podobným příkladem dobového smýšlení dalšího z moravských Romů angažovaných v řešení situace Romů mimo jiné přímo v Brně, jsou i rozsáhlé pasáže v rukopise Housle a kůň, dokončeného na počátku padesátých let, jehož autorem je výše zmíněný Rudolf Daniel (Daniel [1950-1952]: 9-15, 21-25, 160-182).³⁸⁸ Ještě pozdějším dokladem o sdílení těchto postojů i na straně dalších Romů je autobiografická stať Leona Růžičky z Kladna,

³⁸⁶ „Ada pes kerelas igen, igen objetavo avka, sar... ande denas mident ola Roma, džanes?“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatele.

³⁸⁷ K určení autorství proslovu viz Pavelčíková 2007b: 98. Text proslovu viz Pavelčíková 2004: 145-146.

³⁸⁸ Rudolf Daniel zde uvádí též poměrně detailní popis několika příkladů dobové osvětové práce i příkladů řešení problémů spojených s pobytem slovenských romských migrantů v českých zemích. Podrobnější informace k samotnému rukopisu a otázce autorství i základních informací o Rudolfu Danielovi včetně jeho povolání viz debata historiků na stránkách časopisu *Romano džaniben* (Nečas 2011, Pavelčíková 2011, Závodská 2011). Podrobnou analýzou samotného rukopisu se ve své dizertační práci zabývá Milada Závodská.

publikovaná v roce 1958.³⁸⁹ Vzhledem k době a okolnostem vzniku je výpověď pamětnice MH velmi odlišným pramenem, neporovnatelným s výše zmíněnými co do míry autentického zprostředkování dobových postojů některých angažovaných Romů v padesátých letech. Pasáže přibližující působení romských aktivistů na půdě zmíněné „cikánské komise“ v Brně I ovšem lze interpretovat právě v jejich světle jako odraz dobových prožitků na straně těchto Romů, „vyznamenaných“ přizváním ke spolupráci s úřadem, a hodnocení postojů a jednání některých zástupců majoritní společnosti na úrovni úřadů, které mohly posilovat víru těchto romských aktivistů v dobové možnosti spolupráce a pokroku.

Do svojí výpovědi pamětnice MH zařazuje ale i vzpomínku na postoje svojí matky. Ve své rezervovanosti dobře ilustrují různorodost i jistou ambivalenci v postojích některých Romů vůči dobovým aktivitám vedených směrem k Romům ze strany úřadů. Pamětnice zde nastiňuje postoj svojí matky nejen k samotným osvětovým aktivitám nebo alespoň určité části z nich, ale i k oceňování Romů za výsledky a jednání v souladu s dobovou (majoritní) představou o možnostech „převýchovy cikánů“ a pomoci při překonávání „zaostalosti“. Toto oceňování bylo samo o sobě dobově využívané právě jako jeden z prostředků realizované politiky. V prezentovaném postoji této ženy se odráží udržování jistého odstupu od osvětových aktivit, na kterých se její manžel a dcera podíleli, a od určitých (skupin) Romů žijících v Brně, ale zároveň i zásadní ambivalence ve vztahu k samotné majoritní společnosti. Od té si totiž matka pamětnice MH na jednu stranu udržovala jasný odstup, na druhou stranu ale přijímala ocenění, které úřad „vzorovým“ Romům uděloval, jako docenění svého statusu a svojí práce právě ze strany majority.

³⁸⁹ Komentovanou edici tohoto pramene viz Sadílková, Závodská 2013. K tématu reflexe proměn v poválečném životě Leona Růžičky souvisejících s jeho angažovaností v různých dobových úředních orgánech a společenských organizacích viz tamtéž (2013: zejm.152-153).

„Co nás mají gádžové co učit? To už nás gádžové učí i vařit! (Smích) Moje máma, ta tohle neměla ráda. [...] Říkala mi: ‚A co ti Romové? Co ti gádžové tam, to si o nás myslí, že jsme pitomci? Že jsme hloupí?‘“³⁹⁰

„Moje maminka s tím nesouhlasila [...]: ‚Když jsem se to naučila já, chodit s dětmi k doktorovi, když umím i já udržet pořádek, ať se to naučí i ony. [...] Proč máš těm ženským chodit domů ukazovat, jak držet dítě v čistotě, jak ho koupat, jak vařit a tak dál a tak dál? Proč?‘“³⁹¹

„[A teď], děcka, dostala moje máma *vyznamenání* ‚vzorná maminka‘. ‚Vzorná matka‘. [...] Z městského výboru. [...] A povídá mi: ‚Vidíš? Mně nikdo nepřišel říct, co mám dělat. [...] Dostala jsem to já sama za sebe, za to jak žiju, jak se o vás starám. No, proč to nedělají ostatní ženské?‘“³⁹²

Bydlení

Narativy pamětníků ukazují, že se brzotínští Romové v Brně usazovali dominantně v jihozápadní části města – to potvrzují jak vyprávění pamětníků žijících v Brně, tak i rozhovory zaznamenané s pamětníky žijícími v Brzotíně, kteří při vzpomínkách na návštěvy u svých příbuzných často spontánně zmiňovali i konkrétní ulice, kde jejich příbuzní v této době bydleli. Takový způsob usídlení jim dovozoval nadále mezi sebou udržovat každodenní vzájemný intenzivní kontakt a prostřednictvím něj tedy i dále udržovat lokální společenství těchto Romů v Brně jako specifickou komunitu.

³⁹⁰ „So amen o gadže sikhjarena? Má sikhjon amen o gadže te taven! (Smích) Miri daj, joj na kamelas ada. [...] Joj mange phenenas: ‚A so ala Roma? So o gadže oďa, džanen, hod' sam diline? Hod' diline sam?‘“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁹¹ „Miri daj na kamelas ada [...]: ‚Te me sikhjjom, te phirav le čhavorenca ko doktoris, te me džanav o žužipen, ta me sikjon te jon. [...] Soske tu te džas ando kher te phenen le romňenge, sar te žužaren le čhavoren, hod' te nand'aren len, hod' te taven avka vad' avka. Soske?‘“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

³⁹² „[Akána] miri daj, čhavale, chudňa *vyznamenání* ‚vzorná maminka‘. ‚Vzorná matka‘. [...] Andál o *městský výbor*. [...] Phenel mange: ‚Dikhes? Ňiko mange na phend'a, so te kerav [...]. Ada me korkori, avka sar dživav, avka sar tumenca terödinav, ta vašoda. No, soske oda buter Romňa na keren?‘“ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Součástí tohoto komunitního života byla vzájemná výpomoc i poskytování zázemí dalším Romům buď přímo z Brna nebo spadajících do jejich příbuzenského okruhu, přicházejícím do Brna v průběhu poválečných let – na návštěvu, za krátkodobější práci, nebo již s úmyslem v Brně se usadit trvale. Jak vypráví pamětnice MH, některým těmto lidem vypomáhal její otec nejen poskytnutím zázemí, ale díky svým kontaktům na vedoucí pracovníky stavebních provozů, se kterými se seznámil při práci na železnici, jim byl schopen i zprostředkovat práci:

„Jak jsem vám říkala, [...] ti čeští inženýři [...] , můj otec je dál vídal. [...] Když bylo potřeba, jezdili [za námi] Romové z domova, ze Slovenska, co nám tam zůstali příbuzní nebo známí z vesnice okolo nás [...]: ‚Není práce. Potřebujeme si vydělat nějaké peníze, umíráme hlady. Jak tam [u vás], jak žijete?‘ Tak [jim] můj tatínek psal: ‚Přijďte, můžete tu pracovat.‘ Tehdy těm lidem, jak když to slyším dneska, *pan inženýr Sekanina*, tak on je zaměstnával. Mému tatínkovi řekl, kolika lidem může napsat, aby přijeli, zaměstnal je, dělali u něj.“

„Tak prostě Roma jezdili, ptali se: ‚Jaj, [...], vy jste odešli, [...] je nám smutno...‘ a tak, jo? Přijeli, pokecali, zůstali, spávali na zemi, [...] podívali se, buď si vzali práci, buď se podařilo nebo nepodařilo, a někteří odjeli pro rodiny, sbalili se, přijeli.“³⁹³

Co se týče života lidí, kteří v Brně zůstali žít na trvalo, pamětnice MH ve svém narativu uvádí, že udržení komunitního života tak, jak jej bylo možné reprodukovat ještě při pobytu v Kutinách (viz výše), bylo však po jejich přesídlení do městského prostředí, tedy do prostředí, které představovalo kromě jiného výrazně odlišný typ sídelní struktury, než bylo prostředí romské osady nebo prostředí v Kutinách, mnohem obtížnější. Jedním z výrazů snahy pro udržení určitého komunitního života, kromě pravidelných vzájemných návštěv, bylo i hledání a

³⁹³ „Sar vakerás tumenge, [...] ola čehika inženira, mérnöka, [...] hat miro dad len pindžarelas. [...] Kana kampelas le Romenge, avenas kheralur, slovenskovostar, aso odoj ačhila amenge, [...] t’o čalado, meg o išmertenen Roma, andal o gav kathar amende [...]: ‚Nane i buťi. Kampil valasave love te roden, meras bokhate. Sar odoj, sar dživen?‘ Hát miro dad irinelas, na: ‚Javen, šaj te keren buťi.‘ Akor ole manušen sa, akana sar te šunás, *pan inženýr Sekanina*, jov delas le Romen [buťi]. Mire dadeske phend’a, keci manušenge šaj irinel te aven, delas len buťi, kerenas.“ – Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. K tématu výpomoci viz též níže, výpověď pamětníka SB o shánění bydlení.

ustanovení místa pro setkávání členů komunity mimo soukromí jednotlivých bytů, tedy v rámci veřejného prostoru v jejich čtvrti:

MH: Tady v Brně už to nebylo takové [...], ti lidi nezapomněli [...], ale už byly [různé] práce, děti chodily do školy, mezi pracemi byla ještě potřeba udělat něco doma, bylo víc práce než tam, když bydleli v té osadě. [...] [Tady] chodili s dětma [společně] ven, my, naši Romové. [...] Těm lidem chybělo, že spolu nejsou každý den. Víš? Chodili jsme každý víkend, tam co je takový park [...]. Tam bylo takové místočko [...], tak tam jsme chodili, [naši Romové], jejich děti, holky, všichni jsme tam takhle chodili. Postupně jsme se vyzvedávali, jednoho po druhém jsme cestou vyzvedávali a skončili jsme v té [...], v tom parku. Děti na trávě, [...] chlapi [...] tam hráli karty, [...] vykládali si, chlapi zvlášť, ženské zvlášť, znáš to. Každou neděli to takhle bylo, každou neděli.³⁹⁴ Už jsme na sebe čekali, vyzvedli jsme se a už jsme šli.
HS: A všechno jenom vaši Romové?

MH: Naši Romové, ano, brzotínští, takhle jsme tam chodili my.³⁹⁵

Tento proces vytváření a využívání určité části veřejného prostoru jako místa pro setkávání lidí patřících do určité místní romské komunity je známý i z jiných obcí v českých zemích, byť dosud nebyl v literatuře věnující se osidlování českých a moravských měst slovenskými Romy příliš tematizován nad rámec konstatování, že v českých městech docházelo k sídelní koncentraci jednotlivých „imigračních jader“. Lze jej interpretovat jako pokus o přenesení způsobu života dané romské pospolitosti jako komunity tak, jak tato fungovala v prostředí

³⁹⁴ V době, o které pamětnice mluví, byly soboty pracovní, „každou neděli“ tedy znamenalo „každý volný den“. Za tento postřeh vděčím Janu Červenkovi (osobní komunikace, 19. 3. 2016).

³⁹⁵ MH: Adaj Brnate má na sa avka [...], na bisterde o Roma [...], de má, esa buťa, phirenas o čhavore andi iškoli, maškar o buťa sa buťi khere te keren, buter buťi sar odoj, kanak sle opi ando telepo. [...] [Adaj] o Roma [...] džanas le čhavorenca avri, amen, amare Roma. [...] Hibazinlas le Romenge oda, hod' nane kethane sako d'ives. Džanes? Phirahas sako sombat ta kurke, [...] odoj hin asi parko [...]. Ta oďa phirahas, [amare Roma], lengere čhave, čhaja, savore avka phirahas. Avka hod' kidahas amen, odoj kidahas [jekh pal aver]o čaládi [...] a skončili jsme v té [...], ando parko. O čhavore opo rito, [...] o Roma [...] odoj karťazinenas, [...] vakerkernas o romňa külöm, o murša külöm, džanes sar. Sako kurko avka, sako kurko, sa. No, užarenas pumen, chudenas pumen avri, [...] džahas.

HS: Sa tumare Roma?

MH: Amare Roma avka, hej, Berzétakere, avka amen oďa phirahas.

Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazateleka.

slovenského venkova, pro jejíž komunitní život mělo společně sdílené veřejné prostranství důležitou funkci.³⁹⁶ Nejpodrobněji se výzkumu a popisu „romské topografie“ určité městské čtvrti z pohledu romských pamětníků dosud věnoval výzkum realizovaný v roce 2014-2015 v Praze-Smíchově – viz i popis funkce Arbesova náměstí na Smíchově pro určitou skupinu místních Romů (Houdsková, Ort, Sadílková 2015).

Tématem nárokování na využívání veřejného prostoru ve městě na příkladu vyloučené etnicky spíšené lokality Cejl-Bratislavská v Brně (tedy čtvrť spadající po druhé světové válce do výše zmíněného obvodu Brno III) se zabývala Kateřina Sidiropulu Janků (2013a). Poukazuje zde na současné vytěsnění Romů z pozice aktérů utvářejících veřejný prostor, které doprovází i vytěšňování romských paměťových stop v této čtvrti (Sidiropulu Janků 2013a: 75-76). Možnou historií nárokování konkrétních částí zdejšího veřejného prostoru ze strany poválečných romských migrantů se autorka nezabývá. Narativy, které jsou základem této případové studie, neumožňují identifikovat případná důležitá romská místa v rámci topografie této brněnské čtvrti, ani odpovědět na otázku, zda se některé ze skupin Romů, kteří se zde po druhé světové válce usazovali, pokoušely místní veřejný prostor zabydlovat tak, jako tomu bylo v případě Romů z Brzotína ve čtvrti, kde bydleli, nebo v případě různých skupin Romů v jednotlivých pražských čtvrtích. Výsledky výzkumu však naznačují, že narativy pamětníků orientované na popis romské topografie konkrétního města mohou nabídnout důležitý srovnávací materiál, respektive historický kontext dovolující případně posuzovat i proměnlivou povahu aktérství Romů jako významných spoluautorů „mapy“ veřejného prostoru jednotlivých městských čtvrtí českých měst.

³⁹⁶ Na význam společného prostranství v rámci romské osady jako místa, kde se odehrávaly interakce důležité pro udržování komunitního života komunit usedlých romských skupin na Slovensku, upozornila Milena Hübschmannová. Ta jeho význam demonstrovala i na existenci specifického romského označení tohoto místa („pre vatra“ = doslova „na osadě“). K popisu funkce společného prostranství „pre vatra“ z pohledu pamětnice a způsobu, jakým s označením pracovala Milena Hübschmannová, viz například Lacková 1997: 30-31.

Co se týče samotného ubytování brzotínských Romů v Brně, které je v dosavadních studiích migrace slovenských Romů z perspektivy českých cílových lokalit často tematizováno, potvrzují narativy pamětníků skutečnost umísťování rodin romských migrantů do starého, často zdravotně i prostorově nevyhovujícího bytového fondu. Z popisů situace v Brně v souhrnných zprávách o stavu „řešení cikánské otázky“ ve městě z padesátých let, tedy z doby, kdy se v Brně právě rodiny brzotínských Romů postupně usazovaly, vyplývá, že právě ubytování v nevyhovujících nebo dokonce zdravotně závadných bytech bylo jedním z problémů považovaných za zásadní. Za klíčovou příčinu vzniku a přetrvávání tohoto problému (s výjimkou přelidňování těchto obydlí, které vysvětlují přistěhování dalších příbuzných k v Brně již ubytovaných migrantů ze Slovenska) pak tyto zprávy označují celkový nedostatek ubytovacích kapacit v Brně.³⁹⁷ Situaci se v roce 1953 dokonce snažil Ústřední národní výbor ve spolupráci s Krajským národním výborem v Brně řešit pokusem o vystěhování jednotlivých rodin mimo území samotného města, které se však dle zprávy tohoto úřadu nakonec dotklo jen několika rodin, mimo jiné proto, že se vystěhování bránily nejen některé tyto rodiny samotné, ale i proto, že oslovené okresní národní výbory neprojevíly dostatek ochoty romské rodiny z Brna přijmout.³⁹⁸ Ve zprávě vyhodnocující ochotu okolních okresů pomoci vyřešit problém koncentrace většiny Romů v kraji právě na území Brna se tak konstatuje: „Celkově je možno říci, že je u nás ještě hodně zakořeněna obava z cikánů, která pak také hodně brzdí řešení cikánské otázky.“³⁹⁹ Z vyprávění pamětníků vyplývá, že výše uvedený popis bytové situace byl pro ubytování minimálně některých rodin brzotínských Romů relevantní. Do jaké míry se týkal celé jejich komunity a jak na ně případně dopadal i navrhovaný způsob řešení, není možné na základě shromážděných pramenů určit.

³⁹⁷ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, fol. 29, 37-39, 77, 80, 85: zprávy o situaci v Brně z let 1951-1953.

³⁹⁸ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, , fol. 69-79: zprávy k průzkumu o možnosti ubytování pro KNV v Brně z roku 1953

³⁹⁹ MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno, k. č. 1872/III, fol. 79.

Popis kvality ubytování, jakkoli je významně tematizován v dobových zprávách o situaci Romů v Brně stejně tak jako byl důležitým tématem agendy místních úřadů i v jiných městech, jinak ve shromážděných narativech pamětníků představuje – s výjimkou pamětníka SB – celkem marginální téma. V rámci tohoto textu se mu věnuji dále zejména pro to, abych ukázala, jak lze toto téma tradičně zařazované do popisu usazování Romů v cílových lokalitách jejich migrace v českých zemích a zhusta zpracovávané na základě písemných pramenů úřední provenience rozšířit s pomocí orálně historických pramenů (viz též například uchopení tématu v rámci studie usazování Romů v Rokycanech – Šebová 2006). Ty totiž například dovolují sledovat dynamiku procesu ubytování na příkladu konkrétních rodin.

Narativy pamětníků potvrzují poměrně časté stěhování v rámci dané čtvrti, poukazující mimo jiné na snahu o zlepšení kvality bydlení na straně těchto konkrétních rodin a možnosti kvalitativní proměny úrovně bydlení rodin brzotínských pamětníků v rámci čtvrti, kde bydleli. To je perspektiva, kterou téma bydlení v rámci tématu poválečné situace Romů v českých zemích umožňují zprostředkovat opět především narativy pamětníků (stejně jako tomu bylo v případě možnosti nahlédnout díky jejich narativům i regionální rozsah samotných migrací – viz kapitola 4.2). Je možné, že vývoj bytové situace konkrétních romských rodin by bylo možné sestavit i na základě studia písemných pramenů pocházejících například z provenience bytových referátů místních národních výborů. Pokus tímto způsobem verifikovat nebo získat nějaké další informace k ubytování brzotínských Romů v rámci dochované dokumentace z obvodu, kde některé z brzotínských rodin bydlely, učiněný v rámci výše zmíněného kolektivního výzkumu (Sadílková, Zapletal, Závodská 2010), měl ovšem negativní výsledky.

Výrazněji se na popis proměny úrovně bydlení ve svém narativu zaměřil pamětník SB. Jeho vyprávění o postupně získaném stále lepším ubytování dobře zapadá do narativu o pokroku, který se v jeho vyprávění výrazně projevoval i na jiných místech a na který jsem již upozornila v první části brzotínské případové studie. Skrze detaily odhalující různé strategie získávání bydlení je ale zároveň možné vnímat tuto část jeho vyprávění také jako svědectví o postupném upouštění

od výhradního využívání rodinných sítí při stabilizaci života svojí rodiny v Brně s ohledem na zajištění bydlení, a postupném větším spoléhání se na úřední mechanismy:

„My⁴⁰⁰ jsme zůstali už potom už věrný tomu Brnu. [...] Ale tam bydleli lidi, teda, bydlíjou aj teď ještě..., my jsme taky tak bydleli, že jsme bydleli u sestry, [...] jednopokojový byt. [...] Oni měli už tři děcka, nebo dvě, a my jsme měli taky děcko. [...] A navíc tam bydlela matka a otec. Jo? Tak bylo nás tam dost. [...] [Matka později dostala z výboru přidělený dekret na byt], tak jsme se tam nastěhovali, ale to byl mokrá byt, mokrá, hodně. Tam byly všechny takový pavlačový byty a my jsme bydleli dole, v přízemí. Kuchyňka, jo, WC bylo na pavlači a jeden pokoj, to bylo asi 4x4 nebo 4x5. [...] No, co se stalo: matka napsala bráchovi, to byl ten partyzán [...], aby přišel. Tak on přišel, s celou rodinou. Třináct děcek! (smích) [...] Matka, otec, my tři, to je pět, a oni patnáct - dvacet lidí jsme tam bydleli! [...] My jsme tenkrát neměli nic! Akorát ona [manželka] dostala tu duchnu a my jsme neměli ani nádobíčko, nic, tak jsme bydleli u matky. A najednou povídá sesternica [...]: ‚Pote k nám bydlet, [...] tam je prádelna, tam jsou dvě místnosti, tam můžete bydlet.‘ Tak jsme se tam nastěhovali. [...] Pak jsem šel já na bytáček a [přidělili nám] byt. Jé! My jsme byli rádi. [...] To byl suterén byt, ale už tam bylo aj WC, voda, všechno. [...] Pak jsme šli [zpět do domu, kde bydleli s matkou], ale v prvním patře, jo, na tom pavlaču, a to už byl suchý byt, tak tam nám to přidělili, ten byt, no a tam už jsme se zařídili trochu lepší. A furt jsme neměli nic! Co myslíte ta práce, jaká byla? Já jsem šel dělat na Technickou službu a vydělával jsem sedm set. Co to bylo? [...] [To až potom] jsme dostali byt [...] a já jsem to zařídil, nový všechno, z těch peněz [z výdělků v podniku přidružené výroby], od koberce, nový nábytek, parkety jsem nechal udělat, to ještě tam neměl nikdo plynový topení, vafky, my jsme nosili do..., čtvrtý patro, nosil jsem uhlí. Já jsem se domluvil s kominíkem, povídám: ‚Pojď se podívat, co mám dělat, čoveče?‘ ‚Plyn tam je, já se ti podívám.‘ Tak se podíval na komín, napsal mně papír, jsem pozval instalatéra, měl jsem topení. Jo? A teprve potom si ty lidi všichni nechali dělat topení, vafky. Tak teprve tehdy jsme začali žít.⁴⁰¹

Narativy romských pamětníků o zkušenosti s obstaráváním bydlení v době komunismu posunují jejich výpovědi, často interpretované v uzavřeném rámci romské zkušenosti, do roviny obecné výpovědi o zkušenosti různých vrstev československého obyvatelstva s komunismem a státním socialismem na úrovni

⁴⁰⁰ Zájmenem „my“ pamětník označuje vlastní nukleární rodinu.

⁴⁰¹ SB v rozhovoru s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedeným Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

každodennosti.⁴⁰² Tématu bydlení z pohledu orální historie se věnovala například Hana Pelikánová (2009), která se sice soustředila především na období tzv. normalizace, avšak některé z jejích postřehů shrnující vývoj a praktiky přidělování bydlení v Československu jsou relevantní i pro výše citovanou výpověď. Analýza narativů o zajišťování bydlení ze strany neromských pamětníků prezentovaná Hanou Pelikánovou (2009: 297-305) například ukazuje, že v době obecné bytové nouze a omezených možností, jak si bydlení zajistit, bylo vynucené vícegenerační soužití v rámci jedné bytové jednotky součástí dobového života a nijak marginální zkušeností (v případě romských rodin – a viditelnosti problému přelidňování bytů „cikánů“, jak o něm dobové dokumenty referují – pak je možné uvažovat o násobení problémů způsobených mimo jiné početností rodin a minimální rozlohou a celkovou kvalitou sdíleného bytu, vedle například odlišných sídelních zkušeností. Pamětníkův narativ vedle této zkušenosti prezentuje další strategie získání bydlení, mezi nimi i adaptaci nebytových prostorů, což byla možnost, kterou dobově povoloval zákon a která byla jednou ze strategií, jak se vyhnout dlouhému čekání v pořadníku na přidělení bytu (Pelikánová 2009: 298-300). Co se týče samotného podávání žádostí o byt na místním bytovém referátu (možnost, kterou navštívení romští pamětníci z Brna vedle případné pozdější přímé koupě domku či vlastní výstavby v době, kdy se dostatečně finančně vzdolali, zmiňují ve svých narativech nejčastěji), shromážděné výpovědi naznačují, že zřejmě nebylo příliš problematické získat „dekret na byt“ v případě bytů ve špatném bytovém fondu, zároveň ale poukazují na nutnost na lepší byt „si počkat“.⁴⁰³ Ve svém vyprávění o jednání s úřady o přidělení bytu však neakcentují dobu, po kterou na byt museli čekat, jako výrazně dlouhou – i zde však v jejich prospěch mohly hrát směrnice upřednostňující

⁴⁰² Viz též pokus o prezentování výpovědí romských pamětníků jako součásti „dělnické paměti“ v rámci projektu Leperiben (O leperiben 2015).

⁴⁰³ Rozhovor s MH 5.10. v Brně, rozhovor s SB a LB 9. 11. 2010, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek. Rozhovor s ZK, 20. 7. 2011 v Brně, vedený Miladou Závodskou, nahrávka uložena v osobním archivu Milady Závodské i Heleny Sadílkové.

rodiny „s nízkými příjmy a větším počtem dětí či žijící ve zdravotně závadných bytech“ (Pelikánová 2009: 288).⁴⁰⁴

V rámci svého textu se také Hana Pelikánová blíže soustřeďuje na téma vlastní výstavby či přestavby bydlení, charakterizovaného starostí o shánění nedostatkového materiálu, ale i služeb, vedoucí k výraznému využívání svépomoci a tzv. „melouchaření“ (Pelikánová 2009: 308-316). V tomto kontextu je též možné interpretovat citovanou výpověď o zařizování a přestavbě posledního bytu (z konce šedesátých let) jako svědectví o komunikačních a organizačních schopnostech pamětníka a jeho zběhlost v dobových mechanismech „zařizování“ stavebního povolení, materiálu i lidí, vyplývající právě z jeho zaměstnání ve stavebnictví, získaných zkušeností i přístupu do neoficiální neromské svépomocné sítě, který zajištění pracovníků i materiálu umožňoval.

Závěr zde citovaného úryvku z výpovědi pamětníka SB je tedy možné nahlížet nejen jako vyprávění o životě v socialismu zapadající do paměti sdílené v rámci majoritní společnosti⁴⁰⁵ nebo jako vzpomínku vyprávěnou v rámci „narrativu o pokroku“, tak jak ho pamětník ve své výpovědi využíval. Zároveň se zde totiž nabízí možnost interpretace tohoto úryvku také v rámci specificky romské

⁴⁰⁴ Jak však naznačuje výpověď pamětnice MH reflektující její zkušenost s jednáním s místním úřadem v roli „důvěrnice“, zdravotní závadnost bytů byl ovšem i jedním z argumentů pro odebrání dětí z romských rodin do ústavní péče (viz též Houdek 2009, Šebová 2009) a v tomto mechanismu mimo jiné také hrála roli pomalost vyřizování některých podaných žádostí: „My jsme nechtěli víc, neříkali jsme – dejte nám lepší byt než gadžům. Ne. Pomáhejte tak, jak pomáháte i vašim lidem. Vaši lidi bydlí takhle, byty, teplá voda, dělejte to s Romy taky tak. Jestli má podanou *žádost*, čeká na byt, tak to udělejte tak, aby ho dostal dřív. Vy spěcháte jenom na to, aby šly jejich děti co nejdřív do ústavu.“ („Amen na kamahas buter, amen na phenahas den amen feder kher sar le gadžen. Na. Šegítinen avka, sar tumare manušenge. Avka tumare manuša bešen, khera, tato pañi, keren le Romenca iš avka, te hin oda *žádost* leske, užarel opo kher, ta keren, hod' sigeder te kidel, tumen ča op'oda sid'aren, hod' lengere čhavore ando domova te džan, ando ústava.“ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

⁴⁰⁵ Do tohoto kontextu pak dobře zapadá i jeho pozdější výpověď o koupi a výstavbě vlastního domu. Rozhovor s SB a LB, 9. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

zkušenosti, jako odraz „narrativu o přijetí“, do té míry, do jaké reflektuje pozici pamětníka na jeho pracovišti jako přijímaného člena kolektivu, umožňující využívání pracovních kontaktů i pro soukromé účely. Hodnocení pracovní zkušenosti před rokem 1989 odkazující na důležitý moment osobního poznání a uznání pracovních dovedností, které umožňovalo být na pracovišti přijímán jako člověk a spolupracovník bez ohledu na etnický původ, se ve vzpomínkách romských pamětníků na poválečný život v českých zemích objevuje poměrně často.⁴⁰⁶ Jako takové zaznělo také mimo jiné v rozhovoru s pamětníkem SB a jeho ženou, byť ne přímo ve spojitosti s výše citovanou vzpomínkou na zařizování rekonstrukce bytu.

Možnosti transformace hudební tradice

Výrazným tématem v rámci popisu poválečného života v Brně bylo v narativu pamětníků MH a SB, žijících v Brně, provozování hudby. Jak odhalují jejich narativy, hudba jako paralelní život romských neprofesionálních hudebníků byla významnou součástí jejich života nejen na úrovni vytváření a udržování kontaktů na místní neromskou společnost (případně i důležité místní kulturní a společensky angažované osoby), ale i jako součást seznamování se a sbližování s „cizími“ romskými rodinnými skupinami, přicházejícími v rámci poválečné migrace do Brna. Vzájemné kontakty a jisté sbližování těchto rodin naznačují i pozdější sňatkové výměny mezi některými jejich členy. Jako paralelní spíše samostatně organizovaná aktivita (s výjimkou participace romských hudebníků v majoritních hudebních tělesech – viz níže) je opět jen minimálně zachycená v písemných pramenech.

⁴⁰⁶ Rozhovory s SB a LB, 7. a 9. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek. K tématu vnímání osobních interetnických vztahů na pracovišti viz též Pavelčíková (2015: 324), viz též publikované výpovědi romských pamětníků (Kramářová a kol. 2005, Sidiropulu Janků 2015). Je zajímavé sledovat, jak se tato zkušenost také promítá do hodnocení života „za komunismu“ obecně ze strany romských pamětníků. Zevrubnější analýza shromážděných narativů v kontextu dalších publikovaných romských svědectví z tohoto pohledu je téma, které výrazně přesahuje rozsah této práce.

Provozování hudební profese literatura uvádí jako jeden z historicky významných způsobů obživy usedlých skupin Romů na Slovensku a jeden z prostředků jejich integrace do neromské společnosti. Jako takové je hudební profesi věnována pozornost především pro starší období historie Romů na Slovensku, přibližně do počátku druhé světové války (například Horváthová 1964: 177-187; Mann 2001: 16-24). Existuje poměrně obsáhlá dokumentace hudební tradice Romů ze Slovenska pocházející z území poválečných českých zemí, jejímuž sběru se věnovala Eva Davidová a Milena Hübschmannová (základní přehled literatury a pramenů viz Jurková 1997) a textů věnujících se analýze hudebního folkloru slovenských Romů z hlediska jeho obsahu i funkce v prostředí romských osad na Slovensku (například Andrš 1997, Davidová 2000: 101-122, Hübschmannová 2000: 131-135). Tématem způsobů transformace této tradice v době poválečného příchodu romských migrantů ze Slovenska do českých zemí a jejich usazování v jednotlivých obcích se dosud nikdo z autorů poválečných studií osidlování českých a moravských obcí podrobněji nezabýval a například i obě autorky věnující se samotné dokumentaci romské hudby v poválečném Československu ve svých textech konstatovaly pouze zásadní úpadek této hudební tradice v českých zemích – i když z dochované dokumentace je zřejmé, že romské kapely v českých zemích nepřestaly existovat (Davidová 1995: 60, Hübschmannová 2002).⁴⁰⁷ Trajektorie dvou romských hudebníků pocházejících z Brzotína jako

⁴⁰⁷ Eva Davidová uvádí, že „[romští hudebníci v českých zemích] obvykle změnili předchozí *bašavipen* – muzicírování za běžnou práci, a tím se ztratili v anonymitě nekvalifikovaných dělníků, mezi něž v 50. a 60. letech zapadli“, Milena Hübschmannová mluví o „nepatrném procentu romských hudebníků“, kteří se provozování hudby dále věnovali, zatímco „pro většinu se osudem v komunistické společnosti stala buťi - tvrdá fyzická práce“ (Davidová 1995: 60; Hübschmannová 2002. Zápis romštiny i kurziva dle citovaných textů.) Jistou kvantifikaci obecně formulovaného odhadu Mileny Hübschmannové nabízí v jedné z reflexí svojí spolupráce se Svazem Cikánů-Romů Jaroslav Jurášek, když uvádí, že v rámci přípravných prací na organizaci soutěže romských hudebních souborů organizovaných SCR na počátku sedmdesátých let, shromáždil údaje o fungování celkem 25 romských cimbálových muzik a 40 kytarových souborů v rámci českých zemí (Maděrová, Synek 2005: 15-16). Pro porovnání Emília Horváthová s odvoláním na Ladislava Lenga uvádí, že ještě na přelomu padesátých a šedesátých let působilo ve slovenském venkovském prostředí okolo 7000 romských hudebníků (Horváthová 1964: 230). (K tématu fungování romských

osady, kde mělo provozování hudby mezi Romy tradici, v souvislosti s jejich migrací do českých zemí nabízejí zajímavý vhled právě do možností a způsobu transformace tradice provozování hudby těmito vesnickými hudebníky v Brně. Uvádím je zde jako příklad možností rozvinutí schopností a znalostí vycházejících z rodinné historie a tradice provozování hudby ve slovenském vesnickém prostředí, ilustrující jeden z aspektů dřívějšího života některých brzotínských Romů, na něž v městském prostředí poválečného Brna dále navazovali a jež je mimo jiné s jejich domácí obcí nadále spojovala. Popisy života těchto brzotínských Romů jako hudebníků v Brně excerpované z rozhovorů s pamětníky zároveň představují další vhled do života brzotínských Romů v tomto městě a navazování/upevňování/využívání kontaktů na lidi vně jejich komunity, které jejich integraci do poválečné společnosti v Brně provázelo.⁴⁰⁸

Co se týče provozování hudby na veřejnosti jako doplňkové obživné aktivity, jednou z možností bylo kontinuální udržování kontaktu s romskými hudebníky z Brzotína, jež se do českých zemí nepřestěhovali, kterou umožňovala relativní blízkost Brna a Brzotína. Právě tímto způsobem se provozování hudby věnoval pamětník SB. Sám hrál již jako chlapec s kapelou regionálně vyhlášeného primáše z Brzotína. Rodina pamětníka (v té době ještě nezletilého) se od konce čtyřicátých let účastnila pracovní migrace do českých zemí, spočívající v opakovaných krátkodobých pobytech, ze kterých se vraceli zpět do Brzotína a které zřejmě nebránily se po příjezdu zpět znovu do činnosti místních hudebníků zapojit. Během padesátých let se pak tato rodina začala postupně nastálo zabydlovat v Brně. Pamětník SB však vzpomíná, že i v době, kdy již s rodiči v Brně bydlel nastálo a měl zde i zaměstnání, stále pravidelně zajížděl zpět na Slovensko, kde dále se zmíněnou

hudebních souborů v poválečných českých zemích na příkladu dvou kapel na Rokycansku viz též Sadílková, Giňa a kol. 2013: 291-294).

⁴⁰⁸ Některé z dětí obou pamětníků, žijících v českých zemích, jejichž setrvání v provozování hudební profese níže stručně popisují, se navíc dále provozování hudby věnují – v případě těchto rodin tedy k přerušování rodinné tradice v tomto ohledu nedošlo ani po přestěhování do českých zemí, ani po roce 1989, který znamenal zásadní předěl z hlediska organizace hraní.

kapelou pravidelně hrál (viz též výše), využívaje přitom i faktu, že na Slovensku jeho rodina stále vlastnila domek, kde mohl bydlet.⁴⁰⁹

„Já jsem byl aj tady v Brně aj na Slovensku. Já sem chodil hrávat, že jsem vstával v pět, maminka mně postavila lavór s vodou, umyl jsem se a utíkal sem [...] na vlak. Já jsem chodil hrát, [...] a v pondělí ráno jsem zase přišel na ranní, šel jsem do práce.“⁴¹⁰

Postupně se však také integroval do prostředí romského hudebního života v Brně (hraní po místních hotelích a zábavách v okolí Brna – prostor a poptávku po hudebnících především ze strany „interhotelů“ též zřejmě podporovalo prostředí Brna jako veletržního města), tedy v prostředí, kde docházelo k vzájemnému seznamování romských hudebníků z různých částí Slovenska, kteří se do Brna přistěhovali. Právě odkazem na známosti a kontakty získané v tomto prostředí pamětník SB vysvětluje některé ze zásadních zvrátů ve svém životě, včetně například zapojení do výše zmíněné organizace pracovní skupiny v rámci přidružené výroby, která výrazně zlepšila jeho materiální podmínky (viz například i výše, narativ pamětníka SB o bydlení v Brně). I při této práci pamětník opět výrazně využíval kontaktů na Slovensku, nejen v Brzotíně, ale i v obcích v okolí, v nichž sháněl pracovníky, které v rámci přidružené výroby zaměstnával.⁴¹¹

Souběžnost civilního povolání s poskytováním hudebních služeb jako vedlejší činností dobře ilustruje i způsob, jakým o svém životě tento pamětník vyprávěl. Při první návštěvě ve svém narativu přestřel svůj život strukturovaný výrazně jako životopis soustřeďující se na téma práce, skrze niž byl schopen dosáhnout výrazného pokroku v materiálním zázemí svojí rodiny. Teprve při další návštěvě se věnoval líčení svých zkušeností a životopisu jako hudebníka, ve kterém zase naopak téměř ignoroval svůj pracovní život, respektive jen minimálně na tento

⁴⁰⁹ Zde byl také SB přibližně v roce 1953 zachycen na fotografii této vyhlášené místní romské kapely, která se dochovala v rodinném archivu.

⁴¹⁰ Rozhovor s SB a LB, 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

⁴¹¹ Rozhovor s SB a LB, 9. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

svůj život v narativu o hudbě odkazoval. Podobné oddělování „oficiálního“ pracovního života od života hudebnického bylo možné sledovat i v narativu dalšího romského pamětníka z Brna, hudebníka TO, pocházejícího z východního Slovenska.⁴¹²

Jiný způsob udržení kontinuity hudebnické tradice brzotínských Romů v Brně odhaluje příběh AH, zprostředkovaný jeho dcerou MH.⁴¹³ Před odvodem do armády v době druhé světové války hrál, mimo jiné spolu se svými sourozenci, v rodinné kapele vedené jeho otcem. Celá rodina odešla do českých zemí v roce 1946 a do Brzotína se již nikdo z těchto lidí natrvalo nevrátil. V době výše popsaného pobytu této rodiny v Kutinách u Tišnova kolem roku 1947-1948 hudbu tito hudebníci provozovali, jak jsem již uvedla, jen na úrovni hraní pro svoje příbuzné a další členy rodin, kteří s nimi sdíleli práci i bydliště, ale jejich hudební umění oceňovali i neromští spolupracovníci / vedoucí pracovníci firmy. Tito „inženýři“ pak díky zprostředkování dalšího zaměstnání v Brně umožnili rodině AH přestěhování do tohoto města, ale AH také uvedli do souboru Poľana, založeného v roce 1949 slovenskými studenty při Vysokém učení technickém, na které byli jako stavební inženýři zřejmě navázáni. Zde působil AH jako primáš až doby svého odchodu vynuceného z důvodu vážného onemocnění v polovině šedesátých let.

Soubor Poľana byl hudebním a tanečním souborem zaměřeným na představení slovenského folkloru, na repertoár ovšem dle svědectví pamětnice v době zdejšího působení jejího otce zařazoval i maďarské a romské melodie, které její otec hrál. Z narativu pamětnice vyplývá, že hudebníci z Poľany byli přizýváni k účinkování na nejrůznějších akcích společenského charakteru (mimo jiné vystupovali i na některých akcích pořádaných dobovými organizacemi jako byly závodní výbory KSČ, či přímo národními výbory), kterých se účastnil i její otec – pamětnice MH tak vysvětluje, proč byl její otec mezi lidmi „na výboru“ známý.

⁴¹² Rozhovory s SB a LB, 7. a 9. 11. 2010 v Brně, oba vedené Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávky uloženy v osobním archivu tazatelek.

⁴¹³ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

Uvádí také, že případné absence slovenských kolegů hudebníků na těchto akcích její otec nahrazoval romskými hudebníky, které znal z Brna.⁴¹⁴ I tento narativ tedy znovu tematizuje vzájemné poznávání a spolupráci romských hudebníků ze Slovenska žijících v Brně, ale i navazování kontaktů se členy určité části neromské společnosti, mezi kterými byli také organizátoři hudebního života v oblasti interpretace a prezentace lidové hudby a i její významní interpreti (ve svém narativu jmenuje pamětnice například Jaroslava Juráška, Milana Križa⁴¹⁵ ad.).

Z hlediska sledování proměny romské hudební tradice v poválečném Československu příběh otce pamětnice MH upozorňuje na význam vzniku a působení velkých hudebních těles zaměřených na interpretaci lidové hudby – jako byla i výše uvedená Pořana, ovšem v Brně v první řadě především profesionální soubor BROLN⁴¹⁶ – vznikajících jako výraz podpory lidové tvorby a folkloru v poválečném Československu a poskytující nový prostor pro uplatnění romských hudebníků. Pamětnice MH pak možnost zapojení svého otce (ale později i sebe

⁴¹⁴ Rozhovor s MH, 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

⁴¹⁵ Kariéra Milana Križa byla výrazně spojená s jeho působením v BROLNu, kde navázal blízké přátelství s jedním z dobově proslavených romských hudebníků, Jánem Gašparem Hriskem (Gašpar, Holý 1971). Ve svém vyprávění však potvrdil i kontakty s otcem MH jako hudebníkem působícím v souboru Pořana. Rozhovor s Milanem Križem, 1. 8. 2011 ve Zvoleně, vedený Miladou Závodskou a Helenou Sadílkovou, nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

⁴¹⁶ Brněnský orchestr lidových nástrojů, založen 1952 Jaroslavem Juráškem při brněnském studiu Československého rozhlasu. Jaroslav Jurášek se stal v roce 1967 ředitelem Československého rozhlasu v Brně, v roce 1970 byl z jeho vedení odvolán a vyloučen z KSČ. Od roku 1971 pracoval pro Svaz Cikánů-Romů, po jeho zrušení v roce 1973 byl zaměstnán jako pracovník pro kulturně výchovnou činnost na jednom z místních Obvodních kulturně vzdělávacích středisek, v Brně I, a jak vyplývá z jeho další práce i výpovědí pamětníků, v rámci svojí činnosti některé z romských cimbálových kapel dobově existujících v Brně, se kterými se blíže seznámil právě v době svého působení v SCR, dále podporoval (Maděrová, Synek 2005: 6-20).

samotné) do činnosti Poľany interpretuje opět jako jeden z výrazů otevřenosti určité části tehdejší české společnosti vůči Romům.⁴¹⁷

4.3.4 Brno jako nový domov brzotínských Romů - možnosti interpretace případové studie

Radikální proměna přístupu úřadů k Romům v Brně v první polovině padesátých let a jejich náhledu na tuto stále se zvětšující část brněnského obyvatelstva a nástrojů řešení problémů, které jejich přítomnost v Brně způsobovala, již jsem v této části práce popsala, je dobrou ilustrací radikální proměny přístupu k Romům v Československu po roce 1948. Jejím popisu zejména na centrální úrovni se věnovala v mnoha publikacích Nina Pavelčíková (viz například Pavelčíková 2004), nejnověji a z nových pozic ji zkoumal Matěj Spurný (2011). Ten období padesátých let a přístupu československého státu k Romům ve své nedávné přednášce označil za na jedné straně nejrozporupnější, respektive nejvíce ambivalentní období, zároveň ale jako období nejzajímavější vzhledem k tomu, co československá, respektive česká společnost ve svém přístupu k Romům nabídla.⁴¹⁸ Jednou ze zásadních charakteristik nově hledaného a redefinovaného přístupu k Romům v této době souvisejícím s jasným vyhraněním se nového režimu vůči přístupu k „cikánům“ režimů předchozích byl, jak to formuloval Matěj Spurný, nový projev zájmu ze strany státu „o cikány a jejich životní perspektivy“ (Spurný 2011: 251).

S ním souvisela i snaha o angažování jednotlivců z řad Romů do pomoci „cikánům“ na úrovni jednotlivých obcí, ale i otevření možnosti pro „vyspělé pracovníky cikánského původu“ podílet se na „řešení cikánské otázky“ i na vyšších

⁴¹⁷ Rozhovor s MH, 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou), nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek. Viz též výše citovaný narativ o hodnocení české zkušenosti ze strany brzotínských Romů.

⁴¹⁸ Přednáška „Emancipace nebo konec svobody?“ Matěje Spurného přednesená v rámci Kurzu historie přítomnosti, v autonomním centru Klinika, 17. 12. 2015 (www.klinika451.cz).

úrovních státní správy. Jako jedno z prvních gest potvrzujících tento nový přístup představuje Nina Pavelčíková pozvání delegace „dvaceti zástupců romských úderníků, členů KSČ a intelektuálů“ na jednání u ministra práce a sociální péče Erbana v roce 1950 (2004: 34, 145-146). Na rozdíl od Matěje Spurného, který se ve svém textu dále věnuje otázkám recepce, realizace a proměny tohoto přístupu ze strany různých skupin aktérů v rámci majoritní společnosti, Nina Pavelčíková ve svých pracích také dále podrobněji sleduje dění v českých zemích okolo výše zmíněného záměru aktivizovat pro práci „v cikánské otázce“ právě samotné Romy a jejich vlastní aktivity. S ohledem na možnosti působení jednotlivců z řad Romů, pro které byla dobově organizována i speciální školení, Nina Pavelčíková zaujímá na obecné úrovni spíše skeptické stanovisko, zároveň ale uvádí právě Brněnsko jako příklad regionu, kde se práce těchto lidí, které nazývá romskými „aktivisty“ výrazně osvědčila. Zdůrazňuje přitom především aktivity lidí z řad moravských Romů, s jejichž jmény se dále setkáváme při popisu zakládání Svazu Cikánů Romů na konci šedesátých let (Pavelčíková 2004: 50-55, 104-109).

Do tohoto obrazu dobře zapadá i v předchozí části práce představená případová studie zapojení dvou členů skupiny brzotínských emigrantů do Brna do činnosti „cikánských důvěrníků“ na úrovni obvodu a města. Jakkoli je na základě shromážděné poměrně kusé dokumentace zatím nemožné podrobněji sledovat jejich angažmá v jednotlivých „cikánských komisích“ ustanovovaných na úrovni obvodů, města i kraje v následujících letech, je zřejmé, že právě pro ně a jejich další angažovanost v otázkách týkajících se Romů, včetně podpory aktivit Svazu Cikánů-Romů, byla zásadní jejich aktivizace právě v atmosféře radikální změny přístupu na počátku padesátých let. Z hlediska dosavadních poznatků o aktivizaci Romů a jejich spolupráci s úřady státní správy i mezi sebou navzájem v tomto období je přitom na představené mikro-studii podstatné, že se jedná právě o romské migranty ze Slovenska, jejichž role na dění v této době dosud není podrobněji popsána. Jak jsem již uvedla výše, poukazuje tato studie na možný význam dalšího studia této doby z hlediska utváření vztahů mezi členy různých romských subetnických, regionálních a příbuzenských skupin významných pro pozdější založení Svazu Cikánů-Romů jako projevu Romů v českých zemích společně se organizovat a podílet se na

rozhodování a realizaci politiky, která se jich dotýkala. Naznačený směr výzkumu také dále prohlubuje možnost sledování role Romů jako aktérů dobového dění, ne jako pasivních objektů vyjednávání různých skupin majoritních aktérů, naznačenou i v předchozích kapitolách této práce.

Angažovanost dvou výše zmíněných brzotínských Romů na úrovni pomoci úřadům v řešení situace v Brně se nově usazujících romských migrantů, respektive ochotě pomáhat těmto lidem, včetně členů vlastní komunity, řešit problémy, se kterými se v závislosti na mnoha faktorech včetně rodinné historie a podmínek života v Brně jako (i)migranti potýkali, lze také interpretovat jako projev jejich chápání Brna jako svého nového domova a způsobu lokalizování vlastní pozice v rámci nové společnosti (včetně její romské i neromské části), která postupně se rozrůstající komunitu brzotínských Romů v Brně obklopovala. Co se týče samotné skupiny brzotínských Romů, kteří v roce 1946 z Brzotína odešli za prací na železnici do českých zemí a kteří po roce 1948 začali vytvářet jádro nové komunity brzotínských Romů v Brně, shromážděné informace naznačují, že i v českých zemích docházelo do určité míry k reprodukci některých vztahů uvnitř jejich pospolitosti i navenek, které byly charakteristické i pro postavení jejich komunity na Slovensku, respektive pro postavení lokálních komunit usedlých Romů v rámci venkovské slovenské společnosti obecně tak, jak je popisována jako výchozí stav pro jejich válečné a poválečné proměny (Hübschmannová 1993, 1999a). Zároveň ale nové podmínky zejména městského prostředí dovolovaly reprodukovat tyto vztahy jen omezeně, respektive přinášely další vlivy, které způsob života brněnské komunity výrazně měnily. Pro zpřesnění pozice brzotínských Romů jako specifické komunity Romů v rámci nově utvářené romské společnosti v Brně a způsobu ustanovování a vyjednávání mezi-skupinových i inter-etnických hranic jejich pospolitosti v tomto městě je ovšem potřebný především etnografický výzkum, ale také další historický výzkum, zaměřený mimo jiné na otázku recepce těchto Romů ze strany místní majoritní společnosti, ale i na historii dalších regionálních skupin Romů, které do Brna po roce 1945 přesídlily.

Informace k těsně poválečné situaci Romů na území dvou obcí, ve kterých se romští migranti z Brzotína v těsně poválečných letech zdržovali a v případě Brna se zde v pozdějších letech usídlili natrvalo, představené v této kapitole, poukazují na dva zásadní problémy při rekonstrukci historie poválečného pobytu konkrétních romských rodin v českých zemích. Jedním z nich je jistá torzovitost pramenů úřední provenience, na kterou při své rekonstrukci poválečného vývoje „cikánské problematiky“ v Brně poukázala již Nina Pavelčíková (2007b: 96). Ta způsobuje, že postoj úřadů vůči nim a tedy ani obraz situace Romů v konkrétní obci tak, jak ji tyto dokumenty vykreslují, nelze sledovat kontinuálně. Jak také Nina Pavelčíková ve výše citované stati poznamenává, tento fakt představuje jeden ze zásadních problémů při sledování historie Romů obecně, důležité však je upozornění, že přetrvává i do doby, ze které se dochovalo velké množství písemných pramenů.

Druhým problémem, specifickým právě pro poválečnou situaci v českých zemích, je potom výše zmíněná nemožnost dostupné zmínky o Romech v těchto pramenech – až na výjimky – ztotožnit s konkrétní lokální skupinou Romů ze Slovenska (na území českých a moravských obcí se často pohybovaly různé skupiny Romů s různým původem na Slovensku, které ovšem prameny úřední provenience jen zřídka rozlišovaly), či dokonce konkrétní rodinou nebo osobou. V případě vývoje situace Romů v Brzotíně po roce 1945, kde je není pochyb o referenční skupině označované majoritními prameny jako „cikáni“, tak bylo možné prezentovat poměrně kompaktní rekonstrukci místní historie stěhování osady, založené na syntéze majoritních i romských pramenů (byť i v tomto případě upozorňuji například na nutnost podrobnějšího zkoumání vnitřní sociální struktury místního romského obyvatelstva, která není v pramenech majoritní provenience zachycená a která je pro další pochopení procesu poválečného vývoje této komunity velmi významná).

Na rozdíl od slovenské části této případové studie je však z uvedených důvodů výsledná prezentace vývoje situace sledované skupiny romských migrantů po jejich odchodu z Brzotína nutně mnohem významněji poznačená mezerovitostí.

Jedinou kontinuální linií jsou v ní shromážděné životní příběhy pamětníků a jimi podávané (výběrové) informace o historii jejich rodin, přičemž například pro situaci v Brně v těsně poválečných letech ani žádné romské narativy shromážděny dosud nebyly. Identifikace „bílých míst“ a absentujících témat v podávaném popisu vývoje situace sledované skupiny romských migrantů v českých zemích, kterou v textu zdůrazňuji, je z mého pohledu stejně důležitá, jako zároveň zde prezentované utřídění shromážděných informací. Upozorňuji v něm tak nejen na důležité směry dalšího výzkumu, ale zároveň i na samotnou širší heuristiky nutnou pro komplexní zpracování vybraného tématu a případné důsledné zhodnocení produktivních přístupů předchozích badatelů k výzkumu poválečné migrace Romů ze Slovenska, které významně přesahuje rozsah této práce.

Závěr

V roce 1975 Will Guy (1998/1975: 14-15) ve svojí kritice přístupů některých badatelů k romskému tématu vyzdvihl zejména takové přístupy ke zkoumání Romů obecně, ale především romské historie, které sledují „mnohost romské zkušenosti ve specifických historických podmínkách“, a přestože tvrdil, že historie Romů je „spíše příběhem toho, co jim kdo dělal, než toho, co udělali oni sami,“ mimo jiné doporučoval sledovat „volby, jaké Romové činili v konkrétních historických situacích“. Domnívám se, že toto doporučení má ve vztahu ke studiu historie Romů včetně jejich poválečných dějin dosud svůj zásadní význam.

Já jsem se ve své práci zaměřila na studium jedné konkrétní lokální skupiny Romů na jihovýchodním Slovensku a zapojení jejích členů do poválečné migrace do českých zemí jako zlomového okamžiku ve vývoji jejich skupinové i místní poválečné historie a to ve dvou sledovaných místech. Poválečná migrace Romů v Československu jako proces, který zásadně změnil strukturu romské populace v českých zemích, ale i zkušenost a situaci Romů na Slovensku, začala být zkoumána badateli zabývajícími se romským tématem již od padesátých let, tedy v podstatě několik let po tom, co se v českých zemích začali Romové ze Slovenska ve větších počtech objevovat. Zásadní byla také z hlediska dalšího formování vztahů české společnosti vůči Romům a proměny náhledu na romské obyvatelstvo ze strany centrálních institucí, na něž navazovalo také formování dalších/nových postupů při řešení problémů, na něž v novém soužití jak majoritní tak romská společnost v českých zemích narážela. Vývoj této politiky pak souvisel s dalšími společenskými procesy v Československu, ale i s vývojem komunistické diktatury jako celku (srov. Spurný 2011) a měl také výrazný vliv na možnosti rozvoje výzkumu Romů jako odborné disciplíny. V rámci témat, na která se odborný zájem o Romy v prostředí českých zemí v této době zaměřoval, hrála důležitou roli právě samotná poválečná migrace.

K výzkumu poválečné migrace Romů bylo od padesátých až do konce osmdesátých let přístupováno s využitím různých metod, jejichž důležitou součástí byl vždy lokalizovaný etnografický/etnologický výzkum. Uplatňoval se v rámci výzkumu migrace na těch tématech, které byly dobově zkoumány ze synchronní perspektivy. Od osmdesátých let též začíná vznikat proud sledující poválečnou migraci Romů z perspektivy diachronní, ovšem je výrazně upozaděn silným důrazem na etnografické zkoumání proměny kultury Romů v širokém smyslu tohoto slova v prostředí českých měst, sledující tedy důsledky urbanizace skupin Romů pocházejících ze slovenského venkovského prostředí v poválečných českých zemích. Historický přístup k výzkumu poválečné migrace Romů ze Slovenska – který je také přístupem, na němž je vystavěna moje práce – se začal rozvíjet až v devadesátých letech a pokračuje až do současnosti.

Důležitým výsledkem dosavadního výzkumu poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí je několik případových studií, zaměřených na sledování tohoto tématu v rámci konkrétního regionu či obce. Mezi ně patří: Brno/Brněnsko (například Pavelčíková 2007b; Sadílková, Zapletal, Závodská 2010), Český Krumlov/Českokrumlovsko (například Davidová 1983a, 1988; Šebová 2009), Cheb (Votroubková 1982), Kladno (například Haišman 1987b, 1988; Weinerová 1988), Hradec Králové (Uvizlová 2011), Praha (například Haišman 1987a, Hudousková, Ort, Sadílková 2015), Ostrava/Ostravsko (například Černý 2001; Davidová-Turčínová 1970a,b; Guy 1977; Pavelčíková 1999), Stříbro (Houdek 2008), Vsetín (Růžičková 2012) a západní Čechy/Rokycany (například Pavelčíková 2002, Šebová 2006). Vznikla také jistá obecná představa o tomto procesu, na kterou se uvedené práce odkazují. Z výčtu detailněji popsaných lokalit (jejichž výzkum byl navíc veden různými metodami) vyplývá, že se dosavadní výzkum soustředil především na sledování procesu migrace Romů ze Slovenska do průmyslových měst – například zemědělské migraci, do které se Romové ze Slovenska také zapojovali, byla dosud věnována spíše okrajová pozornost. Překvapivým je také spíše okrajové zkoumání migrace Romů do nově osidlovaného pohraničí, a to i proto, že právě účast Romů na osidlování pohraničí je při obecné charakteristice cílů poválečné migrace Romů ze Slovenska spolu s průmyslovými centry zmiňována na jednom z prvních míst.

Stejně tak se v rámci jednotlivých případových studií dosud badatelé v podstatě vyhnuli tématu organizovaného přesunu Romů ze Slovenska do českých zemí v šedesátých letech v rámci kampaně tzv. rozptylu.⁴¹⁹ A to přesto, že právě této kampani je věnována velká pozornost v rámci popisu vývoje přístupu státu k Romům v komunistickém Československu na centrální úrovni, a v rámci její kritiky bývá představována jako exemplární případ dobového sociálního inženýrství, neúspěšné snahy centrálních institucí o kontrolu pohybu Romů na území Československa a jejich neschopnosti prosadit plánovaná řešení na lokální úrovni. Lze tedy konstatovat, že i jen z hlediska typologie různých cílových lokalit poválečné migrace Romů do českých zemí, jsou dosavadní výsledky výzkumu značně neúplné.

Shodným rysem většiny dosud realizovaných případových studií poválečné migrace Romů je také skutečnost, že tento proces sledují téměř výhradně pouze z perspektivy českých zemí a kontext vývoje v konkrétní lokalitě/lokalitách na Slovensku v podstatě ignorují anebo jej zohledňují jen částečně. Jedinou dosud realizovanou studií migrace Romů do českých zemí, vedenou z hlediska zdrojové lokality je studie Willa Guye (1977) realizovaná jako terénní výzkum dobově probíhající migrace na počátku sedmdesátých let. Ostatní práce nejdou s ohledem na slovenský kontext dále, než že jmenují konkrétní obec/obce, odkud Romové do sledované lokality v českých zemích přišli. Výrazným posunem jsou pak práce realizované na základě orálně historického výzkumu, které se věnují přiblížení základního dobového kontextu v okamžiku iniciace migrace (například Houdek 2008, Růžičková 2012, Šebová 2006, 2009). Na základě zachycených vyprávění se tak věnují popisu situace sledovaných romských rodin v předválečné době (především z hlediska jejich místa v lokální socio-profesní struktuře a symbiotického vztahu s místním majoritním obyvatelstvem) a dopadů válečného pronásledování Romů na Slovensku a frontových bojů v dané lokalitě.

⁴¹⁹ Z případových studií poválečného příchodu Romů ze Slovenska na území českých zemí podrobněji zachytila lokální realizaci „rozptylu“ dosud jen Alena Růžičková (2012) na příkladu Vsetína.

Také moje případová studie využívá svědectví romských pamětníků jako základní, výchozí prameny. Zatímco z hlediska výše zmíněné typologie cílových lokalit migrace nepřináší výrazné rozšíření – v tomto ohledu ovšem zásadním způsobem rozpracovává případovou studii poválečného vývoje v Brně –, jeden z jejích metodologických přínosů je možné spatřovat v tom, že se detailně soustřeďuje nejen na historii vztahů sledované skupiny Romů a majoritní populace ve zdrojové lokalitě před iniciací sledové migrace, ale i po ní. To umožňuje lépe sledovat i další vztahy mezi tou částí místní romské populace, která ve zdrojové lokalitě migrace setrvala, a těmi rodinami, které přesídlily do Brna, kontextualizovat tak i další vývoj migrace v následujících letech a podat tedy celistvější obraz vývoje sledovaného lokálního společenství Romů. Vedle toho se ale také zaměřuji ve větším detailu na jednu z tranzitních lokalit migrace v českých zemích, kde sledované rodiny žily mezi roky 1947-1948/1949 a odkud do Brna přesídlily. Tato část případové studie je cenná tím, že přibližuje jedno z nejstarších období poválečného migračního procesu, jenž probíhal ještě v době třetí republiky. I období prvních let pobytu v českých zemích zůstává totiž v dosavadní literatuře s pomocí svědectví Romů dosud výrazněji nepopsané.

Případová studie, kterou v práci prezentuji, je výsledkem historického výzkumu. Z rozboru, který v ní podávám, je zřejmé, že by interpretace sledovaných událostí mohl výrazně obohatit etnologický/sociálně antropologický výzkum zaměřený zejména na sociální hierarchie uvnitř sledované lokální komunity Romů. V tom spatřuji jedno z důležitých omezení zde předkládané práce, určující další směr budoucího výzkumu.

V devadesátých letech došlo nejen k rozvoji výzkumu poválečné migrace Romů v Československu z historické perspektivy, ale i k rozvoji výzkumu samotných poválečných dějin Romů. Pozornost badatelů-historiků, kteří se tématu poválečných dějin Romů v devadesátých letech začali věnovat (zejména Nina Pavelčíková a Anna Jurová), vycházejících z klasických historických metod, a tedy ze zaměření na archivní rešerše a studium písemných pramenů zejména majoritní

úřední provenience, se i vzhledem k uplatňovaným metodám zaměřila na zkoumání přístupu státních institucí k Romům v období 1945-1989, jak na centrální úrovni, tak i na úrovni regionální. Monografie věnované souhrnnému přehledu vývoje státní politiky vůči Romům v letech 1945-1989 v českých zemích (Pavelčíková 2004) a na Slovensku (Jurová 1993) zpracované v této době na základě rozsáhlé heuristiky jsou svým rozsahem a detailem zpracování dodnes základními díly pro poznání této části historie a díly dosud nepřekonanými. Díky základnímu zpracování tématu poskytují možnost další výzkum vůbec rozvíjet (viz též významnou edici pramenů Jurová 1996b, 2008). Uvedené studie se vzhledem ke svému zaměření a pramenné základně spostředují jako na zásadní aktéry těchto dějin právě na správní úřady a další státní instituce a do „dějiny Romů“ dávají nahlédnout – v duchu Guyova shora uvedeného citátu – spíše jako do dějin toho, co se Romům jako menšině dělo (viz například Pavelčíková 1999, 2004; Jurová 1993, 2007).

Paralelně k postupně formovanému výkladu dějin celé československé společnosti v letech 1948-1989 jako dějin útlaku a totálního ovládnutí společnosti „komunistickým režimem“, pak i tyto studie dějiny Romů dominantně interpretují jako dějiny, ve kterých Romové stáli v pozici pasivních objektů realizovaných politik nebo explicitně i v roli jejich obětí (např. Jurová 1996a, 2007), minimálně v tom smyslu, že radikální zvýšení jejich životní úrovně bylo vykoupeno zásadními ztrátami v sociokulturní oblasti (například Pavelčíková 2004, Hübschmannová 2000). Matěj Spurný, jako jeden ze skupiny historiků, kteří v posledních přibližně deseti letech prosazují nový přístup ke zkoumání dějin „komunistické diktatury“ v Československu zdůrazňujících nutnost detailnějšího rozčleňování jednotlivých aktérů v rámci homogenně nahlížených bloků „režimu“ a „ovládané společnosti“, ve své nedávné studii (2011) upozornil na přínosy, které tento nový náhled může mít i pro studium státního přístupu k Romům v poválečném období. Upozornil na střet centrální ideologie a plánování „řešení cikánské otázky“ z centra s odporem vůči takto nastavovaným politikám na místní úrovni. Tímto střetem pak inovativně

vysvětlil i zásadní příklon KSČ k asimilační politice v roce 1958.⁴²⁰ Ve vztahu k zavedenému paradigmatu „režim“ versus „Romové“ se mu tak podařilo lépe strukturovat dynamiku vztahů na straně neromské části spolutvůrců „dějin Romů“ v daném období, je však celkem signifikantní, že otázku samotných Romů v tomto procesu a možnosti podobného strukturování Romů jako homogenně pojímané skupiny v rámci naznačeného vyjednávání minimálně na místní úrovni ignoroval.

Tématu aktérství Romů se naopak věnují výše jmenované historické studie zaměřené na zkoumání poválečných dějin Romů v Československu a státního přístupu k nim a další navazující texty historiků zabývajících se tématem poválečných dějin Romů jako samostatným tématem (například Pavelčíková 2004, 2007b; Jurová 1993, 2007, 2009). Ty se ovšem aktérství Romů věnují výrazně v podstatě jen v těch dobách a oblastech, ke kterým jsou v archivech na centrální nebo vybrané regionálních úrovni dostupné písemné prameny, což ve výsledku znamená, že období, kdy se někteří Romové jako jedni z aktérů projevili, izolují do víceméně uzavřených období, a možné (dis)kontinuity jejich aktérství sledují jen okrajově a především na příkladu elitní skupiny „zástupců Romů“, kteří s úřady na centrální a regionální úrovni vyjednávali ve prospěch Romů jako menšinové skupiny. Náznaky účasti Romů na vývoji jejich situace na úrovni konkrétních lokalit

⁴²⁰ Ve slovenském kontextu na podobné střety na místní úrovni zmapovala Milena Hübschmannová – pro období druhé světové války a realizace proticikánských opatření. Konflikty, na které se zaměřila, ale na rozdíl od konfliktů zmapovaných pro poválečné období v českých zemích, ale i na Slovensku, vyplývaly z odmítnutí některých slovenských obcí persekuovat na základě centrálních nařízení „svoje“ místní Romy. Milena Hübschmannová je interpretovala jako svědectví o výrazné integraci lokálních skupin Romů do dobové venkovské společnosti, kterým Milena Hübschmannová také částečně vysvětlovala skutečnost, že na Slovensku nedošlo během druhé světové války ke genocidě Romů (Hübschmannová 1999c). Střety místní a centrální administrativy z dob komunismu plynoucí z možností a ochoty realizovat naopak centrálně plánované „integrační“ kampaně na místní či regionální úrovni zejména v pozdějším období, než sledoval Spurný, a zejména v době realizace asimilační politiky po roce 1958 poměrně podrobně dokladují nejen například studie realizované v rámci státem podporovaného výzkumu v sedmdesátých letech, ale i existující historická literatura, včetně obou uvedených přehledových monografií (Jurová 1993, 1996b; Pavelčíková 2004). Možnost interpretovat tyto střety jinak než v rámci do sebe uzavřeného tématu vývoje situace Romů nebyla dosud využita.

v českých zemích v poválečném období, nebyly dosud zkoumány ve větším detailu.⁴²¹ Příčinou tohoto stavu je opět zásadní omezení pramenné základny, pokud je budována především s důrazem na písemné dokumenty majoritní provenience.

Tuto část historických studií zásadním způsobem rozvíjí případová studie předkládaná v mojí práci svým zaměřením na sledování aktivit konkrétních Romů jako skupiny i jednotlivců, založeným na shromáždění a analýze výpovědí romských pamětníků, jež ale dále doplňuji dalšími písemnými prameny zejména regionální provenience. Skrze realizovanou regionální sondu tak takto zpracovaná případová studie poukazuje na možnost nepracovat s „Romy“ v historickém narativu jako s víceméně homogenní skupinou ovládaných „obyčejných/prostých“ Romů na jedné straně nebo elitní skupinou lidí, pocházejících z historicky integrovaných rodin, bojujících „proti režimu“ ve smyslu trvání na právech Romů jako národnostní skupiny, kterou jim KSČ odmítala přiznat.⁴²² Místo toho studuji aktérství na úrovni vztahů členů konkrétní lokální skupiny Romů s majoritním obyvatelstvem v daném místě, respektive v důsledku migrace na několika místech na území českých zemí a Slovenska a v případě Slovenska pak i v hlubší historické perspektivě. Upozorňuji na příklady aktérství některých brzotínských Romů ať už v domácí komunitě na Slovensku, tak i v cílové lokalitě jejich migrace, kromě zlepšování materiálního zázemí i na úrovni osvojování veřejného prostoru nebo na úrovni spolupráce s místními správními úřady. Na příkladu společenské angažovanosti některých členů této skupiny Romů v Brně ukazují i možnosti zaplnění výše zmíněných diskontinuit

⁴²¹ Kromě výše zmíněných regionálních případových studií (zejména pro Ostravsko, Brněnsko, Cheb, Hradec Králové a Vsetín, kde se objevují zmínky o lokálním zapojení romských migrantů ze Slovenska do práce správních úřadů), viz například vzhled do situace v Bílovcích v rámci souhrnné monografie Niny Pavelčíkové (2004: 40), nebo stručný komentář k situaci některých romských migrantů na Ostravsku s důrazem na pracovníky podniku ve Studénce (Pavelčíková 2013a: 65).

⁴²² Samostatným výzkumným tématem, kterému se dosud žádný z badatelů nevěnoval, je pak vztah těchto „elit“ k samotné KSČ a komunistické ideologii a konflikty, které zároveň vyplývaly ze zmíněného odmítání ze strany KSČ změny oficiálního náhledu na Romy jako sociální skupinu nebo maximálně jako na zajímavou etnografickou skupinu.

ve sledování (organizovaného) aktérství zástupců Romů při jejich jednání na centrální úrovni. Jako projev aktérství pak také navrhuji interpretovat především samotnou poválečnou migraci sledované skupiny Romů – coby projev jejich snahy využít dobových možností sociální mobility. Na základě komparace shromážděného materiálu s dalšími studii poválečné migrace je s jistou opatrností, danou zatím omezeným zmapováním detailního vývoje v konkrétních slovenských zdrojových lokalitách, ale v souladu s obecnou představou o migraci Romů z chudých lokalit na Slovensku do českých zemí, umožňující bezprecedentní zvýšení jejich materiální a sociální úrovně, možné posunout takovou interpretaci poválečné migrace i na obecnou úroveň. A tedy tam, kde to data shromážděná ze strany pamětníků i regionálních archivů dovolují, nabídnout výklad poválečné migrace Romů jako projev jejich aktérství paralelně k interpretaci poválečné migrace – vyplývající ze studií zaměřených na sledování vývoje státní politiky vůči Romům v poválečném období – jako příčiny vzniku zásadních problémů na místní úrovni v českých zemích, jež byla důvodem zaměření pozornosti státních úřadů právě na Romy, na řešení jejich situace a na možnosti kontroly jejich pohybu.

Z dosud velmi omezeného vhledu do poválečného vývoje v konkrétních lokalitách na Slovensku lze dovozovat, že minimálně v některých lokalitách způsobovala výše zmíněná aspirace určité části Romů na vyšší sociální status a úsilí o její realizaci poměrně zásadní střet s postoji místních majoritních obyvatel. Snaha o realizaci této aspirace s ní zde totiž byla spojená se snahou o narušení historicky existujících interetnických hranic definovaných právě sociálním statusem a projevujících se mimo jiné v sídelní struktuře jednotlivých obcí, kde Romové žili. Přestože na různé strategie obrany místních majoritních obyvatel a úřadů způsobujících zásadní problémy v realizaci centrálně plánovaných kampaní zejména po roce 1958 upozorňovali badatelé již od šedesátých let (například Davidová 1965, Hübschmannová 1970), ani tento proces není dosud dostatečně popsán. Teprve v nedávné době se objevily první zevrubné studie poválečného vývoje konkrétního společenství Romů v konkrétní obci (Scheffel 2009, 2015; viz ale například ojedinělá studie Arneho B. Manna o osídlování vysídlených německých obcí na středním Slovensku – Mann 1994). Jak přitom naznačila Milena Hübschmannová na příkladu

druhé světové války a Matěj Spurný na příkladu vývoje v padesátých letech, právě konflikty mezi centrální a místní úrovní ohledně sporu „o cikány“ a způsoby jejich řešení nabízejí možnost nového náhledu na fungování společnosti v dané době jako celku, ať už například na úrovni vhledu do vývoje interetnických vztahů nebo do dějin „komunistické diktatury“ v Československu. Jako takové potom nabízejí pro studie věnované historii Romů dosud vzácně využívanou možnost vystoupit z do sebe uzavřeného romského kontextu, jak na to upozornil Tomáš Dvořák (2003). Zatím nedostatečné vykročení směrem ven z uzavřeného kontextu „dějin Romů“ považuji za jedno z dalších omezení předkládané studie, jež zároveň naznačuje důležitý směr další interpretace shromážděných dat a zaměření dalšího výzkumu. Případová studie poválečného vývoje v Brzotíně předkládaná v této práci je však důležitým příspěvkem k rozpracování tématu poválečného vývoje konkrétních romských lokálních společenství na Slovensku v kontextu dopadů poválečné migrace a realizace centrálně plánované politiky, zohledňující nejen aspirace místních Romů, ale i možnosti využití nástrojů (v historických studiích dosud zhusta kritizované) centrální politiky na regionální/místní úrovni.

Zásadním úskalím výzkumu dějin Romů je zejména již výše zmíněná otázka jeho pramenné základny. Metodologické otázky související s problémem pramenné základny používané při rekonstrukci „dějin Romů“ ve svých textech výrazně tematizovala ve vztahu k soudobým dějinám především Nina Pavelčíková (jako autorka do nedávna dominantně využívající právě klasické historické postupy) a Milena Hübschmannová (jako autorka dlouhodobě pracující s výpověďmi romských pamětníků), okrajově se jich dotkl i Ctibor Nečas (jako další historik stavící na klasických historických metodách).⁴²³ Všichni tito autoři shodně upozornili na fakt, že archivní materiály, se kterými se v rámci klasických historických metod vedení výzkumu pracuje, mají ve vztahu k možnostem výzkumu dějin Romů svá zásadní

⁴²³ Viz jeho vyjádření k rozšíření svojí metodologie při výzkumu holocaustu Romů v Protektorátu Čechy a Morava o svědectví pamětníků mimo jiné pod vlivem práce Mileny Hübschmannové (Nečas 1994b: 22).

specifická omezení. Ta vyplývají ze skutečnosti, že dochované archivní materiály představují v drtivé většině písemné prameny majoritní provenience, navíc pocházející z působnosti správních úřadů, zaměřujících se na Romy jako na „problém“, který řeší. „Dějiny Romů“ tak přibližují z „vnějšku“, v případě materiálů centrální provenience ze „shora“, a slovy Mileny Hübschmannové „informují spíše o tom, kdo [tyto prameny] pořizoval, než o tom, ke komu se vztahují“ (2003b: 47). Uvedení autoři pak konstatují, že s jistým omezením je možné na základě uvedených písemných pramenů rekonstruovat zejména základní sled jednotlivých nařízení, v rámci kterých se (poválečné) dějiny Romů (v Československu) odvíjely. Nina Pavelčíková pak zdůrazňuje význam konfrontace úředních pramenů centrální provenience s různými typy pramenů regionální provenience, a ukazuje, že na jejich základě je pak možné konkretizovat způsob realizace těchto centrálních nařízení na úrovni regionů. Výsledky takto vedeného výzkumu, pak používá pro další interpretaci centrálních dokumentů (Pavelčíková 1999, 2004).⁴²⁴ Připomíná také – a ve svých pracích ukazuje –, že na základě širší heuristiky stavějící na různých typech majoritních pramenů je možné sestavit jistý vnějškový popis dobové situace Romů (Pavelčíková 1999, 2007a). Na problém vnějškovosti těchto výsledků práce s majoritními prameny pak také zmínění historikové upozorňují jako na zásadní omezení. Ctibor Nečas (1994b: 22) konstatuje, že majoritní prameny nedovolují přiblížit „postoje Romů“ a Nina Pavelčíková také tematizuje nemožnost nahlédnout skrze ně do vnitřního vývoje jednotlivých romských skupin a komunit (1999:7, 2004: 8). Právě tato omezení pak v podání obou historiků může překlenout právě využití orální historie. Oba tedy připouštějí nutnost využití svědectví pamětníků, zároveň jej ale odsouvají do jasně vymezených oblastí svého zájmu a práce.

Milena Hübschmannová šla ve svých úvahách o omezeních pramenné základny a možnostech jejího rozšíření s pomocí svědectví pamětníků na základě dlouhodobé zkušenosti se shromažďováním a analýzou takových výpovědí mnohem dále. Konstatuje, že z výše uvedených vnějších popisů utvořený obraz dějin Romů „vypěstovaný historiky“ vylučuje z kolektivní představy o dějinách

⁴²⁴ K významu výzkumu na regionální úrovni viz zejména Pavelčíková 1999: 6.

Romů určité jevy, které však byly reálnou skutečností, mimo jiné a zcela zásadně například běžnou, nekonfliktní interakci Romů a lokálních majoritních společenství, jichž byli tito lidé součástí (2003b: 47-48). Právě v tomto bodě pak vidí zásadní přínos individuálních výpovědí pamětníků, protože odhalují tato „neznámá a nezvyklá fakta“, a tedy doplňují a dokreslují zvnějšku/shora utvořenou představu o dějinách Romů. Soustředění pamětníků na dějiny vlastní „rodiny, komunity a lokality, kde žili spolu s neromskými sousedy“ pak vykládá jako zásadní výhodu, kterou spatřuje právě v konkrétní lokalizaci těchto vzpomínek. Na základě konfrontace s písemnými prameny a dalšími výpověďmi je pak dle Hübschmannové (2003b: 48) možné dospět k jistému zobecnění konkrétně lokalizovaných zkušeností a tím nejen k zásadnímu rozšíření představy o „dějinách Romů“, ale i k lepšímu pochopení samotného vývoje dějin konstruovaných na základě písemných pramenů majoritní provenience jako celku.⁴²⁵

Milena Hübschmannová tedy navrhovala pracovat se svědectvími pamětníků mnohem více jako s rovnocenným historickým pramenem relevantním i pro „shora psané dějiny“. Přestože však mluvila o „potřebě konfrontace [svědectví pamětníků] s archivními dokumenty“ (2003b: 48) z jejích publikací vysvítá, že se soustředila především na vzájemné porovnávání získaných svědectví mezi sebou. Přitom je nutné zdůraznit, že jich během svého života shromáždila ve spolupráci se svými kolegy a studenty bezprecedentní množství – rozsah záběru dobře demonstruje publikace „výběru“ ze shromážděných narativů pamětníků druhé světové války, která jenom ve svém prvním publikovaném díle zahrnuje výpovědi 70 pamětníků (Hübschmannová 2005).⁴²⁶ Co se týče konfrontace s archivními

⁴²⁵ Takové využití orální historie dokládá například na již zmíněném vysvětlení, proč na Slovensku během druhé světové nedošlo ke genocidě Romů: jedním z důvodů je dle ní specifická integrovanost Romů do prostředí předválečné venkovské společnosti, kterou bylo možné zmapovat právě pouze na základě výpovědi pamětníků zprostředkovávající pohled na běžnou normalitu místních vztahů (Hübschmannová 1999c: 148-149).

⁴²⁶ Většina dochovaných nahrávek realizovaných rozhovorů, které během svého života Milena Hübschmannová pořídila, je uložena ve Phonogrammarchivu Rakouské akademie věd (<http://www.phonogrammarchiv.at>). „Sbírka Hübschmannová“ čítá celkem 347 magnetofonových koutoučů a 255 audio kazet, v celkovém rozsahu přibližně 600 hodin

dokumenty, v podání Mileny Hübschmannové šlo především o konfrontaci s existujícími popisy centrálního státního přístupu, a co se týče konkrétních dokumentů, odkazuje tedy právě na centrální nařízení a vyhlášky. U nich pak na základě výpovědí pamětníků poukazuje na různé způsoby jejich realizace, podobně jako to činí na základě písemných pramenů regionální provenience Nina Pavelčíková.

Na uvedenou metodologickou debatu k možnostem historického výzkumu dějin Romů moje práce navazuje ve dvou směrech, vedoucích k důsledné kombinaci písemných a orálně historických pramenů.⁴²⁷ Z přístupu Mileny Hübschmannové, jejíž jsem žačkou, vychází zejména důraz na práci se svědectvími pamětníků jako s výchozími historickými prameny, které jsou ovšem jen jedním z typů historických pramenů, se kterými ve své případové studii pracuji. Soustřeďuji se přitom na práci se svědectvími lokálně vymezené příbuzenské skupiny lidí pocházejících z jedné konkrétní obce na Slovensku. Takové vymezení zaručuje velkou míru vnitřní koherence získaných svědectví. Stejně jako Milena Hübschmannová se soustřeďuji na jejich vzájemnou konfrontaci především v rámci lokálně úzce vymezené skupiny pamětníků. V omezené míře se též pokouším o jejich konfrontaci s dalšími rozhovory s romskými pamětníky vedenými na téma poválečné migrace do českých zemí. Při výběru pak sleduji zvětšující se míru heterogenity těchto výpovědí z hlediska současné domácí lokality pamětníků a z hlediska jejich původu na Slovensku: na této úrovni v první řadě pracuji s rozhovory realizovanými s pamětníky v Brně, kteří ovšem pocházejí z odlišných lokalit na Slovensku, a v druhé řadě pak s dalšími rozhovory s romskými pamětníky

nahrávek (osobní komunikace s Christiane Fennesz-Juhasz, zástupkyní ředitele Phonogrammarchivu, 21. 1. 2014)

⁴²⁷ K základnímu vymezení metodologického přístupu, stavícího na kombinaci písemných a orálně historických pramenů, který ve své práci dále rozvíjím a jehož význam v předkládané práci poprvé ve velkém rozsahu demonstruji, došlo v debatách s Miladou Závodskou, zejména při přípravě společného výzkumného projektu „Výzkum romského osidlování Brna 1945-1973“ realizovaného v roce 2010 ve spolupráci s Tomášem Zapletalem jako třetím členem výzkumného týmu (Sadílková, Zapletal, Závodská, 2010).

pocházejícími opět z různých slovenských lokalit, ale navíc v současné době žijícími v různých obcích v České republice.

S ohledem na zhodnocení zásadního přínosu rešerší v regionálních archivech, který ve svých pracích podrobněji rozebrala Nina Pavelčíková (1999, 2004, 2007a) a v dosud bezprecedentní míře demonstroval Ctibor Nečas (2005), jsou pak druhou stěžejní částí mojí pramenné základny majoritní prameny regionální provenience, se kterými rozhovory s pamětníky jako prameny romské provenience konfrontuji. Zatímco cílem mojí práce bylo prověřit možnosti konfrontace majoritních a romských pramenů, vedlejším efektem shromažďování pramenů majoritní provenience především s pomocí archivních rešerší bylo soustředění výhradně na písemné materiály. V práci tak tedy na několika místech dochází při porovnávání romských a majoritních pramenů zároveň ke konfrontaci pramenů ústních s prameny písemnými, což ovšem nebylo záměrem. Zmíněné omezení majoritních pramenů na prameny písemné považuji za další ze zásadních omezení dosud realizovaného výzkumu, na kterém je moje práce postavena, a rozšíření této části pramenné základny o rozhovory s neromskými pamětníky považuji za důležitý směr svého dalšího výzkumu.

Z metodologického pohledu představuje tedy moje studie výsledky první rozsáhlé aplikace výše představené syntetické metody stavící na heterogenní pramenné základně, a demonstruje význam orálně historických pramenů ovšem pouze jako jednoho z typů pramenů, jakkoli zásadního, na základě kterých je možné poválečnou historii Romů studovat. Ověřuji ji na tématu poválečné historie konkrétní skupiny Romů a zároveň v prostředí celkem tří lokalit v českých zemích a na Slovensku jako míst, které spojuje právě historie jejich poválečné migrace. V kontextu dosud realizovaných případových studií poválečné migrace Romů do českých zemí se jedná o přístup ve své šíři dosud nevyužívaný.

Orální historii ve své práci tedy nepoužívám jen pro zaplnění bílých míst například v historii komunity Romů v Brzotíně nebo v historii Romů v Brně tak, jak ji začali rekonstruovat předchozí badatelé, nebo pro rekonstrukci historie brzotínských Romů v Brně, která sama o sobě takové bílé místo představuje – a

vzhledem k zásadní absenci relevantních písemných pramenů majoritní provenience by ji bez výpovědí pamětníků v podstatě nebylo vůbec možné přiblížit. Výpovědi pamětníků v mojí práci dále slouží pro základní organizaci sledování samotného tématu poválečné migrace, kde mi právě jejich svědectví umožňují překonat problém diskontinuity pramenů majoritní provenience, a tedy sledovat poválečnou migraci Romů z Brzotína nejen kontinuálně v čase, ale i v komplexnějším geografickém přehledu. Samotná svědectví pamětníků mi také pomáhají k cílenému odhalování dalších zdrojů písemných pramenů, které pak v konfrontaci s původními svědectvími zásadním způsobem rozšiřují možnosti interpretace obou typů těchto pramenů.

Ve své práci se dále soustřeďuji také na prezentaci některých rysů nativní perspektivy na dané procesy a události. Práce tak umožňuje nahlédnout do způsobu, jakým o poválečné migraci do výzkumu zapojení romští pamětníci uvažují a pomocí jakých slovních obrátů a narativních rámců a obrazů ji představují. Ukazují tak například, jak se jejich zkušenost s poválečnou migrací projevuje v samotných výrazech, jimiž tento proces označují (a zároveň částečně liší v používání pamětníky žijícími ve zdrojové a cílové lokalitě migrace); v rámci představení narativu o přijetí jako jednoho z klíčových narativních rámců používaných pamětníky pro líčení jejich vzpomínek a zkušeností z poválečných českých zemí upozorňuji na pozitivní líčení vztahů s konkrétními členy majoritní společnosti jako důležitou součást vzpomínání romských pamětníků na toto období obecně (srov. viz výše Hübschmannovou zdůrazněný význam líčení interetnických vazeb v rámci konkrétních lokálních společenství na Slovensku před druhou světovou válkou). Skrze soustředění na nativní perspektivu práce také zároveň upozorňuje na sebepojímání pamětníků jako členů lokálního společenství, do něhož integrálně patří, respektive do způsobu budování takového patření v cílové lokalitě jejich migrace.

Ve svém souhrnu tak moje práce vyzdvihuje význam orálně historických pramenů jako klíčových pro poznání poválečných dějin konkrétní lokální skupiny Romů z Brzotína, potažmo pro poválečné dějiny i jiných lokálních skupin Romů, pokud jsou využívány jako běžné historické prameny ve smyslu nutnosti jejich

dalšího prověřování a konfrontování se sebou navzájem, ale i s dalšími písemnými prameny, a ve smyslu možnosti jejich využití jako zásadních vodítek pro další rozšiřování pramenné základny o písemné prameny majoritní provenience. Jak je patrné z textu Pavla Mückeho (2013: 298-299) není takové mnohostranné využívání orální historie z hlediska současného stavu výzkumu zejména v zahraničí, ale ani v českém prostředí ničím novým. V kontextu výzkumu poválečné historie Romů v českých zemích, jakkoli v ní využívání orální historie má svoje místo, však dosud takto komplexně využita nebyla. Pracím vedeným historiky dosud dominoval důraz na vytěžení písemných pramenů a využívání orální historie maximálně jenom jako doplňkového zdroje informací o konkrétních studovaných událostech a jevech. V podání Mileny Hübschmannové a jejích žáků pak zase zdůrazňování hodnoty výpovědí pamětníků jako unikátních svědectví vedlo k vytěsnění nebo výraznému upozadění možnosti dalšího rozvíjení realizovaného výzkumu s pomocí písemných pramenů. Při zpracování svojí případové studie jsem se tedy zaměřila na demonstraci významu a možných přínosů důsledné kombinace obou těchto přístupů a svou práci tedy vnímám také jako příspěvek k rozšíření dosavadního způsobu výzkumu poválečných dějin Romů jako celku.

Prameny a literatura

Rukopisy

Obecní kronika Brzotín (1243)1945-1973(1993). 269 stran. Originál uložen v knihovně obce Brzotín.

DANIEL, Rudolf. Housle a kůň. [1950-1952]. 183 strojopisných stran. Originál uložen v osobním archivu prof. PhDr. Niny Pavelčíkové, CSc., kopie v Muzeu romské kultury v Brně, ve Slezském ústavu Slezského Zemského Muzea v Opavě a knihovně Semináře romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha.

Nahrávky

Rozhovor s MH (*1945), 5. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: romsky, česky

délka: 3:10:23 (68 NS přepisu)

Rozhovor s MH (*1945), 19. 10. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: romsky, česky

délka: 4:51:56 (86 NS přepisu)

Rozhovor s SB (*1934) a LB (*1940), 7. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: česky, romsky

délka: 3:15:28 (52 NS přepisu)

Rozhovor s SB (*1934) a LB (*1940), 9. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: česky, romsky

délka: 1:44:48 (19,5 NS přepisu)

Rozhovor s TO (*1957), 19. 11. 2010 v Brně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: romsky, česky

délka: 1:14:47 (21,5 NS přepisu)

Rozhovor s JB (*1947), 26. 10. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: romsky, slovensky

délka: 3:53:00 (37,5 NS přepisu)

Rozhovor s JB (*1947), PB (*1950) a EB (*1950), 25. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: romsky, slovensky

délka: 4:04:37 (45,5 NS přepisu)

Rozhovor s VH (*1939), 24. 11. 2010 v Brzotíně, vedený Helenou Sadílkovou (a Miladou Závodskou)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: romsky, slovensky

délka: 3:26:00 (59 NS přepisu)

Rozhovor s ZK (*1956), 20. 7. 2011 v Brně, vedený Miladou Závodskou

Nahrávka uložena v osobním archivu Milady Závodské i Heleny Sadílkové

jazyk nahr.: česky

délka: 2:01:43 (43 NS přepisu)

Rozhovor s ZK (*1956), 16. 9. 2011 v Brně vedený Miladou Závodskou (Helenou Sadílkovou a Tomášem Zapletalem)

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelů.

jazyk nahr.: česky

délka: 2:33:58 (38,5 NS přepisu)

Rozhovor s Milanem Křižem (*1928), 1. 8. 2011 ve Zvoleně, vedený Miladou Závodskou a Helenou Sadílkovou

Nahrávka uložena v osobním archivu tazatelek.

jazyk nahr.: česky, slovensky

délka: 2:49:03

Archivní prameny

Archiv Akademie věd České republiky
AAVČR, fond Ústav pro Filosofii a sociologii ČSAV – sociologická sekce

Archiv bezpečnostních složek (ABS)
ABS, fond G1, Sbírka rozkazů a nařízení, Zemský národní výbor Brno

Archiv Kanceláře prezidenta republiky
AKPR, Fond Cikáni 1945-69

Archiv města Brna (AMB)
AMB, fond B 30, Obvodní rada V, dříve Obvodní rada II
AMB, fond B 26, Obvodní národní výbor Brno I

Moravský zemský archiv Brno (MZA)
MZA, fond B 52, četnické stanice Brno-město
MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno
MZA, fond B 124, Krajský národní výbor Brno
MZA, fond B 280, Zemský národní výbor Brno

Národní archiv (NA)
NA, Ministerstvo vnitra – Noskův archiv
NA, Ministerstvo vnitra – dodatky

Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava
ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Obvodný notársky úrad 1939-1945
ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond ONV Rožňava 1946-48
ŠA Košice – pobočka Rožňava, fond Miestny národný výbor v Brzotíne 1950 – 1976

Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Humenné
ŠA v Prešove – pracovisko Archív Humenné, fond ONV Humenné

Literatura

- ANDRŠ, Zbyněk. 1997. Bertenošika gíľa aneb Romové, vězení a píseň. *Romano džaniben* 1997, č. 1-2, s. 70-99.
- ANTONOVÁ, Barbora, KONEČNÝ, Michal. 2013. *Zpráva o zapomenutých sousedstvích: prameny k romskému a židovskému holocaustu v politickém okrese Tišnov 1939-1945*. Lomnice: Okrašlovací spolek pro Lomnici a okolí, 159 s.
- ARBURG, Adrian von. 2003. Tak či onak. Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. *Soudobé dějiny* 2003, č. 3, s. 253-292.
- ARBURG, Adrian von, a STANĚK, Tomáš (eds). 2010. *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945-1951: dokumenty z českých archivů. Díl II., svazek 3, Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Ve Středoklukách: Zdeněk Susa, 329 s.
- BARŠA, Pavel. 2005. Konec Romů v Česku? *Lidové noviny*, 15. 1. 2005.
- BENČÁKOVÁ, Hana. 2008. Krajský výbor Svazu Cikánů – Romů v Brně v letech 1969 – 1973. Brno. Bakalářská práce. Masarykova Univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav.
- BERKYOVÁ, Renata. 2009. Základné rysy kultúry a jazyka Sintov (prípadová štúdia – sociolingvistická situácia a kultúrne prvky rodu Šlajfiarov). Praha. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.
- CAHN, Claude, VERMEERSCH, Peter. 2000. The group expulsion of Slovak Roma by the Belgian government: A case study of the treatment of Romani refugees in Western countries. *Cambridge Review of International Affairs*, vol. XIII/2, spring/summer.
- CICHÝ, Marcel. 2003. *Historie rodu Cichých a Bánomových*. Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.
- Cikáni v ČSSR: v procesu společenské integrace*. 1975. [S.l.]: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, 1975. 593 s.
- Cikánské obyvatelstvo k 31. 12. 1968*. 1969a. Praha: Federální statistický úřad, 45 s.
- Cikánské obyvatelstvo k 31. 12. 1968*. 1969b. Seznam obcí ČSSR s cikánským obyvatelstvem k 31. 12.1968. Praha: Federální statistický úřad, 41 s.

Cikánské obyvatelstvo podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12.1970. 1973. In: Zprávy a rozborů Federálního statistického úřadu 1973, č. 25.

Cikánské obyvatelstvo podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1980. 1984. Praha: Český statistický úřad, 51 s.

CINKAJZL, Ondřej. 2014. Romani Criminality in the Context of the Czechoslovak Normalisation Regime. In: *Book of Abstracts. 2014 Annual Meeting of the Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Bratislava*, Institute of Ethnology SAS, Bratislava, s. 21-22.

CLARK a CAMPBELL 2000. "Gypsy invasion": a critical analysis of newspaper reaction to Czech and Slovak Romani asylum seekers in Britain. *Romani Studies* 10, no. 1, s. 23–76.

ČAJÁNKOVÁ, Emília. 1955. Prvý kolektívny výskum života a kultúry Cigáňov. *Slovenský národopis* 3 (1955) , č. 1, s. 123-124.

ČERNÝ, Rostislav. 2001. *Romové v Mariánských Horách a Hulvákách (1945-71)*. Ostrava. Diplomová práce. Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra historie.

ČERNÝ, Rostislav. 2012. Lovárové v době první republiky – na příkladu okresu Místek. *Romano džaniben* 19, č. 1, s. 9-26.

ČERVENKA, Jan. 2007. Nešiřme antinacionální mýty. *Romano hangos* 9 (2005), č. 7.

Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté. 1999. Praha: Libri, Kdo byl kdo, 620 s.

DANIEL, Bartoloměj. 1994. *Dějiny Romů: vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.* Olomouc: Univerzita Palackého, 199 s.

DANIHEL, Vincent. *Manuš znamená člověk.* Bratislava: Smena, 89 s.

DAVIDOVÁ, Eva. 1961. K cikánské problematice na Ostravsko-Karvinsku. *Radostná země* 11/1961, č. 3, s. 73–80.

DAVIDOVÁ, Eva. 1965. *Bez kolíb a šiatrov.* Košice, Východoslovenské vydavateľstvo, 195 s.

DAVIDOVÁ, Eva. 1981. K problematice osídlování českokrumlovského pohraničí po roce 1945 do začátku 50. let. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku* (Materiály k problematice novoosídlenického pohraničí), sv. 1 (Příchod do pohraničí, první léta života v pohraničí a socializace do zemědělství, s. 72–105.

DAVIDOVÁ, Eva. 1982. Cikánští osídlenci Českokrumlovska po roce 1945. K charakteristickým rysům jednotlivých skupin osídlenců a jejich civilizační a kulturní úrovni po roce 1945. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*. Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí. Charakteristické rysy jednotlivých skupin osídlenců a jejich civilizační a kulturní úroveň v době jejich příchodu do pohraničí. Svazek 2, s. 116–135.

DAVIDOVÁ, Eva. 1983a. Proměny etnické skupiny Cikánů-Romů v rámci tvořící se lokální společnosti novoosídleneckého pohraničí po roce 1945 (na příkladě Českokrumlovska). In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*. Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí. Proměny, kterými procházely jednotlivé skupiny osídlenců v rámci lokální společnosti, změny jejich materiální a duchovní kultury v důsledku integrace obyvatelstva a utváření života v lokální společnosti, č. 2, svazek 5, s. 41-77.

DAVIDOVÁ, Eva. 1983b. Ke znakům stabilizovanosti osídlenců na Českokrumlovsku v podání obecních kronikářů. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*. Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí. Obraz současné pohraniční vesnice. Číslo 3, Svazek 6. Oddělení etnických procesů ÚEF ČSAV, Praha, s. 51-101.

DAVIDOVÁ, Eva. 1986a. Cikáni-Romové v českém pohraničí po roce 1945 – jejich odlišná etnicita a problém integrace s majoritní společností. In: *Etnické procesy 4 – Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945* (Společnost a kultura), svazek 3, část 3, s.31–51.

DAVIDOVÁ, Eva. 1986b. Směry adaptace, asimilace či společenské integrace cikánského-romského obyvatelstva v pohraničním městě (na příkladě Českého Krumlova). In: *Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, sv. 3 (Cikáni v průmyslovém městě - problematika adaptace a asimilace), č. 2., s. 4 - 26.

DAVIDOVÁ, Eva. 1988. Cikáni (Romové) v městském prostředí Českého Krumlova (1945-88). *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*, 1988, č. 11, sv. 10. Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace). Část 3, s. 1-82.

DAVIDOVÁ, Eva. 1995. *Cesty Romů*. Romano drom 1945-1990. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 244 s.

DAVIDOVÁ, Eva. 2000b. Lidová hudba a písně Romů. In: *Černobílý život*. Gallery, Praha, s. 101-122.

DAVIDOVÁ, Eva. 2002. Ke vzniku nového etnologického oboru – romistiky. In: *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 51-60.

DAVIDOVÁ, Eva. 2004. Contemporary Roma migration from central and Eastern Europe: In Comparison with Post-Second World War Mobility. In: *Roma migration in Europe: Case studies*. Münster, LIT Verlag / Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 65-70.

DAVIDOVÁ, Eva. 2006. Milena Hübschmannová 1933-2005. *Sociologický časopis* 42 (2006), č. 1, s. 203-205.

DAVIDOVÁ-TURČÍNOVÁ, Eva. 1970a. *Cikánské-romské etnikum v Ostravě (ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském průmyslovém prostředí)*. 1. část. Praha/Ostrava, Výzkumný ústav výstavby a architektury, 148 s.

DAVIDOVÁ-TURČÍNOVÁ, Eva. 1970b. *Cikánské-romské etnikum v Ostravě (ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském průmyslovém prostředí)*. 2. část Praha/Ostrava, Výzkumný ústav výstavby a architektury, 172 s.

DAVIDOVÁ-TURČÍNOVÁ, Eva. 1970c. K vymezení a specifikaci současného cikánského problému v Československu. *Sociologický časopis* 6/1970, č. 1, s. 29-41.

DAVIDOVÁ, Eva, ŽIŽKA, Jan. 1991. *A letelepedett cigányság népzeneje Csehszlovákiában / Folk Music of the Sedentary Gypsies of Czechoslovakia / Lidové písně usedlých Cikánů-Romů v Československu*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, 205 s. Európai cigány népzene / Gypsy Folk Music of Europe.

DOBRUSKÁ, Petra. 2006. *Vira v revenanty jako součást náboženství bystranských Romů*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

DONERT, Celia. 2009. „Citizens of Gypsy origin“: *The Roma in the Reconstruction of Czechoslovakia, 1948-89*. Nepublikovaná dizertační práce. European University Institute.

DVOŘÁK, Tomáš. 2003. Regulace pohybu obyvatelstva po roce 1945 a Romové. Kontinuita nebo nové trendy? In: *Milý Bore: profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Matice moravská, Brno, s. 321-326.

ELŠÍK, Viktor. 2005. Romové, etnicita a radikální konstruktivisté. *Demografie*, 17. 7. 2005.

FEDIČ, Vasil. 2001. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. Humenné.

FERKOVÁ, Ilona. 1995. Sar o Roma avenas pal o mariben pro Čechi. Jak přicházeli Romové po válce do čech. *Romano džaniben* 1995, 1-2, s. 89-95.

FOLTOVÁ, Mariana. 2002. *Problematika romské komunity v Moravské Ostravě v letech 1945-1971*. Diplomová práce. Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, Katedra historie.

FRIŠTENSKÁ, Hana. 1986. Zkušenosti ze sociální práce mezi cikánským obyvatelstvem na obvodě Praha7. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*, UEF ČSAV, 1986, 7 (Cikáni v průmyslovém městě), s. 128-141.

GAŠPAR, Ján „Hrisko“, HOLÝ, Dušan. 1971. Ján Gašpar „Hrisko“ z Očové. *Národopisné aktuality* VIII, č. 3., 1971, s. 263 – 272.

GECELOVSKÝ, Vladimír. 1986. K niektorým aspektom perzekučných prejavov voči Cigánom v zákonodárstve buržoázneho Československa s osobitým zreteľom na región Gemera. *Obzor Gemera* 17 (1986), č. 1, s. 36-40.

GECELOVSKÝ, Vladimír. 1987. Sociálno-politické postavenie a perzekúcie Cigánov na Gemeri v rokoch 1918-1945. In: *Historica Carpatica* 18 (1987), s. 55-72.

GECELOVSKÝ, Vladimír. 1990. *Rómovia na Gemeri do roku 1945*. Okresné osvetové stredisko v Rožňave, Rožňava.

GIŇA, Andrej, Ryvolová Karolína (ed.), Sadílková, Helena (ed.) 2013. *Pařiv: ještě víme, co je úcta: vyprávění, úvahy, pohádky*. Praha: Triáda, 315 s.

GRILL, Jan. 2011. "From street busking in Switzerland to meat factories in the UK.: A comparative study of two Roma migration networks from Slovakia." In: *Emerging Inequalities in Europe: poverty and transnational migration*. , London: Anthem Press, s. 79.102.

GRILL, Jan. 2012. 'Going up to England': Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38, no. 8, September 2012, s. 1269-1287.

GRILL, Jan. 2013. "Roma asylum migrations from Czech Republic to Canada and back." In: *Roma migration to and from Canada*. Budapest: Central European University CPS, s. 89-128.

GRULICH, Tomáš, HAIŠMAN, Tomáš. 1986. Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945-1958. *Český lid*, roč. 73, č. 2, s. 72-85.

- GUY, Will. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population*. Nepublikovaná dizertační práce. University of Bristol.
- GUY, Will. 1998 (1975). Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia (1975). In: *Gypsies: an interdisciplinary reader*. New York: Garland Publishing, 1998, s. 13-68.
- GUY, Will. 2001. Roma in Czechoslovakia: Another false dawn? In: *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield, University of Hertfordshire Press, s. 285-332.
- GUY, Will. 2003. "No soft touch": Romani migration to the U.K. at the turn of the twenty-first century. *Nationalities Papers* 31, s. 63–79.
- GUY, Will. 2004. Recent Roma migration to the United Kingdom. In: *Roma migration in Europe: Case studies*. Münster, LIT Verlag / Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 165-203.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1978a. Výzkum cikánského obyvatelstva v Kladně. Koncepce, dosavadní výsledky, perspektivy. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku 1978*, příloha 6: Etnické procesy, s. 115-124.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1978b. Způsob bydlení cikánských rodin v Neratovicích-Mlékojedech. In: *Český lid* 65 (1978), č. 1, s. 22–29.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1986a. Cikánské obyvatelstvo v českém pohraničí v prvních letech osídlení. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*, č. 2, sv. 1, Etnické procesy v novoosídleném pohraničí – dělnictvo v etnických procesech, Chomutov 29.-30. listopadu 1983, s. 117-133.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1986b. K problematice migrace a adaptace cikánského-romského obyvatelstva do průmyslového Kladna. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*, č. 7, Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR, sv. 2: Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace), část 1., Oddělení etnických procesů UEF ČSAV, Praha, s. 145-151.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1987a. Počet cikánského obyvatelstva v hlavním městě Praze ve výsledcích tzv. zvláštního šetření o cikánských rodinách. *Český lid* 74 (1987), č. 4, s. 209-214.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1987b. Územní mobilita cikánského-romského obyvatelstva ve vztahu k průmyslovému Kladnu. *Český lid* 74 (1987), č. 4, s. 215–220.

- HAIŠMAN, Tomáš. 1988. K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*, č. 11 (Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR), sv. 10 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), č. 1, s. 10-88.
- HAIŠMAN, Tomáš. 1989. Snahy centrálních orgánů státní správy o řešení tzv. cikánské otázky v českých zemích v letech 1945 až 1947 ve světle tisku. *Český lid*, 76 (1989), č. 1, s. 4–11.
- HAIŠMAN, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945-1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: *Romové v ČR (1945–1998)*. Praha, Socioklub, s. 137-183.
- HAIŠMAN, Tomáš a WEINEROVÁ, Renata. 1989. Některé charakteristiky cikánského obyvatelstva v hl. m. Praze. *Český lid* 76/1989, č. 1, s. 11–23.
- Historie rokycanských Romů. 2004. *Sborník Muzea Dr. Bohuslava Horáka*. Rokycany, 16/2004.
- HOBL, Aleš. 2000. Vývoj romského etnika v městské části Ostrava-Přívoz po roce 1945. Ostrava. Diplomová práce. Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra historie.
- HOLÝ, Dušan a NEČAS, Ctibor. 1993. *Žalující píseň: O osudu Romů v nacistických koncentračních táborech*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 151 s.
- HORVÁTHOVÁ, Emília. *Cigáni na Slovensku: historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, 396 s.
- HORVÁTHOVÁ-HOLOMKOVÁ, Jana. 1994. Možnosti integrace na příkladu moravských Romů. *Romano džaniben* 1 (1994), č. 1, s. 8–19.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. 2005. Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušení souvislostí). *Romano džaniben* 12 (2005), jevend, s. 63–84.
- HOUDEK, Lukáš. 2008. *Romové ve Stříbře. Případová studie – historie a sociolingvistická situace rodu Absolonů*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.
- HRBÁČKOVÁ, Anežka, MIČKA, Petr, ZÁVODSKÁ, Milada. 2015. (Text bookletu k CD.) *Zapomenuté tóny. Cimbálová muzika Horváthovci*. Audio CD, Muzeum romské kultury v Brně, 2015.

- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena, ed. 1960. *Cikánské písně*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 85 s.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1970. Co je tzv. cikánská otázka. *Sociologický časopis* 6 (1970), č. 2, s. 105–118.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1978. Romská rodina. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku – Etnické procesy, příloha 6: Referáty z pracovní konference, Praha 1. 3. 1978*. Praha, UEF ČSAV, s. 125-142.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1993. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého, 118 s.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1995. Historeo znamená pátrám. *Romano džaniben* 2 (1995), 1-2, s. 61-66.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1998. Economic stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia). In: *Gypsies: an interdisciplinary reader*. New York: Garland Publishing, s. 233-270.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999a. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945-89*. Praha: Socioklub, s. 16-66.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999b. Od etnické kasty ke strukturovanému společenství. In: *Romové v České republice 1945-89*. Socioklub, Praha, s. 115-136.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999c. Romové ve Slovenském státě ve vzpomínkách pamětníků. In: *Fenomén holocaust / The holocaust phenomenon: sborník mezinárodní vědecké konference: Praha - Terezín, 6.-8. října 1999*. [Praha: s.n., 1999], s. 148-151.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In: *Černobílý život*. Gallery, Praha, s. 123-148.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2003a. *Romistické studie*. Nepublikovaný soubor textů k habilitaci. Karlova univerzita, Filozofická fakulta, Praha.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2003b. Tři rozhovory s romskými pamětníky. *Romano džaniben* 2003, jevend, s. 65-78.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena, ed. 2005. *Po židoch cigáni. I. díl, (1939-srpen 1944): svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945*. Praha: Triáda, 898 s.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2006. Moje setkání s romo šukar laviben. *Romano džaniben* 2006, ňilaj, s. 27-60.

- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena, ŠEBKOVÁ, Hana a ŽIGOVÁ, Anna. *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: SPN, 1991, 651 s.
- JAKOUBEK, Marek. 2004. *Romové - konec (ne)jednoho mýtu: tractatus culturo(mo)logicus*. Vyd. 1. Praha: BMSS-Start, 317 s. Sešity pro sociální politiku. ISBN 80-86140-21-0.
- JAKOUBEK, Marek, HIRT, Tomáš (eds.). 2005. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: Antropologické perspektivy*. Plzeň: Nakladatelství Aleš Čeněk.
- JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ, Zdeňka. 1955. *Dějiny našich cikánů*. Praha: Orbis.
- JANKŮ, Kateřina. 2001. *Čeští Romové v Kanadě z perspektivy etnografické sociologie*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- JANKŮ, Kateřina. 2004. Česká rodiny v Anglii a zase zpátky – vymístění. *Sociální studia* 2/2004: 197-213.
- JANKŮ, Kateřina. 2007. Lepší život: Migrace v česko-kanadských romských rodinách. Brno. Dizertační práce. Masarykova Univerzita, Fakulta sociálních studií, katedra sociologie.
- JURKOVÁ, Zuzana. 1997. Prameny ke studiu autentického hudebního folkloru Romů v ČR. *Bulletin Muzea romské kultury* 6 (1997), s. 15–21.
- JUROVÁ, Anna. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied v Košiciach, Goldpress.
- JUROVÁ, Anna. 1996a. Presadenie totalitných praktík v štátnej politike voči Cigánom-Rómom na začiatku 50. rokov. In: *V tieni totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-53*. Historický ústav SAV v spolupráci s Nadáciou Milana Šimečku, Bratislava, s. 164-176.
- JUROVÁ, Anna. 1996b. *Rómska problematika 1945-1967, časť 1-4*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- JUROVÁ, Anna. 2007. Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku (v Československu) ve 20. storočí. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, s. 129-140.
- JUROVÁ, Anna. 2008. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch 1945-75*. [CD-rom]. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.

- KAPLAN, Karel. 2007. *Proměny české společnosti (1948-1960)*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha.
- KÁRA, Karel a kol. 1975. *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, 436 s.
- KASTNER, Quido. 1996. Osídlování českého pohraničí od května 1945. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 88 s.
- KAŠPAROVÁ, Irena, RIPKA, Štěpán, SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. 2008. *Dlouhodobý monitoring situace romských komunit v České republice – moravské lokality*. Praha, Brno, Úřad vlády ČR, FSS MUNI.
- KATZ, Katalin. 2006. The Roma of Hungary in the Second World War. In: Kenrick, Donald (ed.). 2006. *The Gypsies during the Second World War. Vol. 3 – The Final Chapter*. Hatfield, University of Hertfordshire Press, s. 47-86.
- KLÍMOVÁ, Ilona. 2004. The current academic debate on the political aspects of Romani migrations and asylum seeking. In: Guy, Will a kol.. *Roma migration in Europe: Case studies*. Münster, LIT Verlag / Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 11-51.
- KOBES, Tomáš. 2002. "Naši Romové" – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2002), č. 2, s. 9-34.
- KOVÁČOVÁ, Magdalena. Rozbor výchovno-vyučovacích výsledkov cigánských žiakov na Základnej deväťročnej škola v Rožňave – časť Brzotín. *Obzor Gemera* 10 (1979), č. 2, s. 81-85.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana. 2001. Duj trin lava pal o Gejzas/ Par slov o Gejzovi. *Romano džaniben* 2001, č. 1-2, s. 108–111.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana a kol. 2005. *(Ne)bolí: vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísní - společnost při České televizi, 2005, 149 s.
- KRUMPHANZL, Robert. Nad memoáry Eleny Lackové. *Romano džaniben* 1997, č. 1-2, s. 73-81.
- KUBANÍK, Pavel. (v přípravě). Using Romani in Language Socialization in a Czech Rom Family. In: *Conference Proceedings from Gypsy Lore Society Conference in Moldova in 2015*. Munich: Lincom.
- KUBEČKOVÁ, Ivana. 1986. Současná forma a úloha tradičních institucí v rámci „michalovských“ Romů na Kladně (na příkladu křtu). In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice*

etnických skupin na území ČSSR, č. 7, sv. 2: Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 158-163.

KUBEČKOVÁ, Ivana. 1988. Příspěvek k výzkumu rodinného života skupiny michalovských Romů na Kladně (porod-novorozenec). In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, č. 11, sv. 10. Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace), část 2, s. 1-18.

KUČA, Karel. *Brno: vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha: Baset, 2000, 644 s.

KUŽEL, Stanislav, ed. 2000. *Terénní výzkum integrace a segregace: týmový monitoring situace obcí s romskými sídly v SR a studentské výzkumy v ČR: sborník výsledků česko - slovenského pracovního semináře Stacionární terénní výzkum romské problematiky v Čechách a na Slovensku, 13.-15. dubna 2000 v Nečtinech*. [Praha]: Cargo, 323 s.

LABANC, István. 1993. *Berzété 750 éve (1243-1993)*. Berzété: Berzété község önkormányzata, 125 s.

LACKOVÁ, Elena. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda, 262 s.

LINDNEROVÁ, Vladimíra. 1993. Zájem státních institucí o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1969-1989. *Český lid* 80 (1993), č. 3, s. 195-205.

LHOTKA, Petr. 2009. Svaz Cikánů-Romů 1969-1973. In: LHOTKA, Petr, SCHUSTER, Michal, ed. a ZÁVODSKÁ, Milada, ed. *Svaz Cikánů-Romů 1969-1973: doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů-Romů (1969-1973) – z historie první romské organizace v českých zemích“*. Brno: Muzeum romské kultury, s. 5-23.

LHOTKA, Petr, SCHUSTER, Michal (ed.), ZÁVODSKÁ, Milada (ed.). 2009. *Svaz Cikánů – Romů (1969 – 1973). Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „ Svaz Cikánů – Romů (1969 – 1973)*. Brno, Muzeum romské kultury, 27 s.

LHOTKA, Petr, ZÁVODSKÁ, Milada. 2013. Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holocaustu Romů. *Romano džaniben* 20 (2013), č. 1, s. 7-19.

LÍPA, Jiří. 1957. (Recenze) Zdeňka Jamnická-Šmerglová, *Dějiny našich cikánů*, Praha Orbis 1955. *Československá ethnografie* 1957, s. 314-317.

LÍPA, Jiří. 1963. *Příručka cikánštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, 155 s.

LÍPA, Jiří. 1965. *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém: k otázkám starých a novějších složek v její gramatice a lexiku*. Rozpravy Československé akademie věd, sešit 11, 75 (1965), ČSAV.

MADĚROVÁ, Hana, SYNEK, František. 2007. *Knih vzpomínek, aneb, Střípky vzácného života*. Praha: Ministerstvo obrany České republiky – AVIS, 207 s.

MÁLEK, Jiří. 1987. Přehled historie Cikánů v českých zemích do roku 1948. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, sv. 3: Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace), část 2, s. 29-41.

MANN, Arne B. 1992. Prvé výsledky výskumu rómského kováčstva na Slovensku. In: *Neznámi Romovia: zo života a kultúry Cigánov-Rómov na Slovensku*. Bratislava: Ister Science, 207 s.

MANN, Arne B. 1994. Rómovia v Kremnici. *Romano džaniben* 1994, č. 4, s. 7-15.

MANN, Arne, B. 1996. Zakladateľka romistiky na Slovensku Emília Horváthová (1931-1996). *Romano džabinen* 1996, č. 1-2, s. 141-144.

MANN, Arne B. 2001. *Romský dejepis*. Praha: Fortuna, 48 s.

MANN, Arne, B. 2002. Prehľad romistiky na Slovensku. *Slovenský národopis* 50 (2002), č. 3-4, s. 421-433.

MANN, Arne B. 2013. Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu. *Romano džaniben* 2013, č. 2, s. 37-52.

MATĚJOVÁ, Vlasta, HAIŠMAN Tomáš. 1986. Přehled dosavadních výzkumu k tématu „Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace)“. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, č. 7, sv. 2: Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 15-33.

Memoáry romských žen. 2004. Brno, Muzeum romské kultury, 125+57 s.

Memorandum SCR k základním otázkám cikánské problematiky a vymezení společenského postavení Cikánů-Romů. 1970. *Románo ľil*, č. 2, s. 11-12.

MERTUŠ, Juraj. 1970. Zo života gemerských Cigánov. *Obzor Gemera* I (1970), č. 4, s. 121 – 125.

- MŮCKE, Pavel. 2013. Deset krátkých zastavení nad možnostmi a mezemi české orální historie. *Dějiny – teorie – kritika*, 2013, č. 2, s. 296-301.
- NEBESKÝ, Petr. 1986. Orgány státní správy a řešení cikánské otázky v Praze. In: *Zpravodaj koordinované sítě informací pro etnologii a folkloristiku*, UEF ČSAV, 1986, č. 7 (Cikáni v průmyslovém městě), s. 103-111.
- NEČAS, Ctibor. 1980. Gemerští cikáni. *Obzor Gemera XI* (1980), č. 3, s. 165-167.
- NEČAS, Ctibor. 1993. *Nemůžeme zapomenout. / Našti bisteras*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci.
- NEČAS, Ctibor. 1994a. *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 220 s.
- NEČAS, Ctibor. 1994b. Memoráty jako zdroj informací o dějinách Romů. *Romano džaniben* 1(1994), č. 1., s. 22-26.
- NEČAS, Ctibor. 1999. Antonín Daniel. In: *Romové a jejich učitelé*. Ústí nad Labem: hnutí R, s. 82-83.
- NEČAS, Ctibor. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740-1945)*. Brno: Matice moravská, 475 s.
- NEČAS, Ctibor. 2011. O jednom neobjasněném autorství, aneb memorát Housle a kůň a otazníky nad jeho tvůrcem. *Romano džaniben*, č. 1, s. 97-99.
- NEČAS, Ctibor. 2012. *Pal o Roma. O Romech: výběrový a retrospektivní soupis literatury, vzešlé z tvorby romských a neromských autorů* [CD-ROM]. Brno: Muzeum romské kultury.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina, ed. a SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina, ed. 2015. *Doing research, making science: the memory of Roma workers*. Brno: Centre for the Study of Democracy and Culture, 266 s.
- NEJEDLÁ, Martina. 1988. Sonda do písňového folkloru kladenských Cikánů-Romů. In *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, č. 11, sv. 10. Cikáni v průmyslovém městě (problematika adaptace a asimilace), část 2, s. 49-88.
- Paměti romských žen: kořeny I*. Brno: Muzeum romské kultury, [2002]. 185 s.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1994. Projekt Výzkum „romské otázky“ ve vybraných regionech Moravy a Slezska. In: *Bulletin Muzea romské kultury* roč. 3, s. 23–25.

- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1995. Narůstání tzv. romského problému na Opavsku na počátku 50. let. *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy* 21 (1995), č. 2, s. 8–10.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1995. Romská otázka na Ostravsku ve světle pramenů. In: *Slezský sborník* 93 (1995), č. 1-2 (Etnika v pohybu, Mezinárodní kolokvium 31.5.-1.6.1994, Slezský ústav SZM Opava), s. 176–178.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1996. Romové na Vítkovsku a Hlučínsku v první polovině padesátých let. *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy* 22 (1996), č. 1, s. 7-9.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1997. K problematice vývoje romského etnika na teritoriu českých zemi po roce 1945. In: *Slezský sborník* 95 (1997), č. 1-2 (Etnika v pohybu II, Slezský ústav SZM Opava 22. a 23. října 1996), s. 108–110.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1998. Imigrace slovenských Romů na Ostravsko po roce 1945. In: *Acta Universitatis Matheae Bellii, Zborník fakulty humanitných vied, Sekcia spoločenskovedná* 2 (1998), s. 257–273.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1999. *Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945–1975)*. Ostrava, Ostravská univerzita, 152 s.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2000. Příspěvky Ostravské univerzity k procesu integrace romského etnika v regionu – metodický přístup, problémy a výsledky. In: *Romové a univerzity: 14. setkání Hnutí R na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích 3.-4. prosince 1999*. Ústí nad Labem: Hnutí R, s. 65–68.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2001a. Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovní sil pro komunistickou ekonomiku padesátých a šedesátých let. In: *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám V. Laciny*. Praha, Historický ústav AV ČR, s. 425–444.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2001b. Úspěchy jihomoravských Romů v padesátých letech. *Bulletin Muzea romské kultury* 10 (2001), s. 60-63.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2002. Romové v západních Čechách. *Sborník Muzea Dr. Bohuslava Horáka*, č. 14, s. 32-46.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2003. Co konečné řešení nevyřešilo. Romové na Moravě a ve Slezsku v letech 1945-1947. In: *Milý Bore: profesor Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Matice moravská, Brno, s. 327-336.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha, UDVZK, 183 s.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2006. Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce. *Romano džaniben* 2006, řilaj, s. 191-222.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2007a. K otázkám metodologického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. stol. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, Masarykova Univerzita, s. 89–101.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2007b. Romové na Brněnsku v letech 1945-1958. *Bulletin Muzea romské kultury* 16 (2007), s. 96-103.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2008a. Proměny romské komunity v průmyslovém městě. In: *Romové a cikáni - neznámí i známí: interdisciplinární pohled*. Voznice: Leda, s. 62-80.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2008b. Romové na Brněnsku v letech 1959-1968. *Bulletin Muzea romské kultury* 17 (2008), s. 151-156.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2009. Příchod olašských Romů na Ostravsko v 50. letech 20. stol. (ve světle dobových zpráv). *Romano džaniben* 2009, řilaj, s.37–66.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2011. O jednom neobjasněném autorství... *Romano džaniben* 2011, č. 1, s. 115-116.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2013a. Možnosti a meze integrace Romů – počáteční analýza metod a výstupů výzkumného projektu. *Romano džaniben* 20 (2013), č. 1, s. 35-72.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2013b. Problematyka przestępczości Romów w Czechach w latach 1950-1989 z punktu widzenia reżimu komunistycznego. In: *Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego*. Wrocław: Fundacja integracji Społecznej PROM, s. 13-37.

PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2015. Vztah Romů k práci – konfrontace stereotypu s historickými doklady. *Český lid* 102 (2005), č. 3, s. 307-328.

PELIKÁNOVÁ, Hana. 2009. Bydlení jako norma a jako životní strategie v normalizačním Československu. In: VANĚK, Miroslav, ed. *Obyčejní lidé--?!: pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Svazek 3 – Studie. Praha: Academia, s. 284-326.

PELÍŠKOVÁ, Věra. 1988. Příspěvek k výzkumu rodinného života skupiny michalovských Romů na Kladně (partnerství). In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, č. 11, sv. 10 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 2, s. 19-48.

- PEŠA, Václav, ed. a kol. 1973. *Dějiny města Brna. 2. [díl]*. Brno: Blok, 378 s.
- PRASLIČKOVÁ, Mária. 1984. Najstarší aktivný cestár na Slovensku. *Obzor Gemera* XV (1984), č. 2, s. 94-96.
- PREČAN, Viliam. 1990. *Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace*. Schenfield, Bratislava.
- PULLMANN, Michal. 2008. Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění, *Soudobé dějiny*, 15 (2008), č. 3-4, s. 703-717.
- PULLMANN, Michal. 2009. Diktatura, konsensus a společenská změna: K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989. In: Storchová, Lucie – Horský, Jan a.o.: *Paralely, průsečíky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Ústí nad Labem 2009, s. 231-246.
- ROBEK, Antonín. 1978. Úvod. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku – Etnické procesy*, příloha 6: Referáty z pracovní konference, Praha 1. 3. 1978. Praha, UEF ČSAV, s. 1-2.
- ROBEK, Antonín. 1986. K problematice etnických procesů v ČSSR v tzv. cikánské otázce. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, č. 7, sv. 2 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 3-14.
- ROBEK, Antonín, DAVIDOVÁ, Eva a HAIŠMAN, Tomáš. 1985. *Náš domov - Českokrumlovsko: osídlování a proměny života pohraničí 1945-1985*. Český Krumlov: Okresní vlastivědné muzeum, 1985.
- RYVOLOVÁ, Karolína. Milena Hübschmannová o sobě. *Romano džaniben* 2006, říj, s. 12-26.
- RŮŽIČKA, Leon. 2013. Včera a dnes. Vzpomínka cikána na nacistické lágry. *Romano džaniben* 20 (2013), č. 1, s. 141-155.
- RŮŽIČKOVÁ, Alena. 2012. *Romské komunita ve Vsetíně*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.
- SADÍLKOVÁ, Helena. 2009. La littérature romani en République Tchèque : sources et état actuel. *Études tsiganes*, Hors-série n°1 (n°36), říjen 2009, p. 182-203.
- SADÍLKOVÁ, Helena. 2013. Čí jsou to dějiny? Dosavadní přístupy k interpretaci poválečných dějin Romů v ČS(S)R. *Romano džaniben* 20 (2013), č. 2, s. 69-88.

- SADÍLKOVÁ, Helena. 2015. Nad svědectvím paní Anny Surmajové. *Romano džaniben* 22 (2015), č. 1, s. 125-132.
- SADÍLKOVÁ, Helena. (v přípravě). Resettling the settlement. From recent history of a Romani settlement in south-eastern Slovakia. In: *Festschrift for Lev Cherenkov*. Graz: GLM.
- SADÍLKOVÁ, Helena, ELIÁŠOVÁ Irena. 2012. Studovat a psát, to byl můj sen. Pak už mi neříkali „Menšino“. Rozhovor s Irenou Eliášovou. *Romano džaniben* 19 (2012), č. 2, s. 100-115.
- SADÍLKOVÁ, Helena, GIŇA, Andrej. 2013b. Moje drahá Mileno. Z dopisů Andreje Gini Mileně Hübschmannové, 1982-2003. In: Giňa, Andrej. *Patív. Ještě víme co je úcta*. Praha, Triáda, 2013, s. 287-309.
- SADÍLKOVÁ, Helena, SURMAJOVÁ Anna. 2015. Bylo nám dobře a pak přišla válka. Rozhovor s Annou Surmajovou. *Romano džaniben* 22 (2015), č. 1, s. 115-124.
- SADÍLKOVÁ, Helena, ZÁVODSKÁ Milada. 2013. Leon Růžička. Včera a dnes (Vzpomínka cikána na nacistické lágry). (Komentovaný memoár z r. 1958). *Romano džaniben* 20 (2013), č. 1, s. 141-155.
- SADÍLKOVÁ, Helena, ZAPLETAL, Tomáš, ZÁVODSKÁ, Milada. 2010. *Výzkum romského osídlování Brna 1945-73*. Výzkumná zpráva. Dostupné z: http://www.romistika.eu/docs/ZZ_MSMT2010_Brno_Priloha-5_Vyzkumna-zprava_WEB.pdf
- SCHEFFEL, David Z. 2009. *Svinia v čiernobieliom. Slovenskí Rómovia a ich susedia*. Centrum antropologických výzkumov, Prešov, 305 s.
- SCHEFFEL, David Z. 2015. Belonging and domesticated ethnicity in Veľký Šariš, Slovakia. *Romani studies* 5, roč. 25 (2015), č. 2, 115–149.
- SCHEFFEL, David, KANDERT, Josef. Politika a kultura v české etnografii. In: *Česká etnologie 2000: Praha, vila Lanna 25.-26. října 2000*. V Praze: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2002, s. 213-230.
- SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. 2013a. Krajina vzpomínek. Kdo kreslí mapu „brněnského Bronxu“? In: *Sociální studia*, Masarykova univerzita, roč. 4/X, č. 4, s. 57-78.
- SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. 2013b. Marginalizovaní pamětníci, marginalizované vzpomínky. Romští dělníci vzpomínají na příchod do českých zemí po druhé světové válce. In: *Paměť-národ-menšiny-marginalizace-identity I. Urbánní studia sv. 6*. Praha: FHS UK, 2013. s. 143-153.

- SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. 2014. O leperiben. Partnerství, etnizace a orientalismus v aplikovaném výzkumu. *Biograf* 59 (2014), č. 59, s. 5-32.
- SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina (ed.). 2015. *Nikdy jsem nebyl podceňovanej. Ze slovenských osad do českých měst za prací. Poválečné vzpomínky*. Brno: Munipress, 127 s.
- SKRUŽNÝ, Ludvík. 1978. Protokol čtvrté interní vědecké konference „Etnické procesy“, uspořádané Ústavem pro etnologii a folkloristiku ČSAV v Praze, dne 2. března 1978. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku – Etnické procesy, příloha 6: Referáty z pracovní konference, Praha 1. 3. 1978*. Praha, UEF ČSAV, s. 4-10.
- SKUPNIK, Jaroslav. 2007. Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti. *Sociologický časopis* 43 (2007), č. 1, s. 133–147.
- SOBOTKA, Eva. 2003. Romani migration in the 1990s: Perspectives on dynamic, interpretation and policy. *Romani Studies* 5, 13 (2003): 79–121.
- SOKOLOVÁ, Věra. 2006. Planned parenthood behind the Curttain: Population Policy and Sterilization of Romani Women in Communist Czechoslovakia. In: *Changes in the Heart of Europe: Recent Ethnographies of Czechs, Slovaks, Roma, and Sorbs*. Stuttgart: Ibidem, s. 139-172.
- SOKOLOVÁ, Věra. 2008. *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Ibidem, 300 s.
- SOMMER, Karel. 1996. Pokusy o řešení cikánské (romské) otázky v bývalém Ostravském kraji (1954-58). *Časopis Slezského zemského muzea, série B*, 45 (1996), s. 180-191.
- SOMMER, Karel. 1997a. První pokusy o řešení cikánské (romské) otázky v bývalém Ostravském kraji (1950-54). In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, č. 18 (1997), s. 244-255.
- SOMMER, Karel. 1997b. Živelné přesuny osob cikánského původu do ostravského regionu v poválečném období a na počátku 50. let. *Slezský sborník* 95 (1997), č. 3, s. 186-196.
- SPURNÝ Matěj. 2011. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945-1960)*. Antikomplex, Praha.

- SRB, Vladimír. Soupisy a sčítání Cikánů-Romů v Československu v letech 1947–1980 a odhady jejich počtu do roku 2000, respektive 2020. 1986. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku*, č. 7, s. 72–87.
- STUHLÝ, Pavel. 1998. Vývoj problematiky romského obyvatelstva v ostravských městských částech Vítkovice a Zábřeh v padesátých a šedesátých letech 20. Stol. Ostrava. Diplomová práce. Ostravská univerzity, Filozofická fakulta.
- SUS, Jaroslav. *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha: SNPL, 1961, 126 s.
- SYNKOVÁ, Hana. 2003. *Čeští a slovenští Romové: hranice a migrace [rigorózní práce]*. Praha. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Etnologický ústav.
- SYNKOVÁ, Jana. 2012. Československé stavební závody, n. p. Praha – Krajský inspektorát Olomouc (1872) 1948-1951 (1955). Inventář. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra historie.
- SYSLOVÁ, Hana. 1997. Rodové historie v jedné romské famelíja. Praha. Diplomová práce. Ústav jižní a centrální Asie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- ŠEBOVÁ, Barbora. 2006. *Migrace slovenských Romů do českých zemí po roce 1945 (případová studie – usídlování Romů v Rokycanech mezi lety 1945 – 1952)*. Praha. Bakalářská práce. Ústav jižní a centrální Asie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- ŠEBOVÁ, Barbora. 2009. „Škola míru“ v Květušíně 1950-54 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) – kritická reflexe v historickém kontextu 50. let. Praha. Diplomová práce. Ústav jižní a centrální Asie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- ŠISLER, Stanislav. 1987. Přehled normativních opatření proti potulným cikánům v Čechách v době od osvícenského absolutismu do konce monarchie. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, sv. 3 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 2, s. 42-47.
- ŠUTAJ, Štefan. 2012. *Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 398 s.
- TANCOŠ, Július, LUŽICA, René. 2002. *Zatratení a zabudnutí*. Bratislava: Iris, 202 s.
- TURKOVÁ, Kateřina. 2010. *Svaz Cikánů-Romů (1969-1973). Možnosti přístupu ke studiu historie Svazu Cikánů Romů na příkladu analýzy činnosti krajského výboru Svazu v Západočeském kraji*. Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

- UHEREK, Zdeněk. 2002. Historie etnologie nejen podle T. S. Kuhna: Minulost, současnost a oddělení etnických studií. In: *Česká etnologie 2000: Praha, vila Lanna 25.-26. října 2000*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, s. 129-156.
- UHEREK, Zdeněk. 2004. The Czech Republic and Roma Migration after 1989. In: Guy, Will a kol. *Roma migration in Europe: Case studies*. Münster, LIT Verlag / Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 71-100.
- UHEREK, Zdeněk. 2007a. Romské migrace ze Slovenska v kontextu evropských migračních trendů. *Sociologický časopis* 43 (2007), č. 4, s. 747-774.
- UHEREK, Zdeněk. 2007b. Romské migrační aktivity jako faktor společenské inovace. In: Vojtová, P. (ed.) *Pohledy etnické marginalizace aboriginal people v Kanadě a Romů v České a Slovenské republice. / Markers of Ethnic Marginalization Focused on Aboriginal People in Canada and on Roma in Czech Republic and Slovak Republic*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, s. 255-268.
- UHEREK, Zdeněk. 2014a. Romské migrace v Československu 1945-1989. In: DAVIDOVÁ, Eva a UHEREK, Zdeněk. *Romové v československé a české společnosti v letech 1945-2012: národnostní struktura, specifika romské rodiny a migrací*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, s. 17-24.
- UHEREK, Zdeněk. 2014b. Romské migrace z České republiky po r. 1989. In: DAVIDOVÁ, Eva a UHEREK, Zdeněk. *Romové v československé a české společnosti v letech 1945-2012: národnostní struktura, specifika romské rodiny a migrací*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, s. 25-38.
- UHEREK, Zdeněk a WEINEROVÁ, Renata. 2004. Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu. In: UHEREK, Zdeněk et al. *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu: (prostor bývalého SSSR a slovenští Romové): výzkumná zpráva*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 176-203.
- UVIZLOVÁ, Radka. 2011. *Vývoj romského obyvatelstva v regionu Hradec Králové v letech 1945-65 očima dobových úředníků*. Ostrava. Diplomová práce. Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra historie.
- VAGAČOVÁ, Ingrid a FOTTA, Martin (eds.) 2006. *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Nadace Milana Šimečku, Bratislava.
- VAINER, Martin. 2004. *Praktiky integrace rokycanských Romů do místní společnosti*. Ostrava. Diplomová práce. Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie.

- VANĚK, Miroslav. 2003. *Diana: továrna na smrt 1944-1945*. Brno: Spolek přátel československého opevnění, 303 s.
- VANĚK, Miroslav, MÜCKE, Pavel a PELIKÁNOVÁ, Hana. 2007. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 224 s.
- VAŠEČKA, Imrich a VAŠEČKA, Michal. 2003. Recent Romani migration from Slovakia to EU Member States: Romani reaction to discrimination or Romani ethno-tourism? *Nationalities Papers* 31: 27–45.
- VAŠIČKOVÁ, Jiřina. 1986. Sociální péče mezi cikánským obyvatelstvem v hl. m. Praze. *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR, č. 7, sv. 2 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 112-127.*
- VAŠKO, Lukáš. 2011. *Perzekuce židovského obyvatelstva v Brně 1939 – 1941*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav.
- VÍŠEK, Petr. 1986. Základní směry a aktuální problémy řešení otázek cikánského obyvatelstva v ČSSR. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR, č. 7, sv. 2 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 36-49.*
- VÍŠEK, P. 1999. Program integrace – řešení problémů romských obyvatel v období 1970-1989. In: *Romové v ČR (1945–1998)*. Praha, Socioklub, s. 184-218.
- VOTROUBKOVÁ, Iva. 1982. Základní informace k vývoji skupiny cikánského obyvatelstva v okr. Cheb. In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii folkloristiku, Příloha 6, s. 66–73.*
- WEINEROVÁ, Renata. 1986. Základní tendence proměn v materiální kultuře „michalovských“ Romů na Kladně (na příkladu stravy). In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR, č. 7, sv. 2 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 152-157.*
- WEINEROVÁ, Renata. 1988. Adaptační a asimilační procesy v materiální kultuře michalovských Cikánů-Romů na Kladně (na příkladu stravy). In: *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR, č. 11, sv. 10 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), část 1, s. 89-121.*

WEINEROVÁ, Renata. 2004. Slovakia and Roma migration after 1989. In: Guy, Will a kol. *Roma migration in Europe: Case studies*. Münster, LIT Verlag / Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 101-118.

WOITSCH, Jiří, HOLUBOVÁ, Markéta, a PETRÁŇOVÁ, Lydia, eds. 2002. *Česká etnologie 2000: Praha, vila Lanna 25.-26. října 2000*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 273 s.

ZÁBRANOVÁ, Eva. 1956. K otázce etnografického studia cikánského obyvatelstva v Československu. *Československá ethnografie* 4 (1956), s. 276–306.

ZÁBRANOVÁ- DAVIDOVÁ, Eva. 1958. Cikánské obyvatelstvo v Orlové, Doubravě a Karviné. *Radostná země* 8 (1958), č. 1, s. 1–9.

ZAPLETAL, Tomáš. 2012. Přístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945-1989). In: *Sborník archivů bezpečnostních složek*, 10/2012, s. 13-83.

ZÁVODSKÁ, Milada. 2011. Rukopis Rudolfa Daniela „Housle a kůň“ – příspěvek k problematice autorství. (Dílčí výsledky výzkumu a několik poznámek k historické metodologii, též z hlediska romistiky). *Romano džaniben* 2011, č. 1, s. 100-114.

ZDAŘILOVÁ, Eva. 2011. *Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce na pozadí odškodňovacích procesů v České republice*. Praha. Rigorózní práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

ZNAMENÁČKOVÁ, Zuzana. 2006. *Magické léčitelství bystranských Romů*. Praha. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

Životopis a bibliografie Mileny Hübschmannové. *Romano džaniben* 2003, jevend, s. 111-120.

Internetové odkazy

Atlas rómských komunit / Regióny. 2004. *Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky: Splnomocnenec vlády SR pre rómske komunity*. [Online]. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. [Cit. 15. 10. 2015] Dostupné z http://www.minv.sk/?regiony_atlas

Gálová, Adéla, Davidová, Eva. 2012. Eva Davidová: Pro Romy jsem byla vždycky prostě Eva. *Romea: Romano vodi*, 28. 12. 2012. [Online]. Romea. [Cit. 1. 3. 2016] Dostupné z: <http://www.romea.cz/cz/romano-vodi/eva-davidova-pro-romy-jsem-byla-vzdycky-proste-eva>

GRILL, Jan. 2008. „Mange mište pro Čechy“ (Mně je v Čechách dobře): slovenští Romové na českých stavbách. *Migrace-on-line*. [Online]. Multikulturní centrum Praha. Poslední změna 21. 11. 08. [Cit. 10. 4. 2015]. Dostupné z: <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/mange-miste-pro-cechy-mne-je-v-cechach-dobre-slovensti-romove-na-ceskych-stavbach>

HUDOUSKOVÁ, Romana, ORT, Jan, SADÍLKOVÁ, Helena. 2015. Romové v Praze. (Texty k historii Romů v Praze po roce 1945). *Praha sdílená a rozdělená*. [Online] Multikulturní centrum Praha. [Cit. 10. 2. 2016] Dostupné z: <http://praha.mkc.cz/?topics=romska-praha>

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2002. Buťi / Práce. *Rombase*. [Online]. University of Graz. [Cit. 15. 2. 2016]. Dostupné z: rombase.uni-graz.at/cgi-bin/art.cgi?src=data/ethn/work/work.en.xml

JANDA, Tomáš. 2003. *Stavitelé prvních dálnic na našem území*. [Online]. Poslední změna květen 2008. [Cit. 10. 1. 2016]. Dostupné z: http://www.dalnice.com/historie/stavitele/stavitele.htm#lng_Bedrich_Hlava

JUROVÁ, Anna. 2002. Historický vývoj rómských osád na Slovensku a problematika vlastnických vztahov k pôde („nelegálne osady“). [Online]. *Človek a spoločnosť* 5, č. 4, s. 1-31. [Cit. 12. 1. 2015]. Dostupné z: <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2002/jurova-st.html>

JUROVÁ, Anna. 2003. Niekoľko poznámok k otázkam rómských osád („Kauza Letanovce“). [Online]. *Človek a spoločnosť* 6, č. 1, s. 1-11. [Cit. 12. 1. 2015]. Dostupné z: <http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2003/jurova.html>

JUROVÁ, Anna. 2009. The turning points in the development of the Romany ethnic group in Slovakia in 20th century and problems of research. [Online]. *Človek a spoločnosť*, 2009, roč. 12, č. 4. [Cit. 12. 1. 2015]. Dostupné z: <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2009/4/5819/>

„Kovlo romano jilo“ / „Laskavé romské srdce“. Video záznam ze setkání k uctění památky Andreje Gini, 19. 11. 2015. *Knihovna Václava Havla*. [Online]. [Cit. 20. 2. 2016] Dostupné z: <http://www.vaclavhavel-library.org/cs/index/video/587/kovlo-romano-jilo-laskave-romske-srdce-19-11-2015>

Kralupy. 2015. *Kralupy nad Vltavou – oficiální portál města*. [Online] Město Kralupy nad Vltavou. [Cit. 5. 1. 2016]. Dostupné z: <https://www.mestokralupy.cz/mesto/historie/kralupy/>

MAREŠ, Antonín. [nedatováno] Seznam podnikových ředitelů do roku 1967. *Armabeton: Almanach 1967*. [Online]. [Cit. 7. 9. 2015]. Dostupné z: <http://amares.cz/index.php/armabeton1>

O leperiben / Paměť romských dělníků. 2012. [Online]. [Cit. 10. 2. 2016] Dostupné z: <http://www.leperiben.cz/>

SYNKOVÁ, Hana. 2006. In the Czech Republic they call you 'Mister': The migration of Slovak Roma as atactic to overcome exclusion. *Migrace-on-line*. [Online]. Multikulturní centrum Praha. Poslední změna 10. 4. 2006 [Cit. 10. 4. 2015]. Dostupné z: <http://migrationonline.cz/en/in-the-czech-republic-they-call-you>

ŠEFRANÁ, Věra Adina. 2011. „Milí soudruzi – ostrý stříh“. *25fps*. [Online]. [Cit. 22. 3. 2015]. Dostupné z: <http://25fps.cz/2011/muj-pritel-fabian/>

[ZÁVODSKÁ, Milada]. 2015. Brno 1945-1989. *Krajinou příběhů*. [Online]. [Cit. 10. 1. 2016]. Dostupné z: <http://www.krajinoupribehu.cz/>

Železniční trať Havlíčkův Brod – Žďár nad Sázavou. 2015. *Wikipedia*. [Online]. Poslední změna 7. 3. 2016. [Cit. 10. 3. 2016]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Zelezniční_trať_Havlíčkův_Brod_-_Žďár_nad_Sázavou